ISSN 1563-0323
Индекс 75878; 25878

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Филология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия филологическая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

EURASIAN JOURNAL

of Philology: Science and Education

№3 (171)

Алматы
«Қазақ университеті»
2018

ISSN 1563-0323
Индекс 75878; 25878

ХАБАРШЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ №3 (171)

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Куәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ
Зуева Н.Ю. – ф. ғ. к., доцент *(Қазақстан)*

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:
Әбдиманұлы Ө. – ф. ғ. д., профессор (ғылыми редактор) *(Қазақстан)*
Күркебаев К.К. – ф. ғ. к., доцент (ғылыми редактордың орынбасары) *(Қазақстан)*
Таева Р.М. – ф. ғ. к., доцент (редактордың көмекшісі) *(Қазақстан)*
Алимтаева Л.Т. – ф. ғ. к., доцент м.а. (редактордың көмекшісі) *(Қазақстан)*
Джолдасбекова Б.У. – ф. ғ. д., профессор, ҰҒА корреспондент-мүшесі *(Қазақстан)*
Қарағойшиева Д.А. – ф. ғ. к., PhD *(Қазақстан)*
Мадиева Г.Б. – ф. ғ. д., профессор *(Қазақстан)*
Темірболат А.Б. – ф. ғ. д., профессор *(Қазақстан)*
Донна Орвин – доктор, профессор, Торонто университеті *(Канада)*
Евдокимова С.Б., PhD, доцент, Браун университеті *(АҚШ)*
Жаң Жин Жин – доктор, профессор, Пекин ұлттық орталық университеті *(Қытай)*
Кибальник С.А. – ф. ғ. д., профессор, Орыс әдебиеті институты *(Ресей)*
Морхье Пост – PhD, доцент, Берген университеті *(Норвегия)*
Насие Йылдыз – доктор, профессор, Гази университеті *(Түркия)*
Риверс Уильям П. – доктор, профессор, Ұлттық кеңес және тілдерді дамыту жөніндегі халықаралық оқыту *(АҚШ)*
Сэт А. Агбо – PhD, доцент, Лейкхэд университеті *(Канада)*

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ
Кенжеқанова Қ.К. – PhD *(Қазақстан)*

«Филология сериясы» қазіргі тіл білімі мен әдебиеттану және аралас мамандықтардың өзекті мәселелерін жариялауға арналған.

ҚАЗАҚ УНИВЕРСИТЕТІ
БАСПА ҮЙІ

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы
Гульмира Шаккозова
Телефон: +77017242911
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:
Гульмира Бекбердиева, Ағила Хасанқызы

Компьютерде беттеген
Айгүл Алдашева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші
Керімқұл Айдана
Телефон: +7(727)377-34-11
E-mail: Aidana.Kerimkul@kaznu.kz

ИБ № 12399

Пішімі 60x84 $^{1}/_{8}$. Көлемі 21.9 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс.
Тапсырыс № 7617. Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2018

1-бөлім

ӘДЕБИЕТТАНУ

Раздел 1

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Section 1

LITERARY CRITICISM

IRSTI 17.82.31

Abdullayeva Y.A.,

Candidate of Philological Sciences, A/Professor of Literature
of foreign countries department of Azerbaijan University of Languages,
Azerbaijan, Baku, e-mail: y.abdullayeva68@gmail.com

PLAY CONCEPTION IN BRITISH POSTMODERN NOVEL
(In the context of the ideological and cultural typology of the novel)

The play conception determining the XX century culture comes from the ancient times till modern period. Even Plato, then Aristotle spoke of play's thinking peculiarity and appreciated it as the main feature of mimesis. The play as a cultural event, as a part of the culture, was in the center of attention of representatives of German romanticists, tried to determine a scientific basis of it. At the beginning of the XX century Johan Huizinga in his work «Homo Ludens» presented the «culture as a play» conception, appreciates «a playing man» as a phenomenon. J. Huizinga's «play conception» is shown in the postmodernist aesthetics point of view such as in the discourses of R. Barthes, J. Deleuze, Y. Kristeva, J. Baudrillard.

In postmodern prose, the notions such as play with the text, play within the text, metalanguage play, and carnival trickery are based on the «culture as a play» conception. The idea of the center's being not one but several makes the history seemed serious common, historical hero transforms into the common person, falls down into total irony by the postmodernist play principle. If there exists no certain truth, if the truth is many-sided then the idea of «the past is not the notion to be imitated» comes from here. The history not imitated, «removing» of seriousness transforms into imagination. Imagination may be a play material. The borders of serious things almost worshiped for many years by people go through their spirit and intellect, the removal of borders means seriousness becoming imagination. The transforming something into «play» element has the goal to show its notion hidden in the deepest levels. The postmodernist writers based on the thoughts that human's thought is not objective but subjective laughs at objectivism mocks its seriousness,the fore it transforms into the play element.

Key words: postmodernism, play conception, British novel, irony.

Абдуллаева Е.А.,

Әзірбайжан тілдер университетінің доценті, ф. ғ. д.,
Әзірбайжан, Баку қ., e-mail: y.abdullayeva68@gmail.com

Британ постмодернистік романдарындағы ойын тұжырымдамасы
(романның мәдениеттанымдық-идеялық типология мәнмәтінінде)

XX ғасыр мәдениетін танытатын ойын тұжырымдамасы ежелгі уақыттан қазірге дейінгі – ұзақ жолдарды жүріп өтті. Платонның өзі, содан кейін Аристотель ойынның танымдық сипатының бар екендігін және оның еліктеудің (мимесис) негізгі белгісі екендігін айтқан. Ойын мәдени құбылыс және мәдениеттің бір бөлігі ретінде оның ғылыми негіздерін анықтауға әрекет еткен неміс романтизмі өкілдерінің назарында болды. XX ғасыр басында Йохан Хёйзинг өзінің «Homo Ludens» шығармасында «мәдениеттің ойын тұжырымдамасын» алға тартты, «ойын үстіндегі адамды» мәдени феномен ретінде бағалады. Йохан Хёйзингтің «Ойын тұжырымдамасы» постмодернизмнің эстетикалық пайымдауларынан атап айтқанда: Р. Барт, Ж. Делёз, Ю. Кристеваның, Ж. Бодрийярдың шығармаларынан көрініс тапты.

Постмодернистік прозада мәтінді ойнату, мәтіндегі ойын, метатілдік ойын, карнавалдық-трикстер барлығы дерлік «мәдениеттің ойын тұжырымдамасына» сүйенеді. Бір емес бірнеше орталыққа негізделген пайымдау біз қарастырып отырған «өткеннің» «байыптылығын, шынайылығын» төмендетеді. Тарихи кейіпкер кәдуілгі адамға айналып, түгелімен тәлкекке ұшырайды. Абсолюттік ақиқат болмаса, ақиқат көпқырлы болса, өткен нәрсе ұғымы, еліктеу нысаны бола алмайды – бұдан шығатын қорытынды осы. Үлгі болудан қалған, шынайылықтан

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

«аластатылған» өткеніміз жалғанға айналады. Осы жалғандық ойынның материалы бола алады. Көптеген уақыттар бойы адамдар табынып келген нысан, шынайы сезім шекарасы олардың жаны мен ақыл ойы арқылы өтіп, шекараның бұзылуы шынайылықты жалғанмен жақындастырады. Бір нәрсенің «ойын» элементіне айналу мақсаты оның тұңғиығында тасаланған нәрселердің әйгіленуі болып табылады. Адам ойының объективтілігін емес субъективтілігін дәлел ретінде келтіретін постмодернистік жазушылар объективтілікті келемеждеп, оның шынайылығын әжуа етеді. Сондықтан да оны «ойын» элементіне айналдырады.

Түйін сөздер: постмодернизм, ойын тұжырымдамасы, британ романы, тәлкек.

Абдуллаева Е.А.,

к. ф. н. доцент Азербайджанского университета языков,
Азербайджан, г. Баку, e-mail: y.abdullayeva68@gmail.com

Концепция игры в британском постмодернистском романе (в контексте идейно-культурологической типологии романа)

Концепция игры, определившая культуру XX века, прошла длительный путь – от древних времен до современности. Еще Платон, а после Аристотель высказывались о познавательном характере игры, считали ее основным признаком подражания (мимесиса). Игра как культурное событие и одна из частей культуры была в центре внимания представителей немецкого романтизма, предпринимавших попытки определить ее научные основы. В начале XX века Йохан Хёйзинга в своем произведении «Homo Ludens» выдвинул «игровую концепцию культуры», оценил «играющего человека» как культурный феномен. «Игровая концепция» Й. Хёйзинги нашла отражение в эстетической мысли постмодернизма, в частности, в постмодернистских дискурсах Р. Барта, Ж. Делёза, Ю. Кристевой, Ж. Бодрийяра.

В постмодернистской прозе игра с текстом, игра в текст, метаязыковая игра, карнавальность-трикстер опираются именно на «игровую концепцию культуры». Мысль о наличии не единого, а множества центров упрощает «серьезность» рассматриваемого нами прошлого, исторический герой превращается в обычного человека и подвергается тотальной иронии. Если отсутствует абсолютная истина, если истина многосторонняя, прошлое как понятие перестает быть примером для подражания – вот исходящая из этого идея. Переставшее быть примером, «исторгнутое» из серьезности прошлое превращается в вымысел. Вымысел же может стать материалом для игры. Граница серьезных истин, которым на протяжении длительного периода времени люди почти что поклонялись, проходит сквозь их душу и интеллект, разрушение границы приближает серьезность к вымыслу. Целью превращения чего-либо в элемент «игры» является обнаружение сокрытых в его глубинах моментах. Писатели-постмодернисты, приводящие в качестве доводов не объективность, а субъективность человеческих мыслей, смеются над объективностью, высмеивают ее серьезность и именно поэтому превращают ее в элемент «игры».

Ключевые слова: постмодернизм, концепция игры, британский роман, ирония.

Introduction

The play being a cultural phenomenon had been talked for many centuries. At one time F.Shiller said that play gives an opportunity to free of accepted treatment norms, to get rid of heavy «load» of every day's cares and to achieve moral-spiritual balance.The continuation of this thought became XX century cultural phenomenon J. Huizinga's «Homo Ludens» conception being inseparable «part» of culture. Just this work («Homo Ludens») was kept in memory as a play-phenomenon, its essence, and function in European aesthetic thought history. J. Huizinga in his work«Homo Ludens» looked at the universal culture through play representation. The play was come across in M.Bachtin's writings as the phenomenon of culture andtheaesthetical essence of play may be found in H.G. Gadamer's works. E.Fink estimated the analysis of play as a phenomenon of human existence on the philosophical anthropology context for the first time. J.P. Sartre pointed play as an important conceptual element of phenomenology.

Poststructuralists especially J. Derrida expressing his attitude to playing conception emphasizes that it's a kind of human activity. The play was manifested itself as a scientific problem of culture in postmodernism especially in postmodernist discusses R. Barthes, G. Deleuze, J. Kristeva, and J. Baudrillard. It dealt with the fact that creative persons' attitude towards the world demanded a new regard to artworks. Its obvious proof was that postmodernist prose was presented through «play» conception. The postmodern play being open for text and future commentaries in the play process became the main method on establishing author ideas. The play ele-

ment in such a literature opened the way for not only one but several commentaries of the text.

As a rule the postmodernist prose opening the world essence deeper and clearer don't say the truth to the reader, but clarifies versatility of symbols commented as the truth by us. Postmodernist prose is constantly formulated of attitude to «others» and in such texts, the meaning is the essence of human's dialogue with «others». Postmodernist texts, as a rule, «the other's» text, is «far» from our knowledge, isn't rational and chaotic at the same time. This «benightedness» deals with mental play, based on the image. Only postmodernist aesthetics make it «known», clarifies it.

As modern literature appeals new forms, postmodern prose shows its attitude to nowadays problems benefiting art of the past in new searches. There exists no reality for postmodernists, there are only border and text deprived of its ideology. As J. Derrida says «there is nothing outside the text». The postmodernist writer takes into consideration the expectations of the reader while creating the text, not opening the meaning and not letting the reader handle it. The meaning world of text is endless; the truth accepted by the reader that's a text. The transformation of literary work to play and hide-and-seek at the same time based on, G. Deleuze's rhizome conception that's shown the as the play forming elements. The creativity is shown as plastically expression of imagination and reality as the play itself; chaotic and fragmentary are presented as life's existence. In modern literature as in postmodernist prose, the reader is the creator of the text, at the same time formulates the mutual relations of play forms between the author and the reader by means of text. And in this way, the play means are created by the author and the reader in terms of text.

As we've already mentioned one of the important elements of postmodern prose is play. Words, allusion, quotation, and meaning are included in the chaotic play. The author plays with the text, the text in its turn plays with the reader, all the world is joined to the play process. By the means of play, the text is created and as I. Ilyin says «in the process of reading threeof them – the author, the text and the reader becomes one unique, forms endless space for writing the play» (Ильин И., 1996: 256). In the postmodernist text, in the world of simulacra (J. Baudrillard) play the borders between imaginative and real world disappear, the transference of reality with unreality takes place. Due to J.Baudrillard, in postmodernism simulacra, masks, «the best of the copies» interfere into the play sphere of the text. In this case, language plays have a special role. Postmodern irony dealing with intertextual play speaks of the existence of chaotic world broken into fragments. Irony «creates» the play rules of the author (author mask) playing postmodern plays, it itself becomes the object of the play «destroying» the borders of the text.

Due to E.Fink play is the creativity arose in the magic dimension of illusion and limited time by time (Fink E., 1968: 28). Play world is the creative act of the play. Play world is the imaginative one and possesses complicated composition. E.Fink says that we play in our real world, but at the same time while playing «enigmatic realm» «appears», the borders between reality and imagination are lost (Fink E., 1968: 28).

According to Y. Lotman play model mustn't be understood as a «truth-false» but the depiction of life as «richer and poorer» (Лотман Ю.М., 1998: 74).The scientist writes following his idea: «The artwork is always conventional, at the same time must be accepted as an analogue of definite object intuitively that's «to look like» or «not to look like» at the same time» (Лотман Ю.М., 1998: 387).

Due to R.Detweiler «first of all literature is the elegant type of hypocrisy, but hypocrisy is the fundamental element of play» (Detweiler R., 1977: 50-51). As a rule postmodernist novels are estimated as «play texts» and show the explicit description of play model of literary text.

Beginning in the second half of the XX century British novel became the field for postmodernist intellectual-aesthetic play activity. Due to M.Bachtin «Play being the special type of communication is the creative act of mutual relations of communicants. Dialogism and polylogism processes are characteristic for play, the special type of human activity» (Бахтин М.М., 1986: 28). The play principles in postmodernist prose find its expression in hypertexts and as a rule, the reader becomes an active participation of played events. The play characteristic features of the reader and play in postmodernist prose deals with postmodernist paradigms as play with text play in the text, metalanguage play, text caravanning. The loss of borders between imagination and reality in postmodernist prose bases on the play principles.Dealing with this everything loses its immanent meaning, identity, mixes each other, exposed by irony and creates play effect. In the postmodern text, the differences between «self» and «other» texts are lost and the borders of past and present disappear. V.Rudnev explains his attitude like this: «reality is not determined till the end, only text exists» (Руднев В., 1999: 223).

Experiment

Play with the reader, play with the text, and play in the text principles are highly seen in the novels by Malcolm Bradbury, David Lodge, Graham Swift, and Julian Barnes in the XX century British novel.

While appealing to the novel «To the Hermitage» (Bradbury M., 2000) by Malcolm Bradbury we see that explicit author advises considering the work serious showing his attitude to history. But also through the aesthetic principles of postmodern novel, the reader interferes with the play. Pointing to historical events he speaks of history's itself being imagination.On the one hand, the author emphasizes the seriousness of the work by speaking of great French philosopher Denis Diderot, on the other hand, appeals the history itself ironically, and shows its non-seriousness. The work of two parts called Now and Then consists of thirty-six chapters. The days of past and present are presented from point of postmodernist narrative view, the historical events having been described in the borders of imagination and reality becomes the scope of postmodernist play.

Nevertheless, British postmodernist writers provide no big truths for their readers, they present the truths and deep conflicts happen in the historical processes in the form of play.

The past and present are presented in the mutual relation in R. Bradbury's «To the Hermitage». As a rule in such a description, the borders between reality and imagination are lost. Time by time play, the mixture of time layers build the close tie between past and present. Throughout the novel, the being truth of D.Diderot's library's existence with false motives, the erroneous of thoughts of the past, the idea of the past's inaccessibleness forms play effect. The characters in the novel are obsessed with the past and follow the great philosopher throughout the novel, try to open secrets of the past, but as the past «being the past» can't open its secret. The open final of narration symbolizes the inaccessibleness of the past, at the same time remaining the history open to make a way for its again interpretations, «its rewriting», new versions of the postmodernist play.

Due to the principles of the postmodernist novel, the borders between the text dealing with the past and the text of the present «are cleaned». It's known from the novel of «To the Hermitage» that the borders between «real» world and «imaginative» one are indefinite. Especially, what's being real, what's imagination, what's existing, in reality, are incomprehensible.Simulation mixes the different sides of reality and imagination in this case. In the case of the narrator's listing the achievements ofEmpress Catherine II in the history of Russia in the ironical tone, emphasizes that he «got» the great philosopher of theDenis Diderot as other antiquaries. Adding author irony to the background of the real event turns Russian Empress's attitude towards people into the «shopping» object.As it's seen the author irony transfers into play effect, the play is created between universal values and false «values».

«The British Museum is Falling Down» (Lodge D., 1983) by David Lodge, the novel of the other well-known member of British prose is composed on the parody of XIX-XX centuries American writers' styles and the play principle of postmodernism. The texts of the writers undergone by parody such as V.Woolf, C.P.Snow, H.James, J.Joyce revive in David Lodge's novel due to the principles of postmodernist intertextual irony and play. The author using intertextual play as a method of style creates compositional-structure of the novel, mocks previous literary traditions, and contrasts with modern realities.«The British Museum is Falling Down» composed on play principle of the postmodernist novel as David Lodge's other novels benefits the help of irony.

All the chapters of the novel are based on the writing style and play principles of J. Conrad, G. Chesterton, E. Hemingway, F. Kafka, J. Joyce, H. James, D. Laurens, V. Woolf, C.P. Snow, and H. Bellok.

The hero of Egbert Merrymarsh created by D. Lodge is the imaginative character of Herbert Chesterton, English writer, critic and journalist, the author of religious-philosophical treatises. The main hero of the novel Appleby finds especially his manuscripts and wants to work on them. It's known from the manuscripts that nevertheless Merrymarsh is well-known for his religious-philosophical treatises, his personal letters were written in the different style and this writing style is different from his creative activity and unrepeated. The writer used to letters has to get off them in order to improve his material welfare and to receive the post of professor at the University, expecting for years.So he changes science, his life «essence» to «cheap» popularity. But new «discovery» not known by the history was lost in the fire broke out in motor scooter accidentally.

D. Lodge, parodying other writers ofEnglish literature arises deeper matters behind the episodes familiar to the mass readers on the surface level using «double code», makes a way for the intellectual and elite reader, contrasts him with another narrative layer, and invites him to «play».

Using literary allusions D. Lodge creates a new text with the help of intertextual play and irony.Using the word «Bloomsbury» in the text regularly, the writer pulls the reader into the play atmosphere, plays with his intellect, and opens the way for new commentaries. On the one hand it's obvious that Bloomsbury is the popular district of London and The British Museum is situated there but on the other hand, this is a hint, the allusion to the name of the creative group lived at the beginning of the XX century.

One of the characters exposed to irony is Luis Eliot, the narrator of series of novels by C.P. Snow. IfLuis Eliot achieved all the goals in all the steps of his life, to say the same about Adam Appleby, D.Lodge's hero is difficult.Adam Appleby tries to teach at the university, works on the thesis for many years but can't get any result, is helpless to publish his own scientific articles, follow popularity and «looses» the opportunity he has got. So, he turns over C.P.Snow's trickster, to his ironic expression. The irony and play principles of postmodernism determine structural-compositional peculiarities of D. Lodge's modernist novel.

The author's use of literary associations, allusions as means of style became the way of forming intertextual play, managed to create the literary world of the novel contrasting literary tradition with modern reality ironically.All the literary means shown above serves to the play principles in creating the novel and this means determines characteristic features of postmodern novel.

«Nice Work» (Lodge D., 1990), the other novel by David Lodge begins with the epigraph taken from the novel by M.Drayton and B.Disraeli and only this epigraph composes «play» idea of the whole novel. The events happen in Ramming, the prototype of Birmingham city and this reminds the generalized characters of the workman city of the XIX century such as the city of Milton in E.Gaskell's «North and South», Cookstown in «Hard Times: For These Times» by Ch.Dickens. As it's seen the writer writes this novel, in the same way, being faithful to the play principles of postmodernism.

Robin Penrose's biography is described in the unity of literature of the whole Victorian period, his lectures are based on the industrial novel and the results gained come up till deconstructivism. Throughout the novel Penrose's lectures are «interfered» into the text of the novel, there happens author's «play» with the industrial novel. For creating the effect of irony D. Lodge revives the ideas of postmodernist collage and pastiche on the theory of the XIX century literature and poststructivism.

Nevertheless, the «main role» was given to E.Gaskell's «North and South», the XIX century industrial novel is close both with the direct appeal to prototype in D. Lodge's work and Penrose's commentaries on the novels of the Victorian period in the spirit of feminist criticism. It's also the cause of creating the ironical style of narration, serves to the play of novel with its reader.

D. Lodge «moves» the important terms of E.Gaskell's theme and creates his own «new» text. Forming a dialogue with modern novel, the novel «North and South» is directed to be reanalyzed again by the way of parody. D. Lodge's «closeness» to tradition ends with mixing secret irony and mockery towards the problems of modern times.

The name of the main hero (Victor) is equal with his old ideas of marriage, the meaning of «victory» is the irony to the events happened at the end of the novel, it's author's play. D.Lodge scorns the traditional ending of Victorian novels, make it be mocked.The reader falls down into play atmosphere and it's known that the heroes end their life with eternal and endless love getting married as it happened in the novels of the Victorian period.

Nevertheless, the male name of Robin Penrose embraces feminist views of the hero, is an irony with the character of Robin Hood, the hero of English folk ballads, the defender of oppressed and the poor, justice forerunner, it's author's play. D. Lodge's intertextual play, his use of allusion and reminiscence caused the creation of parody style of narration.

The narration of Graham Swift's «Waterland» (Swift G., 1992), the other representative of British postmodern prose is presented from the first person and narrator is the hero himself. But here at the same time, the author's mask is used and their voices overlapped. Due to American researcher C.D. Malmgren, the author benefits of the method of creating narrative chaos intentionally, description of narration fragmentary in order to get different effects in texts of postmodern works. Answering the question of what shows the «broken» text whole; C.D. Malmgren says author's image and author's mask. Only it «directs» the reader to the definite imagination, provides eternal communication. The author's mask is the play principle of making author's image real. The author-character is hesitator in the place of genius/clown; the narrator «interfered» into the text in the «changed» form. Because the character of narrator-hero existing in the narration is exposed to irony, parody» (Malmgren C.D., 1985: 165).

The plot of the novel «Waterland» «returns» the past «moving away» of present narration, the

reader faces the retrospection of the novel «Great Expectation» by Ch.Dickens, an English writer. The novel of «Waterland» clarifies the poetics of postmodern prose with the references to the works such as poem series of T.S. Eliot's «Four Quartets», the poem of «Defence of the Islands», R.Burton's «The Anatomy of Melancholy», R.L. Stevenson's «Black Arrow: A Tale of theTwo Roses», Geoffrey of Monmouth's «Historia Regum Britanniae», allusion and reminiscences to the works by Ch.Dickens and W.Wardsworth, falls the reader into play atmosphere by the help of the author's mask.

Begining with the memories of Tom Crick, the work reminds mosaic parting into unclear fragments at first sight. Tom describes the place where he lives «turning over the pages» of his memory of brother and father, the bank of the river Lim with details, speaks of Landschaft fo mountainous zone in the North of England. The narration of common style, at first sight, falls the reader into «play», directs him to a new labyrinth. The reader's «direction» towards detective plot is stopped and the narrator returns to the real time in his «memories». The reader already sees Tom Krick as a history teacher and he is in the dilemma because his lesson was abridged. The life of already old and in this old years his facing the problems are «cleared» from another point of view but this clearness creates another «knot» and falls into the labyrinth of play. Fragmentary shows itself in the narration of the past too. The narrator «lost» the principles of time and place don't accept the border between past and present. As a rule fragmentary in postmodernist novels serve to the play principles and creates new relations between the reader and the text.

Basing on the plot characteristic to detective and historical novel, biographical and love novels G.Swift's work is relevant due to the postmodernist play principles. The hero remembering his childhood presents commentaries as a historian-ethnographer while describing native Fen where he grew up, ties the work with real events as in non-fiction.

The reader using non-fiction again falls down into the author's «play». The description of Fen is stopped unexpectedly and Tom narrates the story of his grandfather Jacob Crick. The reader used to read of the Grandfather Crick's story falls down into another «play» but in this place, the work unexpectedly «ends» and a new chapter begins with the order of a new school director.

As it's seen the principle of fragmentary becomes an important element in the novel narration and serves as the author's «play» method. «Returning» to contemporary time the narrator speaks of the bitter results of being abridged of his duty as his lesson in the conflict of school, pupil, and parents lives «nonsense» of labor served for many years. The hero's director-teacher conflict is replaced with unexpectedly «revival» of the deadly accident being a secret for the majority.

The narration parted into fragments moves between the past and the present, falls the reader down into «play» atmosphere, refresh his memory on history. The writer benefiting of the principles of fragmentary and postmodernist montage shows the narrator-hero as a specialist on history but in real life emphasizes his being «non-specialist» and mocks on her. G.Swift doesn't try to open the events directly, the «knots» some events intentionally, sometimes doesn't «pay attention».

The author's irony, play principle is seen from the first pages of the novel «A History of the World in 10½ Chapters» (Barnes J.A., 1990) by Julian Barnes, the other representative of British literature and postmodernist novel. The reader used to the religious, mythic description of Noah's steamer becomes the participator of the author's irony and play. The narration is led by imaginative authors. On one hand, these authors became the characters time by time, but on another hand, J.Barnes comments «the other's» text using the «author's mask». Woodworm replaces the role of an explicit writer and it plays the role of «connector» in the plot broken into fragments throughout the whole chapters. Woodworm-narrator takes part in ten chapters, determines the play principles of the novel. The author J. Barnes doesn't diminish the humor feeling from the woodworm-narrator makes history to fall down into irony by its «hand», mocks on it, points on its being imagination. Just only woodworm makes parallels between the past and the present, suspects «importance» of the history, transforms into the player of the novel.

Being one of the aesthetic principles of the postmodern novel the irony, «rewriting» of the history, «reconstruction» of the history are used due to the postmodernist play principles. To exhibit a new point of view over the history contains the main plot ofBritish postmodern novel. In such novels the history is mocked over, presents the ironical background, its «revival» dream from a new point of view becomes poetical principle.

J. Barnes laughs at «living beings» lived governing by the church, sheltered by the church, seeing their rescuing only religious dogmas in the Middle Ages, mocks them. The event of woodworms' «gnawing» bishop's throne was equaled to devil's deed by claimants. But the result of the court such

as «they «sin» together with the devil, «profaning» church rebels against God» informs of the irony of the novel.

Throughout the novel n explicit author mocks religious dogmas, prejudice and chaos in church, turns it into humor object. The narrator laughing at the bishop's «bitter» fate who fell down from his thrown mocks over the «tragedy» of miserable devout ones deprived of his religious lectures. The postmodern irony touches on the characters separately by explicit and implicit authors; the irony play creates carnival effect (M. Bachtin) in the plot of the novel.Throughout the history the lifestyle of mankind is undergone to irony by author's mask, the contrast between moral values and values created by religious laws is laughed at in a bitter irony of the laugh.

Results and discussions

The irony determining the poetics of postmodern play contrasts to the lifestyle with frozen taboos, stoned laws, and stereotypes, to the thinking was based on definite traditions.The irony presented in such novels mocks over public culture, stereotypes, commonness, «frozenness», and «plays» with them. The laugh in the irony play of postmodern novel directs to the idea of life's being in disorder, the history's being «imaginative», «kneaded» by subjectivism. Indefiniteness, fragmentariness transforms into the play principles, determines the poetics of postmodern novel. The dynamic play of irony touches on personal practices together with cultural context.

Due to postmodernist aesthetics, all known and received is preserved in human's conscious as a literary imagination, narrative imagination and in other words, the existence of the world is accepted in the form of history, the talks of it. Due to F.Jameson, an English researcher «history is inaccessible to us except text and the way of our reaching it and the way going to the truth goes through temporary texting and narrating» (Jameson F., 1977: 395).

Conclusion

It's determined while analyzing the specifics of postmodern play in Modern British novel that postmodern «players» «build» the play effect between reader and text creating cultural and intellectual communication space. The intellectual play with the reader plays an important role in opening the channels of symbols, signs, and communication and serves to create postmodernist prose.

Irony and game as the basic principles of postmodernist novel arrange the main subject of M. Bradbury's, D. Lodge's, G. Swift's, and J. Barnes's works.

Generally, authors use of irony and game principles which are important and inseparable part of fiction contain the basis of modern British postmodernist fiction.

References

Bakhtin M.M. (1986) Aesthetics of verbal creativity. M.: Art, 1986, 445 p. (In Russian)

Barnes J.A. (2000) History of the World in 10½ Chapters. Vintage International. 1990, 436 p.

Bradbury M. (2000) To the Hermitage. Picador. 2000, 518 p.

Detweiler R. (1977) Games and Play in Modern American Fiction. Contemporary Literature. New Literary History. Vol. Ix. N1. 1977, p. 50-172.

Fink E. (1968) The Oasis of Happiness: Towards an Onthology of Play. Game, Play, Literature. Ed. by J. Ehrmann. Boston: Beacon Press, 1968, p. 19-30.

Ilyin I. (1996) Poststructuralism. Deconstruction. Postmodernism. Publisher: Intrada. 1996, 256 p. (In Russian)

Jameson F. (1977) Imaginary and Psychoanalytic Psychology, Marxism, Psychoanalytic Criticism, and the Problem of Subject. Yale French Studies. New Haven, 1977, No. 55/56, 395 p.

Lodge D. (1983) The British Museum Is Falling Down. Penguin Books, 1983, 70 p.

Lodge D. (1990) Nice Work. NY: Penguin Group, 1990, 69 p.

Lotman Yu.M. (1998) About art. The structure of the artistic text. Semiotics of cinema and the problem of film aesthetics. Articles. Notes of the performance (1962 – 1993). SPb .: Art, 1998, 702 p. (In Russian)

Malmgren C.D. (1985) Fictional space in the modernist and postmodernist American novel. Lewisburg. 1985, 165 p.

Rudnev V. (1999) Dictionary of culture of the XX century. M.: Agraf, 1999, 384 p. (In Russian)

Swift G. (1992) Waterland. Vintage International. A Division of Random House, INC. New York. 1992, 372 p.

IRSTI 16.21.49

Aimagambetova M.M.,

PhD, senior lecturer of Al-Farabi Kazakh National university,
Kazakshtan, Almaty, e-mail: aimagambetovamalika@gmail.com

PHRASEOLOGICAL UNIT IN THE SPACE OF CULTURAL CODE

Being steady, reproduced, semantically completed and separately formed language units with various structure (from one significant component to a compound sentence), phraseological units show universal properties of the asymmetric dualism (S. Kartsevsky), which as any significant language unit, demonstrates the ability to modify the form and the meaning.This ability of modification is visualized in transformations of phraseological units of the periodicals, which are quickly reacting to inquiries of time. Tendency of mass media to natural communication weakens the official forms of expression and strict-traditional reproduction of language units in many cases is not obligatory any more. The widely actualized pragmatism of phraseological units' transformation draws the attention, stimulates the reader's interest and enforces the questions: what are the real borders of the phraseological units' transformation? Do they lead to their partial or final fracture? Is it possible to construct the typology of phraseological units' transformation in periodicals? The article attempts to answer some formulated questions. About four hundred transformed phraseological headlines of the Kazakhstani newspapers were the materials of observation. The features of their transformations are considered from the point of view of communicative and pragmatic functions (nominative, educative, evaluative, figurative, ironical, and emotional and the function of rapprochement with the addressee). The main types of the transformed phraseological units in headlines of the articles are allocated and described: converting is 56%, meaning reconsideration is 27%and combination is 17%.

The article is written within the framework of the grant AP05133019 «Cultural codes of modern Kazakhstan (literary and media discourses)» funded by the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

Key words: headlines, the phraseological unit, transformation, the transformed phraseological units, functions of the transformed headlines.

Аймағамбетова М.М.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, PhD,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aimagambetovamalika@gmail.com

Мәдениет кодының фразеологиялық бөлімі

Тұрақты, өнімді, семантикалық жағынан тұтас және жеке дара қалыптасқан құрылымы әртүрлі тілдік бірлік бола тұра фразеологизмдер (бір негізгі компоненттен құрмалас сөйлемге дейінгі) кез келген мағыналы тілдік бірліктердегі сияқты формасы мен мағынасы жағынан модификациялану қабілетінен көрінетін ассиметриялық дуализм (С. Кравецкий) қабілетіне ие. Фразеологизмдердің модификациялану қабілеті уақыт талаптарына жылдам жауап беретін мерзімді басылымдардағы фразеологияның бірліктердің трансформациялануынан анық көрінеді. БАҚ-тың еркін қарым-қатынасқа бағытталуы тіл бірліктерінің қатал, дәстүрлі өндіруі міндеттелмелуі мен ақпараттың берілуі формасының әлсіреуіне алып келді. Өзіне назар аударылған және оқырман қызығушылығын оята отырып фразеологиялық бірліктер трансформациясының прагматикалық бағытталуы келесі сұрақтар туралы ойлануға итермелейді: Фразеологиялық бірліктер трансформацияның шынайы шекаралары қандай? Трансформациялану олардың жоғалуына алып келмейді ме? Мерзімді баспасөздегі фразеологияны бірліктердің типологиясын құрастыруға болады ма? Берілген мақала аталған сұрақтарға жауап беруге талпыныс жасаған. Зерттеу материалы ретінде қазақстандық газеттерден алынған төрт жүзге жуық трансформацияланған фразеологизм –

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

тақырыпшалар алынды. Олардың трансформациялануы коммуникативті (атауыштың, тәрбиелік, бағалауыштың, образдық, ирониялық, эмоционалдық, адресатпен жақындасу) – прагматикалық кәмелеттері тұрғысынан қарастырылып мақала тақырыпшаларындағы трансформацияланған фразеологизмдердің келесідегі негізгі типтері анықталады (конверттелу (56%), мағынаны қайта ұғыну (27%) және комбинаттау (17%).

Мақала ҚР БжҒМ ҒК AP05133019 «Заманауи Қазақстан мәдени кодтары (әдеби және медиа дискурстары бойынша)» жобасы бойынша гранттық қаржыландыру аясында орындалған.

Түйін сөздер: тақырыпша, фразеологизм, трансформация, трансформацияланған фразеологизмнің бірліктері, трансформацияланған тақырыпшалар қасиеттері.

Аймагамбетова М.М.,

PhD, старший преподаватель Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: aimagambetovamalika@gmail.com

Фразеологическая единица
в пространстве культурного кода

Будучи устойчивыми, воспроизводимыми, семантически целостными и раздельно оформленными языковыми единицами с разнообразной структурой (от одного знаменательного компонента до сложного предложения), фразеологизмы демонстрируют универсальные свойства асимметричного дуализма (С. Карцевский), которые, как и у любых значимых языковых единиц, проявляются в способности модифицироваться как по форме, так и по значению. Способность модифицироваться наглядно проявляется в трансформациях фразеологических единиц в периодической печати, оперативно реагирующей на запросы времени. Ориентация СМИ на непринужденное общение привела к тому, что строго традиционное воспроизводство языковых единиц во многих случаях перестает быть обязательным, ослабевает и официальность формы выражения. Прагматическая направленность трансформаций фразеологических единиц, привлекая внимание и возбуждая интерес читателей, позволяет осуществляться ей в широких пределах и заставляет задуматься над вопросами: Каковы реальные границы трансформации фразеологических единиц? Не ведут ли они к их частичному или полному разрушению? Можно ли построить типологию трансформаций фразеологических единиц в периодической печати? В статье сделана попытка ответить на часть сформулированных вопросов. Материалом для наблюдений послужили около четырехсот трансформированных фразеологизмов-заголовков казахстанских газет. Особенности их трансформаций рассмотрены с точки зрения коммуникативно-прагматических функций (номинативной, воспитательной, оценочной, образной, иронической, эмоциональной, функции сближения с адресатом и др.). Выделены и описаны основные типы трансформированных фразеологических единиц в заголовках статей: конвертирование (56%), переосмысление значения (27%) и комбинирование (17%).

Статья выполнена в рамках грантового финансирования по гранту AP05133019 «Культурные коды современного Казахстана (литературный и медийный дискурсы)».

Ключевые слова: заголовок, фразеологизм, трансформация, трансформированные фразеологические единицы, функции трансформированных заголовков.

Introduction

Polysemantic idiomatic constructions possess a conditionally-metaphorical component. They can perform the function of a cultural code in the text. By means of a phraseological unit, they reflect the ideological connotations, the ethno-cultural picture of the world, value orientations, etc. The phraseological units in the formation of a cultural code are insufficiently studied at present.At the same time, the semiotic codification of a phraseological unit is directly connected with the formation of a holistic picture of the world, a communicative and referential bridge between the conventional meaning and the specifics of being of a certain ethnic group.

«The broad» concept of phraseology can be identified by the term of phraseological unit for any stable (or potentially stable) expression, without reference to degree of cohesion and origin of its components. Phraseological unit is idiomatic, stable phenomenon and can be easily derived from the public thesaurus and reproduced. Therefore, the phraseology includes not only the phraseological units of different types, but also proverbs, sayings, aphorisms, idioms, popular expressions, quotes from literary works(prosaic and poetic). All of them possessed the semiotics identity and can be modified.

The transformed phraseological units have great opportunities for creation of a set of bright stylistic

and semantic effects, both in texts and in their headlines. The phraseological units' transformation draws the attention and destroys the «bookish' narration provides specific expression and influences purposefully on perception of headlines as organic part of the text.

The linguists have different views on the process and results of phraseological units' transformations, but none of the existing classification of transformations cannot be considered as a full and exhaustive one.

N.M. Shansky systematized the phraseological units' transformations on the basis of different taxonomical signs: actual phraseological units, their semantic – lexical and grammatical conversions, contamination and the use of phraseological turn as a free word combination, author's phraseological units, the use of proper phraseological turn and the deficiency of traditional structure in phraseological unit (Shansky, 1969: 109).

N.M. Shansky gave a more precise definition to systematization of the phraseological unit: V.N. Vakurov has added the dual actualization (Vakurov, 1994: 42); G.Ya. Solganik has considered phraseological models by quantity of free variables (one – two – three-structural) (Solganik, 1976: 74); G.K. Ikhsangaliyeva has suggested to distinguish three types of phraseological units' transformation (quantative, qualitative, composite) (Ikhsangaliyeva, 200: 78-80).

A.M. Melerovich and V.M. Mokiyenko gave convincing and linguistically reasonable allocation of semantic and structural – semantic types of phraseological units' transformations. The first type includes the phraseological units of additional shade of meaning, reconsideration, dual actualization, 'literal interpretation' of the phraseological unit and the explication of an internal form. The transformations were allocated in structural semantic conversion of phraseological units, which do not violate the identity of phraseological units (the expansion of structure, the replacement of component, the ellipsis, the distance arrangement of components, the syntactic inversion, the internal and external morphological and syntactic transformations, the formation of occasional (individual and author's) phraseological units, transition of affirmative forms into negative and full deformation of the phraseological unit) (Melerovach, 2005: 17-32).

In spite of complete and convincing description of phraseological units' transformations done by A.M. Melerovich and V.M. Mokiyenko, there is a disputable status characteristics of a 'phraseological option' (J. Braynt, S. Thompson, G.K. Ikhsangaliyeva, M.I. Shostak, T.S. Guseynova, E.A. Lazareva, R.T. Kozhabekova, A.S. Zhumatova), or the tendency starting from 60-80 years considering phraseological units' transformations through the prism of the identity of their meaning or image (T.A. Bertagayev, V.I. Zimin, V.T. Shklyarova, M.I. Sidorenko, A.M. Babkina, A.I. Fedorov, V.M. Mokiyenko, V.V. Gorlov, A.I. Molotkov, A.N. Zelenov, A.P. Kovi).

Without theoretical subtleties of discussions, we accept the cogent argument on Mokiyenko'snumerous examples as the main vision of the status of the transformed phraseological units «The lexical variation is a phraseological variation; it is a transformation of separately formed, but semantically integral unit» (Mokiyenko, 1989: 32). The main signs of such variations are the unity of internal motivation (image) of the phraseological turn and relative identity of a syntactic construction on the basement of which the lexical replacements take place. The «lexical replacements in the options of phraseological units have strictly natural and systematic character» (Mokiyenko, 1989: 32). At the same time, any (phonetic, grammatical, semantic or syntactic) deviation from recorded in the dictionaries or in the source-text of the phraseological unit can become the transformation of the phraseological unit.

Experiment and discussion

The functioning of the transformed phraseological units in headlines of the Kazakhstani newspapers became the focus of the research. In many respects, the efficiency of the newspaper text is defined by its title, as a skillfully made headline convinces the reader better, than a sharp pamphlet. Besides, «the researches of psychologists show that eighty percent of readers pay attention only to headlines» (Lazareva, 1989: 4).

The Kazakhstani newspapers of 2014-2016 years were the sources of collecting the transformed phraseological units-headlines (and their texts): «The Kazakhstani Truth», «Business Kazakhstan», «Evening Almaty», «Evening Astana», «The Akmola News», «The Time», «Business Week», «New Generation», «Freedom of Speech», «Express K», «Moscow Komsomol Member in Kazakhstan», «Komsomol Truth», «Tribune», «Liter», «Caravan», «Cursive», «Megalopolis», «Teacher of Kazakhstan», «Sport», «ProSport».

Four hundred transformed phraseological units – headlines of various functional loading presented the empirical material. The following techniques and

methods of collecting and analysis of material have been used: the descriptive method, the semantic analysis of dictionary definitions, the cognitive operations of an introspection and inference for reconstruction of the author's intensions and the perception of headlines by readers, the contextual analysis, the comparative analysis, the generalization and the typology of the transformed phraseological units and ways of their conversion. The techniques of the quantitative analysis were used for the determining a ratio of the functions and types of the transformed headlines – phraseological units.

What is meant by transformed headlines – phraseological units?

In order to strengthen the effectiveness of 'a communicative chain' journalist – message – reader it is necessary to use the available functional and pragmatic, genre and stylistic, graphic, lexical, grammatical, and other language means fully. These means begin «to work» vividly in headlines of different types (slogans, appeals, running lines, quotes). It is understood that headlines can be interesting, bright, vivid, expressive, precise, intriguing, memorable, and emotional. Do all headlines – phraseological units possess such qualities and how to get similar results.

The author always tries to correlate with the reader's thesaurus of knowledge, emotions and associations and activate a certain fragment (Claus, 1967: 112), (Suleymenova, 2007: 237). It is pertinent to draw a parallel between phraseological unit and a frame – both represent certain knowledge. Phraseological unit is a model, «the scheme with high degree of generality where all existing structural and functional properties are significant» (Russel, 1972: 168). The phraseological unit, as well as a frame, excites a certain content and the author can rely on it while discourse creation.

If the usual phraseological unit is used in a headline, the activated frame cannot attract the reader's interest and will be perceived as a familiar image of a standard situation.

If the author uses the modified phraseological unit in headline, its habitual perception is broken and a new content is expected. The peculiarity of headline – phraseological units' transformation is the created specific «communicative intrigue» and «cognitive dissonance» which can be explained by the known arguments of W. Von Humboldt, relating, however, to other notions: «People understand each other not by the reason of transfer the signs of objects to interlocutor , … but because they mutually touch in each other the same link in a chain of sensual representations and rudiments of internal concepts …so everyone gets appropriate vivid meanings in their consciousness» (Humboldt, 1984: 165).

Transformations of phraseological units are the operations with ready language blocks for the renewing of stable expressions and creating of new communicative situations. At the same time, the creative processing of phraseological units gives them additional vivid coloring, increases the expressiveness and figurativeness, and the transformed phraseological units can keep the artistic advantages of the original text: figurativeness, aphoristic nature, rhythm and melodic orderliness.

The transformed headline – phraseological unit «involves into a communicative intrigue», and the reader is forced to predict the content of the text and a possible context. In most of the cases, the readers' assumptions are correct. Is that so? There is no systematic research analyzing correctness or an inaccuracy of assumptions about the content of the text by headlines, particularly by the transformed headline – phraseological unit.

«… Any deviation from the standard norm, traditional view of the stable unit, acting as the title of the newspaper article, specifies its content, selecting such title in the general flow of the headlines of publicist materials» (Guseynova, 1997: 7]. The transformations of phraseological units, as well as any other stable expressions allow to regenerate them as «the phraseological unit, besides its internal properties (and sometimes contrary to them) receives new expressive properties» (Shansky, 1969: 92).

All nominated and non-nominated features of headlines – phraseological units' transformation allow to assess them fully. First, transformations are perfectly 'inserted' into the general semiotics ability of language units to be transformed dynamically. Second, the transformations of headlines – phraseological units are the objective communicative needs to actualize the information and strengthen its pragmatic influence. Third, the transformations of phraseological units- headlines are the intensifications of intellectual, emotional and creative activities of readers. Fourth, the transformations of phraseological units – headlines are justified linguistically, pragmatically and psychologically.

Research results

Mostly phraseological units, proverbs and sayings, reminiscences from works of fiction are often exposed to transformations in headlines of the Kazakhstani newspapers. More than 25% of the transformed headlines are the conversions of the

names and quotes of fiction, 22% are the proverbs and sayings, about 17% represent national and pop songs, 16% are the phraseological units by themselves, 10% are modified reminiscences from movies and TV programs, 8% are the speech clichés and 2% are the quotes from Bible.

The transformed phraseological units in headlines are characterized «by special attachment to movies and songs of the Soviet period». Mostly all these lines are from authors or national songs clichéd by the long-term usage in oral speech and «mass» local newspapers. Using clichéd expressions or classical phraseological units, the author signals that he is from familiar surroundings and stimulates the reader to emphasize and worry.

Modern Kazakhstani journalists use the transformations of phraseological units in headlines of newspapers, which are different in its semantic and functional complexity. The techniques of stable units' transformation impress reader not only by its independency and informal style, but also with combination of the diverse lexical, semantic-stylistic, emotional- expressive and syntactic means.

The transformation of phraseological units and their use in headlines can be grouped in three main types: (1) reconsideration of meaning, (2) converting with three subtypes, (3) combination.

1. Reconsideration of meaning stipulates the new content (or shade of meaning) of headline with full or (partial) preservation of its form with 27% in total.

A Farewell to Arms, is the title of E. Hemingway's novel about war, love and death is used as headline of the article about readiness of citizens for voluntary surrender of the registered weapon («Evening Almaty», February 14, 2015).

Green noise, is a full reconsideration of the title of N.A. Nekrasov's poem about spring revival of the nature in headline of article about devaluation. The green noise of the spring foliage is associated with green rustle of the dollar (it is a lexicographically fixed meaning of an adjective green [14, 405]) during the depreciation of the national currency («Evening Almaty», February 17, 2015).

We are with the same blood type, is a quote from J.R. Kipling's story «The Book of the Jungle» is used as headline of the article about work of the blood transfusion center in a city and voluntary donor ship («Evening Almaty», February 28, 2015).

Here someone has walked down the hill, is the title of the Soviet lyrical national song, which is used in literal meaning and new context in headlines of the presentation of results of a tournament on mountain skiing «A Silver Edelweiss» («Evening Almaty», February 28, 2015).

Wind, wind, you are mighty! This is the Pushkin's line from «The Tale of dead Princess and the Seven Knights» is used in a headline of the article about opening of wind power installations («Liter», April 3, 2015).

2. Converting is 56% and phraseological units' transformation is presented by three subtypes.

2.1 Replacement of one or several components of phraseological unit. Similar renovation of stable phrases assumes the purposeful change of the meaning with the help of phonetic-morphological replacements, synonymic innovations, and lexical-semantic transformations. The replacement of components not necessarily brings to considerable changes of grammatical structure of phraseological units, often such headlines keep an initial form, for example

What did you see in my image? It is the semantic transformation of the known line from A. S. Pushkin's poem «What did you see in my name?

«Within the frame of the project Tatyana Tsoi's shifted the focus from the name to the image in description of transformation of the Kazakhstani celebrities into well-known historic figures and characters («The Time», December 25, 2014).

The life lasts more than a hundred years, it was used for headlines of the article in which the Aktyubinsk administration (Akimat) congratulated 17 long-lived people of the regional center on centenary, the transformed title of the Ch. Aitmatov's novel «The Day Lasts More Than a Hundred Years» («The Kazakhstani Truth», January 5, 2015).

The stars suggest but the men possess, is the replacement of key lexemes of a saying «the men suggest but the God possesses» in headlines of the article about popular astrological forecasts («Evening Astana», January 6, 2015).

Radiation will not be spoiled by arsenic, it is full semantic-lexical replacement of components of a proverb «Butter will not spoil the porridge» for the bitterness of the article about ecological theme: in the territory of the former Semipalatinsk nuclear polygon on Balapan place the waste storage containing arsenic is organized by JSC Kazzinc («Express K», January 7, 2015).

The spring will unexpectedly arrive; it is a single-component transformation of the L.O. Utesov's song «The Love Will Unexpectedly Arrive» in headlines of the article about a victory of football club «Astana» in a spring Super Cup of Kazakhstan («Liter», March 3, 2015).

2.2 Reduction of lexical structure of phraseological unit (proverbs, sayings, phraseological units, speech cliché, popular expressions). This type of transformation concretizes and saturates the headlines without essential changes of phraseological unit' semantics.

This subtype of converting of phraseological units is rather popular among the Kazakhstani journalists. Reduction of stable phrases leans on anticipation phenomenon: the fragment of the phraseological unit represents the semantics of a whole. The journalist, taking into account the notoriety of the phraseological unit is confident that the reader will be able to restore the full phrase and includes in the title of the article only its part.

Sometimes the reduction of the phrase is connected with creation of 'a communicative intrigue' as the content of the full phraseological unit does not correspond with author's idea, for example

The needs must when the devil drives, the headlines uses only the part of the proverb «The hunger is not an aunt, will not give a pie» and the article shows the uselessness of the most part of the offered popular diets («Moscow Komsomol Member in Kazakhstan», March 18-26, 2015).

What the heart thinks, the tongue speaks – the beginning of a saying is omitted «The drunken as a child: what the heart thinks, the tongue speaks», article is devoted to the critical analysis of the modern Kazakhstani politicians' speech («Megalopolis», March 16, 2015).

At somebody else's loaf, it is a headline of the article about intellectual property and introduction of the preliminary expert examination on plagiarism of scientific projects of the Ministry of Education. Here only the beginning of a proverb is used «Don't poach on another man's preserves» («Liter», April 17, 2015).

Let me know who is your friend, the headline reflects an interview with the Kazakhstani celebrities and their friends with the part of a proverb «Let me know who is your friend, and I will tell who you are» («Caravan», April 10, 2015).

You are obliged to be the citizen; it is the reduced option of N.A. Nekrasov's poem «You cannot be the poet, but you are obliged to be the citizen». It was used in a headline of the article about the principles of the selective practice («Komsomol Truth», April 14, 2015).

2.3 Introduction of new words to structure of the stable statements became an important element of semantic system of phraseological units' transformation. This type of converting of the Kazakhstani newspapers' headlines is not a widespread phenomenon, however it acts as one of means of interaction with the reader, for example

He is as poor as a church mouse, but eagle; this stable expression «as poor as a church mouse» got new two components by means of which the sense is transformed. The original phraseological unit says about poverty and the author of the article prepares the reader for ironical history of the builder, who has lost the work and dramatized his own kidnapping for the wife-banker («Time», March 5, 2015).

What sum of money will be buried in asphalt? The popular expression «to bury in asphalt» has acquired a new structure and a sharp semantic message; the main sense of expression has been transformed: «to raze to the ground» – «to steal money during the construction and repair of roads» («Caravan', April 3, 2015).

The master of yurts and Margarita, the author of the article takes the title of the M.A. Bulgakov' novel «The Master and Margarita», and includes a new lexical component. The transformation of the phraseological unit is caused by tenth grader Margarita's victory at the International scientific competition in Moscow, who has made the calculations for making a Kazakh yurt («Express», June 11, 2015).

The carrot and stick of the 'The Turkish stream». The filling of the known method of encouragement and punishment with a new structural component draws the attention of the reader to content of the contract between Gazprom and the Ministry of Energy and Natural Resources of Turkey about the size of discounts for the gas delivered to Turkey («Liter», March 3, 2015).

When game is worth the candle, the journalist transforms the known proverb «Game is worth the candle», having introduced an additional element, developing a peculiar intrigue in description of one of a bet in case of a victory of Turin «Juventus» («Pro Sport», April 24, 2015).

3. The combination is a correlation of several types of transformations. Different models present it: the replacement of one or several components of phraseological unit and its reconsideration, the reduction or addition of lexical structure. This type of phraseological units' transformation makes 17%, for example,

a) replacement of one or several components of the phraseological unit and its reconsideration:

It will catch up with you in the end, it is the replacement of the proverb's component «No matter how long the string twines round, the end is inevitable» and the change of its structure («The Time', March 19, 2015). Article tells about the

proposal of Ust-Kamenogorsk authorities to give traditional St. George's Ribbons and local ribbons with the blue and yellow colors of Kazakhstani flag for the 9th May celebration. The title was transformed from a saying «No matter how long the string twines round, the end is inevitable» where we can observe the replacement of one component, string ribbon (since the article deals with ribbon), and the reduction of an element of a proverb. Therefore, the headline of the article acquired a new sense. The original version of the proverb means the vicious behavior and lawlessness, which would be stopped in any case; but in article it is used in a direct sense.

b) replacement of one or several components of the phraseological unit and reduction of lexical structure of phraseological unit;

It costs nothing for them to build the house – instead of the phrase «It costs nothing for us to build a house, we will draw it and live there» by L. Krasovsky's novel «The Island of Idlers», 1971-1973 («The Time», March 19, 2015). The author describes the Chinese construction company,which build the 57-storey building in 19 days. There was a replacement of the pronouns us them, which replaced the subject of action and a part of the expression is omitted.

c) replacement of one or several components of the phraseological unit and addition of new lexemes to steady unit;

He has brawn … Brain is necessary too, it is used for the transformation of the sense and structure of a proverb «He has brawn and no brain» («Evening Almaty», February 10, 2015). The article tells about the problems of employment and state programs how to avoid the unemployment of the population. The author uses parceling to change the sentence structure and strengthen the contrast.

d) reconsideration of the phraseological unit and reduction of lexical structure of the stable expression;

Getting old is a fun,the author of article reduces and reinterprets a proverb «Getting old is no fun» («Evening Almaty», February 21, 2015). The author acquaints the reader with a situation in the city centers for elderly people in Almaty. There are enough places of leisure time for senior generation that is why the meaning of the headline was reinterpreted by the author.

e) reconsideration of the phraseological unit and addition of new lexemes to stable unit;

It is so irritating to be at close quarters, it is the reconsideration and change of a proverb «It is not irritating to be at close quarters» («Business Week», February 6, 2015). The «so» was added to the headline and it was closely connected with the text of the article, which described frequent quarrels and disputes on planes around the world. The addition and omission of the «is not» change the sense of the proverb.

The analysis of the transformed phraseological units in headlines of the Kazakhstani Russian-language press has shown: the converting is about 56%; the reconsideration of the meaning is 27%, and the combination is 17% accordingly.

For the creation of bright and expressive headlines the precedent-related texts: fiction, small genres of folklore are frequently used. Perhaps, it is connected with peculiarities of journalists' education and the general orientation to the potential reader with the higher education [15, 167].

Conclusion

The analysis of the transformed phraseological units in headlines of the Kazakhstani Russian-speaking press has shown a high degree of activity of these units and the variety of ways and methods of their transformations. The materials of the Kazakhstani newspapers showed the desire of journalists to keep the readers' attention, to complicate the transformation of phraseological units for the activation of readers' cognitive mechanisms. For the achievement of the aims, the journalists are ready to use a big arsenal of the expressive means in transformation of the phraseological units.

The author purposefully demonstrates his «identity» expressing his opinion directly and freely by changing the usual form or phraseological units' semantics. If it is necessary for the author to express his opinion indirectly, he transforms the proverbs, popular expressions to soften categoricity of judgments. The transformation of phraseological units sometimes decrease or increase their expressivity and estimation, giving journalist a chance to operate an emotional tonality of the text according to the given task. By transforming phraseological units, the author has an opportunity to demonstrate the proximity to the reader, to narrate simple and convincing tone and a rhythm. At the same time, the author's transformation can complicate the text; therefore, the reader needs to take pains to understanding of the mechanism and the purpose of this transformation. Having analyzed the transformed phraseological units in articles' headlines of the Kazakhstani Russian-speaking press, we have allocated the frequently occurring types of transformations and defined its percentage

ratio. In the Kazakhstani press, converting which makes 56% is most actively used transformation. The reconsideration of the meaning is 27% and the combination is only 17%.

For the creation of bright and expressive headlines the precedent-related texts of fiction, small genres of folklore are frequently used. Researchers allocate a number of the functions closely connected with each other, which are realized by transformed headlines- phraseological units in publicist texts.

Thus, in the basis of phraseological units is a certain contamination of various meanings from subject-eternal to philosophical generalizations. Coding issues in the aspect of the functioning of phraseological units have a large extent in time and the desire to overcome the categorical prerequisites of phraseological units.

References

Shansky N.M. (1969). Frazeologiya sovremennogo russkogo yazyka [Phraseology of modern Russian language]. M.: Special literature, P.192 (in Russian)

Vakurov V.N. (1994). Frazeologicheskiy kalambur v sovremennoy publitsistike [A phraseological pun in modern journalism]. Russian speech. No. 6, P. 40-47 (in Russian)

Solganik G.Ya. (1976). Frazeologicheskiye modeli v sovremennom russkom yazyke [Phraseological models in modern Russian language//Russian language at school]. No. 5, P. 73-78 (in Russian)

Ikhsangaliyeva G.K. (2000). Funktsionalno-pragmaticheskiy analiz gazetnykh zagolovkov (na material kazakhstanskikh gazet i teleprogramm): dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata filologicheskikh nauk. [The functional and pragmatic analysis of newspaper headlines (on the material of the Kazakhstani newspapers and TV programs): philological candidate' thesis]. Almaty: Al-Farabi Kazakh National University, P.135 (in Russian)

Melerovich A.M., Mokiyenko V.M. (2005). Frazeologizmy v russkoyrechi: slovar: ok.1000 edinits. [Phraseological units in the Russian speech: dictionary: approx. 1000 units]. M.: Russian dictionaries: Astrel: AST, P. 853 (in Russian)

Mokiyenko V.M. (1989) Slavyanskaya frazeologiya: Ucheb. posob. dlyavuzovpospets. «Rus. yaz. i lit.» – 2-e izd..ispr. idop. [Slavic phraseology: Manual for higher education institutions on specialty «the Russian language and literature» – the 2nd edition, corrected and added]. M.: Higher school, P. 287 (in Russian)

Lazareva E.A. (1989). Zagolovok v gazete [Headline in the newspaper]. Sverdlovsk: Ural publishing house of the University, P.90 (in Russian)

Claus G. (1967). Gnoseologicheskiy i pragmaticheskiy analiz yazyka. [Word force]. Gnoseological and pragmatical analysis of language. M.: Progress, P. 215 pages. (in Russian)

Suleymenova E.D. (2007). Slovar sotsiolingvisticheskikh terminov [Dictionary of sociolinguistic terms]. Almaty: Kazakh University, P.330 (in Russian)

Russel L. Ackoff, Fred E. Emery. (1972). On Purposeful System. Chicago: Aldine-Atherton, P. 272

Humboldt V. (1984). Izbranny yetrudypo yazykoznaniyu [The selected works on linguistics]. M.: Progress, 1984. – P. 400 (in Russian)

Guseynova T.S. (1997). Transformatsiya frazeologicheskikh edinits kak sposob realizatsii gazetnoy ekspressii: dissertatsiyanasoiskaniyeuchenoystepenikandidatafilologicheskikhnauk [Transformation of phraseological units as way of realization of a newspaper expression: philological candidate's thesis] Makhachkala, P. 180

Shansky N.M. (1969). Frazeologiyasovremennogorusskogoyazyka [Phraseology of modern Russian language]. M.: Special literature, P. 192

Berkov V.P., Mokiyenko V.M., Shulezhkova S.G. (2008). Bolshoyslovarkrylatykhslov i vyrazheniyrusskogoyazyka: ok. 5000 ed.: v 2-kh t. [Big dictionary of catchwords and expressions of Russian: approx. 5000 units: in 2 volumes / under the editorship of S.G. Shulezhkova]. 2nd edition, corrected and added – Magnitogorsk: Magnitogorsk State University; Greifswald: Ernst – Moritz – Arndt – Universität, Vol. 1. A-M. P. 658

Zemskaya E.A. (1996). Tsitatsiya i vidy eye transformatsii v zagolovkakhsovremennykhgazet [Citation and types of its transformation in headlines of modern newspapers]. Poetics, Stylistics. Language and culture. Tatyana GrigoryevnaVinokur's memories. M.: Russian, 1996. P. 157-168

Vinokur, G.O. (1970). Funktsiizagolovkov [Functions of headlines]. Scientific notes of MSPIFL after of M. Thorez. M, Issue 55. Questions of the Romano-German philology. P. 96-109

Kostomarov V.G. (1965).Iznablyudeniyzayazykomgazety: gazetnyyezagolovki // Izopytaprepodavaniyarusskogoyazykanerusskim [From observations of newspaper language: newspaper headlines]. From experience of teaching Russian to non-Russian people. – M.: Thought, 1965. – P. 163-181

Kayda L.G. (1989). Effektivnostpublitsisticheskogoteksta [The efficiency of the publicist text]. M.: Publishing of Moscow University, P.182

Popov A.S. (1966). Sintaksicheskayastrukturasovremennykhgazetnykhzaglaviy i eye razvitiye[Syntactic structure of modern newspaper titles and its development]. Development of syntax of modern Russian language. M.: Science, 1966. P. 95-126

GvozdarevYu.A. (1989). Funktsiifrazeologicheskikhedinits v russkoyrechi[Functions of phraseological units in Russian speech//Phraseological nomination: Features of phraseological units' semantics: inter institutional collection of scientific works]. Rostov-on-Don, P. 4-12

Emirova A. M. (1987). O yazykovykhfunktsiyakhfrazeologicheskikhedinits [About language functions of phraseological units]. Collection of articles «Phraseology and Context». Samarkand, 1987. P. 30

IRSTI 17.07.41

Altybayeba S.M.,

Doctor of Philology, Senior Scientific Researcher
of the Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: altybayevasaule@gmail.com

ACTUALIZATION OF THE MYTH PLOT IN THE LITERARY DISCOURSE

The article deals with topical issues of the content and functioning of the mythological plot in an artistic text. The author proposes an original interpretation of the mythological plot, its narrative specificity in the space of a literary work. It is determined that the mythological plot is marked by a system of mythological images and motifs, events, as well as in a special way structured by time and space. The named myth markers act as the main «driving plot units» of the mythological plot in the artistic text. The main and peripheral (additional) myth-subject lines are distinguished. The definition of myth-labeled text is introduced. The principles of construction of the mythological plot, the content of isomorphism with reference to the mythological text are investigated. The article is written within the framework of the grant AP05133019 «Cultural codes of modern Kazakhstan (literary and media discourses)» funded by the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

Key words: myth, literary text, mythological plot, myth markers, event.

Алтыбаева С.М.,

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және
әлем тілдері университетінің бас ғылыми қызметкері, ф. ғ. д.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: altybayevasaule@gmail.com

Әдеби дискурстағы мифтік әңгімелердің өзектілігі

Мақала мәтіні көркем мәтіндегі мифологиялық сюжеттің мазмұны мен жұмыс істеуінің өзекті мәселелерімен байланысты. Автор мифологиялық сюжеттің түпнұсқалық интерпретациясын, әдеби шығармадағы повестік ерекшелігін ұсынады. Мифологиялық сюжеттің мифологиялық суреттер мен мотивтер жүйесі, оқиғалар, сондай-ақ, уақыт пен кеңістікте құрылымдалған ерекше түрде белгіленетіні анықталды. Аталған миф маркерлері көркем мәтіндегі мифтік суреттердің басты «қозғалыс бөліктері» болып табылады. Негізгі және перифериялық (қосымша) миф-тақырып сызықтары ерекшеленеді. Миф-таңбалы мәтіннің анықтамасы енгізілді. Мифологиялық құрылымды құрудың принциптері, мифологиялық мәтінге сілтеме жасап, изоморфизм мазмұны зерттелді. Мақала ҚР БжҒМ ҒК AP05133019 «Заманауи Қазақстан мәдени кодтары (әдеби және медиа дискурстары бойынша)»жобасы бойынша гранттық қаржыландыру аясында орындалған.

Түйін сөздер: миф, әдеби мәтін, мифологиялық сюжет, миф маркерлері, оқиға.

Алтыбаева С.М.,

д. ф. н. главный научный сотрудник Казахского университета
международных отношений и мировых языков им. Абылай хана,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: altybayevasaule@gmail.com

Актуализация мифосюжета в литературном дискурсе

В статье рассматриваются актуальные вопросы содержания, функционирования мифологического сюжета в художественном тексте. Автором предлагается оригинальная трактовка мифологического сюжета, его нарративная специфика в литературном произведении. Определяется, что мифологический сюжет маркирован системой мифологических образов и

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

мотивов, событий, а также особым образом структурированным временем и пространством. Названные мифомаркеры выступают в роли основных «движущих сюжетных единиц» мифологического сюжета в художественном тексте. Выделяются основные и периферийные (добавочные) мифосюжетные линии. Вводится определение мифомаркированного текста. Исследуются принципы построения мифологического сюжета, содержание изоморфизма применительно к мифологическому тексту. Статья выполнена в рамках грантового финансирования по гранту AP05133019 «Культурные коды современного Казахстана (литературный и медийный дискурсы)».

Ключевые слова: миф, художественный текст, мифологический сюжет, мифомаркеры, событие.

Introduction

Myth-poetic paradigm of modern literature includes the following important conceptual and category-based elements: myth, new myth, mythologem, archetype, additional conventional-metaphorical form, acquiring the status of myth; mythonym, mythictoponym, mythiczoonym, monomyth, mythological story, mythological image, mythological motif, mythological time and space (myth chronotop), mythic symbol, mythological metanarrative, mythological event, mythograf and others. Selected concepts and categories perform any additional features deepen the artistic conception of the text, or are its basis, and in postmodernist texts – their artistic concept. Naturally, called the myth poetic elements do not exist at work in isolation: they are interconnected, often interdependent, connected by numerous semantic, structural, logical, intertextual, narrative, mental, emotive and other ties.

In this series, a special place is occupied by mythological plot. It gives the creation the necessary semantic, informative and cognitive impulse.

Experiment

Fundamental categories of myth poetics of the work are mythological time and mythological space. They make up the mythological chronospace (myth chronospace). As noted, «in the myth poetic chronotope, time thickens and becomes a form of space (it is «spasialized « and thus, postponed, extensituated), its new («fourth») dimension. Space, on the other hand, «infects» by internally-intensive properties of time («temporalization» of space), is drawn into its movement, becomes inherently rooted in a myth unfolding in time, a story (i.e., text). Everything that happens or can happen in the world of mythopoetic consciousness is not only determined by the chronotope, but also chronotopically in essence, in its origins» (Mifokhronotop. http://slovar.lib.ru/ dictionary/ hronotopmifopoetich.htm) (translated by author – S.A.).

Mythological time is the time of «first creation», hence its sacralization, sanctity. In the mythologies of all nations, mythological time of events is marked by a special status of «timelessness», if we mean ordinary human time.

J. Lotman, E. Meletinsky singled out the maximum «length» of the myths of time: «In any typical myth, mythological (state) event is separated from the «present» time by a certain long period of time: as a rule, mythological stories refer to «old times, «initial times». The sharp distinction between mythological period and modern («sacred and «profane» time) is characteristic of the most primitive mythological notions, there is often a special designation for ancient mythological times. Mythological time is the time when everything was not as it is now. The mythical past is not just the preceding time, but a special epoch of the first creation, mythical time precedes the beginning of the empirical time; mythical epoch is the era of perverse subjects and first actions» (Lotman, Mints, Meletinskiy. www.philologos.narod.ru/myth/ litmyth.htm; http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_ myphology/) (translated by author – S.A.).

Mythological time is inherently paradigmatic: «Everything that happened in the mythical (world) time acquires the significance of the paradigm, is considered as a precedent, serving as a model for reproduction as the given precedent took place in the «primitive times». Therefore, the myth usually combines two aspects (narrative – A.S.) – a story about the past (diachronic aspect) and a mean of explaining the present, and sometimes the future (the synchronic aspect). For primitive consciousness, all that we have now is the result of the deployment of the original precedent. Mythical time is the time of the unfolding of the mythological plot, therefore it is conceived as «here and now» regardless of real empirical time»[ibid.] (translated by author – S.A.).

For example, myths about the creation of the world, including the Quranic, Biblical myths,

Regional myths (Hindu, Egyptian, Sumerian-Akkadian, Proto-Türkic), calendar myths reflect «time», conceivable beyond historical time.

In the folk literature, the interpretations of myths of sacral semantics are popular, since it is their «consecration» that enables the writer to project the events of the text into a timeless universal semantic plane.

V.Toporov in the work «Space and Text» substantiate expanded connotations of the myth chronotope: «The space-time continuum is inextricably linked with material filling (creator, gods, people, animals, plants, elements of sacral topography, sacralized and mythologized objects from the sphere of culture, etc.) all that «organizes» space in one way or another, collects it, unites it, rooted it in a single center (the language of space compressed to the point ...) – thus, the Cosmos differs from non-space, Chaos, where space is absent. Space and time can be understood as properties of things. Space liberates site for sacred objects, revealing their highest essence, giving this essence life, being, meaning; it opens the possibility of the formation and organic living of space by the cosmos of things in their mutual belonging. Thus, things do not only constitute space, through its boundaries separating space from non-space, but also organize it structurally, giving it significance and meaning (semantic settlement of space)» (Toporov. http://slovar.lib.ru/ dictionary/ prostranstvomifopoetich.htm) (translated by author – S.A.).

Temporal markers of mythological time in a literary text can be:

• abstract concepts hinting at the maximum remoteness of the narrated event from the time of the narrator («in the distant past,» «at that glorious time,» etc.);

• a precedent through allusion to a specific archetypal hero («during the reign of the first ruler of Upper and Lower Egypt» by W. Golding, «times of Gody and Moira» by M. Druon);

• a hint on the length of a specific time in this context («for two thousand years of my night», time of the year («time of the Nile flood» by Golding);

• markers that characterize the quality of the passage of time (long / short, slow / fast, sudden);

• markers of the beginning and end of a sacred concept («the beginning of the world», «the end of the world») and others.

These markers group events in a special way, their sequence or, conversely, illogicality. In the latter case we are talking about the desynchronization of the mythological time of the eventual outline of the work.

Results and discussion

Mythological plot: concept, structure and semantics

It is important for us to present the general principles of organizing a mythological plot or plots, their typology and goal setting in the context of a work of art. Before moving on to the mythological theme, one must remember what is included in the basic category of poetics – the plot.

According to the accepted interpretation, «the plot (from the French *sujet* – subject) – in literature, drama, theater, cinema and games – a series of events (sequence of scenes, acts) that occur in an artwork (on the stage of the theater), and lined up for the reader (player) according to certain rules of the demonstration. The plot is the basis of the form of the work. According to Ozhegov's dictionary, the plot is the sequence and connection of the description of events in a literary or stage work; in the work of art – the subject of the image. In an extremely general form, the plot is a kind of basic scheme of the work, including the sequence of actions occurring in the work and the totality of the characters' relations existing in it» (Syuzhet. http://ru.wikipedia.org/wiki/syuzhet).

«Usually the plot includes the following elements: exposure, outset, development of action, climax, denouement and postposition, and, in some works, prologue and epilogue. The main prerequisite for the development of the plot is time, both in the historical plan (the historical period of the work of the work), so in the physical (the passage of time during the work)» [ibid].

There is one important «but» mentioned by A. Nikolaev: «In general, we must admit that the given plot scheme, for all its popularity, has many flaws. First, not all works are built according to this scheme; Secondly, it does not exhaust the plot analysis in any way. The well-known philologist N.D. Tamarchenko noted with some irony: «In reality, such» elements «of the plot can be isolated except in criminal literature.» At the same time, within reasonable limits, the use of this scheme is justified, it is, as it were, the first view of the development of the storyline. For many dramatic stories, where the development of the conflict is fundamentally important, this scheme is all the more applicable. Modern «variations» on the topic of classical understanding of the plot take into account, as a rule, a few more moments» (Nikolayev. http://www.listos.biz/filologiya/nikolayev-a-i-osnovy-literaturovedeniya/klassicheskaya-teoriya-syuzheta-elementy-syuzheta-syuzhet-i-fabula-terminologicheskiy-apparat).

At one time an outstanding scientist who anticipated many fundamental discoveries in the field of narratology, structural poetics of texts, J.M. Lotman distinguished two types of plot: «classical and mythological.» Analyzing the concept of the plot of J. Lotman, A. Nikolaev writes: «The classic story, according to Lotman, begins when someone or something breaks the frame. In Lotman's language, this sounds like this: «An event in the text is the movement of the character across the boundary of the semantic field». At the heart of the mythological plot is not a violation of the framework, but a situation, the universe. Strictly speaking, the violation of the framework in the mythological plot is impossible, since all the boundaries are permeable. There it is difficult to talk about ethical frameworks (for example, parricide or infanticide – a characteristic plot of many myths), the boundaries of life and death are permeable there, etc. The tradition of this type of plot can be felt, for example, in A.Platonov's*Kotlovan*, that strikingly distinguishes the works of Platonov from, for example, the novels of Leo Tolstoy « [ibid].

In the work «On the mythological code of the plot texts,» J. Lotman notes: «The mythological code of the plot in the historical destinies of the narrative genres is only the primary one, which is subject to further transformation as a result of the transfer of more complex later cultural codes into the systems» (Lotman. http://yankos.chat.ru/ya.html). According to the scientist-semiotic, «because of the cyclic construction of the mythological text, the concepts of the end and the beginning are not inherent in it. Death does not mean the first, but birth is the second.

The story can begin with death (crop and death of the grain precedes growth, conception – the identity of death – birth, which is the rebirth of the dying, winter – spring). Death can be settled in the middle of existence (compare initiation), after which a radical degeneration occurs, but existence remains a continuation of the former being, and not the appearance of a new one. When retelling in the system of linear construction, an image is formed, glued together from two mirror-symmetrical halves» [ibid].

It is necessary to understand that the ritual and ritual component is extraordinarily developed in all mythological texts: «Mythological texts were distinguished by a high degree of ritualization and narrated about the fundamental order of the world, the laws of its origin and existence. Events, of which the gods or the first people, the ancestors, etc., once participated, could be repeated in the unchanging roundabout of world life» (Literatura I mify. www.greekroman.ru/lib/myth/litmyth.ht).

Thus, the cosmogonic myths of different nations reproduce in many invariants the plot of the birth of the world and the universe. Artistic recitation of this or that myth can be found in almost all the world's literature, from antiquity to the present day. For example, an interesting experimental plot was proposed by Kazakhstani postmodernist IlyaOdegov in the story «Purusha» (Odegov. http://magazines.russ.ru/druzhba/2012/3/o7.html). The famous Hindu mythological image*Purusha*is translated into the context of modern life with its inherent psychology of interpersonal relations, everyday realities, but the original archetypal scheme, albeit in metaphorical form, is preserved in the story.

Mythological plot included in the literary text – a set of interrelated mythological events, characters acting in them, subordinate to the logic and goal-setting of a myth. For the literature, mythological subjects are the source of the construction of a multifaceted structure, an outlet to broad philosophical and philosophical generalizations. Mythological subjects are different, depending on what myth is put in its basis.

«Mythological narrative about the confirmed and correct order of life turned into a linear reading into stories about crimes and excesses, creating a picture of the disorder of moral norms and social relations. This allowed mythological subjects to be filled with a diverse social and philosophical content «(Literatura I mify. www.greekroman.ru/lib/myth/litmyth.ht). Mythic bytes, as a rule, are marked both temporally and spatially, and also through the corresponding myths and motifs.

As for the typology of the subjects of world literature, one can see that among them, a large place is devoted to mythological subjects: «The analysis made it possible, in particular, to single out a large group of so-called» stray plots «-plots that are repeatedly repeated in different designs for different peoples and In different regions, mostly in folk art (fairy tales, myths, legends). According to AE Neamtsu, four main genetic groups can be distinguished from the whole variety of traditional plots: mythological, folklore, and literary.

As E.M. Meletinsky notes: «Most of the traditional stories are based in the West on biblical and ancient myths». There are several attempts to reduce the diversity of subjects to a small, but exhaustive set of plot schemes. In the well-known novel «Four Cycles» Borges asserts that all the subjects are reduced to only four options:

• on the assault and defense of the fortified city (Troy)

• on a long return (Odysseus)

• about the search (Jason)

• on the suicide of God (Odin, Attis)

The French researcher Georges Polti published in 1895 the book «Thirty-Six Dramatic Situations», in which he reduced the entire experience of world drama to the development of 36 standard plot collisions»(Syuzhet.http://ru.wikipedia.org/wiki/syuzhet). As the main «moving subject units» (Pyatigorskiy. http://magazines.russ.ru/druzhba/2012/3/o7) mythological plot in the artistic text can be identified: the event, the image, the motive, space, time, within which this event occurs. It is important to take into account the fundamental differences between the mythical time with its cyclicity and time linear in the classical narrative structure, which, in particular, J. Lotman says in the above cited work.

Principles of organizing a mythological story in a literary text

One can not lose sight of the original isomorphism of the mythic sets: «The principle of isomorphism, brought to the limit, reduced all possible plots to a single story, which is invariant to all mytho-pervasive opportunities and all episodes of each of them. All the variety of social roles in real life in myths «rolled up» in the extreme case into one character. Properties that in the non-mythological text appear as contrasting and mutually exclusive, incarnating in hostile characters, within the myth can be identified in a single ambivalent image. In the archaic world, the texts created in the mythological sphere and in the sphere of everyday life were excellent both in structural and in functional relations»(Lotman. www.philologos.narod.ru/myth/litmyth.htm; http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_myphology).

Mythological plot is based, as a rule, on the basis of binary oppositions. E.M. Meletinsky gives a rather large list of repeated binary oppositions: «The initial bricks of mythological symbolic classifications are not motives, but relations in the form of elementary semantic oppositions, primarily those corresponding to the simplest spatial and sensual orientation of a person (top / bottom, left / right, Close / distant)» (Meletinskiy, 2012: 204-205). Further, the scientist cites the following links of logical transformations of semantic relations: «relations in the form of elementary semantic oppositions» → «the simplest relationships in the cosmic space-time continuum» → «on the brink of society» → «up to abstract numerical oppositions (odd / odd, three / four) And such fundamental antinomies as life / death, happiness / unhappiness «→» the main mythological opposition of the sacral / secular « [ibid].

With the idea of isomorphism, the idea of a «single myth», the mono- myth of J. Campbell, also correlates. The principles of the organization of the mythological plot are based on isomorphism, «repetitions, likenesses, parallels», as clearly stated in the article «Literature and Myth»: «... it is in the field of art and literature that the influence of mythpoetic consciousness, the unconscious reproduction of mythological structures, continues to hold its (Sanders, 1993: 432). On, it would seem, the complete victory of the principle of historical and everyday narrativity.

Some types and genres of fiction – the epic (see Epic and Myths), the knightly and picaresque novel, the cycles of «police» and detective novels – are especially gravitating towards the «mythological» artistic construction. It is found, in particular, in the interweaving of repetitions, similarities and parallels. The whole in them is clearly isomorphic to the episode, and all the episodes to a certain general invariant» (Lotman.www.philologos.narod.ru/myth/litmyth.htm). Mythological plot is based, as a rule, on the basis of binary oppositions. E.M. Meletinsky gives a rather large list of repeated binary oppositions: «The initial bricks of mythological symbolic classifications are not motives, but relations in the form of elementary semantic oppositions, primarily those corresponding to the simplest spatial and sensual orientation of a person (top / bottom, left / right, Close / distant)» (Meletinskiy, 2012: 204-205). Further, the scientist cites the following links of logical transformations of semantic relations: «relations in the form of elementary semantic oppositions» → «the simplest relationships in the cosmic space-time continuum» → «on the brink of society» → «up to abstract numerical oppositions (odd / odd, three / four) And such fundamental antinomies as life / death, happiness / unhappiness «→» the main mythological opposition of the sacral / secular «[ibid].

With the idea of isomorphism, the idea of a «single myth», the monomyth of J. Campbell, also correlates. The principles of the organization of the mythological plot are based on isomorphism, «repetitions, likenesses, parallels», as clearly stated in the article «Literature and Myth»: «... it is in the field of art and literature that the influence of myth poetic consciousness, the unconscious reproduction of mythological structures, continues to hold its On, it would seem, the complete victory of the principle of historical and everyday narrativity.

Some types and genres of fiction – the epic (see Epic and Myths), the knightly and picaresque novel, the cycles of «police» and detective novels – are especially gravitating towards the «mythological» artistic construction. It is found, in particular, in the interweaving of repetitions, similarities and parallels. The whole in them is clearly isomorphic to the episode, and all the episodes to a certain general invariant» (Lotman. www.philologos.narod.ru/myth/litmyth.htm).

Mythological story marked system of mythological images and motifs, as well as a specially structured time and space. Famous Kazakh folklore S.A. Kaskabasov, highlighting the «normativity of Kazakh folklore» (Kaskabasov, 1990: 41), proves interesting in the aspect of narratologyeventness conclusions about the nature and the overall plot structure of the Kazakh epos «epic story – is a chain of succession of the developments and events – is different adventures of the hero during the journey, the challenges he faced ... The story does not develop on the basis of internal contradictions, and contamination by various motives and adverse situations, that allows to interrupt it in any month e or continue more» (Kaskabasov, 1990: 41).

These conclusions are clearly correlated with the problems of the mythological plot in the work of art. So, the mythological plot is a story of a myth that is a consecutive, consecrated by the world and national tradition, a story about certain mythical events that occurred in mythical time and space. According to Lotman, it is not limited to certain «frames», but is developed according to a clear (mythic) scheme. Mythic *sujet* in the art text has a number of differences from the archaic plot. These differences are subordinated to the idea of the work, its concept.

These differences are subordinated to the idea of the work, its concept. As a rule, the mythological story in the literary text is more free from its archaic analogue, its elements are built into the general plot, and they can perform basic or additional plot-building functions. In literary text, the mythological plot lines can be basic or peripheral (additional). In the analysis of myth-labeled literary text, one should take into account the fact that mythologems (myths) build corresponding imaginative and motivational series, in their totality they constitute the mythological plan of narration.Myth-marked literary text is a work in which mythological elements are clearly traced, first of all, myth images, myth motifs, myth plot.

As one of the leading Latin Americanists A.F Kofman correctly notes: «Literature is not a scheme and not a concept, but a living organism that feeds on the spirit of contradiction. Literature does not tolerate either limited motives, or absolutely stable interpretations. Literature is always a multiplicity» (Kofman, 1994: 74).

Conclusion

The mythological plot in the literary text performs the function of a «narrative framework» (Stepanov, Lebedev. https://books.google.kz) when the mythical event, the image, along with the set of relevant descriptive elements (description of the situation, appearance, terrain, etc.) constitute the conceptual core of the narrated story. As a rule, such a narrative strategy is built in neo-mythological works with a manifested neo-mythological dominant. A similar artistic approach can be found in the myth-novel Altai Novels (Altybayeva, Zhanysbekova, 2016 : 218). The inclusion of a myth element in the artistic text of a different aesthetic nature gives it additional semantic and stylistic nuances, thereby expanding the concept sphere of the work.

References

Altybayeva S.M., Zhanysbekova E.T. (2016). Kazakhskiy roman-mif: semantika, struktura, «narrativnyykarkas» [Kazakh novel-myth: semantics, structure, «narrative framework»]. Izvestiya NAN RK. Seriyaobshchestvennykh i gumanitarnykhnauk. №1(305). P. 217 -221 (in Russian)

Kaskabasov S.A. (1990). Kazakhskayaneskazochnayaproza. [Kazakh non-fairy prose]. Alma-Ata: Nauka(in Russian)

Kofman A.F. (1994). «Oppozitsiya «verkh I niz» v latinoamerikanskom khudozhestvennom soznanii [Opposition «top and bottom» in the Latin American artistic consciousness]. LatinskayaAmerika. №9. P.74-81 (in Russian)

Literatura I mify. [Literature and Myths]. Entsiklopediyaantichnoymifologii// www.greekroman.ru/lib/myth/litmyth.ht (in Russian)

Lotman J.M. O mifologicheskomkodesyuzhetnykhtekstov [On the mythological code of plot texts]. http://yankos.chat.ru/ya.html (in Russian)

Lotman J.M., Mints Z.G., MeletinskiyYe.M. Literatura I mify // Mifynarodovmira. M., 1985. – T.1. [Myths of the peoples of the world]. www.philologos.narod.ru/myth/litmyth.htm; http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_myphology/(in Russian).

MeletinskiyYe.M. (2012). Poetikamifa [Poetics of Myth.] M.:Akademicheskiyproyekt; Mir. 331 p. (in Russian)

Mifokhronotop. http://slovar.lib.ru/ dictionary/ hronotopmifopoetich.htm (in Russian).

Nikolayev A. I.(2011). Osnovyliteraturovedeniya [Fundamentals of Literary Studies]: uchebnoyeposobiyedlyastudentovfilologicheskikhspetsial'nostey. Ivanovo: LISTOS. http://www.listos.biz/filologiya/nikolayev-a-i-osnovy-literaturovedeniya/klassicheskaya-teoriya-syuzheta-elementy-syuzheta-syuzhet-i-fabula-terminologicheskiy-apparat (in Russian)

Pyatigorskiy A. Mifologicheskiyerazmyshleniya. [Mythological Reflections.] Lektsiipofenomenologiimifa// https://books.google.kz/books?isbn=5457496759 (in Russian)

Sanders. A. (1993). The Short Oxford History of English Literature. Oxford, 681 p.

Stepanov A.G., LebedevV.Yu. Mortal'nost' v literature i kul'ture. [Mortality in literature and culture.] Режимдоступа: https://books.google.kz (in Russian)

Syuzhet. [Sujet.] http://ru.wikipedia.org/wiki/syuzhet (in Russian)

Toporov V.N. (1983). Prostranstvo I tekst [Space and text]. http://slovar.lib.ru/ dictionary/ prostranstvomifopoetich.htm (in Russian).

ОдеговИ. Пуруша. [Purusha.] // http://magazines.russ.ru/druzhba/2012/3/o7.html (in Russian)

ҒТАМР 81’23

Байбеков С.Н.[1], Шормақова С.М..[2], Мұсалы Л.[3],

[1]Ақпараттық және есептеуіш технологиялар институтының профессоры, т. ғ. д.,
[2]Тараз мемлекеттік педагогикалық университетінің доценті, ф. ғ. к,
[3]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры м.а., ф. ғ. к.,
Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: baibekovsn@mail.ru; shormakova71@mail.ru; mj_laila@mail.ru

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ КӨНЕ ЕСЕПТЕРІ: ПАТРИОТИЗМ ТАҚЫРЫБЫ ЖӘНЕ ҚҰРАСТЫРЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада қазақ халқының байырғы көне есептері: патриотизм тақырыбы және құрастырылу ерекшеліктері мәселесі сөз болады. Мақалада халықтың байырғы көне есептері фольклордың өзіндік бір тармағы ретінде қарастырылады. Бұл тақырып осы күнге дейін бізде ғана емес, барлық елдерде де зерттелмеген бағыт екенін атай келіп, халықтың көне есептерін зертеу және оның құрастырылуын жүйеге келтіріп, оның ауыз әдебиетіндегі орнын ғылыми түрде анықтау өзекті әрі жаңа ғылыми бағыт деп санайды.

Есептің қажеттілігі мен пайдалылығын білген Ұлы Дала халқы есепті құрастыру мен оны шешуді күнделікті өмірдің мәніне айналдырған. Авторлар Ұлы Даланың көне есептерінің құрастырылуын тиянақты зерттеп, талдау арқылы халқымыздың қасиетті рухани құндылығын одан сайын тереңдетіп қана қоймай, бүкіл әлемдік фольклортану ғылымына халық есептерін жаңа бағыт ретінде енгізу мүмкіндігі бар екендігін атап өтеді.

Мақала студенттер мен магистранттарға, математиктерге, филологтарға арналған.

Түйін сөздер: көне есеп, фольклортану, патриотизм, есеп құрастыру.

Baybekov S.N.[1], Shormakova S.M.[2], Musaly L.[3],

[1]DSc, Professor of Institute of Information and Computational Technologies,
[2]Candidate of Philological Sciences, A/Professor of Taraz State Pedagogical University,
[3]Candidate of Philological Sciences, A/Professor of Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: baibekovsn@mail.ru, shormakova71@mail.ru, mj_laila@mail.ru

Ancient arithmetic tasks of the Kazakh people: the theme of patriotism and especially the construction

The article deals with the ancient mathematical task of the Kazakh people: the theme of patriotism and the features of composition. In the article, arithmetic puzzlesare considered a kind of folklore genre. Noting that this topic has not yet been studied not only in us but also in all countries, this is a new and recognized scientific direction, which consists in researching and analyzing the ancient tasks of people and determining its place in oral literature.

Carefully studying and analyzing the ancient mathematical problems of the Great Steppe, knowing about the necessity and usefulness of arithmetic tasks, one can not only deepen the sacred spiritual value of our people, but also present arithmetic tasks in world folklore science as a new direction.

The article is intended for undergraduates, mathematicians, philologists, and scientific applicants.

Key words: ancientmathematical task, arithmetic puzzles, scientific direction, researching.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Байбеков С.Н.[1], Шормақова С.М..[2], Мұсалы Л.[3],
[1]д. т. н. профессор Института информационных и вычислительных технологий,
[2]к. ф. н. доцент Таразского государсвенного педагогического университета,
[3]к. ф. н. и.о. профессора Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: baibekovsn@mail.ru, shormakova71@mail.ru, mj_laila@mail.ru

Древние арифметические задачи казахского народа: тема патриотизма и особенности построения

В статье рассматриваются вопросы древних математических задач казахского народа, а именно тема патриотизма и особенности композиции, с точки зрения как фольклорного жанра. Так как эта тема еще не изучена не только у нас, но и во всех странах, то это новое и признанное научное направление, которое нуждается в исследовании и анализе и определении его места в устной литературе.

Тщательно изучая и анализируя древние математичесие задачи Великой Степи, зная о необходимости и полезности арифметических задач, можно не только углубить священную духовную ценность нашего народа, но и представить народные арифметические задачи в мировой фольклорной науке как новое направление.

Статья рассчитана на магистрантов, математиков, филологов, научных соискателей.

Ключевые слова: древние арифметические задачи, экзистенциализм, хронотоп.

Кіріспе

Ұлы Даланың байырғы көне есептері – қазақ халқының ауызша тудырған шығармаларының бірі. Бізге ауызша жеткен көне есептер бірден есеп болып туындамаған. Оның шығуына халықтың тұрмыс тіршілігі, белгілі бір есте қалар ұлағатты да тарихи оқиғалар, халықтың қоғамдық өмірі мен дүниетанымдық көзқарастары, халық айналасып отырған кәсіп пен шаруашылық әсер еткен. Есептің алғаш есеп болуынан бұрын, осы есеп негізі болған оқиға алдымен аңыз болып қалыптасуы мүмкін, сол аңыздың негізінде есеп дүниеге келеді. Сондықтан да, есеп – ауыз әдебиетінің белді жанрларының бірі.

Осы уақытқа дейін байырғы қазақи көне есептер әдебиеттану оның ішінде фольклористика ғылымының да, басқа ғылымдардың да зерттеу нысанасынан тысқары қалып келді. Осындай жағдай тек бізге ғана емес, әлемнің барлық еліне тән. Бұған негізгі себеп: фольклористика бейнелер жүйесі мен эстетика мәселесін қаузап кетсе, математика мен педагогика оның іргелі және қолданбалы ғылыммен байланысын байыптап жатпады.

Дегенмен кейбір оппоненттер «есептердің ауыз әдебиетіне, оның ішінде фольклорға қандай қатысы бар?» деуі мүмкін. Әрине, бұл – мәселеге жеңіл қарау. Себебі фольклор тек аңыз-әпсана, жыр-қисса, ертегі, тұрмыс-салт өлеңі мен әндері, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, жаңылтпаштар т.б. ғана емес. Фольклордың ауқымы өте кең. Мәселен, жұмбақ – дедукция және индукция әдістерімен шешілетін математикалық логика есептері екені баршамызға мәлім. Демек, халықтың байырғы көне есептері де – фольклордың өзіндік бір тармағы. Өкінішке қарай, бұл тақырып осы күнге дейін бізде ғана емес, барлық елдерде де зерттелмеген, тіпті зерттелуі басталмаған проблема. Демек, халықтың көне есептерін зертеу және оның құрастырылуын жүйеге келтіріп, оның ауыз әдебиетіндегі орнын ғылыми түрде анықтау – жаңа ғылыми бағыт деп санаймыз.

Осы Ұлы Даланың көне есептерінің құрастырылуын тиянақты зерттеп, талдау арқылы халқымыздың қасиетті рухани құндылығын одан сайын тереңдетіп қана қоймай, бүкіл әлемдік фольклортану ғылымына халық есептерін жаңа бағыт ретінде енгізу мүмкіндігі бар.

Талдау

«Есептеу ғылымы қалыптаспаған ортада есеп үлгілерінің болуы мүмкін емес» деген қағидаға сүйенер болсақ, қазақ қоғамында, соонау ықылым заманда-ақ, логигасы шебер, ауызша есеп құрастыру қабілеті мықты дамыған орта қалыптасқандығын, оның дәстүрлі дамып отырғандығын Ұлы Даланың көне есептерінен байқап отырмыз. Ұлы Даланың сан мыңдаған көне есептері егер дәстүрлі орта қалыптаспаған жағдайда дәл мұндай тамаша құрастырылмас еді, мұндай өміршең болмас еді. Ауызша шығарылып, халық санасының ділді (ментальды) сүзгісінен өткен бұл есептер есте сақтау қабілеті кемелдене дамыған халқымыздың дәстүрлі ортасы болғандығына дәлел. Осындай руханы дәстүрді қалыптастырған қазақи ортаның көне

есептері қазіргі ұрпақтың рухани мұрасына айналып отыр.

Есептің қажеттілігі мен пайдалылығын білген Ұлы Дала халқы есепті құрастыру мен оны шешуді күнделікті өмірдің мәніне айналдырған. Мұндағы мақсат:

1) есептеуге үйрену, алғырлық, тез ойлау, тез шешім қабылдау, дұрыс пен бұрысты ажырату.

2) Қоғамға қатысты алуан түрлі тақырыпта құрастырылған есептердің құрылысы мен мазмұнының мәнін ашып, қазақи қоғамдағы табиғи өзгерістерге бейімделу.

Халықтың тұрмыс-салтына, әдет-ғұрпына байланысты құрастырылған байырғы көне есептерді қазақ ауыз әдебиетінің негізгі жанрларының бірі ретінде қарастырғанымыз жөн. Халықтың күнделікті күнкөрісіне, тұрмыс – салтына байланысты оқиғаларды қамтитын Ұлы Даланың байырғы есептері көне замандық тәсілдер бойынша әр түрлі тақырыпта ауызша құрастырылған. Бұл есептерден қазақи тұрмыс- тіршілікті, мінез-құлықты, салт-дәстүрді, батырлықты, ақындықты, татулықты, шешендікті, шеберлікті, кемелдікті, аңшылықты, Ұлы Дала қоғамындағы заңды, тарихты, тарихи тұлғаларды көресің. Осы табиғатына қарап, Ұлы Даланың байырғы көне есептерін ауызша құрастырғанда бірнеше тақырып төңірегінде есеп пайда болғанын көреміз. Соның бірі- Отан қорғау және патриотизм жайлы құрастырылған есептер.

Ауыз әдебиетіндегі басқа жанрлардан байырғы көне есептердің айырмашылығы – оның айтылуы мен шешілуінде. Есеп жалаң санның аясында құралмай қазақи қоғамдағыОтан қорғау-патриотизм тақырыбын қамтып, шешімі өмірді, дүниені тану қасиетіне ие болып тұрады. Егер есеп жалаң сандар аясында құрылса, онда ол халық жадында сақталмас еді. Ол баршамызға түсінікті. Ал егер есеп белгілі бір оқиға немесе тарихи жағдай немесе тарихи тұлғалармен ұштасып жатса онда ол өміршең болмақ. Сол кезде байырғы көне есеп пен аңыз бір-бірінен бөліп тастауға келмейтін, тұтасқан ой түріне айтылады да, ол терең мағынаға ие болып тұрады. Ой қысқа тұжырымды айтылғанымен, қамтитын мәселесі үлкен, мағынасы кең, ойы терең келеді. Байырғы көне есептер адамды игілікті іске, ақыл-парасатқа, зеректікке ұмтылдырады. Мұнан байырғы көне есептердің тарихи шындыққа, қоғамның дамуына сәйкес өркендеп өрісін жаятынына көз жеткізуге болады. Ұлы Даланың байырғы көне есептері тек ой ұшқырлығымен ғана емес, дәлдігімен тарихи оқиғаларға икемділігімен ерекшеленеді. Әсіресе, осы тарихи оқиғалардың негізінде құрастырылған есептер өміршең, дәстүр жалғастығына бейім.

Атап өтетін болсақ, Қабанбай Батыр өміріне қатысты аңызға құрылған есептер Отан қорғау-патриотизмтақырыбын көтеруі заңды құбылыс. Жоғарыда атап көрсеткендей, Қабанбай туралы да алдымен өмірге бірнеше аңыздар келген. Мысалы: Қабанбайдың азан шақырылып қойған аты – Ерасыл. Жас күнінде жабайы қабандарды жайратып ел көзіне түскендіктен «Қабанбай» аталса керек. Кейін осы атқа лайық болғандықтан, яғни ерлігімен көзге түскендіктен «батыр» деген анықтауыш қосылып Қабанбай батыр атанған көрінеді. Тарихқа сүйенсек, Қабанбай батырдың алғашқы шайқасы 1718 ж., содан кейін, 1723ж. Түркістан қорғанысына, 1726ж. Бұланты шайқасына, 1730 ж. Аңырақай-Алакөл шайқасына қатысып, Абылай ханның бас батырының біріне айналған. Батыр бас аяғы 103 жекпе-жекке шығып, өлім дегенннен сескенбей, тіпті қорқу дегенді білмейтін «аккөз» батыр. Ол өмірін 103 рет бәйгеге тігіп, бәрінде де жеңімпаз болып, аты аңызға айналған тарихи тұлға (Тоғысбаев Б., Сужикова А., 2008: 102). Тарихи деректерде Қабанбай батырдың сырқаттанып қалғанынан хабардар болған Әтеке баласы Қарабек қырғыздың қалың қолын (500 сарбаз) басқарып, қазақ еліне жол тартады. Қырғыздың батыры сол сапарында Қабанбайды іздеп шыққанын және Қабанбайдың көзі тірісінде (сырқатын пайдаланып) елін шауып, әкесі Әтекенің өшін алып, кегін қайтаратындығын масаттана айтқан екен.

Қабанбай батыр сырқаттанып жатқанына қарамастан, халықтың қамы үшін орнынан тұрып, Әтеке баласы Қарабекке аулын шаптырмай, онымен жекпе-жекке шығып, қырғыздың батыры қаза болады. Осындай тарихи шындықтың негізінде құрылып «Қабанбай батыр есебі» аталып кеткен аңыз есепке назар аударайық. Есептің өзі де әңгіме ретінде баяндалады. Сонымен есеп шарты:

«Қабанбай батыр қартайған шағына дейін жекпе-жекке шығып және бір-де бір рет жеңіліп көрмеген, теңдесі жоқ ерекше жеңімпаз батыр екені елге әйгілі. Қабанбай 65 жастан асарда жекпе-жекке шығып, жіңімпаз болғанымен қатты әрі ауыр жаралы болады.

Емші-бақсылар оны 12 қанат биіктігі 5 метр киіз үйге жатқызып емдейді. Бірақ жарақат ауыр, күннен күнге батырдың жағдайы төмендей береді.

Бір күні шаңырақтан төмен түсіп келе жатқан өрмекшіні көріп қалған Қабанбай батыр

бұны жақсылыққа жорып, жазалып кететін болдым деп үміттенеді. Бірақ біраз уақыттан кейін өрмекші қайтадан жоғары көтеріле бастайды. Оны көріп қалған Қабанбай енді не болар екен деп көңілі құлази бастайды... Біршама уақыттан кейін өрмекші қайтадан төмен түсе бастайды. Оны көрген Қабанбай тағы да қайтадан үміттене бастайды. Бірақ біраз уақыттан кейін өрмекші қайтадан көтеріле бастайды... Аңғарып қараса сол өрмекші 15 минут сайын 2 метр төмендеп, келесі 15 минутта 1 метр жоғарылап, одан кейін қайтадан 15 минут бойы 2 метрге төмендеп, одан қайтадан 15 минут бойы 1 метрге жоғарылайды екен...

Әйтеуір біраз уақыттан кейін өрмекші Қабанбай жатқан төсектің бір шетіне түскенде, Қабанбай: «Бұл Тәңірден келген нышан. Мен жазыламын, жазылды деген осы... Енді маған қайтып жатуға болмайды» – деп ерекше бір қуанышты сеніммен төсектен тұрып кетіпті. Сол тұрғанан төсекке қайтып жатпай қояды да, артынша көп ұзамай жызылып кеткен екен.

Бұған қуанған ел-жұрты, құрбандыққа бір ақбозат шалады да, бұдан кейін батырға енді ешқандай жекпе-жекке шығуға тыйым салған екен. Сонымен Қабанбайдың соңғы жекпе-жегі осылай аяқталған екен деп аяқталады аңыз...

Сонда өрмекші шаңырақтан қанша уақытта жерге түскен?»Жауабы: 1 сағат 45 минут

Нәтиже және талқылау

Біз сөз етіп отырған есептердің өзіндік ерекшелігі – зерек ойлау мен көркем сөздің озық үлгісі іспеттес. Ол халықтың тұрмыстіршілігімен тығыз байланысты. Халық басынан өткен оқиғаларды көркем сөзбен аңыз етіп айтады. Аңыздың негізінде ұрпақтың патриот болып қалыптасуына әсер ететін есептер пайда болады. Сонда қазақтың байырғы есептерінің тарихилығы жағынан авторлық сипаты бар кезкелген туындыдан анағұрлым шыншыл, әсерлі де көркем. Сол есептің негізінде құрастырылған аңыздарға қарап ұрпақтың патриоттық сезімін қалыптастыруға болады. Қазақ халқының сенімінде аспаннан өрмекші түссе үйге береке келеді, көптен күткен сыйлы қонақ келеді, шынайы үміттенген тілегі келеді деген сенім бар. Яғни, халық ұғымы бойынша өрмекшінің шаңырақтан түсуі – жоғарыдан келген белгі. Көк Тәңір белгіні өрмекші арқылы береді деген тарихы мен тамыры өте тереңде жатқан ұғым. Бұл ұғымның одан сайын халық жадында тұрақты орын алуына ислам заманында пайда болған келесі аңыз әсер етсе керек. Мұхаммед пайғамбар сахабасы Әбубәкірмен дұшпандарынан қашып келе жатып, құтыла алмасына көзі жетіп, әбден шаршаған соң, таудағы бір үңгірге жансауғалайды. Құдайдың құдіретімен сол үңгірдің аузына, бұлар кіріп кеткен соң, өрмекші өрмек тоқып тастайды. Артынша келген қуғыншылар тау-тасты ары-бері қарап таппай қалады. Үңгірдің аузындағы торды көріп, мұнда ешкімнің кірмегеніне сенімді болып қайтып кетеді. (Хазреті Мұхаммед алейһиссаламның өмірі, 2012: 548)

Демек, Ұлы Далада, атап айтсақ қазақ халқында өрмекші туралы жақсы пікір мен ұғымның тұрақты қалыптасып, одан сайын шынайы наным-сенімге айналуына осы қасиетті де мағаналы оқиға да зор әсер еткені күдік тудырмайды.Осындай әдемі аңыздың негізінде өрмекшінің шаңырақтан түсуі, сол отауға жақсылық әкеледі деген ұғым қазақ халқының санасында қалыптасқан. Міне Қабанбай батыр да жанталасып жатқан кезінде шаңырақтан түсіп келе жатқан өрмекшіні «Бұл Көк Тәңірден келген нышан» деп қабылдап, орнынан тұрып кетуі халық арасында осындай әдемі қалыптасқан нанудың, сенудің санадағы тұрақтылығы, заңдылыққа айналуы.

Қабанбай батыр туралы бұл аңызды естіп отырып «ойпырмай тезірек жазылып орнынан тұрса», – деп тілеулес болып отырғанда, мына өрмекші жерге қашан түседі деген ой адам санасына кіріп кететіні белгілі. Себебі аңыздағы өрмекші жерге түскенде Қабанбай жазылып кететініне осы аңызды тыңдап отырған тыңдарманның да сенімі мол. Сол себепті ол өрмекшінің жерге түскенін шын пейілімен күтеді. (Өрмекші қазір түсіп келе жатқандай) Сонда өрмекші қанша уақытта жерге түседі? Міне аңыз табан астында есеп құрастырылды. Үйдің биіктігі 5 метр, әр 15 мин. сайын өрмекші жоғары – төмен жүреді. Қанша уақытта жерге түседі...

Байқап отырсақ, бұл есептің құрастырылуына сол замандағы адамдардың патриоттық сезімі әсер етіп отыр. Елін-жерін қорғаған батырдың өмір сүруіне тілеулес болған халқы өрмекшінің жерге түсетін уақытын есептеп, бар ынта-шынтасымен соны күтеді. Есеп осылай құрастырылған. Батыр – әскери өнерді жақсы меңгерген жау түсірер ерлігімен аты шыққан,қаһарман адамға берілетін құрметті атақ.Батыр атағы мирасқорлық жолымен берілмейді, оған әрбір адам жеке басының ерлігімен ие болады. (Айбын, 2011: 880)

Ұлы Даланың көшпелі халықтарының бүкіл өмірі жерді қорғау мақсатында соғыста өткен, соғыс ісі атадан балаға жалғасқан негізгі кәсібі болған, мемлекет билікті қолына ұстаған қоғамдық топ – әскери ақсүйектер болды. Ел үшін жанын қиған Батырлардың есімі ел ұранына айналып, халық олардың аруақтарына табынған. Ата-бабаларынан бері қарай Батыр атанып келе жатқан, ауыр жараланса да ұрыс даласын тастамағандар қара Батыр не қара берен Батыр, қауіп-қатерді елемей, ұрысқа жалғыз кіріп ерлік көрсеткен адам Жеке Батыр атанған.Келесі «Абылай ханның Жеке батырға сыйлық таратқаны туралы есеп» Отан қорғауда патриоттығымен көзге түскен батырға берілетін ерекше сыйға қатысты құрастырылған:

Ертеде Абылай хан майданда ерекше көзге түскен жаужүрек 9 сарбазды арнайы марапаттау рәсімінде алғыс сөзін айта келе, мынадай сыйлық беріпті дейді халық аңызы: «... Желіде қатар-қатарымен байлаулы жаудан түскен 101 арғымақтың әрбір оныншысы бірінші сарбазға сыйлыққа беріледі. Одан қалған арғымақтардың әрбір тоғызыншысы екінші сарбазға беріледі. Бұдан қалған арғымақтардың әрбір сегізіншісі үшінші сарбазға тиесілі. Сол сияқты төртінші, бесінші ... барлық сарбаздар өздеріне тиесілі қалдық топтағы әрбір төртінші, бесінші ... арғымақтарды сыйлыққа алады. Ал ең соңғы тоғызыншы сарбаз алғашқы сарбаздардан қалған арғымақтардың әрбір екіншісін алады. Сонымен, ең соңында желіде қанша арғымақ қалады – барлығы майданда ерекше ерлік көрсеткен Жеке Батырға беріледі. Ол қазір жолда келе жатыр, амандық болса ертең келеді... Шатаспас үшін ешкім арғымақтарды таңдамай, тек қана өзіне тиесіліні ғана алу керек, сонда ешкімде реніш болмайды...» деген екен. Жиналған ел «кімге қанша сыйлық, кімге көп, кімге аз берілді... Неге Жеке Батырға қалдық беріледі және ол аздау сияқты...» деп түсінбеушілік танытқанды, Абылай хан: « ... Барлықтарың риза боласыңдар, ешкімде реніш болмайды» деген екен. Сонда сарбаздар қанша сыйлық алды?

Нағыз Абылайға тән болмыс. Олай дейтініміз, балалық шағында өмірдің ащы дәмін татып өскен Әбілмансұр, өмір сүрудің мақсатын жақсы жолға қойған, жолдастың қадірін жақсы түсінген, қара болып та, хан болып та көрген жан. Сол өмірдегі тәжірібесінің мықтылығынан әркімнің ойына келе бермейтін осындай шынайы, нақты есепті құрастырған. Бұл есепті құрастырудағы Абылайдың басты мақсаты – Отан қорғау ісінде сарбаздардың еліне, жеріне деген патриоттығын сақтау. Бір қарағанда, кешігіп келген Жеке Батыр бұдан бұрын келіп, сыйлығын алған сарбаздардан қалғанын алды. Екінші жағынан, 101-ші арғымақ, бірінші сарбаз әрбір оныншы арғымақты алғанда, ал екінші сарбаз әрбір тоғызыншы арғымақты алғанда, үшінші сарбаз әрбір сегізінші арғымақты алғанда т.с.с. бөліске түспей әр сарбаздан қалып кете береді. Соңында кешігіп келе жатқан сарбазға не қалады? Абылай есебінің сыры осында. Желінің шетіне арнайы байлатқан 101-ші ерекше дүлділ тұлпар ерекше сыйлыққа лайықЖеке Батырға бұйырады. Ерекше тұлпарды өзіне сақтап отырғанын көрген Жеке Батыр да ханның тапқырлығына риза болудан басқа амалы жоқ. Мінеки, бұл есепті құрастыруға Отаны үшін ойланбай отқа түскен батырлардың патриоттығы себепші болған. Келесі есеп те осындай намысты, патриоттығымен көзге түскен батырға байланысты құрастырылған. Бұл да Абылай хан тұсындағы батыр,атақты қолбасшы. Қазақ жауынгерлері арасында зор беделге иеболған,сондықтан оны халық Қанжығалы Бөгенбай деп атап кеткен.Сол заманда, халық арасында«Қанжығалының қырық батыры» деген аңыз болған. Бөгенбай батыр өзіне жақын адамдардан топ құрып, оларды батырлыққа баулып, соғыс статегиясын үйреткен.Осылай аты аңызға айналып, жасаған тірліктері жас ұрпақты жігерлендіретін осы Қанжығалы Бөгенбай батырдың жанына жиналған ержүрек жігіттер де ешкімнен кем түспейтін болған.Себебі олардың алға қойған мақсаты – Отан қорғау. Тарихи деректерде сүйенсек «Кейбіреулер руларды ғана емес жүздердің басын біріктіріп, жоңғарларға қарсы шығып,оларды қуып шығу керек десе,екінші біреулері жоңғар қандығы жағына шығу керек дегенді айтты. Бөгенбай кеудесін ашып жіберіп: «Жауымыздан есемізді қайтарамыз,тоналған жайлауымызды, тұтқындалған балаларымызды көріп қарап отыра алмаймыз, өлсек қолымызға қару алып өлеміз.Қыпшақ даласының батырлары қай кезеңде бастарын төмен түсірген? Мен қолымды жауымның қанына бояған кезде сақалыма өлі ақ түспеген еді! Қазіргі келімсектердің зорлығына қалай шыдацмын. Біз әлі жүйрік аттардан кенде емеспіз. Әлі қорамсақта өткір ұшты садағымыз бар»,-деді. Бөгенбай батырдың бұл сөзі жоңғар мәселесін шешудің шегі болды. Бұл сөзден кейін ешқайсысы ашық шығып сөйлей алмады. Қазақ жасағының басшысы болып Бөгенбай сайланды.» (Б.Тоғысбаев, А.Сужикова, 2008:107) деген мәлімет бар.Бұл дерек Бөгенбай батырдың

халық үшін қасық қаны қалғанша күресуге бар патриот екенін көрсетеді. Халық жадында тек ерлік істерімен жаңғырған батырды әрине елі аңызға айналдырады.Сондай аңыздан туындаған есепке назар аударайық:

Бөгенбай және Барлас батырлар туралы есеп (1-ші нұсқа).

Ертеде жаугершілік заманда барлаушы-сарбаз Бөгенбай батыр әскерінен 50 шақырым жерде сағатына 5 шақырым жылдамдықпен асықпай келе жатқан жау әскерін мұқият барлап алады да, өз әскеріне жасырын шауып келіп, Бөгенбайға жау әскері туралы барлық ақпаратты жеткізіп, жау жаққа басқа атпен қайта шауып оралады да, тасалау жерге тұра қалып, қасынан өтіп бара жатқан жау әскерін тағы да мұқият барлап, әскер саны қанша, қарулары қандай, аттары тың ба, әскер жиыңқы әлде шұбыртпалы ма, тағы сол сияқты әскери сипаттарын аңғарып, тағы да тасалау жерлермен Бөгенбайға қайта оралады да, ақпаратты қолбасшыға жеткізе салысымен, ат ауыстырып қайтадан жауға жаққа қайта оралады...Сонымен бұл сарбаз жау әскері Бөгенбай әскеріне жеткенге дейін ары шауып, бері шауып ақпаратты қолбасшыға жеткізіп отырады.

Барлық мәліметті толықтай алған Бөгенбай әскері шайқасқа сақадай сай дайындалып, жау тақалғанда өзінен екі есе көп жау әскеріне қыр асты тұтқиылдан күтпеген шабуыл жасап, ерекше жеңіске жетеді. Егер сарбаз жылдамдығы сағатына 60 шақырым болса, онда ол бас аяғы қанша шақырым тоқтаусыз шауып өтті?» Осы есеп ел аузында Бөгенбай есебі, ал сарбаз – Барлас-барлаушы аталып кетіпті.Ерлігімен ел назарына түскен батырдың аңызға айналған ерліктері халық арасында ауызша жиі айтылуы заңды. Аңызға айналған батырдың қасындағы жолдастары да ел назарына түсіп, оларға Бөгенбай батырдың жасаған ықпалы аңыздың желісіне айналады. Осы аңыздан байқап отырғанымыздай, жанкештілікпен, Отанның тыныштығын ойлап, барлау жасаған Барлас батырдың тірлігінен есеп өзі мен мүндалап тұр. Яғни, есеп Отанын қорғаған батырлардың ерлігін дәріптеу негізінде құрастырылып отыр. Бөгенбай батырдың тапсырмасымен қайта-қайта жауды бақылап, барлап келіп отырған Барлас-барлаушының тірлігінен құрастырылған бұл есептің мақсаты– Отанын сүйетін, жанкешті, патриот тұлғаларды елге үлгі ету. Барлас – барлаушының ары-бері тынымсыз шабуына кеткен уақыт жау әскерінің Бөгенбай әсеріне жеткенге дейін кететін уақытқа тең болады. Яғни, Барлас бас аяғы 600 шақырым шауып өтеді екен. Міне, бұл – ерлік. Міне, бұл –ерлік тақырыбында сөз болған аңыздың негізінде ауызша құрастырылған есеп.

Қорытынды

Ұлы Дала есептерінің ішінде ерекше көзге түсетіні Отан қорғау және патриотизм тақырыбына құрастырылған есептер.Оның себебі ел аузында жүрген Батырлар қашанда өз биігіне лайық қызмет еткендіктен, жеткіншек ұрпақ соған қарап бой түзеген. Байқағанымыздай, Ұлы Даланың батырлары шынында сегіз қырлы, бір сырлы. Ауыз әдебиетінде батырларға арнайы жыр, ертегі айтылып,олардың жасаған тірліктеріне, жеткен жетістіктеріне арнап мақалмәтелдер мен есептер құрастырылуы заңды.Осы Ұлы Даланың көне есептерінің құрастырылуын тиянақты зерттеп, талдау арқылы халқымыздың қасиетті рухани құндылығын одан сайын тереңдетіп қана қоймай, бүкіл әлемдік фольклортану ғылымына халық есептерін жаңа бағыт ретінде енгізу мүмкіндігі бар екендігін баса айтқымыз келеді.

Бұл мақала Қазақстан Республикасы Оқу және Білім министрлігі Білім комитетінің «Мәңгілік Ел» ғылыми негіздері» атты ғылымды дамытудың басым бағытының Бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде №BR05236075 «*Ұлы Даланың байырғы көне есептерін қазақ халқының қасиетті рухани мұрасы және фольклорлық құндылығы ретінде зерттеу, талдау және жаңа жүйеге келтіру*» атты ғылыми-техникалық бағдарлама бойынша жазылд

Әдебиеттер

Тарихи тұлғалар. Танымдық-көпшілік басылым. Құрастырушылар: Тоғысбаев Б., Сужикова А. – Алматы: Алматыкітап, 2008. – 102 б.

Хазреті Мұхаммед алейһиссаламның өмірі. – Алматы: Қазақстан, 2012. – 548 б.

Айбын. Энциклопедия / Бас ред. Б.Ө. Жақып. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. – 880 б.

Тарихи тұлғалар. Танымдық – көпшілік басылым. Құрастырушылар: Тоғысбаев Б., Сужикова А. – Алматы: Алматыкітап, 2009.

Тараз. Жамбыл облысы: Энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2003. – 576 б.

Әбжанов М. Қазақ халқының жұмбақтары. – Алматы, 1966.
Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: 1984.
Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, 2004.
Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Т. XYIII. – Алматы, 1985.
Қасқабасов С. Қазақ фолклорының тарихилығы. – Алматы, 1994.
Қазақ әдебиетінің тарихы, I том. – Алматы, 1994.
Потанин Г.Н. Казахский фольклор в собрании. – Алматы, 1972.
Диваев Ә. Қазақ халқының творчествосы. – Алматы, 1989.
Байтұрсынұлы А. Шығармалар жинағы. – Алматы: Алаш, 2003.

References

Abzhanov M. (1966) The mysteries of the Kazakh people. Almaty, 1966.
Auezov M. (1985) Twenty-volume collection of works. T. CHAPTER XVII. Almaty, 1985.
Baitursynov A. (2003) Collections of works. Almaty: Alash, 2003.
Divaev A. (1989) The creativity of the Kazakh people. Almaty, 1989.
Historical Figures. (2008) Cognitive Publication. Compilers: Togyzbayev B., Suzhikova A. Almaty: Almaty book, 2008. 102 p.
Historical Figures. (2009) Cognitive public edition. Compilers: Togyzbayev B., Suzhikova A. Almaty: Almaty book, 2009.
Kabdolov Z.(2004) Art of speech. Almaty, 2004.
The life of Hadrat Muhammad ‘alaihis-salâm’. (2012) Almaty: Kazakhstan, 2012. 548 p.
Kaskabasov S. (1984) Kazakh folk prose. Almaty: 1984.
Kaskabasov S. (1994) History of Kazakh folklore. Almaty, 1994.
Potanin G.N. (1972) Kazakh folklore in собрании. Almaty, 1972.
Taraz. Zhambyl Oblast: Encyclopedia. (2003) Almaty: The Kazakh Encyclopedia, 2003. 576 p.
The history of Kazakh literature. (1994) Vol. 1. Almaty, 1994.
Them. Encyclopedia (2011) Senior ed. BG Jacob. Almaty: The Kazakh Encyclopedia, 2011. 880 p.

МРНТИ 17.82.10

Мейрамгалиева Р.М.,

к. ф. н. доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: mrm.raigul@mail.ru

НОВОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ РОМАНА «ДОЛГ» А. НУРПЕИСОВА

В статье рассматривается проблемаАральского моря, когда уходит из Арала вода, а следом и рыба. И исчезает с Аральских берегов полнокровная жизнь. Автор статьи раскрывает характер тружеников моря через изнурительную борьбу за ускользающие, исчерпывающие уловы. В романе-размышлении о судьбе родного края устами главного героя обличается многоликая агрессия потребительства и ставится вопрос о вреде потребительского отношения к родной земле. Доказывается идея о том, что предметом художественного исследования в романе является обескровленная, утратившая полноводье жизнь приаральского рыболовецкого колхоза, которым руководит председатель Жадигер.

Ключевые слова: писатель, роман, человек, природа, проблема, время, традиция, сюжет, драматизм, коллизия, экологический вопрос.

Meiramgaliyeva R.M.,

Candidate of Philological Sciences, A/Professor
of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: mrm.raigul@mail.ru

New comprehension of the novel «Duty» by A. Nurpeisov

The article deals with the problem of the Aral sea, when water leaves the Aral sea, followed by fish. And leaves the Aral coast until recently such a full-blooded life.The author of the article emphasizes that the workers of the sea in this exhausting struggle for elusive, exhaustive catches to the end reveal their characters, light and low in themselves.The article emphasizes the idea that the novel is a reflection on the fate of the native land by the mouth of the protagonist, the multi-faced aggression of consumerism is exposed and the question of the harm of the consumer attitude towards the native land is posed, article proves the idea that the subject of the art of research in the novel is bloodless, lost the tide of the Aral life fishing farm, which is run by chairman of Sadiger.

Key words: writer, novel, man, nature, problem, time, tradition, plot, drama, conflict, environmental issue.

Мейрамғалиева Р.М.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф. ғ. к.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: mrm. raigul@mail.ru

Ә. Нүрпейісовтің «Соңғы парыз» романы туралы жаңа ой-толғам

Мақалада Арал теңізінің мәселесі жайлы, яғни Арал теңізінің тартылуы сонымен қоса балықтардың да жойылуы жөнінде ой қозғалады. Арал жағалауынан аз уақыт ішінде толыққанды қызу өмірдің қоса кеткені айтылады. Мақаланың авторы шығармада теңіздегі жұмысшылардың азайып, ортайып бара жатқан нәпақалары үшін күрделі күрестегі өздерінің жарқын да өкінішті істерінің шығармада ашыла түсетіндігін атап көрсетеді. Романда туған өлке тағдыры бас кейіпкер тарапынан баяндалады. Шығармада адамдар тарапынан теңіздің тартылуының көпқырлы зардабына агрессия туа бастағанда табиғат анаға жасалып жатқан зардап жөніндегі мәселе

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

туындайтындығы нақты көрсетілген. Романдағы негізгі шығармашылық ізденіс Арал балықшы колхозының қамсыз, мәнсіз жоғалуға бет алған өмірі. Осы идеяны бас кейіпкер, балықшылар жетекшісі Жәдігер арқылы әсерлі жеткізген.

Түйін сөздер: жазушы, роман, адам, табиғат, мәселе, уақыт, дәстүр, сюжет, драматизм, коллизия, экологиялық сұрақ.

Введение

Социально-психологический многоплановый роман Абдижамиля Нурпеисова «Долг» написан в 1982 году и развивает гуманистическую традицию литературы СНГ и многих других, отстаивавших природу: реки, почвы, леса.«Из темы «Человек и экология писатель выводит формулу общечеловеческого значения: долг красен платежом.Человек обязан вернуть, дарованное природой. Только так оправдает свое существование на Земле.Что и говорить суждение неоспоримое. Трудно что-либо возразить против этого тезиса. Но,как ни прискорбно, порою в человеческой практике происходит нечто обратное», – подчеркивает критик Шериаздан Елеукенов (Елеукенов Ш., 1987: 285).

Острота социального звучания романа определяется особым драматизмом ситуации, положенной в его основу, ситуации не просто экологической, но социальной, выявляющей всю сложность и драматизм объективных противоречий развития действительности. Уходит в Арале вода, а следом рыба. И уходит с аральских берегов еще совсем недавно такая полнокровная жизнь. Именно это-то обескровленная, утратившая полноводье жизнь приаральского рыболовецкого колхоза, которым руководит баскарма-председатель Жадигер, и составляет предмет художественного исследования в романе.

«Благодатная колыбель моих предков, пустынной травою-горечью ты поросла, горькой солью подернулась…», – с душевной мукой размышляет о судьбе родного края Жадигер (Нурпеисов А., 1988: 253).

Кто посмеет попрекнуть потомственного приаральского рыбака его горем? Нет ничего печальнее заброшенного человеческого становища, когда не осталось вдоль побережья ни людей, ни былого моря, ни былого разнотравья.

«Долг» – роман не только острых, крутых ситуаций, но и столь же крутых, сильных, резко очерченных человеческих характеров. Его главная коллизия напряжена и сложна: поставленные волею судьбы в обстоятельства воистину экстремальные и для большинства вдобавок непонятные (еще вчера изобильный Арал вдруг начал катастрофически терять и воду, и рыбу), труженики моря в этой изнурительной борьбе за ускользающие, исчерпывающие уловы до конца раскрывают свои характеры, светлое и низкое в себе.

Писатель размышляет широко и глобально: в век космических открытий надобно человечеству мыслить категориями глобального характера и на земной долг смотреть с высоты наступающего тысячелетия, нельзя оставлять грядущим поколениям разоренное гнездо. Эпичность жанра достигается путем расширения кругозора героя и авторского видения: каждое поколение должно осознавать свою ответственность за судьбы общего дома – Земли.

Эксперимент

В романе раскрываются трудовые и житейские отношения в колхозе на этом трудном перевале судьбы, которые показаны сложными и противоречивыми: «Так уж, угодно было матери-природе сотворить посреди пустынных-степей синее-синее море, похожее на чашу с прозрачной водой. Две могучие реки, как две материнские груди, испокон веков щедро питали его. И теперь особенно жалко и больно смотреть на него, когда оно иссохло, спало на четыре человеческих роста. За все долгое знойное лето иной раз бурдюка воды не перепадет ему от двух некогда полноводных, великих рек, и тогда оно, обреченное на мучительную жажду и агонию, уподоблялось вдруг в его сознании доживающему последние сроки тяжелобольному» (Нурпеисов А., 1988: 104).

Угрюмое, эмоционально-взрывное состояние главного героя романа «Долг» Абдижамиля Нурпеисова вызвано именно тем, что он выступает как типический характер всех честных и порядочных людей, обеспокоенных опасностью изменений окружающей среды. Критик Шериаздан Елеукенов считает, что « поэтому мотивы нравственности в романе поднимаются до уровня общечеловеческих тревог…

Жадигер резок, категоричен (Нурпеисов А., 1988: 268).«С тех пор, как море стало мелеть, лишая рыбачьи аулы своей щедрости, стали мель-

чать душой и люди»,- размышляет герой романа. (Нурпеисов А., 1988:29). Люди постепенно теряли главное: осмысленность своего труда, следовательно, и своего бытия. И когда баскарма Жадигер приезжает на далекую холодную и безрыбную путину, когда видит, что от рыбаков вновь отвернулась удача, ему нечего сказать в ответ на их гневные слова и взоры, кроме одного: остаться вместе с ними и работать рядом – до конца, не щадя себя.

Автор романа показывает, что авторитет председателя в колхозе покоится не на словах, а на деле, поступках, на реальном отношении его к общему труду и незаурядном личном мужестве. Главная авторская удача в романе является раскрытие характера Жадигера, который уже 13 лет после окончания института возглавляет колхоз. Характер крупный, глубинный, противоречивый, далекий от идеального, он своей цельностью, совестливостью и неуступчивой жизненной силой напоминает людей того поколения. Это тот же подлинно народный характер, чьи жизненные принципы растут из глубинных основ бытия и сформированы веками труда и борьбы человека на земле. Жадигер напоминает людей того поколения прежде всего неуступчивой прямотой, редкостным трудолюбием, полным внутренним бескорыстием, стремлением не брать, а отдавать себя людям. Любовь к родному краю ассоциируется тем светлым патриотическим чувствам, которые по тем временным измерениям составляют основу подлинного общественного интернационализма Жадигера.

Жадигер запечатлен в романе в тяжкий для него момент поражения и полного одиночества на берегу пустынного, буранного моря, куда он прискакал в отчаянии и беде, чтобы наедине с собой разобраться в себе и в итогах своей жизни. Прискакал, узнав страшное: его жена Бакизат ушла от него к его сопернику и недругу Азиму, которого любила со студенческих лет. Предательство жены столь глубоко ранит Жадигера еще и потому, что это предательство не только личное, но идейное: жена оказалась в стане тех, для кого не существует ничего святого, кроме них самих, их маленьких интересов и пошлых страстей.

«Все пять лет учебы в институте Азим жил у своего дяди, начальника крупного строительного трест, ни в чем не нуждался, после окончания работает директором научно-исследовательского института, становится ученым, у которого вся ученость зиждется на пересказе чужих идей» (Нурпеисов А., 1988: 126).Некогда по-девичьи красивый мальчик становится маститым академиком. Академик Азим Азаматов ратует за ликвидацию моря, вскормившего его с детства, живет по подсказке, а не по убеждению.

Обратим внимание на очередное заявление Азима:

– Не-т, дорогой, у нас самая большая проблема – материальная. У замкнутого моря, каким является Арал, нет будущего. Ради сохранения бесполезного водоема посреди пустыни мы, пойми, не можем лишать воды двух рек жителей пяти…, понимаешь, целях пяти республик, и всем им вода нужна позарез, а море – это слишком большая роскошь. Мы не можем… (Нурпеисов А., 1988: 258).

Из-за своей скромности Жадигер ставит выше себя Азима. И прощает друга за унижения как в студенческие годы, так и в семейной жизни с Бакизат.

Герой вспоминал, что «совместная жизнь волею судеб началась, по существу, там, в том роковом весеннем дне, на середине лестницы, ведущей на второй этаж женского педагогического института. С тех пор, сколько бы ты в поисках истока нынешних неурядиц ни перетряхивал свою незадавшуюся жизнь, тебе неизменно, со всеми наималейшими подробностями вспоминался именно этот день. И каждый раз с непреходящей горечью сознавал: всего, наверное, один лишь раз ты был желателен ей своей неопытной, неловкой, но такой чистой и открытой душой (Нурпеисов А., 1988: 172).

Роман ставит героевв такие взаимоотношения, что они смотрятся даже через много лет иначе. Характер, привычки, в целом, менталитет показан резким.

Роман написан как поток сознания героя, вспоминающего, перепроверяющего в эту тяжкую для него минуту всю свою жизнь, свою борьбу и свою беду.

Тема обмеления Арала в романе неразрывно переплетена с темой обмеления человеческих душ. По убеждению автора, как Арал мелеет из-за недостатка притока воды больших рек Сырдарьи и Амударьи, так и людские сердца мелеют, иссушаются в эгоизме, когда прерывается их внутренняя связь с полноводной рекой народной жизни. (Нурпеисов А., 1988: 29).

Из одного типического корня происходят шофер Кожбан, Азим, Сары-Шая, Кошен, но они имеют разные судьбы и характеры. Их образы воспринимаются как следствие оскудения души человека, дегуманизации его натуры. Критик Ф. Кузнецов считает, что «по отношению к таким

людям в романе звучат редкие, подчас сатирические ноты» (Кузнецов Ф., 1987: 172).

Также в романе обличается многоликая агрессия потребительства и ставится вопрос о вреде потребительского отношения к родной земле. Бесконечные споры главного героя с Азимом, позднее возглавляющим научно-исследовательским институтом, где гибель Арала представляется общенародным благом, автор романа затрагивает судьбу Арала как общий принцип взаимоотношений человека и природы во все времена.

Герой романа выступает за умное, рачительное, бережное использование природных богатств земли во имя человеческого блага, с тем, чтобы они верно служили будущим поколениям: «Слова матери как-то не сразу дошли до сознания. «К чему она клонит?» – рассеянно подумал было ты. И тут же понял: мать-печальница смотрела дальше, заботилась, как могла, о том, чтобы любым способом сохранить семейный очаг, мир и лад в семье сына. И, значит, дала ясно понять, что никогда не станет помехой, не будет обузой своим детям, если они в поисках лучшей доли вдруг решат покинуть родные места.А ведь, по сути дела, темже самым – прочностью связей между отцом и детьми, нерушимостью уз семьи – день и ночь озабочен и тот почтенный Адай, если уж решился не пожалеть собственного сердца, прикипевшего к земле предков, оторвать, уехать с четырьмя взрослыми сыновьями, чтобы с немалым трудом и тоской обосноваться, пустить слабенькие на первых порах корешки бог весть в каком уголке необъятной степи». (Нурпеисов А., 1988: 105).

Герой романа отдает себе полный отчет в том, насколько противоречива пока еще жизнь, как трудно бывает соединить в гармоническом единстве все возрастающие потребности времени и нужды самой природы, эти потребности питающие, но необходимо.

По совету секретаря обкома, к которому он пришел со своими заботами и горестями, Жадигер совершает путешествие по двуречью и своими глазами видит, что стало с этой некогда безлюдной Голодной степью и размышляет в угоду единственно возможную для нравственного человека позицию: «Значит, не испарилась в воздух и не канула в подземную пучину живительная вода, и в чем-то не напрасны не страдания старика Арала, ни ваши преходящие человеческие страдания». (Нурпеисов А.,1988: 267). Но, понимая это и радуясь процветанию ранее пустынной земли, Жадигер задает себе, людям, обществу тревожный вопрос: Неужели ж такие жертвы неизбежны? Ответ на вопрос очевиден как герою, так и автору книги. Автор мучительно ищет этот ответ.

Результат и обсуждение

Следует отметить, что в романе автор раскрывает тревоги и волнения Жадигера, которые являются заботами сегодняшнего и завтрашнего дня, когда необходимо научиться экономить все наши ресурсы, хозяйствовать интенсивно, иначе наш неоплатный долг перед природой будет катастрофически расти. Проблемы, поднятые в романе, как раз и выявляют необходимость качественно нового экономического и экологического сознания в век НТР.

Конкретное решение столь остро поставленного экологического вопроса в романе по тем временам было лишь робко намечено. Критики в один голос утверждали, что данное дело скорее научное, чем литературное.

В современной постановке тревожного, общественно значимого вопроса о необходимости активной борьбы за гуманистические взаимоотношения между человеком и природой уже немалая заслуга писателя. Поставив на общественное обсуждение столь важную и острую, далеко не однозначную проблему, выявив ее через столкновение и конфликты, через народные характеры, писатель выполнил свой долг перед Родиной и родной землей.

Заключение

Абдижамиль Нурпеисов своим романом «Долг» показал неисчерпаемые ресурсы казахских романов на темы морали и воспитания. Благодаря «Долгу» роман поднимает на общечеловеческую орбиту, превращая национальную проблему в общенародную, интернациональную: Регион Арала – это боль планеты, именуемой Земным шаром.

Роман А. Нурпеисова «Долг» посвящен теме: «Человек и природа» одной из главных, фундаментальных проблем, которые волнуют человечество, что выражает объективную историческую потребность времени и призывает к тому, что человек не имеет права быть бездумным и бесконтрольным потребителем природы. «Все драгоценное, чем обладает человек, – всего лишь долг, должок, который следует в предписанный срок вернуть, или одолжение, за которое должно сполна воздать», – говорит один из героев романа. (Нурпеисов А., 1988: 268).

Литература

Елеукенов Ш. От фольклора до романа-эпопеи. – Алма-Ата: Жазушы, 1987. – 352 с.

Нурпеисов А. Долг. – Москва: Известия, 1988. – 456 с.

Кузнецов Ф. Самая кровная связь. – Москва: Просвещение, 1987. – 240 с.

Абдижамил Нурпеисов / Назарова О.В., Литвиненко В.В. Казахская литература: Учебн.-хрестоматия. – Ч. 2. – Астана: Фолиант, 2007. – С. 163-305.

Будить в человеке совесть. (Беседа с писателем А. Нурпеисовым). Записал А. Плехатский) //Лит. газета. – 1988 . – 24 февраля. – С. 7.

Михайлов В. Образ его существования: Об А. Нурпеисове – казахском писателе. // Казахстанская правда . – 2003. – 15 февраля.

Анастасьев Н. Небо в чашечке цветка: Абдижамил Нурпеисов и его книги в мировом литературном пейзаже. – Алма-Ата: Олке, 2004.

Бадиков В. Новые ветры: Очерки современного литературного процесса Казахстана / Судьба, и долг, и память. – Алматы, 2005. – С. 116-122.

Владимиров В. Его незакатное солнце: К 80-летию со дня рождения А. Нурпеисова // Мысль. – 2004. – №10. – С. 61-68.

Елеукенов Ш. Казахская литература: новое поколение. О романе-дилогии «Последний долг» Абдижамила Нурпеисова. – Алматы, 2007. – С. 153-172.

Никитин В. Когда слово берет память: Об А.Нурпеисове – казахском писателе. // Простор. – 2007. – № 9. – С. 112-117.

References

Abdizhamil Nurpeisov. Nazarova O.V., Litvinenko V.V. Kazakh literature: Educational-chrestomaty. P. 2. Astana: Foliant, 2007. S. 163-305. (In Russian)

Anastasiev N. Sky in a cup of a flower: Abdizhamil Nurpeisov and his books in the world literary landscape. Alma-Ata: Olke, 2004. (In Russian)

Awaken the conscience of man. (Interview with writer A. Nurpeisov). Recorded Plekhatsky). Lith. Gazeta. 1988. 24 February. P. 7. (In Russian)

Badikov V. New winds: Essays on the modern literary process in Kazakhstan. Fate and duty, and memory. Almaty, 2005. S. 116-122. (InRussian)

Eleukenov SH. From folklore to the novel-epopee. Alma-Ata: Zhazushy, 1987. (In Russian)

Eleukenov S. Kazakh literature: a new generation. About the novel-dilogy «The Last debt» Abdizhamil Nurpeisov. Almaty, 2007. S. 153-172. (In Russian)

Kuznetsov F. Theblood.Moscow: Prosveshchenie, 1987. (In Russian).

Mikhailov V. The Image of His Existence: About A. Nurpeisov – Kazakh writer. Kazakhstanskaya Pravda. 2003. 15 February. (In Russian)

Nikitin V. When the word takes the memory: About A. Nurpeisov – Kazakh writer. Spacing, 2007, № 9. P. 112-117. (In Russian)

Nurpeisov A. Debt. Moscow: Izvestia, 1988. (In Russian).

Vladimirov V. His unresetting sun: To the 80th anniversary of the birth of A. Nurpeisov. Thought, 2004, №10. P. 61-68. (In Russian)

МНРТИ 17.09.91

Сархан Аббас оглы Хавери,

к. ф. н. доцент, ведущий научный сотрудник
Института фольклора Национальной Академии наук Азрбайджана,
Азербайджан, г. Баку, e-mail: sarxan.xaveri@mail.ru

КОММУНИКАТИВНАЯ ФУНКЦИОНАЛЬНОСТЬ ФОЛЬКЛОРА

В статье повествуется о коммуникативной функции фольклора. Автор выдвигает мысль о том, что коммуникативная функция фольклора обуславливается преимущественно понятием социальной динамики. Представленные рассуждения были рассмотрены в аспекте функциональной структуры. Как известно, анонимность, устность и коллективность, а также традиционность фольклора как основные признаки, определяющие фольклор, находятся в статусе отображения. Автор останавливается на таких проблемах, как причины, обуславливающие эти признаки, почему фольклор является анонимной, коллективной, устной и традиционной культурой, какие факторы определяют эти признаки для фольклорной культуры. Кроме того, в статье были изложены понятия диахронной функциональности и синхронной функциональности.

Ключевые слова: фольклор, коммуникация, функциональная структура, диахронная функциональность, синхронная функциональность, анонимность, традиционность, текст, аудитория, функция.

Sarkhan Abbas oglu Khaveri

Candidate of philological sciences, associate professor
Institute of Folklore Azerbaijan National Academy of Sciences,
Azerbaijan, Baku, e-mail: sarxan.xaveri@mail.ru

Communicative functionality of folklore

In the article it is said about the communicative function of folklore. The author thinks that the communicative function of folklore, in general, is settled with the conception of the social dynamics. In the article it is said about the communicative relations of folklore with the social dynamics indetails. As is well known, anonymity, orality, and collectivity, as well as the traditionality of folklore, as the main features that determine folklore, are in display status. The author dwells on such problems as the causes of these signs, why folklore is an anonymous, collective, oral and traditional culture, what factors determine these signs for a folk culture.The given thought sare looked through from the point of the functional structure aspect of folklore. The diachronic and synchronic functionality conception sare also explained in the article.

Key words: folklore, communication, functional structure, diachronic functionality, synchronic functionality, anonymity, traditional character, text, auditorium, function.

Сархан Аббас оглы Хавери,

Азербайжан ҰҒА Фольклор институтының жетекші ғылыми доценті, ф. ғ. к.,
Әзірбайжан, Баку қ., e-mail: sarxan.xaveri@mail.ru

Фольклордың коммуникативтік қызметі

Мақалада фольклордың коммуникативтік қызметі баяндалады. Автор фольклордың коммуникативтік қызметі, көбінесе, әлеуметтік динамика ұғымымен тығыз байланыста екендігін атап көрсетеді. Мақалада әлеуметтік дамудың фольклормен коммуникативтік байланыстығын

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

егжей-тегжейлі сөз болады. Ұсынылған тұжырымдар функциональдық құрылым аспектісінде қарастырылған. Бұған қоса мақалада диахрондық функциональдық және синхронды функциональдық ұғымдары туралы баяндалады.

Түйін сөздер: фольклор, коммуникация, функциональдық құрылым, диахрондық функциональдық, синхрондық функциональдық, тұспалдылық, дәстүрлілік, мәтін, аудитория, қызмет.

Введение

Примерно двухсотлетний опыт фольклористики в качестве основных принципов, определяющих фольклорную типологию текста, берет за основу анонимность, устность, коллективность, вариативность, традиционность и др. признаки. Каждый из особенностей является весьма содержательным понятием, объясняющим определенный аспект фольклора. Об их объяснении в мировой и азербайджанской теоретической фольклористике имеется достаточное количество исследований. Не повторяя их, хотим акцентировать внимание на другом моменте. И анонимность, и устность, и коллективность, и традиционность фольклора, будучи основными его признаками, находятся также в статусе отображения. А что является причиной, обуславливающей эти признаки? То есть, почему фольклор является анонимной, коллективной, устной и традиционной культурой? Что за фактор определяет эти признаки для фольклорной культуры? Однозначно можно ответить, что за всеми этими перечисленными качествами стоит воплощенная в жизнь в условиях отсутствия какого-либо средства кроме запоминания информации (в ситуации отсутствия письменности) коммуникация.

Эксперимент

Будет совершенно верно сказать, что фольклор создал межчеловеческую коммуникацию. И следом будет совершенно верным утверждение, что порожденный коммуникацией фольклор осуществлял основную культурную учредительскую функцию, обуславливающую возникновение более совершенной коммуникации между людьми. Важным условием, необходимым для общения, является существование модели единого сознания, объединяющего субъектов общения, механизма единой памяти, системы единых представлений. Устность фольклора позволила, чтобы он в периоды отсутствия письменности, сформировал модель единого сознания для определенной, преимущественно, этнической общности. Исторически коллективный опыт передавался исключительно из поколения в поколение. Опыт, наряду с передачей из поколения в поколение, синхронно норматизировался. Ряд образцов, рассматриваемых нами сегодня, преимущественно, как фольклорные тексты с эстетической функцией, в частности, паремиологические единицы, фольклорные единицы малого объема, представляют собой трафареты первичного общения, несущие в себе мифологические воззрения древних времен. Возможно рассматривание пословиц, поговорок, благопожеланий, проклятий, молитв и др. как коммуникативных актов этапа монофольклорной культуры. О коммуникативной функции фольклора русский фольклорист Сергей Неклюдов дал обширную информацию в размещенном в Интернете видеоролике (Neklyudov. https://www.youtube.com/watch?v=Ji0HFzkZYzo1).

Результаты и обсуждение

Еще одним необходимым вопросом, который необходимо принимать во внимание о коммуникативной функции фольклора, является многопараметрность функции. Юрий Михайлович Лотман, говоря о социальной коммуникативной функции текста, выделяет его типы связи в пяти направлениях (Lotman, 1992: 129-132).

С точки зрения этих типов связи в фольклоре можно выделить следующие направления коммуникации:

Взаимная коммунникация адресующего с адресуемым

Фольклор во всех случаях адресуется из точки А в точку Б. Точкой А является адресующий, а точкой Б – адресуемый. Адресующий является носителем информации, адресуемый – принимающим информацию. Вне зависимости от жанра, типа, материала, механизма реализации фольклорные образцы выполняют функцию сведений по передаче от информационного носителя к аудитории.

Взаимная коммунникация аудитории с культурной традицией

Одним из важных коммуникативных типов, воплощенных в жизнь фольклорными образцами, является обеспечение связи между аудиторией и культурной памятью. В таком случае фольклорные образцы осуществляют связывающую роль между прошлым и будущим. Фольклор передачей культурной традиции аудитории реализует свою диахронную функциональность. Выражаясь иначе, в подобном случае фольклор выполняет функцию коллективной культурной памяти.

Взаимная комунникация членов социума друг с другом

В таком случае фольклорные образцы играют важнейшую роль в повторном формировании аудитории. Структурная самоорганизация аудитории посредством метакультурных конструкций играет важную роль в их контакте. Здесь фольклор выполняет функции медиатора.

Взаимная коммунникация аудитории с текстом

В подобном случае фольклор, выйдя за рамки посредничества между информационным носителем и аудиторией, превращается в равноправного с ними собеседника.

Взаимная коммунникация между текстом и культурным контекстом

В таком случае социальная коммуникативная функциональность фольклора реализуется как в синхронной, так и диахронной плоскости.

Одним из интересных подходов по коммуникативной функции фольклора является объяснение его спецификой фольклорного сознания. Выдающийся ученый-фольклорист Рустам Камал интенсивность устной коммуникации в этнических общностях связывает с магическим отношением: «Магическое отношение этнической общности к слову обусловило и интенсивность устной коммуникации» (Kamal, 2013: 13).

Если основные признаки фольклора обуславливаются коммуникацией, то какой фактор обуславливает коммуникацию? Однозначный ответ на данный вопрос выражен в понятии «социальной динамики». Общеизвестно, что адекватно однолинейному развитию времени социальная динамика представляет собой аксиоматическую реальность истории. О социальном феномене ни в коем случае нельзя говорить, как о статичном, застывшем понятии. Не случайно, что считающийся выдающимся представителем социологии в Европе Питирим Сорокин свою самую фундаментальную работу «Социальная и культурная динамика» посвятил именно определению сущности процессов социальной динамики, его основных движущих факторов, направлений развития. Функциональность в культурной системе непосредственно связана с понятием динамики в социальной системе. Говоря точнее, социальная динамика реализует себя посредством как раз именно культурной функциональности. Из этих коммуникативных взаимоотношений двух систем возникает новая метасистема – социально-культурная система.

А с помощью каких механизмов приобретенный в социально-культурном процессе опыт передается по диахронной линии? Согласно единодушному выводу социологов и культурологов, передача опыта осуществляется посредством традиции, в основе которой находится коммуникация. Канадский философ Маршалл Маклюэн, называемый пророком электронной эпохи, в историческом развитии коммуникации, составляющей энергетическую основу социального прогресса цивилизации, выделял 3 этапа:

– вербальный;
– письменный;
– электронный.

Маршалл Маклюэн обосновывал это тем, что в данном этапе процессуальность представляет собой качество, более всего присущее вербальному этапу. И главной причиной этого является, в отличие от письменной и электронной коммуникации, безальтернативное существование на этапе вербальной коммуникации коллективной памяти в функции хранилища, переносчика и передатчика информации. Коллективная память обладает силой отображения в самой синхронизированной частоте темпа социальной динамики, изменений в этом динамическом процессе социума, к которому относится. Да, в определении природы традиционной культуры обладание ею процессуальной природой, её функциональное качество составляет один из важнейших аспектов. В генерируемом с помощью коммуникации фольклоре любая традиция выражается как новшество прошлого, а любая новизна – как традиция будущего.

Таким образом, можем отметить, что основное качество определенности фольклора не только как культурного, но и важного социального феномена, в противовес нормированным до сих пор в советской фольклористике выводам, выражалось не в художественно-эстетическом содержании, а в коммуникативной процессуальности или процессуальной коммуникативности. Вне зависимости от диахронного существования на каком-то этапе истории и синхронного существования в каком-то этническом обще-

стве, основным стимулятором возникновения явления, именуемого фольклором, является коммуникация. В этом смысле фольклор должен пониматься не согласно нормированному в советской фольклористике выводы как «присущий простым народным массам прошедший архаичный этап культуры», а как существующий на всех стадиях развития социально-культурного прогресса, а также в условиях современной глобализации живой коммуникативный процесс. Собранные, каталогизированные и изданные фольклорные тексты, отождествляемые нами с фольклором, представляют собой текстовые отображения являющегося коммуникативным процессом фольклора. И к тому же, отделенные от живой среды, и, следовательно, полностью ограниченные в своих полномочиях существовать живыми, образно говоря, «убитые» тексты.

Пока текст находится внутри коммуникативного процесса, он выполняет функцию связующего звена между индивидуальными памятями и коллективной памятью. Коммуникация является основным фактором, обуславливающим механизм создания из совокупности индивидуальных памятей коллективной этнической памяти. А на какие функциональные рабочие принципы опирается данный механизм?

Этот процесс обеспечивается за счет диахронной и синхронной функциональности, взятой в социально-историческом значении.

1. Синхронная функциональность порождается взаимоотношениями индивидуальной памяти с памятью коллективной. Подобные взаимоотношения обеспечиваются коммуникативной функциональностью. Выражаясь образно, общность, соединившееся в виде определенной группы, будучи друг с другом в контакте, словно создает над своими головами «фольклористическое информационное облако». Так как у каждого из них имеются коды входа в это информационное облако, они постоянно обладают возможностью индивидуально связываться с ним. Непрерывный контакт с единым информационным банком представляет собой основной функциональный механизм, обеспечивающий синергетическую организацию фольклорной системы. Другой любопытной чертой при этом является выступление этнической коллективной памяти в качестве показателя этнической идентичности. Принадлежность индивида к этносу не основывается лишь на биологическом родстве. Принадлежность индивида к этносу измеряется несением коллективной памяти, или же контактами с этой коллективной памятью. Здесь будет уместно отметить и то, что в области психологии, к которой в течение примерно 100 лет в мировом общественном и гуманитарном научном сознании не убывал, а наоборот, рос интерес, исследования Зигмунда Фрейда и Карла Густава Юнга представили новые методологии подхода к проблемам этнологии и этногенезиса. Например, К.Юнг писал: «Наше подсознание, как наше тело, отражает в себе слеы прошлого. Мы рождаемся не только на биологические наследники, но и как психологические наследники. На том или ином этапе встреча и опыт разделяются. Как человеческое тело показывает себя в качестве музея всех органов, так и психология отражает исторический опыт поколения» (Yunq, 1996: 89).

В контексте подхода с этой концепцией К.Юнга, национальный опыт, приобретенный этносом в ходе длительного исторического процесса развития, также присутствует в подсознании, и в невидимой форме, параллельно с реальным воспитанием и опытом, участвует в этом процессе в национальном сознании. Великий ученый-тюрколог Лев Гумилев также в несколько иной форме подтверждает эту мысль: «В основе этнической диагностики находится чувство. Человек принадлежит своему этносу с детства» (Qumilev, 1989: 49).

Если включить сюда и понятие «коллективного бессознательного», понимание задачи будет облегчено. Несмотря на то, что участие «коллективного бессознательного» в формировании этнической коллективной памяти было весьма необходимо, вернемся к началу мысли. Следовательно, коллективная этническая память синхронно возникает в результате общения этнических индивидов.

2. Диахронная функциональность предполагает формирование, эволюцию, передачу этнической коллективной памяти, сохранение её постоянной структуры, определенные трансформации и т.д. в ходе процесса развития во времени. При этом функциональные механизмы проявляются преимущественно в передаче этнического опыта из поколения в поколения. Здесь необходимо особо остановиться на понятии «традиции».

Традиция является функциональным механизмом, работающим по диахронной линии развития. Ученый-фольклорист Джалал Бейдили, говоря об этнической культурной традиции, подчеркивает именно её качество функциональности: «Этнокультурная традиция сам себя обу-

страивает, регулирует подобно живому организму, как в мире природе. Поскольку мобильность существует в самой этнической системе динамического характера. Эволюция впиталась в сущность всего живого и неживого на всех уровнях. А в процессах эволюциии сложных структур прошлое не исчезает. Разумеется, насколько слабо связаны друг с другом элементы структуры, настолько быстро распадется данная структура. В физике давно известно, что поведение системы зависит не только от степени воздействия на неё, но также и от характера происходивших в прежние времена процессов. Прошлое системы напрямую его будущее не определяет, однако, и не остается без воздействия. И также прошлое системы влияет на его настоящее, и сложные структуры тоже соединяются этой «памяти», связываются в виде единого целого» (Beydili, 2015: 18).

Как видно, в представлении автора о традиции повествуется большей частью как о функциональном механизме, направленном на объединение, увязывание прошлого, настоящего и будущего.

Фольклористика в течение всего времени своего исторического процесса развития на примере самых различных стран проблему исторического генезиса и социальных функций фольклора как важнейший вопрос держал в центре внимания. Алан Дандес в своей статье «Методы фольклорных работ» пишет об уступке в середине XX века своего места новому методу историко-сравнительным методом, позиционирующим себя в качестве основного метода с момента создания фольклористики. Он так объясняет этот новый метод: «В этом новом методе с антропологической основой охвачены понятия и «народа», и «знаний». В нем фольклорные образцы заполучаются уделением внимания вынужденной связи между сказителем и слушателем. Если в предыдущих методах уделялось больше внимания проблеме «происхождения», здесь все больше внимания уделяется ***проблеме «функции»*** (курсив мой – С.Х.). То есть, что означают народные сказки? Среди каких членов общества встречались сказки и когда рассказывались? В этом антропологическо-функциональном методе уделяется в большей степени больше внимания всестороннему и глубокому исследованию только одной сказки, чем повышению внимания к изучению вариантов сказок.

Поощряющие применение на фольклор антрополого-функционального метода были последователями Франца Боаса, одного из основателей антропологических работ в Соединенных Штатах Америки. Франц Боас верил в выражение фольклором культуры. Поэтому считалось, что внимательным исследованием фольклорных образцов какой-либо группы возможно получение значимых этнографических знаний» (Dandis, 2014: 58).

Алан Дандес признает, что в вопросе генезиса фольклора структурный метод защищает интересы юнговцев. В этом вопросе он основывается на теории архетипов последователей Юнга. Поскольку, «альтернативные структурные знания в любой культуре могут быть полезны как в формировании теории архетипов, так и в оценке этой же теории» (Dundes, 1964: 109).

Заключение

Таким образом, в итоге хочу подчеркнуть, что в традиционной фольклористике в основе функциональной структуры фольклора, характеризуемого как коллективная, устная и традиционная культура, находится реализующаяся в условиях отсутствия какого-либо средства, кроме запоминания информации (в ситуации отсутствия письменности), *социальная* коммуникация. Однозначно можно ответить, что за всеми этими перечисленными качествами стоит воплощенная в жизнь в условиях отсутствия какого-либо средства, кроме запоминания информации (в ситуации отсутствия письменности), *коммуникация.* То есть, как отмечалось и выше, основное качество определенности фольклора не только как культурного, но и важного социального феномена, выражалось в коммуникативной процессуальности или процессуальной коммуникативности. Вне зависимости от диахронного существования на каком-то этапе истории и синхронного существования в каком-то этническом обществе, основным стимулятором возникновения именуемого фольклором явления является коммуникация. Поскольку коммуникативный признак фольклора непосредственно связан с понятием социальной динамики, он выступает в качестве основного условия фольклора. И поэтому изучение фольклора в коммуникативном аспекте на современном этапе обладает чрезвычайно важным научным значением.

Литература

Неклюдов \\ https://www.youtube.com/watch?v=Ji0HFzkZYzo

Лотман Ю.М. Избранные статьи. Т. 1. – Таллин: Александра, 1992. – 472 с.

Камал Р. «Книга моего Деда Коркута»: речевые жанры и поведенческая поэтика. – Баку: Нурлан, 2013. – 148 с.

Юнг Г. Теории личности в западно-европейской и американской психологии: хрестоматия / Ред. Д.Я. Райгородский. – Самара: Бахрах-М, 1996. – 480 с.

Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Под ред. доктора геогр. наук. профессора В.С. Жекулина. 2 изд. испр. и доп. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. – 496 с.

Бейдили Дж. Будущее за народной литературой. – Баку: 2015. – 312 с.

Дандис А. Методы исследования народной литературы. – Анкара: Издательство Геленексел, 2014. – 333 с.

Dundes A. The morphology of North American Indian folktales. «FFCommunications», № 195. – Helsinki: 1964. – P. 109.

References

Beydili J. (2015). Budushee za narodnoy literaturoy. [The future is in folk literature]. Baku, 312 p. (in Azerbaijani)

Dandis A. (2014). Metodı issledovaniya narodnoy literaturı. [Research methods of folk literature]. Ankara: İzdatelstvo Geleneksel, 333 p. (in Turkish)

Dundes A. (1964). The morphology of North American Indian folktales. «FFCommunications», № 195. Helsinki, p. 109. (in English)

Gumilev L.N. (1989). Etnogenez i biosfera Zemli [Ethnogenesis and the biosphere of the Earth]. Leningrad: İzd-vo LGU, 496 p. (in Russian)

Kamal R. (2013). «Kniqa moeqo Deda Korkuta»: rechevıye janrı i povedencheskaya poetika [«The book of Dada Gorgud»: speech genres and behavioral poetics]. Baku: Nurlan, 148 p. (in Azerbaijani)

Lotman Y.M. (1992). İzbrannıe statyi [Selected articles.]. T. 1. Tallin: Aleksandra, 1992, 472 p. (in Russian)

Neklyudov. http – https://www.youtube.com/watch?v=Ji0HFzkZYzo (in Russian)

Yunq G. (1996). Teorii lichnosti v zapadno-evropeyskoy i amerikanskoy psixoloqii: xrestomatiya. [Personality Theories in Western European and American Psychology: A Reader]. Samara: Baxrax-M, 480 p. (in Russian)

ҒТАМР 17.09.91

Сейітжанов З.Н.[1], Мекебаева Л.А.[2], Оспанова А.А.[3],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]профессоры, ф. ғ. д., [2]доценті, ф. ғ. к., [3]PhD,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: mekebaeval@mail.ru, aknur.ospanova@mail.ru

«ЕР ЖӘНІБЕК» ЖЫРЫНЫҢ БОТАЙ НҰСҚАСЫ

Мақалада XVIII ғасырда өмір сүрген Абылай батырларының бірі атанған Жәнібектің ерлігі талданады. Жырдың бірнеше нұсқасы бар екені белгілі. Ал мына мақалада Ботай нұсқасы сөз етілген. Жыршы батырдың жас шағынан бастап таныстырған. Жоңғарлармен болған екі ерлігіне ерекше тоқталған. Сондай-ақ, Жәнібектің әрі батыр, әрі шешен адам болғандығы назардан қалмаған. Шығарма тарихи жырға жататын болғандықтан, кейбір жанрлық сипаттар қадау-қадау сөз етіліп отырады. Тұтастай алғанда тарихи жыр әлі де зерттеліп бола қоймаған. Жанрлық түр екенін ескерсек, мақала сол олқылықтың орнын толтырады. Бұл батырдың 300 жылдығының өзі соңғы кезде ғана тойланды. Көп уақыт ақтаңдақтар қатарында қалып келгені белгілі. Сондықтан жырдың барлық нұсқасын тауып ғылыми айналымға қосу міндет. Мұның өзі тарихымыздың кейбір ашылмай жатқан беттерін білуге және жас ұрпақты патриоттыққа тәрбиелеудің бір жолы. «Ер есімі ел есінде» екенін ескерсек елін, жерін қорғап, ерлік көрсеткен батырды құрметтеу оның есімін жаңғыртып жас ұрпаққа жеткізу бүгінгі күн міндетінің бірі.

Түйін сөздер: жыр, батыр, ел, жер, тарих, шешен, ұрпақ, нұсқа.

Sejtzhanov Z.N.[1], Mekebaeva L.A.[2], Ospanova A.A.[3],

[1] DSc, Professor, [2]Candidate of Philological Science, A/Professor, [3]PhD
of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e
-mail: mekebaeval@mail.ru, aknur.ospanova@mail.ru

Version Botai legends «Er Janibek»

The article analyzes the feat of Zhanibek, one of the batyrs of Abylai who lived in the 18th century. It is known that there are several versions of the epic legend. In this article, the version of the legend of Botai is considered. In the work the author tells about the life of the batyr from the very childhood. Particularly detailed are two exploits with Jungars. Also, the oratorical abilities and heroic character of Zhanibek did not remain without attention. Since this is a historical work, it describes some characteristic features of the genre. In general, historical legends have not been sufficiently studied. Given the genre features of the poem, this article complements these shortcomings. The 300th anniversary of ErZhanibek was celebrated only recently. It is known that for a long time remained a white spot and was not studied. Therefore, it is necessary to find all the variants of the epic legend and introduce it into scientific circulation. This will provide an opportunity to learn the undiscovered pages of our history and to educate patriotism among the younger generation. One of the main tasks is to tell the younger generation about the hero, his exploits, to revive the name of the batyr who defended his native land for the bright future of his people.

Key words: legend, hero, country, earth, history, speaker, generation version.

Сейтжанов З.Н.[1], Мекебаева Л.А.[2], Оспанова А.А.[3],

[1]д. ф. н. профессор, [2]к. ф. н. доцент, [3]PhD
Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: mekebaeval@mail.ru, aknur.ospanova@mail.ru

Версия Ботай сказания «Ер Жанибек»

Статья посвящена подвигам Ер Жанибека, одного из батыров Абылай хана, жившего в XVIII веке. Известно, что есть несколько вариантов эпического сказания. В данной статье рассматривается версия сказания Ботай. В произведении автор повествует о детстве,

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

жизни и подвигах батыра на протяжении его жизни. Особенно подробно описаны два сражениия с джунгарами. Также не остались без внимания ораторские способности и героический характер Жанибека. Так как это историческое произведение, в нем рассмотрены своеобразия жанра сказания. В целом исторические сказания еще недостаточно изучены. Учитывая жанровые особенности поэмы, данная статья дополняет эти пробелы. 300-летие казахского батыра Ер Жанибека во всем мире отмечали недавно. Известно, что долгое время биография Ер Жанибека оставалась в нашей истории «белым пятном» и не была до конца изучена. Необходимо найти все варианты эпического сказания. Это даст возможность узнать нераскрытые страницы, и на героических примерах воспитывать патриотизм у подрастающего поколения. Одни из главных задач – рассказать о герое, его подвигах, возродить имя батыра, защищавшего родную землю.

Ключевые слова: сказание, герой, страна, земля, история, оратор, поколение, версия.

Кіріспе

XVIII ғасыр – қазақ халқының тарихындағы ең ауыр кезеңнің бірі. Жоңғарлардың жасаған тұтқиыл шабуылы халықтың ортасын ойып, ордасын бұзды. Бардың базарын, жоқтың ажарын қашырған жоңғарлықтар халықты қанды қырғынға ұшыратты. Қаңырап жер, қансырап ел жатты.

Осындай құба белдің үсті құр жатпайтын қырғи қабақ қиқулы заманда ел торғайдай тозып, «ақ табан шұбырындыға» ұшырады. Бірақ тумысынан ер халық жауларының жемі болып, жетегінде кете бермеді. Елі мен жерінің қамын ойлаған жүректі де білекті батырлар бас қосып, халқының ар-намысын қорғай білді. Абылай бастаған батыр бабаларымыз ерлік пен елдіктің үлкен өнегесін танытты. Жау жағадан алған, ерлерден ұйқы қашқан шақтың шындығын бейнелейтін әдеби мұраның бірі – Ыбырай Ботайұлы жырлаған «Ер Жәнібек» жыры. Бұл нұсқа 1989 жылы «Мұра» журналының 2-санында жарияланған.

Талдау

Жыр Жәнібек Бердәулетұлының балалық шағынан бастап таныстырады:

Баланың туадан-ақ даңқы асқан,
Шығады жақұт, меруерт асыл тастан.
Жәнібек он екіге келгенінде,
Ереуіл зор шайқасқа араласқан, –

деп баяндайды жыр.

Жәнібектің күш-қайраты тола бастаған шағында жоңғарлардың кезекті айтулы алапат жорығы басталады. Бабаларымыз сардарларын сайлап, сарбаздарын топтайды, ереуіл атқа ер салады.

Ел қорғауды өзінің парызы санаған жас Жәнібек те жау жарағын асынып, жауға аттанады. Асау қанды батырдың ерлігі алғашқы күннен бастап байқалады:

Жәнекең жаудың алды жекпе-жегін,
Кетпеді-ау ата-бабам қаны тегін.
Асқынған Садыр сұмды қанға бояп,
Дариғай, қайтты алғаш кеткен кегім, –

деген жолдар шындық ауқымынан алшақ кетпейді. Бұл Жәнібектің алғашқы ерлігі еді. Жас батыр жаумен беттескен сайын батылдық көрсетіп, өзіне қарсы келген қалмақтың небір батырларын жеңеді.

Жырда Жәнібектің елді жаудан азат ету жолында көрсеткен бірнеше ерліктері суреттеледі. Ол белдескен жауының белін талай үзген нағыз ер ретінде сипатталады. Бір шайқаста қалмақ жағы басым келіп, қазақтар қаша соғысады. Күші басым жау Абылайды ортаға алады. Мұны байқап қалған жас батыр Жәнібек көмекке келіп, тосқауылға өзі қалады да, Абылайды алға оздырады. Қара үзіп шыққан қалмақтың екі батырын жер жастандырады. Қос батырынан айырылған жаудың сағы санып, беті қайтады. Абылай жас жігіттің ерлігін қалың қолдың алдында жариялап, абыройын асырады. Осыдан бастап Жәнібектің атақ-даңқы көпке кеңінен тарап батыр атанады. (Бабиұлы А., 1987: 368)

Халқының қамын ойлаған батыр азаттық үшін айқаста үнемі алғы шептен көрініп отырған. Кезекті бір ұрыста қалмақ батыры жекпе-жекке шыққан қазақ жағының бірнеше адамын мерт етеді. Осындай қиын сәтте қабағының кәрін, тілінің зәрін төккен жауға қарсы ешкім шыға қоймайды. Абылай жасақтары қорғаштап қалған сын сағатта ортаға ат ойнатып, жалынды батыр Жәнібек шыға келеді.

Екені Жәнібектің айқын болды,
Сайысы екі батыр жойқын болды.
Астына мінген атын хан Абылай
Бата ғып сол майданға айтып сойды.

Көпшілік батырдың тілеуін тілейді. Жүрек пен білектің күшін дұрыс пайдалана білген Жәнібек қалмақ батырын жеңеді.

Айдарын ұстай кесіп басын алды,
Мойнында батыр деген тасын алды, –

деп суреттейді жырда.

Елдің тәуелсіздігі, жердің бүтіндігі үшін «түн қатып, түсі қашқан» Жәнібек туған жерді жаулардан тазарту жолында қапысыз қаһармандығымен өнегелі өмірдің үлгісін көрсетеді. Сондықтан халық оны әрқашан аруақты батыр деп қадір тұтады. Жырда былай сипаттайды:

Атағы Жәнібектің жел ескендей,
Жауынан жерге тықты егескенді
Қол бастай, айбат шегіп жүргенінде
Болмады оған ешкім теңескендей.

Бұл – халықтың әділ бағасы. Жәнібек ерекше ерлігімен, тапқырлығымен Абылайдың сеніміне ие болған. Әрі талай рет қол бастап, жауына найзасы, халқына пайдасы тиген атақты батыр.

Салмақшы қалмақтар да күш зорлыққа,
Қазақтар шыдамады бұл қорлыққа.
Жәнібек қазақ қолын бастағанда,
Есе алған он екі рет зор жорықта, –

деген жолдарға қарағанда, Жәнібек қанды шайқаста он екі рет ел есесін қайтарып, асқан ерлік көрсетеді. Сондықтан халық батыр есімінің алдына «Ер» деген сөзді қосып, Ер Жәнібек атандырады.

Жырда Жәнібектің батырлығымен бірге оның адамгершілік қасиеттері мен мінез-сипаттары да айтылып отырады.

Жұрт сүйген адам еді ғаламатты,
Кішіпейіл, мейірімді, қасиетті.
Мал жиып, дәулет топтап көрген емес,
Аруақты жан болғанмен салауатты.

Ол елден ерекше жан емес, қатарының алды болған ақкөңіл, қайырымды адам ретінде көрінеді. Сонымен бірге Жәнібек басын бәйгеге тіккен батыр, көпті аузына қаратқан шешен болғандықтан, халық оған үлкен қошемет көрсеткен. Батыр туралы неше түрлі аңыздар тудырған. Соның бірі мынадай болып келеді. Бірде нағашы атасы Қазыбек би салбурын құрып үйірдегі жылқысын көруге келеді (нағашы жұрты әр нұсқада әртүрлі айтылады). Қасындағы құсбегі-саятшыларын қосқа жіберіп, өзі бірі-екі жолдасымен жылқыларын аралайды, таңғы жасауын байқайды. Осы кезде жер бетіне жарық та түсе бастайды. Бидің көзі биік құмның баурындағы қаңтарулы тұрған торы айғырға түседі. Таяп келсе, киізден тіккен кебенегін астына салып ұйықтап жатқан Жәнібектің үстінен арлы-берлі екі көкжал бөрі секіріп ойнап тұрғанын көреді. Көңілі толқыған би:

Аруақты батыр боларсың,
Алысқан жауды аларсың.
Еліңді ел етерсің,
Ежелгі жерге жетерсің.
Егіз бөрің тұрғанда,
Екіленбей не етерсің? –

деп толғаған екен.

Ер Жәнібек халқына қамқор болып, жаудан жасқанып көрмеген батыр ғана емес, белгілі шешен, қолының қарымына, аузының алымы сай адам болған. Бірде Жәнібек бастаған біраз ел шығысқа қарай көшпек болады. Мұны естіген нағашысы Қазыбек би Жәнібекті шақырып: – Жаудан жасқанып көрген жоқ едің. Енді ел басқарып би болып, ел көшіріп ел болып, ел шетіне барасың. Жұрт көңілін қалдырма, дұшпаныңның ойын асырма, – дейді. Сонда Жәнібек:

Тілге келсе, елу бесте болып,
Тілдесуге шыдаймын.
Дауға келсе, қырық бесте болып,
Белдесуге шыдаймын.
Жауға келсе, жиырма бесте болып,
Жауласуға шыдаймын, –

деп жауап берген екен.

Қазыбек би ықылас көрсетіп, ақ жол тілейді. Жәнібек есіміне байланысты дала өмірінің даналығындай айтылатын шешендік сөздер көп.

Жүрегінің түгі бар қорқып-сескенуді білмейтін Жәнібекті Абылай хан бір сыннан өткізеді де ертеңінде оны шақырып:

– Түнде не ғажап болды? Аруақтарды ашуландырып, кәріне қалмасақ, игі еді, – дейді. Сонда Жәнібек:

Бұл елдің хан-төресі сен едің,
Жас батыры мен едім.

Сен бұйырған жұмыстың
Мұнысы қалай демедім, –

деп ұтымды жауап беріпті. Мұнан Жәнібектің ойға терең, сөзге шешен адам болғанын көреміз. Сонымен, Ер Жәнібектің атағы бір жағынан батырлығымен, екінші жағынан шешендігімен шыққан. «Ер Жәнібек» жыры – халқымыздың қаhарманды ғын паш ететін тарихи мұралардың бірі. (Бабиұлы А., 1987)

«Ер Жәнібек» жырының Құмар Серікбайұлы жырлаған тағы бір нұсқасы бар. Жыршы алдымен Жәнібектің ата-тегін таныстырады. Мұнан кейін Жәнібекке мінез сипаттама берді. Тарихи деректерге қарағанда Жәнібек батыр ғана емес, ділмәр-шешен болған адам. Жәнібек кәмелет жасқа келген соң Алатау, Талас жақты мекен ететін нағашысы Досымбекке сәлем беріп келеді. Досымбек жиеніне жүген құрық тимеген көк дөнен береді. Жырда Көкдөненнің сипаты тартымды сипатталады.

Майда жал, бөкен қабақ, қабылан кеуде,
Жыланкөз, құлан тұяқ, жоқ ілеуде.
Қоян жон, салқы төсті, марал басты,
Ағыны жан шыдатпас мін де шу де
(Ер Жәнібек, 2006: 105).

«Ағыны жан шыдатпас» Көкдөненді жылқы ішінен Жәнібектің өзі ұстап мінеді. Нағашы атасы жиенінің бекер адам емес екенін біледі. Жиеніне батасын береді. Үш ай жатқан Жәнібек еліне қайтады.

Бұдан соң анасының ақылы бойынша жүзден асқан Соқыр абыздан бата алуға барады. Жас жігітке көнілі толған абыз:

Бағың жоғары өрлесін, балам,
Дұшпаның шеніне келмесін, балам,
Абыройың талмасын, балам
Басыңа бақ құсы арнасын, балам! –

деп бата береді.

Жәнібектің Көкдөненнің шабысы ерекше. «Асқар биік тауларды елес құрлы көрмейді» деуіне қарағанда батырлық жырлардағы тұлпарлар көз алдыңа келеді. Ақын-жыршы батырлық жырлардың дәстүрін пайдаланып, ат шабысын әсірелеп, дамыта жырлаған. Мұндай көркемдік тәсіл көптеген тарихи жырларға тән тәсіл. Алайда оқиғалар мен кейіпкерлердің әрекеті шындық шеңберінен алшақ кетпейді.

Жәнібектің Көкдөненге көңілі толады. Батыр көз ұшындағы қарайған екі адамға ілезде жетіп келеді. Екеуінің түстері суық, ірі денелі адамдар екен. Екеуінің де қару-жарақтары(ақ сауыт, қылыш, найза, садақ) бар. Бұлардың да тегін адамдар емес екенін біледі, соңдарынан қалмайды. Біреуі Жәнібекке сауал қояды. «Жасың кіші баласың, қайда кетіп барасың?» – дейді.

Сонда Жәнібек: өзін таныстырады: «Әкемнің аты Бердәулет. Мен де соның ұлымын. Айтулының бірімін» – дейді. Жарақты жаудан елді қорғау мақсаты екенін айтады.

Мұндай жүректі жасқа разы болған батырдың бірі сөз бастайды. Ел шетіне жау келіп, ер басына күн туғанда үйде жата алмай, атқа қонғандарын айтады.

...Менің атым болады
Қаракерей Қабанбай.
Айтулы батыр мынау да
Қанжығалы Бөгенбай, –

деп өздерінің жағдайларын айтады.

Жәнібек қос батырмен танысып, табысады. Бұған қарағанда қазақ батырлары қанды жорықта бірігіп қимылдаған. Ынтымақ, бірліктің арқасында елді, жерді қорғап қалған.

Тосып отырған екі батыр келген соң қазақ қолдары шайқас бастайды. Жекпе-жек басталады. Қалмақ батыры үш қазақты бірінен кейін бірін жазым етеді. Қазақ қолдарының беті қайтады. Осындай қиын сәтте атына қамшы басып Жәнібек шығады, сайыс басталады. Жекпе-жекте түрлі қару-жарақ қолданады. Жәнібек қалмақ батырын жеңеді, мерейі артады. Екі жақ жаппай шайқасқа шығады. Бұл шайқаста Қабанбай, Бөгенбай, Олжабай, Жәнібек, Ер Жабай т.б. батырлар ерекше ерлік көрсетеді. Қазақ батырлары тізе қоса ұрыс салғандықтан қалмақтардың туын жығады, жеңіске жетеді. Жас батыр Жәнібек жекпе-жектерде көзге түсіп, халықтың қолдауына ие болады. Осындай қызыл-қырғын шайқастарда Жәнібектің батырлығы күш-қайраты даралана түседі. Оның даңқы шығып, абыройы артады. «Бұдан соң Жәнібектің аты шықты, ілесті соңына ылғи өңшең мықты».

Талқылау

Академик М.Әуезов: «Бұл жырлардың бәрі де, ерте туғандары да, кейінірек шығарылғандары да – анық тарихи оқиғаларға негізделген, ал басты-басты кейіпкерлер – тарихта болған адамдар» (Әуезов М., 1962: 76), – деп жазады. Демек,

«Ер Жәнібек» жыры да болған оқиға негізінде туып, батыр тұлғасы күшті жаулармен шайқаста сомдалған.

«Ер Жәнібек» жырының қай нұсқасы болсын Жәнібектің сескеніп қорқуды білмейтін батыр ретінде сипатталады. Біз сөз етіп отырған нұсқада Жәнібектің алғашқы ерлігі сөз болған. Жас жігіт жоңғардың бас батырын жеңеді. Қазақ халқының рухын көтеріп, жеңіске жол ашады. Жәнібек елдік мақсат үшін тұлпар мініп, ту ұстаған. Қаһарлы жаудан жасқанбайтын батырлық-батылдығымен ерекшеленеді. Ол қазақ жерін жоңғар-қалмақтардан азат ету жолында жан аямаған Баһадұр. Жырды оқып көрейік:

Ер Жәкең қайтпаған еш қиын даудан,
Сескеніп те көрмеген күшті жаудан.
Қазақ жерін тазартты бір жолата
Ары асырып қалмақты Алатаудан

немесе:

Содан кейін орнады тыныш заман,
Жетілді жетім-жесір, шабан-шалаң.
Бозторғай қой үстіне жұмыртқалап,
Түрленді малға толып тау мен далам, –

деген жолдардың шындыққа сиымды екені даусыз. Осы арада мына бір түйін сөзді келтіре кеткен артық болмайды: «Ер Жәнібек үш жүзге аты әйгілі батыр болумен бірге алдына жан салмаған шешен. Ұзақ жыл керей елін шып-шырғасын шығармай басқарған, әділ би әрі өз өмірінде бірде-бір рет олжа алмаған ер көңіл мәрт адам болған. Сондықтан халық «Ер Жәнібек» атаған (Шәкенұлы Ж., 1962: 56).

Жоңғар-қалмақтар жеңіліс тапқаннан кейін де Жәнібек әлеуметтік мәселелерге араласып отырады.Қазақ маншың сауда қарым-қатынаста алғаш көпір салғандар Қабанбай, Жәнібектер екені қытай жазбаларында нақты көрсететін дерек барын жазушы Ж. Шәкенұлы атап көрсетеді. Елді шығыстағы шекара шебіне қарай әкелуінің де себебі жоқ емес. Ол өз халқының тұтастығын сақтауды мақсат еткен. Елдің көптеген ішкі мәселелері Жәнібектің араласуымен ретке келіп отырған. Ер Жәнібек жаудан да, даудан да беті қайтпаған. Батыр-шешен осы екі қасиетінің арқасында ерекше ілтипатқа бөленгенін айту парыз.

Аттың жалы, түйенің қомындағы жаугершілік заманда басын бәйгеге тігіп, ерен ерлік көрсеткені үшін оның есімі бір тайпаның ұранына айналады. Батырлық ел тарихын, жер тарихын нұрландыра түсетін ізгі қасиет десек, Жәнібек те ел намысын биік ұстап, жауынан жасқанбаған даңқты тұлға.

Біз сөз еткен екі нұсқа бір-бірінен онша алшақ кетпейді. Оқиға Ер Жәнібектің жауынгерлік жолын, ерлігін жырлауға арналған. Соған қарамастан екі нұсқаның бір-бірінен айырмашылықтары бар екенін де байқаймыз. Ботай нұсқасында Жәнібектің ерлігінен басқа да кейбір тарихи деректерді (Ежен ханға баруы, төрт би сайлау, ежелгі мекен Алтайға көшу) қамти отырып оқиғаны күрделендіре жырлаған. Ал Қ.Серікбай нұсқасында мұндай ерекшелік жоқ. Негізінен Ер Жәнібектің қалмақтармен болған шайқастардағы ерлігін көрсетуді мақсат еткен. Осы нұсқада ат шабысы, соғыс суреттері де тым көтеріңкі әсірелеп жырлау басым. Жыршы батырлар жырының дәстүрін, поэтикасын пайдаланған. Мәселен, (Сұңқардай, Бөрідей, Бұлттай т.б.) сияқты салыстыру-сипаттаулары да дәстүрлі бейнелеу құралдары екенін байқаймыз. Серікбай нұсқасы он бір буынды қара өлең және жеті-сегіз буынды жыр үлгісінде орындалған.

Халық қашанда өз басынан өткен ауыр кезең болсын, қуанышты күн болсын – бәрін де кейінгі ұрпаққа өнеге еткен. Азабымен күйіндіріп, жеңісімен сүйіндіре білген. «Азап қайда болса, батыр сонда» деп халық бекер айтпаған. Ел азаттығы жолында басын бәйгеге тіккен қаһармандар аз болмаған. Бұлар жайында шыққан жырлар келер ұрпаққа мұра ғана емес, өнеге. Өйткені бұл туындылар ұлттық санамызды, патриоттық сезімімізді арттыра түсері хақ.

Жыр соңында мына шумақты оқып көрейік:
Қолдаған соң аруағы ата бабам
Таныды Ер Жәкеңді барша ғалам
Қазақта қан соқтығып басып алған
Айдады қалмақтарды Сарыарқадан, –

деген жолдар тарихи кезеңнің нақтылы шындық екені дау тудырмайды.

Академик С. Қасқабасов: «Тарихи жырда идеялық-эстетикалық мұрат сәл өзгешелеу. Мұнда үлкен оқиғаның жекелеген фактілеріне, қара қауымнан өзінің қайратымен, жүректілігімен, ақылымен дараланып шыққан, кәдімгі қарапайым адамдарға мән беріледі. Бірақ олар яғни жеке фактіге, адам да тарихи жағдайдан бөлек алынбайды. Тіпті тарихи жырдың бүкіл мазмұнының өзі сол заманның оқиғаларынан туып, өрбіп жатады» [5, 29], – деген тұжырымына сүйенсек, біз сөз еткен Ер

Жәнібек жырында қайратымен, жүректілігімен, ақылымен дараланып шыққан, Жәнібектің ерлігіне мән берілген. Бұл жерде қиялдан, ойдан қосылған еш нәрсе жоқ. Жыр өмірде болған оқиғаны арқау етіп, Жәнібек сынды қас батырды мадақ еткен. Көпке үлгі өнеге боларлық эпикалық жыр тудырған.

Қорытынды

Қазақ халқының ар-намысын қорғап, еліміздің еркіндігі жолында жан аямай күрескен даңқты батырлардың қатарында Жәнібектің де тұрары даусыз. Аттың жалы, атанның қомында күн кешкен жаугершілік заманның хас батырына лайықты ілтипат білдіру бүгінгі ұрпақ парызы болса керек. Осы қатарда есімі ескерілер батырдың бірі – Ер Жәнібек Бердәулетұлы.

Бүкіл қазақ даласын жаудан-басқыншылардан қорғаған Ер Жәнібек есімі Шығыс Түркістан ұлт-азаттық көтерілісшілеріне де ұран болғаны заңды жалғастық еді. Батырдың есімін атап, еңбегін ұлағаттау ұлттық рухымызға үлкен мерей екені анық. Ер Жәнібек есімі рудың, ұлыстың ұраны ғана емес, тұтас қазақ халқының мақтанышы. Сондықтан жаудан қорғайтын ерін, даудан қорғайтын елі барда Жәнібек есімі ұрпақтар жүрегінде мәңгі сақталады.

Әдебиеттер

Бабиұлы А. Өлең-толғаулар, айтыс, поэма, пьесалар. – Өлгий, 1987. – Б. 368-377.
Ер Жәнібек. Үрімжі, 2006. – Б. 240.
Әуезов М. Уақыт және әдебиет. – Алматы, 1962. – Б. 340.
Шәкенұлы Ж. Жәнібек батыр. – Алматы, 2013. – Б. 238.
Қазақ тарихи жырларының мәселелері. – Алматы, 1979. – Б. 336.

References

Auezov M. (1962) Uakitzhaneadabiat. [Time and literature.] Almaty, 1962. B. 340. (In Kazakh)
Babiuli A. (1987) Olen-tolgaular, aitis, poema, pesalar. [Poems, aitys, poems, plays.] Olgii, 1987. B. 368-377. (In Kazakh)
Er Zhanibek.(2006) [Male Zhanibek.] Urimzhi, 2006. B. 240. (In Kazakh)
Kazakh tarihizhirlarininmaseleleri. (1979) [Problems of the Kazakh historical lyric.] Almaty, 1979. B. 336. (In Kazakh)
ShakenulyZh. (2013) Zhanibekbatir. [Zhanibek batyr.] Almaty, 2013. B. 238. (In Kazakh)

МНРТИ 17.09.91

Тагиева Ш.,

младший научный сотрудник Института литературы им. Низами Гянджеви
Национальной Академии наук Азербайджана,
Азербайджан, г. Баку, e-mail: shafaqtagiyeva@mail.ru

ВЛИЯНИЕ КЛАССИЧЕСКИХ ТРАДИЦИЙ НА ПОЭЗИЮ ВАГИФА

В данной статье повествуется о воздействии классических традиций на творчество увековечившего себя в азербайджанской поэзии XVIII века, обогатившего нашу литературу в новом духе, реальной поэзией, мастере-корифее Молле Панах Вагифе. Прежде всего, пусть и вкратце, рассмотрим литературную картину периода жизни мастера – XVIII века. В XVIII столетии художественные, философские, научные, этические, эстетические, общественно-политические взгляды, весь творческий потенциал азербайджанского народа был реализован в литературе. В этот период времени ведущая роль и позиции в культурной жизни Азербайджана принадлежали литературе. Непрерывные общественно-политические, экономические кризисы, военные конфликты усилили конкретные критические тенденции в литературе. Писатели уделяли большее внимание негативным сторонам реалий, старались критиковать виновников. Азербайджанские писатели волей-неволей выступали в качестве историков, философов, пропагандистов.

Ключевые слова: поэзия, Молла Панах Вагиф, классические традиции, азербайджанская литература.

Tagiyeva Sh.,

scientific assistant of Nizami Ganjavi Institute
of Literature of National Academy of Sciences,
Azerbaijan, Baku, e-mail: shafaqtagiyeva@mail.ru

Tne influence of the classic traditions to vagif's poetry

Just in this article it is said about the influence of classical traditions to Molla Panah Vagif's activity who was the famous master of the 18th century Azerbaijan poetry, he enriched our literature with the new and real poems. Let's look through the literary scenery of the 18th century – the master's living period in short. In the 18th century the artistic, philosophical, scientific, ethic, aesthetic, social-political opinions, all activity potential of Azerbaijan nation were realized in the literature. During that time the leading role and position in Azerbaijan cultural life belonged to the literature. The unceasing social-political, economical crisis, the military contentions strengthened the concrete critical inclinations in the literature. The literary men paid attention to the negativities of the reality a lot and tried to criticize the sinners. Azerbaijan literary men acted as a historian, philosopher and publicist willingly or unwillingly.

Key words: poetics, Molla Panah Vagif, classical traditions, Azerbaijani literature.

Тагиева Ш.,

Азербайжан Ұлттық Ғылым Академиясы Низами Гянджеви атындағы
Әдебиет институтының кіші ғылыми қызметкері,
Әзірбайжан, Баку қ., e-mail: shafaqtagiyeva@mail.ru

Классикалық дәстүрдің Вагиф поэзиясына ықпалы

Бұл мақалада Азербайжанның XVIII ғасырдағы поэзиясында өзінің есімін мәңгілікке қалдырған, әдебиетімізді тың рухпен, шыншыл поэзиямен байытқан корифей-шебер Молла Панах Вагифтің шығармашылығына классикалық дәстүрдің қалай ықпал жасағандығы туралы

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

әңгімеленеді. Ең алдымен, қысқаша болса да, XVIII ғасырда – шебердің өмір сүрген дәуірінде – әдебиет әлемі қандай дәрежеде болғанын айта кетелік. XVIII жүзжылдықта көркем әдебиеттік, философиялық, ғылыми, этикалық, эстетикалық, қоғамдық-саяси көзқарастар, азербайжан халқының бүкіл шығармашылық мүмкіндігі әдебиетте көрініс тапты. Бұл кезеңде Азербайжанның мәдени өмірінде, поэзияда да әдебиет жетекші роль атқарды. Үзіліссіз болып жатқан қоғамдық-саяси, экономикалық дағдарыстар, соғыс жанжалдары әдебиеттегі нақты сыншыл бағытты күшейтті. Жазушылар өмірдің ыңғайсыз жақтарына үлкен көңіл бөле бастады, кінәліларды сынауға тырысты. Азербайжан жазушылары еркінен тыс тарихшы, философ, насихатшы міндеттерін атқарды.

Түйін сөздер: Молла Панах Вагиф, классикалық дәстүр, Азербайжан әдебиеті.

Введение

Классическая азербайджанская литература своей вечной жизненностью в каждый исторический период, для каждого культурно-общественного поколения реализуется на новом специфическом аспекте взглядов. С этой точки зрения, у каждого поколения, формируемого переходным периодом, есть свой Низами, свой Физули, свой Вагиф. Несмотря на то, что прошли столетия, единственными нитями, связывающей друг с другом поэтов различных периодов, являются классические традиции.

Эксперимент

Разумеется, время, место, общественно-политическая ситуация, требования времени представляют собой неизбежные факторы, влияющие на литературу. Однако необходимо отметить, что в основе каждой новой созданной литературы находится классическая поэзия, каждый новый поэтический образец, вне всяких сомнений, воспользовавшись созданным до себя образцом, играет для последующих роль некоего источника. Единой линией этой последовательности являются классические традиции, классическая поэзия. То есть классические традиции, не признавая временных ограничений, проявляются в той или иной форме.

Азербайджанская поэзия, опираясь, с одной стороны, на связь с прогрессивными традициями классической литературы, с другой стороны, на богатый опыт неисчерпаемого народного творчества, характеризовалась демонстрацией и выражением ясного отношения к жизни, человеку, общественной среде, простотой и умением более глубоко проникнуть в народную жизнь. Представители новой литературной системы, продолжая гуманистические традиции Физули, превращали принципы реализма и демократичности, национализма и народности в точку опоры указанных традиций (Selections, 2005: 13).

Хотя произошедшие в XVIII столетии исторические события и ставили перед азербайджанской литературой новые и важные задачи, определились её тематика и направления, существовали и противоречивые взгляды о недавно созданной поэзии. Согласно гипотезам, в написанных в XVIII веке лирических произведениях, связанных с классическим стилем, отмечалось «что поиски некоторых мотивов, характерных в целом для средневековой поэзии, бессмысленны (Gasimov, 2008: 252), в созданных в этот период поэтических образцах «тенденции отдаления от определенных канонов средневековой поэзии, широкого применения присущих народному творчеству поэтических особенностей в письменной литературе становились более характерным состоянием для литературы этого периода». А согласно другому взгляду, «каждый тюркский мастер, творивший в XVII-XVIII веках, в той или иной степени подвергался влянию поэзии Физули».

Обсуждение

В действительности, рассматривая творчество авторов этого времени, становимся свидетелями целостного, частичного и символического отображения классических традиций в литературе. То есть, лирика раннего нового периода представляет собой богатую, наряду с новыми тенденциями, классическими традициями литературу.

XVIII век в процесе эволюции истории литературы расценивается как «переходный период» и отмечается наличие трудностей в изучении литературного процесса этого периода. Одной из основных трудностей, как отмечается в источниках, является то, что «образцы того периода до наших дней дошли в разбросанном, неаккуратном и очень неполноценном виде. Достаточно сказать, что не дошедшие до нашего времени в виде сборника диваны большого числа поэтов, живших в XVIII веке, подтверждают сказанное

нами. Все это, хотя и было естественными явлениями, выведенными на свет объективными условиями века, усложняет создание полной картины литературной панорамы» (Gasimov, 2008: 253).

Творчество Моллы Панах Вагифа приходится как раз на этот период. Вообще, в истории азербайджанской литературы есть такие мастера, чей способ индивидуален, или конкретен, присущ только им. И есть такие мастера, которые определяют литературно-художественный творческий метод нескольких веков, превращают в целостный этап (Jafarov, 2017: 86). В истории азербайджанской литературы Молла Панах Вагиф именно из таких мастеров.

Видный ученый-литературовед, академик Гамид Араслы справедливо считал Моллу Панах Вагифа самым выдающимся представителем азербайджанской литературы XVIII века, отмечал начало творчеством Вагифа нового периода в азербайджанской поэзии, даже назвал этот период азербайджанской национальной литературы «веком Вагифа» в целом. Поэзией Вагифа начался новый этап в истории азербайджанской поэзии, в нашей поэзии открылась новая страница.

Самой большой заслугой мастера слова в азербайджанской литературе стало умение органически сочетать классический стиль с устным народным творчеством (Gasimov, 2008: 256). Согласно вышеотмеченной мысли, «волшебство поэзии Физули», являясь маяком, эпоха за эпохой добавляющее своё своеобразие в классические традиции, несомненно, не прошло мимо творчества Вагифа. Взошедшие на классических традициях с точки зрения тематики, мотива, термина новые, близкие к народному языку, духу поэтические образцы стали даром для нашей литературы. Это вовсе не лишает Вагифа статуса основоположника реалистической литературы, наоборот, показывает творчество поэта в форме единства новизны с классицизмом.

Величие Моллы Панах Вагифа как поэта заключается в том, что традиции таких классиков, как Низами Гянджеви, Имадеддин Насими, Шах Исмаила Хатаи, Мухаммеда Физули он принес классические традиции в поэзию не с присущей классической поэзии сложностью, а сообразно пульсу времени, плавным, сладким, ясным и красноречивым народным языком. И в этом заключается эффективный вклад Моллы Панах Вагифа в литературу своей эпохи. Здесь невозможно не вспомнить слова видного писателя Мамеда Саида Ордубади: «Для того, чтобы простыми азербайжанскими словами написать для нашего народа стихотворение, которое он сможет понять, нет способа более легкого и выгодного, чем стиль Вагифа. Поэтому, этот стиль после Вагифа принял вид некоей формы». В настоящем смысле слова при чтении стихотворения Вагифа строки, словно непроизвольно, врезаются в память человека!

O şux qəmzələrin, xəncər kipriyin
Gündə olur yüz min qan qabağında.
Xumar-xumar baxan ala gözlərin
Gərəkdir verəsən can qabağında (Vagif, 2004: 13).
Пред этими игривыми кокетствами,
Клинкоподобными ресницами
Каждый день льется сто тысяч кровей.
Перед томно смотрящими карими глазами
Должны жизнь отдать.

Одной из специфических сторон творчества Моллы Панаха Вагифа является тематическое разнообразие поэзии поэта. Любовь, красота, общественно-политическое положение, жалоба на эпоху, обычаи и традиции азербайджанского народа, национальный образ жизни, моральные, этические нормы эпохи (Rustamov, 2013: 55) – все эти темы составляют основу творчества Вагифа.

Общеизвестно, что темами, нашедшими свое отображение в классической литературе являются Коранические мотивы, Исламские ценности, Эти темы выражаются в творчестве поэта в духе Вагифа – то есть в рамках требований времени, в присущей эпохе форме. В поэзии Вагифа часто упоминается «земля Каабы» (*История дома Каабы начинается со времен Адама. Даже, по некоторым преданиям, после отхода воды с земной поверхности первой сушей была территория Мечети аль-Харам. После ухода из рая Адама с Евой встречаются в поле Арафа неподалеку от Мекки. Покаяние Адама происходит именно в Арафе. Этот священный очаг представляет собой первое построенное на Земле место поклонения. Черный камень был ниспослан пророку Адаму именно как некий божественный знак, и он на этом месте построил дом Каабы. Когда народу Ноя был послан ураган, была разрушена и Мечеть аль-Харам, и его восстановление было поручено пророку Ибрагиму. Исмаил, сын Ибрагима, вместе с пророком, восстанавливают дом Каабы и с того времени и до эпохи Расуля аль-Акрама (пророка Мухаммеда – прим. пер.) Мечеть аль-Харам оставался, можно сказать, нетронутым. Слово Кааба оз-*

*начает «куб». Высота храма 15 метров, а площадь 10*12. Хотя здание сооружено из кирпича, её поверхность накрывается черной тканью, украшенное золотыми узорами. Каждый год в священный месяц Рамазан раскрываются двери Священной Каабы, проводится ритуал чистки мечети. Прежде всего, мойщики совершают 2 руката намаза внутри Каабы, затем внутренние стены моют водой из источника Зам-зам, смешанной с розовой водой. После поливки водой Зам-зам с розовой водой пол мететься листьями финика. Стены Каабы и потолок высушивается белой тканью. После повторной поливки розовой водой окуривают мускусным дымом*), первый храм мира, священное место поклонения всего мусульманского народа – названия городов Мекка, Медина.

А это, несомненно, связано с целью 96-го аята суры Аль Имран.

«Воистину, первым домом, который воздвигнут для людей, является тот, что находится в Бекке (Мекке). Он воздвигнут как благословение и руководство для миров».

Рассмотрим отражение выражения «священная Кааба» с точки зрения историчности в литературе:

Çün əzazil «Əhsəni-təqvim»ə baş endirmədi,
Onda sirri-**Kəbe**yi-hənnan umursan, nə əcəb?!
(Nasimi, 1973: 16).
Раз дьявол не повиновался созданному
в наилучшем образе,
Так зачем ты ждешь раскрытие тайны Каабы?!
(Насими)

Kəbeyi-vəslinə verdim canımı, qurban dedim,
Hacı oldum, qan tökərəm, xanı qurbangahimiz?
(Khatayi, 2005: 107)
Лику твоему, подобному Каабе *отдал я жизнь,*
жертву принес,
Хаджи я стал, кровь пролью, где наш жертвенник?
(Хатаи)

Ağla gözüm, ayrılırsan canandan,
Hər kəsi ki, görsən, şikayət eylə!
Öldün getdin, bəlkə yarı görmədim,
Kəbəyi-kuyini ziyarət eylə (Vagif, 1960: 21)
Плачьте, глаза мои, что с любимой разлучаетесь,
Кого ни увидите – жалуйтесь!
Умрете, уйдете, может, любимой не увидите более,
Гору Каабы *посети (Вагиф).*

Ey Kəbəm, Kərbəlam, Məkkəm, Mədinəm.
Bir zaman kuyində ziyarətimdir.
Qiblə deyib, qaşlarına baş əymək
Gecə-gündüz mənim ibadətimdir (Vagif, 1960: 104).
О Кааба моя, Кербела, Мекка. Медина моя.
Настал посещения час.
Киблой назвав, бровям кланяться
*Днем и ночью будет моим молебнем (*Вагиф)

Проводя между этими стихотворениями параллели, становимся свидетелями выражения классической традиции, подобно перу Вагифа, простым языком. А это наглядно подтверждает вышеотмеченное.

Будучи мусульманином, каждый человек, спасшись от определенной трудности, или в счастливые мгновения, поднимая руки к небу, благодарит Аллаха. Так, часто встречающиеся в классической поэзии выражения «Слава Аллаху», то есть «Бихамдуллах», «Альхамдуллах», можно часто встретить и в поэзии Вагифа.

Рассмотрим периодическое использование этого выражения в литературе:

Könül verdim fənavü fəqrə, tərki-etibar etdim,
Bihəmdillah ki, axir küfrümü iymanə dəgşirdim
(Fuzuli, 1958: 123)
Отдал сердце свое бренности, предал верность
Бихамдуллах, наконец богохульство свое поменял
на веру (Физули)

Rahi-eşq içrə mənə ancaq fəna məqsud idi,
Şükr kim, məqsudə yetdim, intizarım qalmadı
(Fuzuli, 1958: 173)
На любовном пути повстречался лишь с бренностью,
Слава Аллаху, достиг я цели, ожиданий моих
не осталось (Физули)

Misali-qətrə idim, üzdüm,
Behəmdullah, yenə ümmanə yetdim (Khatayi, 2005: 138)
Подобно капельке был, плыл,
Бихамдуллах, снова соединился с океаном. (Хатаи)

Xətayi, şükr qıl Allaha daim,
Gedən səbrü-qərarım gəldi, xoşdur (Khatayi, 2005: 87)
Хатаи, постоянно славь Аллаха,
Ушедшее терпение мое вернулось, хорошо (Хатаи)

Yüzün görəndə, ey sənəm Allaha şükr edim.
Sürtüm yüzümni torpağə, dərgahə şükr edim
(Khatayi, 2005: 148)
Увидев лик твой, любимая, Аллаха восславлю.
Коснусь земли лцом, за порог поблагодарить.

Bihəmdullah ki, Vaqif həsrətindən öldü qurtuldu,
Uçurdum can quşun, ey gül, sizin gülzarə göndərdim

(Vagif, 1960: 157)
Бихамдуллах, Вагиф умер, закончился от тоски,
Души птицу в путь отправил, цветок, в ваш сад направил (Вагиф)

Çox çəkirdim intizarın, gözlərim yolda idi,
Şükr-lillah gəldi ol çeşmi-xumarın kağızı
(Vagif, 1960: 155)
Очень сильно ожидал, взглядом в дороги упирался,
Слава Аллаху, пришло письмо от кареглазой. (Вагиф)

Sən qəddinə yaşıl allar geyici
Vaqif dəxi sənə qəzəl deyici.
Şükr Allaha, deyil adamyeyici
Nolur gəlsən bizə, qurban olduğum (Vagif, 1960: 66)
На твою стать зеленую алые наденешь.
Вагиф уже тебе газели говорит.
Слава Аллаху, не людоед он
Умоляю, приди к нам, та, чья я жерта (Вагиф)

Allaha şükr olsun, o mələkzada
Adam bilib bizi salıbdır yada,
Şəfqəti var bizə həddən ziyada,
Hələ indi müxtəsərin göndərmiş (Vagif, 1960: 125)
Слава Аллаху, что ангел та
Человеком счела, вспомнила о нас,
Сострадания к нам у неё сверх меры,
Сейчас даже немножко прислала. (Вагиф)

Связь Вагифа с классической литературой проявляется и приведенных в качестве примера стихотворениях. Так, автор привнес в стихотворение указанное нами выражение и в классической манере, и в близкой к народному языку и духу форме «Слава Аллаху».

Красота и её изображение представляет собой основу творчества Моллы Панах Вагифа. Вагиф словно оживляет свою красавицу не силой букв, а как художник разноцветными красками.

Ey zülfü siyəh, sinəsi əbyəz, gözü alə.
Nə türfə cavansan!
Ağzın kimi yox qönçə, yanağın lalə kimi,
Gülzari-cinansan!
Görsə üzünü meh yetər, əlbəttə, zəvalə,
Xurşidi-cahansan!
Heç bəndə sənə olmaya, yarəb ki, həvalə,
Sən afəti-cansan!
Söz yox ki, zənəxdanəvü ruxə, xətü xalə,
Xubluqda əyansan! (Vagif, 2004: 205)
Эй, чернокудрая, с белой грудью, кареглазая.
Как ты изящно молода!
Нет бутона, подобного твоим устам, ланиты как мак,
Сад ты райский!
Если увидит лик твой ветер, настигнет, конечно, напасть
Ты Солнце мира!
Ни один человек не должен довериться тебе,
Ты душераздирающая красавица!
Слов нет, лику твоему, родинке твоей,
Красота твоя очевидна!

«Красавица» Вагифа, как в классической литературе, «с бутоноподобными устами», «луноликая», «ланитами как мак», «чернокудрая», «с белой грудью», «кареглазая».

И в качестве метафор описывающих качества красавиц Вагифа используются слова и выражения, обычно применяемые в классической литературе. Так, поэт сравнивает свою красавицу с луной, а говоря, что лик её светится как Солнце, видит отражение божественного света в её облике. Молла Панах Вагиф описывая прекрасный образ и уподобляя его недостижимым Солнцу и Луне, виртуозно пользуется искусством констрастов.

Sərasər bir yerə yığılsa xublar,
Sənin bir muyinə tay ola bilməz.
Günəş təki şölə verər camalın,
Belə gözəllikdə ay ola bilməz. (Gasimov, 2008: 30)
Если соберутся вместе сплошь красавицы,
Одному твоему волосу ровней не станут.
Как солнце свет дает твой лик,
Подобной красы Луны быть не может.

Мастер, воспевая красавицу, акцентирует внимание не только на её внешнем виде, но также и морали, воспитании, чистоте:

Həyası üzündə, əqli başında,
Öldürə Vaqifi gözü qaşında,
Ya on üç, ya on dörd, on beş yaşında,
Nə ondan böyükrək, nə uşaq ola (Vagif, 2004: 14)
Стыдливость на лице, разум в голове,
Убьет Вагифа глазами, бровями,
Или тринадцати, или четрынадцати, или пятнадцати лет,
Не старше, не младше пусть будет.

Известно, что каждый исторический период находит отражение в литературе данного периода в той или иной форме. В этом контексте мотивы жалобы на эпоху, манера выражения напряженности в общественно-политической ситуации эпохи, встречающиеся порой в творчестве Вагифа, совпадают с образцами класси-

ческой поэзии. Например, если жалующийся на время Физули, жалуется, говоря

Dust bipərva, fələk birəhm, dövran bisükun,
Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale zəbun –
Бессилен друг, коварно время, страшен рок,
Участья нет ни в ком, лишь круг врагов широк, –

то Вагиф, словно проследив суть газели Физули, выражает свою мысль говоря:

Baş götür bu əhli-dünyadan ayaq tutduqca qaç,
Nə qıza, nə oğula, nə dusta, nə yarə bax! (Vagif, 2004: 156)
Сбегай от мира людей что мочи есть,
Не взирай ни на дочь, ни на сына, ни на друга,
ни на любимую!

Художественные обращения, часто встречающиеся в классических поэтических образцах, как традиция, характерны для всех периодов нашей литературы. В этом контексте, использование присущих Кораническому стилю обращений (утренний ветер, кокетка, о Боже, Всевышний, О пророк и др.), является показателем классической традиции в творчестве Вагифа. Рассмотрим сказанное в историческом аспекте:

Gör, haraya göndərirəm mən səni, ey badi-səhər,
Get, o vəfa günəşinə tez yaxınlaş sən birtəhər
(History, 2009: 491)
Смотри, куда посылаю я тебя, эй утренний ветер,
Иди, приблизься быстрее к тому Солнцу верности
как-нибудь (Хагани)

Mənə badi-səba ol sərvi-gülrüxdan xəbər verməz,
Açılmaz qönçeyi-bəxtim, ümidim nəxli bər verməz
(Fuzuli, 1958: 79)
Утренний ветер не принесет весточку мне о девушке,
лик которой подобен розе,
Не раскроется бутон судьбы моей, надежды
не прорастут (Физули)

Füzuli buldu gənci-afiyət meyxanə küncündə,
Mübarək mülkdür, ol mülk viran olmasın, Боже!
(Fuzuli, 1958: 31)
Физули нашел сокровищницу силы в углу мейханы,
Это дом благоденствия, пусть не разрушится он,
Боже! (Физули)

Bimari-ğəmi-eşqin timar ilə anılmaz.
Yarəb, nola bir sorsan bu haləti-yasinə (Nasimi, 1973: 28)
Хворь печали любви болезнью не считается.
Боже, может спросишь это состояние (Насими)

Badi-səba, bir xəbər ver könlümə
Görüm o yanağı lalə gəlirmi?
Həsrətindən könül dönübdür qana.
Baş çəkməyə bizim halə gəlirmi? (Vagif, 1960: 40)
Утренний ветер, сообщи душе моей
Цветет ли мак на ланитах твоих?
От тоски сердце кровью обливается.
Придет ли навестить меня?(Вагиф)

Bu gün bir əcayib sevmişəm
Beləsi olammaz heç vilayətdə,
Sanasan ki, cəmalından nur yağır,
Yaranıbdır, yarəb nə xoş saətdə (Vagif, 1960: 18)
Сегодня полюбил чудо одно
Такой нет ни в области одной,
Кажется, что лик свет излучает,
Создана, Боже, в столь добрый час (Вагиф)

Vaqif bir şeydadır, dolanır bağı,
Xəstədir, dərmanı-dilbər dodağı.
O alma yanağı, büllur buxağı,
Allah, bədnəzərdən səlamət eylə! (Vagif, 1960: 21)
Вагиф безумец, обходит сад,
Болен, лекарство-уста любимой.
Эти яблочные ланиты, хрустальный подбородок,
Аллах, сохрани от дурного глаза! (Вагиф)

Məşhər hekayəti müşkül hekayət,
Ya Həzrəti-Rəsul, eylə inayət
Vaqifəm-qulami-şahi-vilayət,
Eylə mənə bir imdadı, Məhəmməd (Vagif, 1960: 15)
Рассказ судного дня – тяжелый сказ,
О посланник Всевышнего, окажи милость
Вагиф я, шаха подданый,
Окажи мне помощь, Мухаммед (Вагиф)

Заключение

Таким образом, по нашему мнению будет уместным подтвердить связь творчества Вагифа с классическим наследием, словами турецкого ученого Ахмеда Джафароглу: «...Молла Панах Вагиф, посеяв поэтическое семя с простым языком, богатым содержанием на плодородную поэтическую почву, принес в нашу литературу новый дух, дыхание!!!». На наш взгляд, это семя поэзии автора проявляется в достаточной степени и в классической литературе.

Литература

Касумов Х. Азербайджанская культура в средние века. Институт Истории имени А. Бакиханова НАНА. – Баку: Асполиграф, 2008. – 448 с.

Избранное Азербайджанской классической литературы. В трех томах, том 3. Азербайджанская поэзия XVII-XVIII веков. – Баку: Восток-Запад, 2005. – 456 с.

История Азербайджанской литературы. В 6 томах, том 3. – Баку: Наука, 2009. – 434 с.

Молла Панах Вагиф. Произведения. – Баку: Восток-Запад, 2004. – 264 с.

Насими. В меня вместятся оба мира. – Баку: Гянджлик, 1973. – 275 с.

Шах Исмаил Хатаи. Произведения. – Баку: Восток-Запад, 2005. – 384 с.

Молла Панах Вагиф. Произведения. – Баку: Азернешр, 1960. – 316 с.

Физули. Избранные произведения. – Баку: Азернешр, 1958. – 276 с.

Рустамов Ф., Исаев И. Из педагогического наследия: М.В. Видади, М.П. Вагиф, К.Б. Закир, И.Н. Исаев. – Баку: Наука и образование, 2013. – 128 с.

Джафаров Н. Молла Панах Вагиф. – Баку: Ренессанс–А, 2017. – 240 с.

References

Fuzuli. (1958). Izbranniye proizvedeniya [Selected works]. Baku: Azerbaijan State Publishing-House, 276 p. (In Azerbaijani)

Gasimov Kh. (2008). Azerbaijan culture in Middle Ages [Azerbaijani culture in the Middle Ages]. Baku: Aspoligraf, 448 p. (In Azerbaijani)

Izbrannoe Azerbajanskoy klassicheskoy literaturi (2005). [Selections from the Azerbaijan classical literature]. 3 volumes. the 3rd volume. Azerbaijan poem during the 17th-18th centuries. Baku: Sharg-Garb, 2005, 456 p. (In Azerbaijani)

Istoriya Azerbaijanskoy literaturi (2009). [History of Azerbaijan literature]. 6 volumes. the 3rd volume. Baku: Elm, 434 p. (In Azerbaijani)

Jafarov N. Molla Panah Vagif [Molla Panah Vagif]. Baku: Renessans-A Publishing House, 240 p. (In Azerbaijani)

Khatayi Sh.I. (2005). Proizvedeniya [Works]. Baku: Sharg-Garb, 384 p. (in Azerbaijani)

Nasimi I. (1973). Mende sigar iki jahan [I will hold both worlds] . Baku: Ganjlik, 275 p. (In Azerbaijani)

Rustamov F.A., Isayev I.N. (2013). Iz pedagogicheskogo naslediya: M.V.Vidadi, M.P.Vagif, G.B.Zakir. [From our pedagogical heritage: M.V.Vidadi, M.P.Vagif, G.B.Zakir]. Baku: Elm ve tehsil, 128 p. (In Azerbaijani)

Vagif M.P. (2004). Proizvedeniya [Works]. Baku: Sharg-Garb, 264 p. (in Azerbaijani)

Vagif M.P. (1960). Proizvedeniya [Works]. Baku: Azerbaijan State Publishing-House, 316 p. (In Azerbaijani)

2-бөлім

ТІЛ БІЛІМІ

Раздел 2

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Section 2

LINGUISTICS

IRSTI 81’37’367

Abdramanova S.A.,

PhD, Assistant Professor of KIMEP University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: saule.abdramanova@kimep.kz

SEMANTIC ANALYSIS OF KAZAKH IDIOMS WITH COMPONENTS OF BODY PARTS AND COLORS

In the Kazakh language, there are idioms that combine components of body parts and color denominations in their structure. Moreover, there are variations of them, in the way that one and the same body part component can be accompanied by various color denominations, or one and the same color term can be a component to different body parts. The meaning of such idioms varies depending on the color or body part components that form their structure.The study examines the semantic structure of idioms with components of body parts and color denominations in the Kazakh language. It aims to find out if there are transformations in the semantic structure of body part components under the influence of their color components, or vice versa, and, if there are any, which kind of changes occur. The frame referential analysis has been applied, and it revealed that semantic changes mostly take place under the impact of color terms on body part components. The study also showed that color denominations evoke a bigger diversity of frames in comparison to body parts.

Key words: semantic analysis, frame, idioms, body parts, colors.

Әбдіраманова С.Ә.,

КИМЕП Университінің ассистент профессоры, PhD,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: saule.abdramanova@kimep.kz

Дене бөліктері компоненттері мен түр түстерін білдіретін қазақ идиомаларын семантикалық талдау

Қазақ тілінде дене бөліктері мен түр-түстерін білдіретін компоненттерді қамтитын фразеологиялық тіркестер бар. Сонымен қатар, олардың арасында вариациялар бар, яғни бір түр-түстің құрамдас бөлігі дененің әртүрлі бөліктерімен идиомалардың бір бөлігі болуы мүмкін және керісінше. Бұл идиомалардың мағынасы олардың түр-түсі мен дене бөлігінің құрамдас бөліктеріне байланысты өзгереді. Бұл мақалада дене бөліктері және түр-түсті құрамдастұрақты тіркестердің семантикалық құрылымын, сондай-ақ олардың бір-біріне берген әсерінен болатын өзгерістерді зерттейді. Сәйкестіктің фрейм талдауы семантикалық өзгерістердің, негізінен, дене бөліктерінің түр-түс әсерінен болатынын көрсетті.

Түйін сөздер: семантикалық талдау, фрейм, тұрақты тіркес, дене бөліктері, түр-түстер.

Абдраманова С.А.,

PhD, ассистент профессор Университета КИМЭП,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: saule.abdramanova@kimep.kz

Семантический анализ казахских идиом с компонентами частей тела и цветообозначений

В казахском языке есть фразеологические единицы, в состав которых входят компоненты, обозначающие части тела и цвета. Кроме того, среди них существуют и вариации, то есть один и тот же компонент цвета может являться частью идиомы с различными частями тела, и наоборот. Значение таких идиом варьируется в зависимости от составляющих их компонентов цвета и части

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

тела. Данная статья исследует семантическую структуру фразеологических единиц, в составе которых есть компоненты части тела и цвета, а также трансформации, которые они претерпевают под влиянием друг друга. Фреймовый анализ соответствия показал, что изменения в семантике имеют место в основном под влиянием цветовых обозначений на части тела.

Ключевые слова: семантический анализ, фрейм, идиомы, части тела, цвета.

Introduction

Kazakh idioms are early creations of language, which accumulated the nation's knowledge based on perception of the world, of the social structure of the society, and personal relationship within this society by ancestors of contemporary Kazakh people. Idioms containing body part components are mostly based on cognitive metaphors, which reflect feelings of human beings in their early interaction with the environment. Color denominations themselves have connotational meanings, which lay impact on neighboring words, i.e. body part components in idioms under investigation.

Idioms are considered to be non-compositional, i.e. their meanings are not derived from the meanings of the components they are comprised of. But semantically opaque idioms,such as 'to kick the bucket' and 'to pull one's leg', constitute a small number of the idiomatic database. There are idioms that can be comprehended appropriately if a relationship between forms and meanings of their components can be tracedthere. Those idioms are recognized as normally decomposable idioms (e.g., 'to give a helping hand') and abnormally decomposable ones (e.g., 'to push the panic button') (Gibbs, 1989). Thus, «the relation between an idiom's form and meaning is not completely arbitrary, and inconsistent with the standard belief that idioms are long words with the internal semantics of their constituents playing no role during processing» (Vega-Moreno, 2003: 307). Processing of idioms' meaning appears to be much easier if idioms are formed on the basis of metaphors; in this case, they become «fully analyzable syntactically and fully compositional semantically, and their meaning is transparent, that is, if one knows the literal referent, then one can derive the idiomatic meaning» (Glucksberg, 2001: 73). For example, 'to break the ice' – cold ice stands for frozen, unfriendly relations; in case it is broken, the relations are restored.There is also a claim (Whorf, 1956; Wierzbicka, 1996) that there are universal concepts, which can simplify the processing of L2 idioms by L1 speakers, i.e., bilinguals.

The aim of the study is to analyze frames behind denominations of body parts and colors in the Kazakh language and to compare them with the meaning of idioms comprising combinations of above mentioned components to find out if there are any semantic transformations in body parts components under the influence of color terms, and vice versa, i.e.

– to investigate frames behind body parts & colors in the Kazakh language,

– to analyze the meaning of idioms comprising those components,

– to find out how body part components and color terms contribute to the idioms' semantic structure.

Theoretical base

There exist various ways of analyzing the meaning of linguistic units. Leech (1981) recognizes seven types of their meaning: conceptual meaning (the word's core meaning), connotative (a meaning extra to a conceptual meaning), social (referred to communication norms in the society), affective (revealing people' feelings and attitudes), reflected (a meaning is born in response to another meaning of a linguistic polysemantic unit), collocative (a meaning is formed through associations depending on the context and linguistic combinations), and thematic meaning (depending on the ordering and emphasis of a message). Based on Leech's classification of meaning, Wang (2012) conducted a semantic analysis and comparison of Chinese and English idioms containing color terms. Goddard (2011) names different methods of semantic analysis of words and collocations, including fixed ones; they are – componential analysis, the Natural Semantic Metalanguage approach, conceptual semantics, frame semantics, and semantics in cognitive linguistics. In communication, Jacobson (1960) classifies the meaning as (1) emotive; (2) referential, poetic, phatic, metalingual, and (3) conative. Out of those mentioned above, the referential meaning, «which treats the meanings of what one talks about» (Nida, 1975: 202), is of special interest to the present study. The distinctive feature of this meaning is that it always has a choice out of a range of concepts existing in the relevant language.

In cognitive linguistics, the Conceptual Metaphor Theory, elaborated by Lakoff and

Johnson (1980), is widely exercised. It is based on thenotion that «people try to comprehend intangible domains of experience by seeking correspondences with concrete domains of experience» (Boers, 2014: 186). Thus, conceptual metaphors link two domains – source and target, and they result from mental processes of people. In their well-known example LOVE IS JOURNEY, love (target domain) has been associated with the concrete concept of journey (source domain), and it is reasoned to emphasize the issue of process in the abstract notion of LOVE. The recognition of conceptual metaphors and understanding a link between domains within concepts make the processing of idioms easier and faster (Gibbs, 1992).

Cognitive linguistics operates with different terms, such as 'conceptual metaphors, semantic frames, scenarios, schemas', etc. Semantic frames appear to be the most relevant to the present study due to the vagueness, indefiniteness of a meaning of an idiom's components and the non-compositionality of opaque idioms on the whole. According to the encyclopedia (The encyclopedia, 1999-2014), «the concept of 'frame' is a useful tool to explicate how people interpret and at the same time construct their interactions coherently in specific interactional situations». The frame semantics elaborated by Fillmore (1992) analyzes the word meaning on the basis of people's beliefs, practice, and experience (e.g., understanding of 'commercial transaction frame' assists to application of such words as 'to buy, to sell, to pay, etc.'). A frame itself has a procedural nature, i.e. a choice of it in the everyday communication depends on the context. And, I believe, in the case of idioms, a link between a frame and an idiom component should be defined through its accompanying component because it influences a choice of a frame of the neighboring component. Sullivan (2013) applies linguistic theory to describe the relationship between words/ concepts and frames /domains. Following Langacker (2008), she distinguishes conceptual autonomy and conceptual dependence in constructs: an autonomous element fills in the needed structure of a dependent element, the content of which is metaphorically defined. Sullivan also distinguishes between direct and indirect evocation of domains and frames. The difference between them is that direct evocation refers to a definite frame with further connection to a domain to where this frame belongs to, and indirect evocation connects to a domain without reference to any frame. For example, 'mental exercise' directly evokes EXERCISE (a frame) and BODY (a domain), and indirectly it evokes a domain MIND. The idea tobe underlined here is that the evocation of frames occurs when indirect evocation takes place, and, as a result, a link between a source and target domains, a metaphoric mapping, is formed.

There are two views on the relationship between semantic and conceptual structures: the first one equals both structures, i.e., the semantic and the conceptual structures are applied interchangeably, without recognition of any difference between them (Jackendorf, 1983: 1990); the second view claims that those structures refer to different notions. According to the latter, the main function of the semantic structure is naming, it «focuses on the referent», it is «learned from associations» (Nida, 1975: 195), and it is built upon parametric concepts. The conceptual structure, in its turn, is based on substitution and classification, and it is intrinsically grounded on embodiment and closely related to culture and experience of people. The proposition made by Evans (2009)is worth mentioning here: in relation to words he distinguishes between semantic and conceptual structures; according to him, they are parts of a bigger constituent – a semantic representation. There is also a mediating argument that,though semantic and conceptual approaches overlap, there are still mismatches between them (Frawley, 1992). As Francis (2005) notes, the relationship between semantic and conceptual representation is rather vague; scholars do not clearly distinguish between them: they use them separately or interchangeably. She studies lexical units and comes to the conclusion that semantic and conceptual meanings are closely integrated with each other because concepts are conveyed through language, and the semantic representation of words and sentences is actually the conceptual system itself, and, conversely, words and sentences make up a certain type of conceptual system. Löbner(2002:192) admits the similarity of cognitive semantics «to any semantic approach that adopts this perspective on meaning and reference»; at the same time, he suggests distinguishing between «semantic concepts, i.e. meanings, and semantic categories, i.e. denotations». In other words, as well as Evans (2009),he identifies semantic concepts and categories of cognitive science and those of cognitive semantics which are just parts of a wider notion. Thus, there is no clarity in the waythe meaning is recognized and in the type of approach to the linguistic analysis.

It should be noted that the conceptual organization could be similar at people with different national and cultural background based on similarity of perception of the physical body and people's

exposure to more or less the same activities and to natural conditions of living on the same planet. These similarities form a database of universal concepts. Kudrina and Meshcheriakov (2011) conducted an experiment among native speakers of three different languages: Russian, English, and German. Its aim was to find out semantic meanings of five basic color terms (black, blue, green, red, and white) in the perception of participants. They were asked to name verbal associations (not less than three ones) related to the colors under the experiment. As a result, the scholars developed semantic fields of those color denominations in three languages which comprised core circles, near-core formations, and peripheral spheres. The elaborated fields resemble the structure of semantic frames proposed by Fillmore (1992); the difference lies in the terms assigned. The analysis of experiment results showed that respondents revealed prototypical color referents – universal to all cultures (with few exceptions stipulated by differences in the geographical position and climate of the countries whose representatives were involved in the research; near-prototypical meanings (similar, but not identical), and, finally, culturally-specific color meanings.Thus, the research results revealed that there are differences in the way people conceptualize the world, and the conceptual representation varies both from one culture to another and from one individual to another due to peculiarities of their living practices and experiences. The present study provides the evidence of existence of those similarities and differences, and attempts to explain the nature of semantic and conceptual organization in Kazakh idioms.

Methodology

The present research is not based on a certain method of semantic analysis mentioned above. The method applied in the present paper was elaborated by the author, and it has accumulated the ideas behind the methods in cognitive linguistics. It is assumed that there is a network of frames in the background of any idiom component, and in order to analyze the idioms' meaning, a link to the most appropriate frames should be established. The method can be conventionally named a 'frame referential analysis',and it is applied to analyze the meaning of idioms. It comprises the issues of the frame semanticsby Fillmore (1992) and conceptual semantics named by Goddard (2011); also, as Jacobson's (1960) referential meaning of a linguistic unit, it implies the presence of choice -in the present study a frame of idioms'components has been selected out of the net of frames relevant to idioms undertheinvestigation.

To demonstrate how the method works, let us take an example of idioms formed on the basis of body part component *Табан* [taban] 'the sole'. The word *табан* 'the sole' forms different idioms in combination with colordenominations such as *ақ* [aḳ] 'white', *қара* [ḳara] 'black', *қызыл* [ḳïzïl] 'red', and *сары* [sarï] 'yellow':

Ақ табан [aḳtaban] 'a white sole' – poor, miserable

Ақ табан болды [aḳtabanboldï] 'became a white sole' – to become a refugee (as a consequence of war or disaster)

Қара табан [ḳarataban] 'a black sole' – the poor, a hired worker

Қара табан болды [ḳaratabanboldï] 'became a black sole' – to mature, to age

Қызыл табан [ḳïzïltaban] 'a red sole' – to walk a lot without rest

Сары табан [sarïtaban] 'a yellow sole' – to be of great endurance as steel, to be labor-hardened

The frame referential analysis has been applied in four stages:

(1) The definitions of idioms' components were taken from a dictionary of the Kazakh language (Kazak ädebitiliniṇsözdigi, 2011) and analyzed;

(2) On the basis of those definitions conceptual frames have been developedby the author;

(3) By utilizing the frame background of idioms' components a relevant frame of the idioms' component has been traced and selected.

(4) Lastly, the frames of both components were compared to figure out which component's frame contributes more to the idiom's comprehensive meaning.

After completing this procedure a relationship between components' frames has been examined and analyzed.

The Dictionary of the Kazakh language (2011) gives the following definitions of the word*табан* 'the sole': the sole of the foot, the sole of the shoes, earth under the sole, the bottom of any thing that touches the earth, the lower part of the figure in geometry, and the bottom of the stream in the riverbed. As it is seen from the list above, the Kazakhdictionary authors provide onlydefinitions that name referents, but they do not give any conceptually based denomination of the word. Basically, the word *табан* [taban] means 'sole' as the denotational meaning (a primary frame), and 'the foundation, base' as the connotational one (a secondary frame). Connotations are defined as «shifting and idiosyncratic associations which a word may have for some speakers but not for others

(as opposed to the shared meaning of a word)» Goddard, 2011: 25]. The conceptof an idiom component *табан* has mostly a link to its source domain'the foundation, a base'. As it is seen from the examples above, color componentslay a certain connotation on the neighboring word *табан* [taban], framing the meaning of an idiom. This meaning is based on the perception of the surrounding world:*Табан* 'the sole' is closely associated with the humans' function of walking, and it is a part of the body that is in direct contact with the earth. 'Staying firmly on the earth' is typically understood as 'having a solid ground, being in a stable position, and being confident of oneself'.

Quite notably, scholars who investigated color terms in Kazakh exercised both semantic and conceptual approaches to the issue (Kaidar, 2013; Kaidar, Akhtamberdiyeva, Omirbekov, 1992). According to their denominations, *Ақ* [aḳ] 'white' has mostly a positive connotation of being PURE, NOBLE, FAIR, and OPEN, KIND. At the same time, it has the meaning of ORDINARY, PLAIN, and this meaning of *ақ*was found the most relevant to form the idiom's semantic structure. In combination with *табан*,it forms BEING POOR in the idiom *Ақ табан. Ақ табан болды* [aḳtabanboldï] 'became a white sole' means 'to lose everything'; this idiom is usually referred to the situation that a whole nation finds itself bereaved of all its possessions by enemies. The history of Kazakhs comprises events when nomads lost their cattle and had to leave their places due to invasionsby Jungars; people had to move to other locations in order to survive. The same semantic transformations can be observed with other idioms with *табан* [taban] and color denominations *қара* [ḳara] 'black', *қызыл* [ḳïzïl] 'red', and *сары*[sarï] 'yellow' (Table 1). These variations of meaning of *табан* [taban] in the related idioms are the result of impact of color terms, and the formation of idioms' common meaning is predetermined by the cultural interpretation of colors in the Kazakh language.

Table 1 – Semantic structure of idioms with Табан

Idioms	Color	Body part *Табан* 'the Sole'	Definition
Ақ табан A white sole	ORDINARY/ PLAIN	BASE/ FOUNDATION	Poor/ miserable without wealth and cattle
Қара табан A black sole	COMMON/ COMMON PEOPLE	BASE/ FOUNDATION	The poor/ a hired worker
Қара табан болды Became a black sole	EXPERIENCED	BASE/ FOUNDATION	Matured/ aged
Қызыл табан A red sole	THE FLESH/ RED MEAT/ BLOOD	THE BOTTOM SURFACE OF THE FOOT/ THE FOOT	To walk a lot without rest
Сары табан A yellow sole	EXPERIENCED	BASE/ FOUNDATION	A person of great endurance as steel/ labor-hardened

Table 1 gives a frame background of the idiom's components that contributed to the formation of idioms with the body part *Табан* and were selected fromarange of frames related to color denominations, such as white *ақ*, black *қара*, red*қызыл*,and yellow *сары*. The same analysis has been applied to all idioms under the investigation.

Results

The study provides an analysis of cognitive background of body parts and colors in the Kazakh language and compares them with the meaning of idioms comprising combinations of above mentioned components to find out if there are any semantic transformations in body parts components under the influence of color terms, and vice versa. On the whole, 28 idioms have been investigated, e.g., *Ақжүрек* [aḳjürek] 'a white heart' – a noble/ just person; *Қаражүрек* [ḳarajürek] 'a black heart' – a merciless/ unkind person. They are formed on the basis of eight body parts and seven color denominations (Table 2):

the mouth, the eyes, the sole – 5 idioms each

the stomach/ abdomen – 4 idioms

the shoulder –3 idioms

the heart, the lungs, the hip/ hip-bone – 2 idioms each

and with colors

white, red – 5 idioms each

black, blue, yellow – 4 idioms each
multi-colored – 3 idioms
light grey –2 idioms

From Table 2, it is clearly seen that most number of idioms with color terms are formed with such body parts as the mouth, the eye(s), and the sole – five idioms, with the stomach/ abdomen (4 idioms); the shoulder (3 idioms), and the least number of idioms include the heart, the lungs, and the hip/ hip-bone (2 idioms). It should be noted that there are much more idioms with components of color and body part in the Kazakh language, for example, *қара бет* [қara bet] 'the black face' – a person who stained his good name with a bad action, *ақ саусақ* [aқsausaқ] 'the white finger' – a person shirking rough or dirty (physical) work, etc. For the purpose of this paper, only those idioms have been selected and analyzed that have two or more variations in their structure, i.e. one and the same body part makes up idioms with different colors, and vice versa.

Table 2 – Idioms having color terms and body parts in the structure

	АҚ [aқ] **White**	**ҚАРА** [қara] **Black**	**ҚЫЗЫЛ** [қïzïl] **Red**	**КӨК** [kök] **Blue**	**САРЫ** [sarï] **Yellow**	**АЛА** [ala] **Multicolorful**	**БОЗ** [boz] **Light grey**
АУЫЗ [auïz] **Mouth**	*Ақ ауыз қылды/ болды*		*Қызыл ауыз [езу]*	*Көк ауыз езу*	*Сары ауыз [езу]*	*Ала ауыз [болу]*	
КӨЗ [köz] **Eye(s)**	*Ақ көз*	*Қара көз*	*Қызыл көз [пәле]*			*Ала көз болу Ала көзімен ату*	
ҚАРЫН [қarïn] **Stomach/ abdomen**		*Қара қарын*	*Қызыл қарын [жас бала]*	*Көк қарын*	*Сары қарын [бала, әйел]*		
ТАБАН [taban] **Sole**	*Ақ табан*	*Қара табан Қара табан болды*	*Қызыл табан болды*		*Сары табан*		
ЖҮРЕК [jürek] **Heart**	*Ақ жүрек*	*Қара жүрек*					
ИЫҚ [iïқ] **Shoulder**	*Ақ иық* *Ақ иық болды*			*Көк иық*			
ӨКПЕ [ökpe] **Lung(s)**						*Ала өкпе*	*Боз өкпе*
ЖАМБАС [jambas] **Hip/ hip bone**				*Көк жамбас*	*Сары жамбас болды*		

There are some parallels in the way color terms impact the formation of idioms' whole meaning. For example, the color denomination of 'yellow' *сары*[sarï] has a connotational meaning of 'aging, maturing', and it contributes to the general meaning of idioms: *сарықарынәйел* [sarïқarïnəiel] 'a woman with yellow stomach' – middle-aged (woman); *сары қарын бала* [sarïқarïnbala] 'a boy with yellow stomach' – little (child), very young; *сары ауыз* [sarïauïz] 'yellow mouth' – little, very young; *сары тіс* [sarïtis] 'yellow tooth' – a middle-aged man who has seen/ experienced a lot in his life; *сары жілік* [sarïjilik]'yellow shin/ shank – a middle-aged person. The color denomination of 'blue' *көк* [kök] has a connotation of 'getting thin': *көкқарын* [kökқarïn] 'blue stomach' – thin; *көк жамбас* [kökjambas] 'blue hip/ hip-bone – to get thin, to lose weight (about an old person). There are also cases where a component of idioms denoting a body part defines the general idiom's meaning

morethanitscolorcomponent, but they are not numerous: *ауыз* [auïz] means ‘the mouth’,‘a hole’, ‘the neck of a bottle, the mouth of a container’. In combination with colorterms it contributes to the whole meaning in the following way: *ақ ауыз қылды/ болды* [aḳauïzḳïldï/ boldï]‘made/ became a white mouth’ – to deceive, to cheat somebody/ to be deceived;*қызыл ауыз* [ḳïzïlauïz]‘a red mouth’ – an idle talker, a chatterer.

Findings and Discussion

It was mentioned above that frames are procedural in nature; a selection of them depends on the context (Fillmore, 1992), i.e. an idiom component influences a choice of a frame of an accompanying component and defines the idiom’s meaning. Colors reveal a bigger diversity of frames in comparison to body parts; withdifferent body parts theyrelate to different frames. For example, *Ақ* ‘white’ is

– FAIR/ NOBLE with ‘the heart’ *Жүрек* (*ақ жүрек* [aḳ jürek] ‘a white heart’) and‘the shoulder’ *Иық (ақ иық* [aḳ iïḳ]‘a white shoulder’);

– PURE/ INNOCENTwith‘the mouth’*Ауыз (ақ ауыз* [aḳ auïz] ‘a white mouth’;

– ORDINARY/ PLAIN with ‘the eyes’ *Көз (ақ көз* [aḳ köz] ‘white eyes’and‘the sole’ *Табан (ақ табан*[aḳtaban] ‘a white sole’);

– WORN-OUT with‘the shoulder’+ a verb*Иық (ақ иықболды* [aḳ iïḳ boldï] ‘became a white shoulder’).

As for the body parts, they also present a variety of semantic frames though their representation is constrained by certain conditions. If the semantic frames of external and internal body parts and organs are compared, then there will be observed no discrimination in relation to the place of their presence in organisms. For example, ‘the heart’ (an internal organ) is conceptualized as SOUL/ SPIRIT and HUMAN BEING, and ‘the shoulder’ (an external body part) has the semantic frames of PILLAR/ MAINSTAY and HUMAN BEING. A comparison of internal and external body parts within their groups did not reveal any regular pattern: in both groups some body parts display a range of concepts and others are restricted to the same one. For example, ‘the abdomen’ and ‘the lungs’ are both internal parts of the body, but their conceptual representation differs from each other: ‘the abdomen’ has the only meaning of A MOUTH TO FEED, while ‘the lungs’ are conceptualized as EFFORT/ ASPIRATION andSTRIVING FOR/ YEARNING FOR/ URGING TOWARDS. Then, theonly explanation to the difference in the conceptual representation among the body parts could be the role peopleassign to them and divide them into the most vital organs and less important ones. Traditionally, people perceive ‘the eyes’ and ‘the heart’ as the important ones for maintaining the basic living, while ‘the abdomen’ or ‘the sole’ as less important ones.

Body parts can be classified into salient and non-salient ones in relation to their contribution to the semantic structureof idioms. Salience of body parts is revealed through a variety and amount of frames evoked while analysis, e.g., *Көз*‘eye(s)’ refers to the frames of

– A HUMAN BEING (‘black eyes’ *қара көз* [ḳara köz], ‘red eyes’ *қызыл көз* [ḳïzïl köz]);

– MIND/ CONSCIOUSNESS (‘white eyes’ *ақ көз* [aḳ köz], ‘to be multicolored eyes’ *ала көз болу*[alaköz bolu], ‘courage with multicolored eyes’ *ала көз ерлік*[ala köz erlik]);

– A POINT OF VIEW/ OPINION (‘to shoot with multicolored eyes’ *ала көзімен атты* [ala közimen attï]).

Consequently, direct and indirect evocation of domains and frames can be also distinguished [16]; in the examples above, *Көз* ‘eye(s)’ as A HUMAN BEING and MIND/ CONSCIOUSNESS are direct evocation, and A POINT OF VIEW/ OPINION is indirect one. The analysis of idioms revealedthe following distribution – body parts *Ауыз* ‘the mouth’ and *Көз* ‘the eyes’ as salientones, and *Жамбас* ‘the hip/ hip-bone’, *Жүрек* ‘the heart’, *Қарын* ‘the stomach/ abdomen’, *Табан* ‘the sole’ as non-salient ones.

In Kazakh, some parts of the body are personified, e.g., ‘the mouth’ *Ауыз* [auïz], ‘the head’ *Бас* [bas], ‘the eye(s)’ *Көз* [köz], ‘the shoulder’ *Иық* [iïk]. In idioms these components refer to a frame of A HUMAN BEING: ‘a yellow mouth’ *сары ауыз* [sarï auïz]– a very young man/ a very little child; ‘a white shoulder’ *ақ иық* [aḳ iïḳ]– a noble/ special/ prominent person. In the idioms where body components refer to a human being, color components play a dominant role in the semantic structure of an idiom meaning: e.g., ‘red eyes’ *қызыл көз* [ḳïzïl köz]– a bad person; ‘black eyes’ *қара көз* [ḳara köz] – a beautiful young woman. The explanation lies in the way Kazakh people interacted with the environment and build up relations with each other in the past. Till the 1930s when they were forced to turn to a settled life, in rural areas theylived in yurts and roamed the steppe, nomadized from one pasture to another, raised the cattle, hunted and fished. Nomads were closely connected with nature, which wasa sense and a source of their life. Definite skills were in demand to

survive in harsh everyday life – sharp eyes to shoot a bird and sensitive ears to hear sounds signaling an approach of a beast or an enemy.

Aggravated perception of the environment and huge reliance on parts of the body enhanced their role and contributed to the codifying compatibility of human organs and human beings. Besides, the functioning of the human body developed the conceptual system of people (Lakoff, Johnson, 1980), and the embodiment of cognitive abilities found its reflection in languages people speak, including the Kazakh language. Some body parts clearly define the idioms' meaning, e.g., *Көк* 'blue' with *Ауыз* 'the mouth' refers to EXCESSIVENESS ('a blue mouth' *көк ауыз* [kökauïz]), but with *Қарын* 'the stomach/ abdomen', *Жамбас* 'the hip/ hip-bone', and *Иық* 'the shoulder' – to LACK/ SHORTAGE/ DEFICIENCY ('a blue stomach' *көк қарын* [kökḳarïn], 'a bluehip' *көк жамбас* [kökjambas], 'a blue shoulder' *көк иық* [kök iïk]).Non-salient body parts relate to one and the same frame, e.g., *Қарын* refers to A MOUTH TO FEED in all four idioms it is presented in ('a black stomach' *қара қарын* [ḳaraḳarïn], 'a red stomach ' *қызыл қарын* [ḳïzïlḳarïn],'a blue stomach' *көк қарын* [kökḳarïn], and 'a yellow stomach' *сары қарын* [sarïḳarïn]).

Most colors clearly define the idioms' meaning, e.g., two idioms *қызыл ауыз* [ḳïzïlauïz]'a red mouth' and *көк ауыз*[kök auïz] 'a blue mouth' have a meaning of 'a talkative person, an idle talker'; in both idioms the body component *Ауыз* 'the mouth' refers to AN ORGAN FOR SPEAKING. At the same time, it should be noted that there is a slight difference between idioms due to color denominations: *Қызыл* 'red' has a meaning of AN ELOQUENT SPEAKER/ A PHRASE-MONGER, while *Көк* 'blue' holds a negative connotation of EXCESSIVENESS. This could be explained, first of all, by the influence of a semantic structure of the body part with which a color term combines, for example: *Қызыл* 'red' is conceptualized as RED/ MEAT/ BLOOD/ FLESH with *табан* [taban] 'the sole'; SIMPLE/ COMMON/ POOR with *қарын* [ḳarïn] 'the abdomen/ the stomach'; VAIN/ IDLE with *көз*'the eyes' (presumably, with *ауыз*'the mouth'), and, finally, ELOQUENT/ ORATORY/ PHRASEMONGER with *ауыз*'the mouth'. Also, there is a difference in the meaning of color denominationsthat imposes either positive, or negative connotation on them,for example, Kazakh color terms 'yellow', 'multicolored', and 'light grey'have a more negative connotation rather than a positiveone; *сары*'yellow' relates to the notions of SICKNESS/ DISEASE/ A LONG-LASTING BORING EVENT OR PHENOMENON/ ELDERLY (Abdramanova, 2017); *боз*'light gray' refers to EMPTY/ INSUFFICIENT, and *ала*'multicolored'means BEING IN QUARREL/ BEING IN HOSTILITY/ MUCH AND LITTLE/ UNSTABLE/ MANY AND FEW/ CHANGEABLE and UNSTABLE.

In case verbs accompany idioms withcolor and body part components, their frame changes. It is clear that the transformation of a nominal phrase to a verbal one leads to a change of the nature of their profile. These verbs bring dynamics to the static semantic structure of idioms: *ақ иық* [aḳ iïḳ] 'a white shoulder' – a noble/ special/ outstanding person, but *ақ иық болды* [aḳ iïḳ boldï] 'became a white shoulder'– to experience sufferings, torments; *ақ ауыз* [aḳ auïz] 'the white mouth'– a daydreamer/ gaper; *ақ ауыз болды/ қылды* [aḳ auïz boldï/ ḳïldï] 'became/ made the white mouth' – to be deceived by somebody/ to deceive somebody. This fact of mode change is not surprising as far as «a verb profiles a process» (Langacker, 2008: 123). What is notable in these examples is that the meaning of an idiom fully or partially changes along with the structure, and it could be explained by a shift of the frames behind the body parts and color denominations components that are triggered by accompanying verbs. In *ақ иық* [aḳ iïḳ] 'a white shoulder', a shift of a frame occurs in the color component: FAIR/ NOBLE changes to WORN-OUT, whereas the frame behind 'the shoulder' remains the same – SUPPORT/ PILLAR/ MAINSTAY. In *ақ ауыз болды/ қылды* [aḳ auïz boldï/ ḳïldï] 'became/ made the white mouth', the frame PURE/ INNOCENT behind 'white' is the same in both idioms, but a shift occurs in the body part component: from AN ORGAN FOR SPEAKING to A HOLE/ AN EMPTY SPACE. The verbs assign both a processual relationship to the idioms' components and a semantic change due to an emergence of a different frame stimulated by them. A two-component structure of Kazakh idioms Adj (color) + N (body part) has a static structure; any extension of idioms via adding a verb changes not only their compositional but their semantic structure as well.

The present study did not aim to consider the relationship between semantic and cognitive approches to the lexical meaning. Still, it could be admitted that in relation to linguistic units, such as words or non-fixed expressions, there is an overlap between the semantic and cognitive meanings, and thus they can be applied interchangebly (Francis, 2005; Frawley, 1992; Nida, 1975). As foridioms' components, thepresent study showed that frames of such body parts as 'the mouth' and 'the stomach/ abdomen' referred to their referents – AN OR-

GAN FOR SPEAKING and A MOUTH TO FEED, correspondingly. As for color denominations, the mostrelevant approach to a search and selection of frames behind them was a cognitive one. Its application allowed to exercise dynamicity in the analysis of idioms' meanings and flexibility in the choice of frames. It required an excursus to history and culture of the Kazakh people, and an intrusion into their mentality.

Conclusion

The object of research was 28 Kazakh idioms with components of color and body part. The aim of the study was to find out if there are any semantic changes in body part components under the impact of color denominations, and vice versa. For this purpose, the frame referential analysis was applied, and the analysis revealed the following:

– Color terms mostly contribute to the formation of idioms' meaning, and most of them play a dominant role in relation to body part components.

– Color terms refer to a wider diversity of frames in comparison to body part components.

– One and the same component (either color, or body part) can evoke different frames in combination with other components.

References

Abdramanova S. (2017). Basic color terms in the Kazakh language. SAGE Open, April-June,1-8. Doi: 0.1177/2158244017714829

Boers F. (2014). Idioms and phraseology. In J. Littlemore & J. R.Taylor (eds.). The Bloomsbury Companion of Cognitive Linguistics. London: Academic.Pp. 185-201.

Evans V. (2009). How words mean: Lexical concepts, cognitive models, and meaning construction. Oxford: Oxford University Press. 371 p.

Fillmore Ch. J. (1992). Frame semantics.In D. Geeraerts (ed.). Cognitive Linguistics: Basic readings. Berlin & New York.Pp. 374-400.

Francis W. S. (2005). Bilingual semantic and conceptual representation. InJ. F. Kroll & A. M.B. de Groot (Eds.). Handbook of bilingualism: Psycholinguistic approaches. New York: Oxford University Press. Pp. 251-267.

Frawley W. (1992). Linguistic Semantics. New York & London: Routledge.

Gibbs R. W. (1992). What do idioms really mean? Journal of Memory and Language.No. 31.Pp. 485-506.

Gibbs R. W., Nayak N. P. (1989). Psycholinguistic studies on the syntactic behavior of idioms. Cognitive Psychology. No. 21. Pp. 100-138.

Glucksberg S. (2001). Understanding figurative language: From metaphors to idioms. Oxford: Oxford University Press. 144 p.

Goddard C. (2011). Semantic analysis: A practical introduction (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press. 490 p.

Jackendoff R. (1983). Semantics and cognition. Cambridge: MIT Press. 283 p.

Jackendoff R. (1990). Semantic structures. Cambridge: MIT Press. 322 p.

Jakobson R. (1960). Linguistics and poetics. In T. Sebeok (Ed.). Style in Language. Cambridge: Mit Pr.Pp. 350-377.

Kaidar A. (2013).Kazaktaranatilialeminde (Etnolingvistikalyksozdik) [Kazakhs in the world of mothertongue (ethnolinguistic dictionary)]. Vol.III, Nature. Almaty: Sardar. 608 p. (in Kazakh)

Kaidar A., Akhtamberdiyeva Z., Omirbekov B. (1992). Tur-TusterdinTildegiKorinisi [Expression of colors in language]. Almaty: Ana tili. 160 p. (in Kazakh)

Kazak ädebitiliniņsözdigi (2011). [A dictionary of Kazakh literary language]. A. Iskakov& N. Uali (Eds.). Almaty: Dauir. (in Kazakh)

Kudrina A. V., Meshcheriakov B. G. (2011). Semantikatsveta v raznykhkul'turakh [Semantics of color in different cultures]. Psychological Journal of 'Dubna' International university of nature, culture, and a human. No. 1. Pp. 1-17. (in Russian)

Lakoff G., Johnson M. (1980). Metaphors we live by. Chicago & London: The University of Chicago Press. 242 p.

Langacker R. W. (2008). Cognitive Grammar: A Basic Introduction. Cambridge: Cambridge University Press. 562 p.

Leech G. (1981). Semantics: The study of meaning. Harmondsworth: Penguin. 383 p.

Löbner S. (2002). Understanding Semantics. London & New York: Routledge. 392 p.

Nida E.A. (1975). Exploring semantic structures.München: Fink. 209 p.

Sullivan K. (2013). Frames and constructions in metaphoric language. Constructional Approaches to Language [CAL] 14. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins..

The encyclopedia of Applied Linguistics (1999-2014). C. A. Chapelle (ed.). Online ISBN: 9781405198431. DOI: 10.1002/9781405198431.

Vega-Moreno R.E. (2003). Relevance theory and the construction of idioms meaning. UCL

Working Papers in Linguistics. No. 15. Pp. 83-104.

Wang X. (2012). Semantic comparison between Chinese and English idioms containing color words. Canadian Social Science. No. 8(5).Pp. 174-177.

Whorf B.L. (1956). Language, thought and reality: Selected writings. Cambridge: Technology Press of Massachusetts Institute of Technology. 276 p.

Wierzbicka A. (1996). Universal human concepts as a tool for exploring bilingual lives. International Journal of Bilingualism. No. 9(1). Pp. 7-26.

ҒТАМР 81-119;001.4

Әлімтаева Л.Т.[1], Қабылбек А.Б.[2],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]доценті, ф. ғ. к., [2]II курс магистранты,
Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: alimtayeva.lazzat@gmail.com; ainur_kabylbek@mail.ru

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ «СӘН» ҰҒЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ СИПАТЫ

Мақалада қазақ мәдениетіндегі «сән» ұғымының қалыптасуы мен дамуының этномәдени сипаты баяндалған. Қазақ халқының этномәдени сипатын айшықтайтын этнолингвизмдердегі «сән» ұғымының берілуі қарастырылған. Қазақ мәдениетіндегі «сән» ұғымының диахрониялық және синхрониялық жағдайын анықтау барысында қазіргі қоғамдық ортаға тәжірибе жүргізіліп, нәтижесі мақалада талданып көрсетіледі. Қазақ халқында сөзі мен ісі, келбеті мен мінезі, киім киіс, жүріс-тұрыс әдебінен бастап тұрмыста қолданатын бұйымдары мен үй-жайлары, жалпылай келгенде этностың қалыптасуы мен дамуы кезеңіндегі «сән» ұғымы қатар жүрген атаулардың этнолингвизмдерде берілуі мен ұрпақ дамуында өзгеріске түсуі ғылыми тұрғыда дәлелденген. Этнос ұғымындағы «сән» ықпалы қазақ мәдениетінде көптеген жайттардан: көшпенділіктен, тұрғылықты өлкеден, әлемді кеңістік-бейне тұрғысынан қабылдаудан, ежелгі діни және мәдени ерекшеліктері когнитивтік аяда көрініс табатындығы сараланған. Сауалнама барысында қазақы қолөнер бұйымдарына қатысты этномәдени атаулар тіліміздегі пассив қабатқа еніп, бүгінде мәнмағыналары көмескілене бастағандығы тілдік деректер бойынша айғақталған.

Түйін сөздер: сән, салт-дәстүр, этнолингвистика, мәдениет, этнолингвизмдер, этномәдени сипат, концепт, когнитивтік таным т.б.

Alimtayeva L.T. [1], Kabylbek A.B.[2]

[1] Candidate of Philological Sciences, A/Professor, [2]graduate student
of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: alimtayeva.lazzat@gmail.com; ainur_kabylbek@mail.ru

Ethnocultural description of the formation and development of the concept «Fashion» in kazakh culture

The ethnocultural description of the formation and development of the concept of «fashion» in Kazakh culture is presented in the article. It is traced how the concept of «fashion» is revealed in ethnolinguisms representing the ethnic originality of the Kazakh people.In the course of research of the diachronic and synchronous state of the study of the concept of «fashion» in Kazakh culture, the author makes an attempt to conduct an experiment in public environment, the results of which have been analyzed and described in this article. From the scientific point of view, it is evidenced and described how the concept of «fashion» evolved parallel with the formation and development of the ethnos and found its direct reflection in words and deeds, in appearance and character,in culture and behavior,as well as in products and household items the names of which are embodied in ethnolinguismsexposed to changes in the process of intergenerational transmission.Particular attention is paid to the influence of the concept of «fashion» on different manifestations of Kazakh culture: a nomadic way of life, a spatial image of the world, an ancient religious and cultural worldview that is reflected in the cognitive sphere. In the process of questioning, it is revealed that ethno-cultural names related to Kazakh folk craft became a passive reserve, and now their meanings have become distorted.

Key words: fashion, customsandtraditions, ethnolinguistics, culture, ethnolinguisms, ethnocultural-description, concept, cognitiveknowledge.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Алимтаева Л.Т.[1], Кабылбек А.Б.[2],
[1]к. ф. н. доцент, [2]магистрант II курса
Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: alimtayeva.lazzat@gmail.com; ainur_kabylbek@mail.ru

Этнокультурное описание формирования и развития понятия «мода» в казахской культуре

В статье представлено этнокультурное описание формирования и развития понятия «мода» в казахской культуре. Прослеживается, каким образом раскрывается понятие «мода» в этнолингвизмах, репрезентирующих этническое своеобразие казахского народа. В ходе исследования диахронического и синхронного состояния изучения понятия «мода» в казахской культуре автором предпринята попытка проведения эксперимента в общественной среде, результаты которого пронализированы и описаны в настоящей статье. С научных позиций доказаны и описаны, каким образом понятие «мода» эволюционировало параллельно с формированием и развитием этноса и находило свое непосредственное отражение в словах и делах, во внешнем виде и характере, культуре поведения, а также в изделиях и предметах домашнего обихода, названия которых запечатлены в этнолингвизмах, подвергшихся изменениям в процессе межпоколенной трансмиссии. Особое внимание уделяется влиянию понятии «мода» на разные проявления казахской культуры: кочевой образ жизни, пространственно-образное восприяте мира, древнее религиозно-культурное мировоззрение, что находит отражение в когнитивной сфере. В процессе анкетирования было выявлено, что этнокультурные наименования, относящиеся к казахскому народному рукоделию, перешли в пассивный запас и в настоящее время их значения стали искажаться.

Ключевые слова: мода, обычаи и традиции, этнолингвистика, культура, этнолингвизмы, этнокультурное описание, концепт, когнитивное познание.

Кіріспе

Тіл – халықтың, ұлттың дүниетанымы, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрінің, діні мен мәдениетінің айнасы екені ақиқат. Тіл білімі саласында, тіл тек қатынас құралы емес, әрбір ұлт немесе халықтың тарихынан, салт-дәстүрінен, мәдениетінен хабардар ететін форма ретінде қарастырылады. Тілдің бұл қасиеті жөнінде әйгілі академик, ғалым Ә. Қайдар: «Тіл тек қатынас құралы емес, сонымен қатар этникалық (*халықтық, ұлттық*) мәдениеттің көрнекті позициядағы негізгі формаларының бірі болып табылады» (Kaidarov A., 2013: 608) – деп анықтайды.

Этнолингвистикалық тілдік деректер тіл мен халықтың, оның мәдениетінің арасындағы тікелей байланыс арқылы халықтың рухынан, тілінен көрініс табады. Олай болса, тілді зерттегенде, оны сол халықтың рухани байлығымен, мәдениетімен байланыстыра зерттеуіміз қажет.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев қоғамдағы болып жатқан жалпы бетбұрыстар жайында: «Біз өз мәдениетіміздің, құндылықтарын сақтай отырып, байыппен алға жылжи беретін боламыз» деп, атап өтеді. Қоғамдағы болып жатқан бетбұрыстар, саяси көзқарастар аясында қазақ елінің тарихын шынайы тұрғыда танып-біліп, салт-дәстүріне, рухани мұрасына қасиетпен қарау ерекше маңызға ие болып отыр. «Болашақ – өткен тарихты білуден басталады» дейді Баласағұн бабамыз, ал әлемнің екінші ұстазы атанған әл-Фараби: «Халық өткен өмір тарихын білмесе, өзінің өмір сүріп жатқан дәуірінің қадірін бағалай алмайды» – деген екен. Олай болса, тарихқа, тарихи бастауларға, мәдени мұраларымызға қаншалықты терең үңілсек, қоғамдағы қазіргі жағдайды соғұрлым жақсы түсінетін боламыз. Сондай қажеттіліктің бірі – халықтың қолөнері. «Өнерден қуат алмаса, тіршіліктің шырағы өшеді» деп М. Әуезов тегінде бекер айтпаса керек.

Осы орайда қазақ халқында сөзі мен ісі, келбеті мен мінезі, киім киіс, жүріс-тұрыс әдебінен бастап тұрмыста қолданатын бұйымдары мен үй-жайлары, жалпылай келгенде этностың қалыптасуы мен дамуы кезеңіндегі «сән» ұғымы қатар жүрген атаулардың этнолингвизмдерде берілуі мен ұрпақ дамуында өзгеріске ұшыраған жаңашылдығы жөнінде тоқталмақпыз.

Жалпы этнолингвизмдер тілдік қабаттың паремиологиялық қорында (*мақал-мәтелдер*); баламалар мен этнографизмдерде, этнофразеологизмдер мен тұрақты сөз тіркестерінде, жұмбақтар, тұрақты теңеулерде, фольклор, ауыз әдебиеті үлгілерінде кездеседі.

Мәселен, тілімізде жиі кездесетін киімге қатысты мақал-мәтелдер қазақы ырым-тиым-дармен де астасып жатады. Осы күнде ауызекі тілде жиі кездесетін «*сұлуынан жылуы*» деген

мақалдың астары «*жеңіл-желпі сәнді киінгеннен қабаттап жылы киінген жөн»* секілді ұғымдарды меңзей келіп, ұлт танымындағы киімге қоятын бірінші талап деннің саулығына қызмет ету екендігін аңғартады. Қазақ тазалыққа өте үлкен зер салыпталап қоятынын басқа да киімге деген тиымнан көрінеді. *Кір киім киюге болмайды*. Киімді әрқашан таза және ұқыпты ұстаған жөн. Таза тиянақты киінгенді қалайтын қазақтың мақал-мәтелдерінде көрініс тапқан:

Етігі жаман төрге шыға алмас,
Жеңі жаман ас іше алмас.
Дос аяғына қарайды,
Дұшпан басына қарайды
(Turmanzhanov O., 1993: 213) –

деген мәтел адамның бас киімі адамның беделін, байлығын білдіретінін айғақтайды. Киім эстетикасы қазіргі заман талабына сай болуды қажет етіп отырады. Қоғамның дамуына байланысты киімнің сәні де өзгеріп отырған. Адамның әр уақытта сәнге сәйкес киіне білуі оның эстетикалық талғамына байланысты. *Тозбаған киімді тастауға болмайды*. Қазақ халқында тозбаған киімді тастау жаман ырым. Егер оны адам кигісі келмесе, біреуге сыйлау керек. Мұнда халықтың ұқыптылығы, үнемділігі, киім ісмерінің еңбегін бағалағаны білінеді.

Қазақы киімнің ерекшелігі, оның жеңін бір қарыс ұзын етіп тіккен, ал қысқы киімдерінің етегі кең болып келген. Көшпенді ғұмыр кешкен ата-бабаларымыз төрт түлік мал өсірген халық үшін әрі баспана, әрі төсек болды. Ұзын жең ат үстіндегі адамның толып жатқан қажеттіліктеріне қызмет атқарған. Өте ұзын немесе қысқа киім кию адам жұмыс істеген кезде қолайсыздық тудырған. Бұл халық тіршілігін терең түсінген халық даналығынан туған, өмір тәжірибесінің нәтижесі. Жарасымды киіну ол ең алдымен адамның үстіне киген киімінің бойына, түсіне, жас ерекшелігіне, пішіміне үйлесімді болуы керек.

Адамның киіміне қарап қарсы ал,
Ақылына қарап шығарып сал.
Өзі сыпайының тоны да сыпайы –

деп адамның киіміне қарап оның талғампаздығын, қызметін, ой парасатын және ұқыптылығын байқауға болады.

Адам көркі шүберек,
Ағаш көркі жапырақ –

деп ағашқа көрікті жапырақ, ал адамға әдемі, сәнді, жарасымды киінгенді қалайтынын көрсетеді. Әсіресе, қыз баланы өте әсем, ажарлы киіндіруге тырысатын.

Алтын кемер белге сән,
Ақылды жігіт елге сән.
Алтын балдақ қол сәні,
Әшекей кесте тон сәні.
Әйел көркі – шүберек
Асыл шапанды асылмен астарла.
Кісі киімді көркемдесе,
Киім кісіні көркемдейді.

Келер ұрпақтың ақылды, арлы, жігерлі болғанын тілеген ата-бабаларымыз киім қасиеттерімен салыстырып айтқан:

Жақсы қыз жағадағы құндыз,
Жақсы жігіт көктегі жұлдыз
Тегі жаман тойда тонымды бер дер,
Жетіскен жеті шапан киеді.
Адам болар баланың
Етек жеңі кең келер.
Тоғыз қабат торқадан,
Тоқтышақтың терісі артық
(Ел аузынан)

Киім кию мәдениеті арқылы эстетикалық талғамды дамытып, ол жастардың тәрбиесіне зор ықпал еткен. Әр адамның отбасылық жағдайы киімінен көрінетін, отбасы болу үшін киім арқылы міндет, парыздарды да арқалауы керектігін көрсеткен. Қыз бала басына орамал салуға тыйым салынатын. Тек тұрмысқа шыққаннан соң орамал тағатын. Өнерпаздар, сал-серілер, ақындар да әрдайым ерекше сәнді киініп жүрген.

Үйлену салтында күйеу мен қалыңдықтың ерекше әсем киіндіретінінен жаңа отбасы құрған жастарға халқымыз өте үлкен үміт артқанын көрсетеді. Киім адамның жас ерекшелігіне, киілу мерзіміне, жеріне байланысты кию қажет болған.

Киім жасау тәсілдерін үйрету үшін баламен бірге анасы еңбек етіп, өзінің өнегесін көрсетеді. *Үйренгенің өзіңе жақсы, істегенің маған жақсы*, – деп ата-анасы балаға әртүрлі жұмыстарды тапсыратын.

Киім тігу өнері өнершілердің еңбегін талап етеді. Дұрыс күтімі болған малдың еті де, жүні де сапалы болады.

1 Малды дұрыс күте білудің өзі бір – өнер. Малдың жүнін сұрыптау, жүннен жіп иіру,

жіптен мата тоқу, малдың терісін илеу, оны сұрыптау, маталарға бояу жасау, маталарды бояу, адамның тұрпатын, беделін, жағдайын талдап, киімнің үлгісінің үйлесімділіктерін келістіру, матадан киім үлгілерін тігу, пішу әдістерін табу, пішілген киімді дұрыс тігу, тігілген затты әшекейлеу бұл тек бір киім тігу мақсаты үшін жасалатын әрекеттер. Мұның бәрі жеке өнер, яғни киім қаншама өнерді үйренуге ықпал жасап, қазақ халқының тұрмыстық мәдениетінің негізін құрайды (Seidullayeva M., 2014: 227)

Аталған өнерлердің көбін жалғыз адам ғана істемейтін. Мысалы, жүн бояу, мата жасау, ою-өрнек салу үшін арнайы елден қас шеберлер шақырылатын ерекше дәстүр де қалыптасып отырған.

Әр ұлт өзіне тән ұлттық ғимараттарымен, ұлттық киімімен ерекшеленіп танылған. Тәуелсіз мемлекет болған Қазақстан өзінің ұлттық тарихын жалғастыруда көп өнерлі, талапты, білімді адамдарды қажет етеді.

Мәселенің түйткілін шешуде өнер саласындағы мамандардан бөлек, тілші ғалымдар да шет қалмақ емес. Қазақ этномәдени сипатын танытатын «сән» ұғымына қатысты ұлттық этнолингвизмдерді жинақтап деректерге талдау жасау, сондай-ақ зерттеу нысанына айналған «сән» ұғымыныңстатикалық және динамикалық жай-күйін анықтау мақсатына орай қазіргі қоғамдық санада қалыптасқан «сән» ұғымының концепттік, когнитивтік өрісін ашып тану арқылы, өткені мен қазіргі қалпын салыстыру мақсатында арнайы қазақы қоғамдағы жас ерекшелігі әртүрлі ортаға арнайы сауалнама алынып, зерттеу жүргізілуде.

Эксперимент

Ғылыми мақсатта құрылған арнайы электронды сауалнама сұрақ-жауап және тест түрінде құрылды. Сауалнама «сән» ұғымына қатысты логикалық сұрақтармен қатар қазақы этномәдени ұғымдарға жататын кейбір этнографиялық атаулардын мәнін табу көзделген қысқаша сұрақтар қамтылған. Арнайы құрастырылған сауалнамадағы жалпы сұрақтар саны – 9. Сұрақтарға жауап беруші респонденттердің жас мөлшері 12-50 жас аралығы ер және әйел кісілерден алынды. Жалпы онлайн сауалнамаға қатысқан адамдар (*ақыл-есі дұрыс*) саны – 132.

Сәнге байланысты қойылған сұрақтар қатарына: «Сән» дегеніміз не? *(«Сән» ұғымын қалай түсінесіз, пікіріңізді қысқаша жазып көрсетіңіз*); Мен және сән? (*Өміріңізде «сән» қаншалықты рөл ойнайды, көрсетіңіз*); «Сәнді киім» жөнінде ақпарат (*Сән әлеміндегі жаңа топтамалар мен үлгілер жөніндегі ақпаратты қайдан аласыз, көрсетіңіз*); Киім-кешек және түс (*Сіз үшін сәнді киім түр-түсімен ерекшелену қажет пе? Егер олай болса қандай түстерді таңдар едіңіз?)*; Сәнді формалар (*Мемлекеттік мекемелер мен арнайы қызмет саласында жұмыс істейтін қызметкерлерге, оқитын оқушылар мен ЖОО-на дейінгі студенттер арасындағы киім үлгісі қандай болу қажет? Оның заманауи сән үлгісіне қатысы бар ма*?); Өміріңізде қазақы ұлттық сәнді қолөнер бұйымдарын тұтынасыз ба? (*Зергерлік әшекей бұйымдар, тұрмыстық заттар, ұлттық киімдер т.б.*); Ою-өрнектер (*Қандай қазақы ою-өрнек түрлерін білесіз? Өзіңізге таныс ұлттық ою-өрнек атауларын жазыңыз)*; «Қосалқа» дегеніміз не? Киіз үй жиһазының бірі – «Туатаяқ» (*Аталған сәндік жиһаз жөнінде қандай ақпаратыңыз бар, көрсетіңіз*) сипаттағы сұрақтар қойылды.

Жалпы алынған сауалнама сұрақтарының нәтижесіне жекелей тоқталып өтер болсақ, біршама қызықты деректерге көз жеткіземіз. Сауалнама қорытындысы бойынша алынған жауаптардың қысқаша статистикалық көрсеткіші төмендегідей:

1. «Сән» дегеніміз не? *(«Сән» ұғымын қалай түсінесіз, пікіріңізді қысқаша жазып көрсетіңіз*). Сән – әр адамның ішкі дүниесін киімнің арқасында сыртқа шығару (*студент, 19 жас*); сән ол кейбір адамдарға қызық, кейбіреулерге қызық емес нәрсе деп ойлаймын (*әйел, 22 жас*); адамның өзіне жарасымды, үйлесімді киім кию (*ер, 25 жас*); сән – өзіңе ұнайтындай және заманға сай үлгіде болу (*әйел, 18 жас*); мода это – комфорт и умение со вкусом одеваться (*әйел, 14 жас*); әрбір адамның өзіне тән сән үлгісі болады. Яғни күнделікті әрбір адамның өз ішкі дүниесін сол сән арқылы шығару мақсатында қолданылатын дүние, яғни киім-кешек. Демек қазіргі таңда ең көп қолданысқа ие нәрсе (*әйел, 23 жас*); сән – түс үйлесімділігімен киім кию мәдениетін өзіндік қалыптастыру. Әр адамның қалауынша өз талғамымен киіну (*әйел, 21жас*); сән дегеніміз – менің ойымша өз қалауыңмен заманға сай киіну (*ер, 21жас*); сән – өз талғамына сай сәнді киім кию (*ер, 18 жас);* сән дегеніміз менің пікірімше, адам өзіне жарасатын, ерекше етіп көрсететін, бір қарағанда көрген адамның көңілі толатындай болып киіну (*әйел, 19 жас*); әдемі, жарасымды киіну (*әйел, 21жас*); әдемілік. Сыртыңды жасандырғандай, ішіңді де жасанды-

ру. Оның да сәні кетпес үшін рухани әрлеу. Сосын барынша әдемі болу, мінезбен, сөзбен, киім киіспен (*әйел, 33 жас*); сән мен үшін өзіңе деген сенімділік (*ер, 27 жас*); сән дегеніміз – киім кию мәдениеті, қоғамның дамуына байланысты сән де өзгеріп тұрады (*әйел, 23 жас*); заман талабына сай киіну (*ер, 26 жас*); сән дегеніміз – белгілі бір уақыт аралығында қоғамның мәдениетін, тұрмысын, этикасын айшықтайтын киім кию әдебі (*әйел, 19 жас*); жалпы «сән» ұғымын әркім әрқалай қабылдайды. Сән – адамның ұшқыр қиялынан туындайтын, әр адамның өзіндік ойын бейнелейтін творчествалық бейне (*әйел, 23 жас*); сән дегеніміз – әдемілік (ер, 27*жас*) т.б.

Нәтиже мен талқы

Тәжрибеден байқалғандай «сән» ұғымын әртүрлі жас мөлшердегі респонденттердің басым көпшілігі, әсіресе әйел адамдар – *талғамғасай киіну, өз қалауыңмен заманға сай киіну, ең көп қолданыстағы киім* деп түсінсе, ер азаматтар – *үйлесімді киім кию, заман талабына сай киіну, әдемілік, өзіңе деген сенімділік* деген тұжырымдардың басым екендігін байқаймыз. Ерлер мен әйелдер арасындағы қатар ұғым – *заман талабына сай киіну*. Демек, қазіргі қоғамда «сән» ұғымы ұлттық этномәдени ұғымдардан алшақтап, жаңа когнитивтік танымға ие «*қазіргі қоғамда танымалдыққа ие болған жаңа үлгідегі киімдерді кию*» ұғымымен астасады.

Келесі қойылған сұрақ «мен және сән» туралы. Яғни, адамның жеке өмірінде «сән» қаншалықты маңызға ие екендігін анықтау барысында бірнеше жауаптармен төмендегінше берілді:

2. Мен және сән? (*Өміріңізде «сән» қаншалықты рөл ойнайды, көрсетіңіз*):

– Маған келесі жылы не киетініміз қызықтырады – 12 (9,09%)

– Көпшілік қалай киінеді, солай киінуге тырысамын – 0 (0%)

– Өзіме қалай ұнайды, солай киінемін – 108 (81,82%)

– Ұлттық үлгіде тігілген киімдерді кигенді ұнатамын – 6 (4,55%)

– Сән қумаймын – 6 (4,55%)

Сауалнама нәтижесі көрсеткендей информанттардың басым көпшілігі (*108 инф. 81,82%)* өзіне қалай ұнаса, солай киінгенді ұнатады екен. Демек, қазақы қоғамда «сән қуу» *(батыстық сән киім үлгілеріне еліктеу*) аса белең алған жағдай емес. Көпшілік өз талғамына сай киінгенді жөн санайтындығын байқаймыз.

Келесіде «*сәнді киім» жөніндегі ақпарат* аталатын сұрақтар айдарында сәнге айналған киім-кешектер туралы ақпараттар мен жаңа мәліметтерді қайдан алатындығын анықтау мақсатында қойылды. Аталмыш сауалнама сұрағы төмендегінше:

3. «Сәнді киім» жөнінде ақпарат *(Сән әлеміндегі жаңа топтамалар мен үлгілер жөніндегі ақпаратты қайдан аласыз, көрсетіңіз)*

– «Сән» жөніндегі телебағдарламаларды көремін – 12 (9,09%)

– Сәнді жаңа топтамалар жөнінде каталогтар мен журналдар оқимын – 18 (13,64%)

– Сәнді киімдер топтамасы көрсетіліміне қатысамын – 18 (13,64%)

– Достарымнан білемін – 30 (22,73%)

– Басқа – 54 (40,91%)

Жоғарыда келтірілген дерек көздері бойынша «сәнді киім» жөніндегі ақпаратты сауалнамаға қатысушы респонденттің 41% жуығы «басқа» деп, ал 22,73%-ы достарынан білетіндігін белгілеген. Сауалнама нәтижесінен қоғамның көпшілік үлесі жақын араласатын досжарандарынан «сәнді киім» жөнінде ақпарат алмасу арқылы білетіндерін көрсетеді.

Қазақы қоғамда киім-кешектің түр-түсі ежелден маңызды рөл атқаратындығы тарихымызда белгілі. Әсіресе этномәдени тұрғыда жас ерекшелікке сай ер мен әйелдердің арнайы киім түстерін таңдап киетін болған. Мәселен, *ақ жаулықты әже, қызыл бешпентті қыз, қоңыр қамқалы тон киген жігіт ағасы* секілді түркестер тілімізде жиі қолданған. Ал, қазалы жерде *«қара»* түсті киім кию этностың «*қаралы үй*» секілді символикалық астарлы мән үстейтін ұғымдар екендігін көпшілік қауымның қазірде бірі білсе, бірі біле бермейді. Осы мақсатта қазіргі қоғамда киім мен оның түсіне қаншалықты мән берілетіндігін анықтау үшін бірнеше жауаптармен берілген арнайы сұрақ қойылды. Ол:

4. Киім-кешек және түс *(Сіз үшін сәнді киім түр-түсімен ерекшелену қажет пе? Егер олай болса қандай түстерді таңдар едіңіз?)*

– Мен үшін киімнің түр-түсі маңызды емес – 0

– Ағымдағы жыл киімдер үлгісінде сәнге айналған түр-түстерге назар аударамын – 18 (13,64%)

– Өзіме ұнайтын белгілі түстегі киімдерді таңдаймын – 114 (86,32%)

– Ұлттық менталитетімізге сай киім түстерін таңдағанды жөн санаймын – 0

Сауалнамаға қатысқан 114 информант «өзіме ұнайтын белгілі түстегі киімдерді таңдаймын» деп жауап берген. Нәтиженің бұлай көрсетуі

қоғамда ұлттық танымға қарағанда заманның жаңа ағысына бет бұру, яғни адам киім-кешек таңдағанда түріне, түсіне, дене бітімі мен қызметіне, психологиялық танымына сай түр-түстерді таңдайтындығы дәлел болуда. Жауаптар қатарындағы соңғы нұсқаны таңдамаудың да себебі осыда жатса керек.

Қазірде Қазақстан ұлттың армиясы, ұлттың соты, әуе темір жол қызметкерлері, академиктер, олимпиада жеңімпаздары т.с.с. ерекшелендіруді қажет ететін ұлттық кәсіп қызметкерлері қалай киінуі қажет деген сауалдар әліде туындап жатыр. Сонымен қатар ұлттық сән ғимараттары қандай киім үлгілерін жасап, халықаралық подиумдарында өздерін ұлт ретінде таныта алады деген сұрақтардың жауабында жастар тәрбиесіне тигізетін ықпалы мол. Аталған мәселелерді дұрыс шешу үшін халықтың киім кию мәдениетіндегі құнды мұраларын жандандыру бүгінгі күннің маңызды мәселесінің бірі. Осы орайда қоғамның пікірін танып-білу мақсатында «*сәнді формалар»* атты сауалнамаға арнайы сұрақ ұйымдастырылды. Жауаптар төмендегінше:

5. Сәнді формалар *(Мемлекеттік мекемелер мен арнайы қызмет саласында жұмыс істейтін қызметкерлерге, оқитын оқушылар мен ЖОО-на дейінгі студенттер арасындағы киім үлгісі қандай болу қажет? Оның заманауи сән үлгісіне қатысы бар ма?)*

– Қатаң және сәнге ешқандай қатысы болмау керек – 0

– Қазіргі сән үлгілеріне сәйкес келгенін қалар едім – 48 (36,36%)

– Ұлттық символдар мен рәміздер бейнеленген киім үлгісі болса игі еді – 36 (27,27%)

– Басқа – 42 (31,82%)

Байқағанымыздай, информанттардың 37%-ға жуығы «*қазіргі сән үлгілеріне сәйкес келгенін қаласа*», 27,27%-ы «ұлттық *символдар мен рәміздер бейнеленген киім үлгісі болса игі еді*» деп, ал қалғандары «*басқаны*» белгілеген. Демек, пікірлерде біріздiлік жоқ. Қоғам екіге жарылған. Бірі – ұлттық мүддені ойласа, енді бірі – заманауи батыстық үлгідегі киімдерді қалайды.

Қазақ халқының этномәдени сипатын танытатын заттардың бірі – ұлттық сәнді қолөнер бұйымдары. Қолөнер бұйымдарына: *зергерлік өнер, ағаш және темір ұсталығы бұйымдары, тігіншілік өнері, етікшілік өнері, ершілік өнері* т.б. жатады. Қазірде осы бұйымдар қаншалықты қолданыста және сұранысқа ие екендігін төмендегі сауалнама сұрақ-жауабынан байқаймыз:

6. Өміріңізде қазақы ұлттық сәнді қолөнер бұйымдарын тұтынасыз ба? (*Зергерлік әшекей бұйымдар, тұрмыстық заттар, ұлттық киімдер т.б.)*

– Ия – 12 (9,09%)

– Жоқ – 18 (13,64%)

– Кейде – 90 (68,18%)

Сауалнама нәтижесі көрсеткендей қазірде ұлттық сәнді қолөнер бұйымдарын күнделікті тұрмыста аса көп пайдаланбаса да кей жағдайда қолданатындықтарын көрсетеді.

Ертеде қазақ халқы өз қолөнерінде ою-өрнектерді кеңінен қолданған. Әдемі киімдер тігіп, үйдегі тұрмыстық бұйымдарды әсемдеп, зергерлік заттарды өрнектеген шеберлер де көп болған. Ою-өрнек халықпен бірге жасасып, оның рухани материалдық игілігіне айналып келеді. Бүгінгі таңда қайта дамып, бай мазмұн, жаңа түр тауып, өнер саласында биік деңгейде дамуда.

Ғұлама ғалым Ә. Марғұланның «Қазақтар ою-өрнек әлемінде өмір сүреді» деп айтқанындай, қазақ халқының ұлттық бұйымдарының барлығынан ою-өрнектің небір ғажайып үлгілерін көруге болады. Сол ою-өрнек әсемдік пен сәндіктің белгісі ғана емес, ол халықтың арманы, мақсатының, тілек мүддесінің нышаны, осы тұрғыданалып қарағанда, ою-өрнектің мазмұндық ерекшелігі сан алуан, астары терең.

Ендігі кезекте қазіргі қоғамда жастардың қазақы ою-өрнек жөнінде қаншалықты мәліметі бар, сәндік өнерде аталмыш өрнектерге қаншалықты мән берілетіндігін анықтауда сауалнамаға арнайы сұрақ құрылды. Нәтижесі келесідей:

7. Ою-өрнектер (*Қандай қазақы ою-өрнек түрлерін білесіз? Өзіңізге таныс ұлттық ою-өрнек атауларын жазыңыз*): Айта берсең түрі көп; білмеймін (5); еш; геометриялық түрін білем, аттарын білмеймін, жануарларға байланысты: мүйіз, қошқармүйіз, гүлдерге байланысты; қошқар мүйіз (54); найза; арқар мүйіз (12), айбалта, жұлдыз; құсмұрын (4), қос қанат, теңіз белгісі; жан-жануарлар мен өсімдік бейнеленген қазақы оюлар; түйетабан (6); жұлдыз, мүйіз, құсқанаты; сынық мүйіз (3), гүл (2), табан, шиыршық, тұяқ; тарақ, ирек, ботакөз т.б.

Қазақы ою-өрнек түрлері мен атаулары жөнінде сұраққа жауап берген информанттардың тең жартысына жуығы (54) «*қошқар мүйіз*» оюын, ал 9,09%-ы «*арқар мүйіз*» оюдың таныс екендігін жазған. Осыған сай қазірде, тұрмыс-тіршілік пен қолданатын тұрмыстық

бұйымдардың көпшілігінде *мүйізбен* бедерленген ою түрлерінің жиі ұшырасатындығы қоғамдық санада жақсы сақталған.

Р.Н. Шойбеков: «Қазақ халқының қолөнері – өте ерте замандардан келе жатқан, өсу жолы мен даму тарихы бар, шығу тарихы ғасырлар қойнауының тым тереңінен басталатын, бүгінгі заманымызға шын мәніндегі өнер туындысы ретінде небір асыл мұралар қалдырған мәдениетіміздің үлгісі. Археологиялық деректер мен тарихи жазба ескерткіштердің деректеріне қарағанда, қол өнері Қазақстан жерінде екі-үш мың жыл бұрын пайда болып, қаншама тайпалардың шығармашылығы арқылы қалыптасып, әрбір дәуірде өзінің өшпес ізін қалдырып, мәдени мұраға айналды» (Shoibekov R.N.,2012: 3) – дейді.

Сауалнаманың келесі сұрақтары қазақ халқының қолөнер бұйымдарына жататын *«қосалқа», «туатаяқ»* секілді этномәдени атаулардың ұғымдардан қазіргі әлеумет қаншалықты хабардар екендігін анықтау мақсатында қойылды. Алдымен атауларға тоқталсақ:

ҚОСАЛҚА *Күміс бетінде қосарлана келіп, жүрек бейнесіндегі алқаны бейнелейтін ою.* «Қосалқа» – қазақ оюларының ішінде көп тарағандардың бірі; ...кейде алқа, сырға, жүзіктің көзі сияқты заттарда қосарлана келіп, жүрек бейнесіндегі алқаны бейнелейді (Kasimanov S., 1969: 39).

ТУАТАЯҚ диал. *Киіз үйдің шаңырағына іліп қоятын, бірнеше ашалы, мүйізбен әшекейленген киім ілгіш* (Shoibekov R.N., 2012: 194).

Сауалнама нәтижесі:

8. «Қосалқа» дегеніміз не? Мойынға тағатын әшекей бұйым – 60 (45,45%); сақина түрі – 6 (4,55%); ою-өрнек атауы – 30 (22,73%); ертұрман атаулары – 0;басқа – 18 (13,64%).

9. Киіз үй жиһазының бірі – «Туатаяқ» *(Аталған сәндік жиһаз жөнінде қандай ақпаратыңыз бар, көрсетіңіз):* Сүйекпен әшекейлеп жасаған төсек, кереует – 0; Кереге желілерінің астына қойылған жастық ағаш – 18 (13,64%); мүйізбен әшекейленген киім ілгіш – 48 (36,36%); сандық, кебеже – 7 (5,3%)**;** ақпаратым жоқ – 54 (40,91%).

Көрсетілген деректер бойынша «қосалқа» атауын көбінесе (45,45%) мойынға тағатын әшекей бұйым ретінде таныса, ою-өрнек атауы екендігін 36,36%-ға жуығы анықтаған. Ал, киіз үй жиһазының бірі – «туатаяқ» жөнінде тең жартыға жуық информанттардың ақпараты жоқ болса, 36,36%-ға жуығы мүйізбен әшекейленген киім ілгіш екендігін белгілеген. Жалпылай, қазақы қолөнер бұйымдарына қатысты этномәдени атаулар тіліміздегі пассив қабатқа еніп, бүгінде мән-мағыналары көмескілене бастағандығы тілдік деректер бойынша айғақ болады.

Қорытынды

Сөзімізді түйіндесек, қазақы этномәдени сипатқа ие «сән» ұғымы қатар жүрген қолөнер бұйымдарының бірі тігіншілік өнеріне қатысты – ұлттық киімдер болса, ұлттың тарихи дамуы барысында талғам мен талаптың орын алуы, когнитивтік танымның алмасуы бұл ұғымдарды өзге қырынан танытады.

Әр халықтың тарихы бірегей, бұл сандаған ұрпақтың баға жетпес тәжірибесі. Ол азаппен келген тәжірибе. Содан да көшпелілердің рухани өмірін оның өз тарихынсыз елестету мүмкін емес. Өйткені түсіну арқылы адамның бүгінгі көзқарасы тұлғаның зерделі және мәдени дамуын бағалаудың анық дәл өлшемдерінің бірі. Оны тану арқылы туған жерімізді оның ұлы шежіресін құрметтеп, сүйе түсеміз.

Әдебиеттер

Қайдаров Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. Т. 3: Табиғат. – Алматы, 2013. – 608 б.

Тұрманжанов Ө. Қазақ мақал-мәтелдері. – Алматы: Ана тілі, 1993.– 213 б.

Сейдуллаева М. Қазақтың ұлттық киімдерінің негізінде жастарға эстетикалық тәрбие берудің педагогикалық бағыттары // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы. Педагогика ғылымдары сериясы. – 2014. – №2(42). – Б. 227-230.

Шойбеков Р.Н. Қазақ қолөнері аталымдарының түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сардар, 2012. – 312 б.

Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы, 1969. – 187 б.

References

Kaidarov A. Kazak tarana tili aleminde: etnolingvistikalyk sozdik [Kazakhsintheworldofthenativelanguage:theethnolinguisticd ictionary] T. 3: Tabigat. Almaty, 2013. 608 p.

Turmanzhanov U. Kazak makal-matelderi [Kazakhproverbsandsayings] Almaty: nativelanguage], 1993. 213 p.

Seydullayev M. Kazak tynulttyk kimderininnegizindezhastargaestetikalyktarbieberudinpedagogikalykbagyttary [Pedagogical direction ns of aesthetic education of young people on the basis of Kazakh national clothes] Bulletin of KazNPU named after Abai. Series of pedagogical sciences. 2014, No. 2 (42) See p. 227-230.

Shoibekov R.N.Kazak koloneriatalymdarinintusindirmesozdigi [An Expository Dictionary of Kazakh Handicrafts.] Almaty: Sardar, 2012. 312 p.

Kasimanov S. Kazak xalkynynkoloneri [Crafts of the Kazakh people]. Almaty, 1969. 187 p.

ҒТАМР 16.21.65

Амангазиева М.К.,

С. Бәйішев атындағы Ақтөбе университетінің доценті, ф. ғ. к.,
Қазақстан, Ақтөбе қ., e-mail: mika-230376@mail.ru

ТҮРКІ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ОРЫС ТІЛІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Тіл арқылы, тілдегі әртүрлі бірліктер арқылы, біз халықтың өмір сүру тәжірибесі мен салт-санасынан хабардар бола аламыз. Түркі тілдері мен славян тілдерінің түбір дәрежесінде де ортақ дүниесі болуы мүмкін деп жорамалдауға тарихи негіз жоқ емес: көне дәуірдің өзінде-ақ шығыс славяндар мен хун, бұлғар, куман-қыпшақ ру-тайпалары тығыз араласқандығы тарихтан белгілі. Олар ертеде де, қазірде де сан жағынан аз болған жоқ. Ресейдің ұлан-ғайыр ішкі және сыртқы өлкелерін мекендеп келген бұл халықтар мен ру-тайпалары орыс тілінің әсер-ықпалында бола отырып, өздері де оған әр түрлі дәрежеде әсерін тигізіп келді. Бүгінгі кездегі орыс тіліне сіңіп кеткен он мыңнан астам түркизмдерді осының айғағы деп айтуға болады. Мақалада бірнеше жылдық тарихи дамудың үрдісінде көршілес халықтармен жақын қарым-қатынастың нәтижесінде орыс тіліне енген күнделікті тұрмыста, шаруашылықта, өмірде кездесетін түркизмдердің лексика-семантикалық ерекшеліктері сөз болып, әр түрлі кезеңдердегі сөздіктерден келтірілген мысалдар арқылы лексикографиялық, этимологиялық талдаулар жасалады.

Түйін сөздер: лексикография, түркизмдер, этимология, тілдік бейне, сема, сөздік қор, т.б.

Amangazyieva M.K.,

Candidate of Philological Sciences, A/Professor of S. Baishev Aktobe university,
Kazakhstan, Aktobe, e-mail: mika-230376@mail.ru

Turkic vocabulary in Russian language

Any language contains information about the life experience of people, its traditions and customs. Hypotheses about the common ancient vocabulary in the Turkic and Slavic languages are not unfounded: history shows close contacts that have developed since immemorial time between the Eastern Slavs and the Huns, Bulgars, Kumans, Kipchaks and other Turkic tribes, whose number in antiquity is still quite high.

Dwelling on the vast expanses of Russia and its bordering territories, those nations and tribes were exposed to the influence of the Russian language and, in turn, had a significant impact on the Russian language, as evidenced by more than ten thousand of turkic lexicons mastered in Russian language.

The article deals with the lexical and semantic features of the turkic lexicons, borrowed by the Russian language as a result of close contacts with neighboring peoples in the process of the centuries-old history of coexistence; a lexicographic and etymological analysis of the words given in the dictionaries, which were published in different epochs.

Key words: lexicography, turkic lexicons, etymology, linguistic image, seme, lexicon, etc.

Амангазиева М.К.,

к. ф. н. доцент Актюбинского университета имени С. Баишева,
Казахстан, г. Актобе, e-mail: mika-230376@mail.ru

Тюркская лексика в русском языке

Язык хранит информацию о жизненном опыте народа, его традициях и обычаях. Гипотезы об общей древней лексике в составе тюркских и славянских языков небезосновательны: история свидетельствует о сложившихся с незапамятных времен тесных контактах между восточными славянами и гуннами, булгарами, куманами, кипчаками и другими тюркскими племенами, численность которых и в древности, и сейчас довольно велика.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Обитая на бескрайних просторах России и приграничных с нею территорий, эти народы и племена подверглись воздействию русского языка и, в свою очередь, оказали существенное влияние на русский язык, доказательством чему служат более десяти тысяч тюркизмов, освоенных русским языком.

В статье речь идет о лексико-семантических особенностях тюркизмов, заимствованных русским языком в результате тесных контактов с соседними народами в процессе многовековой истории сосуществования; производится лексикографический и этимологический анализ слов, приведенных в словарях, которые были изданы в разную эпоху.

Ключевые слова: лексикография, тюркизмы, этимология, языковой образ, сема, словарный фонд и др.

Кіріспе

Жалпы тіларалық байланыс мәселесінің лингвистер тарапынан зерттеле бастағанына 200 жылдан астам уақыт өтіпті. Осы уақыт ішінде бұл мәселе жан-жақты тексеріліп, оның неше алуан құбылыстары мен түрлері тиісті теориялық шешімін тапқаны мәлім. Алайда әрбір халықтың өзіндік тарихи даму жолы, басқа халықтармен араласу сипаты, өзіне ғана тән ерекшеліктерінің болатынына байланысты, бұл мәселені нақтылы тарихи лингвистикалық деректер негізінде зерттеуді талап етеді.

Орыс тіліне енген атаулардың қалыптасуына белгілі бір ретте сөздіктердің де атқарған рөлі бар деп есептейміз. Тілде кездесетін атаулардың қайсысы сөздік арқылы, қайсысы ауызша енді деген мәселені анықтау мүмкін де емес, дегенмен, ұлан-байтақ жерді мекендеп келе жатқан түркі халықтарының тілі, әдебиеті, тарихын ғылыми тұрғыда зерттеу тым әріден басталмаса да белгілі тарихы бар. Біздің зерттеу нысанымыз болып отырған түрлі лексикографиялық деректерде түркизмдерге қатысты көптеген атаулар берілген, әрі оның өзіндік когнитивтік сипаты бар екенін де зерделеуге болады.

Айталық, біздің заманымызда, яғни XX-ғасырдың ішінде орыс филологтары ішінен қазақ-түркі тілдік элементтердің орыс тілінде қалай сіңіскендігі жайын зерттеп, оның нәтижесін «Словарь тюркизмов в русском языке» атты сөздік түрінде жинақтаған өзіміздің жерлес ғалымымыз Елизавета Николаевна Шипова. (Shipova, 1954). Ол түркі сөздердің орыс тіліне әр дәуірде әр қилы жолмен таралып, сіңісіп, қолданыс тапқанын, оның бірсыпырасы әдеби тіл мақсаттарында кәдеге асса, қалғандары аймақтық деңгейлегі айырым қолданыстар ретінде өмір сүретіндігі жайында тартымды пікір айтқан және ең бастысы, сол тіл элементтерін көптеген басқа лексикографиялық деректермен салыстыра отырып, байыпты талдау жасаған ғалым.

Сөздіктің жауапты редакторы академик А.Н. Кононов бұл сөздік тұрғысында былай дейді: «Предлагаемый словарь тюркизмов составлен на материалах русского и тюркских языков, многочисленных исследований о тюркизмах русских и иностранных авторов и является первым трудом в истории лексикографии в этой области»… (Kononov, 1982: 237). Сөздікте екі мыңға жуық түрік сөздері қамтылып, оның ішінде сөздердің этимологиясына, орыс тілінде пайда болу тарихына шолу жасалады.

Еңбектің алғысөзін жазған Қазақстан Республикасы Ғылым Академиясының академигі І.К. Кеңесбаев сөздіктің құрылымын, мәнділігін, маңыздылығын айта келіп, өз сөзін былай деп жалғастырады: «Автором словаря тюркизмов, Е.Н. Шиповой, использованы все возможные и доступные ей источники начиная с памятников древнерусской письменности и данных засвидетельствованных художественной литературой, а также устных, включая областную речь и просторечие. Таким образом, ею зарегистрировано преобладающее большинство тюркских слов, представленный в диалектах русского языка (преимущественно в восточнорусском). А ведь именно диалектная лексика впитала в себя и сохранила до нашего времени и наибольшее количество тюркских слов». (Shipova, 1954:5). Автор Е.Н. Шипова өз еңбегі тұрғысында былай дейді: «Түркі лексикасы орыс тіліндегі кірме сөздер лексикасының бірқатары болып табылады. Орыс тіліне әр түрлі тарихи кезеңдерде түркі сөздерді (түркизмдер) көптеп кірді. Орыс тіліне енген түркизмдер кітаби немесе ауызша жолдар, ауызекі сөз (речь) арқылы меңгеріледі. Орыс және түрік халықтарының тікелей қарым-қатынасының нәтижесінде ол сөздер орыс фонетикасының әсеріне ұшырап, орыс тілі орфоэпиясының нормаларына сәйкес қайта қалыптасып немесе басқа этимологиялық түсініке ие болды. Орыс говорлары мен орыс ауызекі тілінде сақталынған түркі кірме сөздеріне зерттеушілердің назары көптеп ау-

дарылып жүр. Олардың белгілі бөлігі этимология тұрғысынан анықтауды, дәлелдеуді талап етеді». (Shipova, 1954: 7). Алғашқы кезде автордың алдында лексикографикалық материалдар бойынша орыс тілі лексикасының түркі қабатының барлық разрядтарын мүмкіндігінше қамту міндеті тұрды. Алайда жаңа материалдармен XX ғасырдың басынан бастап жарық көрген түрлі жұмыстарды, жинақтарды, мақалалар мен жеке айтылымдарды пайдалануы есебінен сөздік бойынша жұмыстың шекарасы кеңейді. Қазіргі таңда бұл еңбекті түркизмдердің этимологиялық сөздігі ретінде жіктеуге болады. Сонымен қатар түркизмдер туралы сөз еткенде В.И. Дальдің «Словарь живого великорусского языка», И.И. Срезневтің «Материалы для древнерусского словаря», академик Ф.Г. Филиннің редакциялық басқаруымен шыққан «Словарь русских народных говоров», 17 томдық орыс әдеби тілінің түсіндірмелі сөздігі мен барлық академиялық сөздіктерді, Д.Н. Ушаковтың редакциялық басқаруымен шыққан «Түсіндірмелі сөздікпен» анағұрлым ертеректе шыққан орыс тілінің сөздіктері, сонымен қатар Н.В. Горяевтің, А. Преображенскийдің, Ф. Миклошичтің, М. Фасмердің «Этимологиялық сөздіктеріне» тоқталмай кетпеуге болмайды.

Түркі этимологиясын дәлелдеу үшін қайнар көз ретінде В.В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» еңбегі мен екі тілдегі «Түркі-орыс және орыс-түркі сөздіктері» пайдаланылды. Анағұрлым кең тұрғыда Н.К. Дмитриевтің «О тюркских элементах русского словаря» еңбегі, сонымен бірге Ф. Корштың, П.М. Мелиоранскийдің, В.В. Бартольдттың, С.Е. Маловтың, А.Н. Кононовтың еңбектері және де түркизмдер бойынша Н.А. Баскаков, В.Д. Аракин, И.Г. Добролюбов, Д.С. Сетаров т.б. ғалымдардың әртүрлі уақытта жарық көрген мақалалары мен зерттеулері басшылыққа алынды. Аталған сөздіктерде реестрлік сөздер әліпбидегі тәртіп бойынша берілген. Әрбір сөзге грамматикалық сипаттама берілген, яғни зат есімдердің көпше және жекеше түрі, қай родқа жататындығы көрсетілген: етістік, сын есім, одағайларды сөз таптары (гл., прил., нареч., межд.,) көрсетіліп, содан кейін стилистикалық белгілері (стар., устар., нар.-поэт., обл. и др.) берілген. Олар көп жағдайда ашылады, яғни жақшаның ішінде: говор, үстеу, таралған жері, сөздің мағынасы беріліп отырған). Әрі қарай сөздіктерде кездесетін сөздердің содан алынған этимологиясы, ал кейбір жағдайларда түркизмдердің орыс жазуында пайда болуының уақыты туралы мәліметтер келтірілген.

Ескерте кететін жайт, сөздіктер этимологияны ашу талаптарын әрдайым қанағаттандыра бермейді. Сондықтан да олар түркизмдер бойынша этимологиялық еңбектер мен түрлі зерттеулерді (жеке мақалаларды қоса) пайдаланған. Авторлардың айтылымдары В.В. Радлов сөздігінің материалдарымен пысықталған. Осы сөздіктің түркі үстеулері (тілдері) туралы толық емес мәліметтер екі тілдік сөздіктерден алынған материалдармен толықтырылған.

Сөздік мақаланың соңында қорытынды ретінде қандай да бір зерттеушінің айтылымы немесе түркі тілдерінің сөздіктерінен алынған мәліметтерге сілтеме жасай отырып өздері құрастырған сөздердің түркілік этимологиясын растайтын автордың ескертулері берілген. Кейбір жағдайларда сөздік құрастырушылар сөздің этимологиясын түркі тілдік материалдардан пысықтай отырып береді.

Сөздіктердегі түркизмдерде дүниетанымдық ақпараттар айқын беріліп отырады. Олардың сипатын негізінен мағыналық талдау арқылы анықтауға болар еді. Әр ұлт тілінде дүние, әлем туралы түсініктерін түрлі тілдік фактілер арқылы кесіп-пішеді, қоршаған әлемнің тілдік бейнесі, негізінен алғанда, адамдар санасындағы дүниенің логикалық бейнеленуі жағынан ұқсас болып келеді. Құбылыстар арасындағы ұқсастықтар ұғым категорияларын жасайтын лексемалардың толығуына әсер етеді. Сол ұғым түрлерінің тұтастай алғандағы атаулары тілдің негізін құраса, әлемнің ондағы құбылыстардың тілдегі бейнесінен ұлт ерекшеліктерін танып-білуге болады. Профессор Э.Д. Сүлейменованың пайымдауынша, әлемнің тілдік бейнесі жайлы мәселе, көбінесе, түрлі дүниетаным мәселесі ретінде қарастырылады. (Sulejmenova, 1989: 152). Бүгінгі таңда дүниенің тілдік бейнесі ұғымында екі түрлі сипат бар. Оның алғашқысында нақты тілдерге және олардың арасындағы айырмашылықтарға қатысы жоқ болса, екіншісі нақты ұлт тілдерінің қатысуымен қалыптасқан және лексикалық номинациялар жүйесі тәрізді тілдер арасындағы айырмашылықтарға бағыт-бағдар жасаушы әлемнің тілдік бейнесімен байланысты болады. Бұрын және қазір белгілі этникалық топтардың аймағында аймақтық сөздерді кірістіру – кірме сөздердің көрінуінің ең маңызды тәсілі. Түркі және орыс формаларының аймақтық сәйкестігі мен сәйкессіздігі немесе олардың мағынасы негізгі тілде анықталуының дәлелі бола алады.

Эксперимент

Мысалға *Qalpag* сөзі түркі тілдерінде «бас киім, қалпақ, алым» деген мағыналарды білдіреді. Орыс тілінде бұл сөз отыздан астам мағынаны білдіреді: 1) «бас киімнің бір түрі» (қысқы бас киім, қалындықтың бас киімі, т.б.); 2) «сиымдылық мөлшері» (шай кесе, сүт құюға арналған кесе, т.б.; 3) «қақпак, жабын» (шатырдың түрі, пештің жоғарғы бөлігі, т.б.). «Шатыр, жабын» мағынасының жиынтығы түркі этимонының орыс жеріне аударылуының нәтижесі болуы мүмкін. Бірақ бұл болжамның тұрақсыздығы түркі тілдері мен орыс тілі говорларындағы берілген мағыналардың ареалдық сәйкес келуіне әкеліп соғады: В.В. Радлов *қалпақ* сөзінің «қақпақ» мағынасында қазақ, қырғыз тіліндегісін келтірген. (Radlov, 1911: 54).

Татар және қырғыз территорияларындағы орыс говорларында бұл мағына көрсетілмейді, соған байланысты бұл мағынаның орыс жерінде ерекше көріп отырғанымыздай, *колпак* лексемасы орыс тіліне «бас киім» мағынасында ене отырып, ақырында «төбені жабатын жабын, жапқыш, қақпақ» мағынасынан, ассоциациялық сәйкестігі бар басқа затқа аударылған атаулар детерминологизацияға ұшырады. Осындай сөздің мазмұнының ығысуы мен мағынасының кеңеюі лексика-семантикалық жағынан қолдау табады: укр. *ковпак – қалпақ – ұяға арналған қақапақ*; нем. *die kappe – бас киім, қалпақ – қап, қақпақ;* ағылш. *hood – капюшон, қалпақ – қап, қақпақ*.

Керісінше, *чембары//чамбары* сөздеріндегі орыс және түркі формаларының ареалдық сәйкес келуі негізгі тіл атауларды шектеуге көмектеседі. *Чемборы, чамбары* сөздерін М. Фасмер «түркі тілінің диалектілік формасынан енген, түркіше *salvar* сөзімен туыс» деп түсіндіреді. (Fasmer, 1973: 331). Орыстың *чомборы, чемборы* деген сөздері Сібір және Орал маңы говорларына тән. Бұл кездейсоқ емес. Сібір татарларының тілінде бұл сөз орыс тіліндегі формаға ұқсас қолданылады. Сол себепті бұл лексеманың этимологиясын анықтау үшін жақын, ұқсас формаларды іздестірудің кажеттігі жоқ. Талданып отырған сөздің орыс тіліндегі жазу тілінде бекітілмеуі, осы атаулардың аймақтық кірме сөзге жататынының белгісі.

Башлық сөзінен негізінен түркі этимонында ешқандай байланыс болмаған, бірақ тілге енгеннен бастып екі омоним тұлға болып қалыптасқан *башлық* сөзінің «бас киім (капюшон)» – екеуі де түркі сөзі, түркі тіл факторларына және хронологиялық кезеңдерге жатады; орыс тіліне түрлі жолдармен енді, түрлі қолданылу аясы болды. «Бірдеңенің (көбінесе балық аулау артелінде) бастығы, балық аулау кезіндегі басшы» деген мағынадағы *башлық* сөзі Пермь, Свердлов, Челябы, Байқал, Тобол, Томск говорларында «неводная артель состоит обычно из 17 человек, с башлыком во главе…». Сонымен қатар бұл сөз Татарстан және Башқортостандағы орыс говорларында кездеседі (…ета раньше так называли, башлык – главный рыбак, начальник). Кузбастың говорларында бұл сөз «түркі болыстарындағы әкімшілік міндет атқарушы ретінде таңдаулы Адам» деген көнерген мағынада қолданылады.

Қазіргі орыс әдеби тілінде «бас киім» мағынасындағы лексема бір ғана мағынада қолданылады. *Башлық* формасының орыс тілінде «бас киім» және «басшы, жетекші» мағынасындағы *башлық* сөзі XYI ғасырдың белгісі. Бұған 1586 жылғы Башлық Леонтьевич Кокорев деген антропонимист куә бола алады. (Fasmer, 1973: 161).

Бұл сөзді фонетика-семантикалық жағынан қарасақ, қыпшақ тілдер тобына жатады, жекелеп қарасақ татар тіліне жататын секілді. «Арнайы бас киім» мағынасы түркі тілдерінің Кавказ тобынан шыққан, Түркия мен Кавказға тән. Осыған сәйкес бұл кірме кештеу уақытта XIX ғасырдың алғашқы жылдарына жатады. Бұл уақытта орыстарда Кавказға, оның тұрмыс жағдайына кейін әдеби тіліне *башлық* сөзі Кавказ халқының арнайы бас киімінің атауы ретінде енді. Кавказ тілдерінің кең аймағында талданып отырған сөздің таралуын М.А. Хабичев көрсеткен: абаз. *башлық,* кабар.-черкес. *башлъыкъ*, осет. *баслыхъ,* сван. *башлыкъ*, груз. *башлучи,* убых. *башлъык,* мерг. *башляк*. (Habichev, 1980: 63).

Н.М. Шанский мен Н.К. Дмитриев *башлық* түркі тілінен, яғни татар тілінен XYI ғасырда енген деп есептейді. XYI ғасырда бұл сөз антропонимиялық *Шлыков* түрінде кездеседі. *Башлык* лексемасының хронологиясын жасаған Н.М. Шанский *шлык* сөзін XYI ғасырға жатқызады, бірақ *шлык* сөзінің *башлык* лексемасының ықшамдалған түрі деуі шындыққа жанаспайды.

Ал И.Г. Добродомов *шлык* сөзінің өзіндік тұлғасын анықтап берді. *Шлык* сөзін *башлык* сөзімен байланыстыруға болмайды, себебі хронологиялық семантикалық байланыс бұзылады. *Шлык* «бас киім», *башлык* XYI ғасырда «басшы, жетекші», ал «бас киім» мағынасындағы *башлык* сөзі XIX ғасырға жатады. (Dobrodomov, 1968). *Башлық (бас киім)*

сөзін татар тіліндегі сөз деудің де еш қисыны жоқ. Қазан татарлары мен башқұрттардың тұрмыс-салтын зерттеген еңбектерден бұл сөзді кездестірмейміз. Татар тіліндегі *бас киім* атауларын зерттеуші Р.К.Рахимованың еңбегінде де *башлық* сөзі кездеспейді. «Татарша-орысша сөздіктен» *башлық* сөзін семантикалық кірме сөз ретінде қарауымыз керек: бұл сөз Кавказдың түркі сөзі, татар тіліне орыс тілі арқылы енген. «Татар тілінің түсіндірме сөздігінде» *башлық* сөзі екі мағынада қолданылады: бірі, «шошақ төбелі бас киім», екіншісі, «капюшон» мағынасында. (Dobrodomov, 1968: 14). Бұл негізінен түркі тілінің бір аймақтан екінші бір түркі тілінің бір бұтағына орыс тілі арқылы семантикалық қабысу түрінде енген, татар тілінің сөйлеу тілінде *башлық* сөзі омонимдік «басшы, жетекші, бастық» мағынасынан басқа тек «бас киім» мағынасында, Пермь, Свердлов облыстарында және Башқұртстанда тоқылған «бас киім» мағынасында қолданылған «бас киім» мағынасындағы *башлық* сөзі Брянск, Псков, Архангельск, Дон және Кавказ казактарының говорларында кездеседі .

Башлық сөзі славян тілдерінің көбінде (поляк, болгар, серб, украин, белорус) кездеседі. Бәрінде де бір «бас киім» мағынасында. Бұл мағынадағы сөздің көне украин және көне белорус тілінде кездеспеуі, орыс тіліндегі басқа мағыналарының «басшы, жетекші» бұл тілдерде кездеспеуі, бұл сөздің кейіннен енгенінің, XYI ғасырдың алғашқы жартысына тән *шлык* сөзімен еш қатысы жоқ екенін білдіреді .

«Басшы, жетекші, балық аулау кезендегі басқарушы» мағынасындағы *башлық* сөзі белгілі бір аймақта ғана қолданылады. Ал *башлық (бас киім)* сөзі әдеби орыс тілінің говорларында және славян тілдерінде кең тараған.

Атауларды лингвогеографиялық тұрғыда зерттеу заттарды сандық-сапалық жағынан территорияларға бөлу оның мағынасына да қатысты. Осы лексеманың түркі аймақтарында тарауын біз былай деп атаймыз: күшті (қарқынды таралу), орташа, нашар, өте нашар.

Біріншісі түркі тілінен енген сөздер көп мөлшерде таралған территорияны қамтиды. Екіншісі түркизмдердің белгілі бір бөлігін қамтитын аудандар. Үшіншісі белгілі бір лексемалар; ең соңғысы жалпы халықтың ерекшеліктері бар түркизмдердің жеке-жеке кездесуі немесе тіпті кездеспеуі.

Түркі тілінен енген лексемалардың күшті қарқынды таралу аймағына Поволжье, Псков және Архангельск говорлары орташаға Орал өңірі, кейде Сібірде, орта Азия мен Кавказда нашар дамыған ауданға Ресейдің батыс және оңтүстік аудандары, өте жай тараған аудандарға Солтүстік-Қиыр мен Қиыр Шығыс аудандары жатады.

Ежелгі орыс тұрғындары мен түркі халқының көршілестігі және түркі тұрғындарының автономдығы кезінде де орыс говорлары әртүрлі болған. Кірме сөздер елдің қай бөлігінде болса да орыс және түркі халықтарының арасындағы байланыстың негізділігін көрсетеді. Түркизмдердің Европалық бөлікте кездесуі негізінен территориялық жағынан Владимир-Суздаль княздығына сәйкес келеді. Тарихи жағынан қарасақ, бұл аймақтағы орыстардың алдымен қыпшақтармен, кейіннен Поволжье татарларымен ұзақ уақыт қарым-қатынаста болғанын білеміз. Псков пен Архангельск говорларындағы кей атауларды тексергенде, олардың Волга бұлғарларымен тығыз байланыста болғанын байқаймыз. Новгород княздығының территориялық-әкімшілік ерекшелігі оның говорларында бірнеше көне мағыналардың сақталып және жаңа мағыналардың пайда болуына әсерін тигізді. Татарстан мен Башқұртстандағы және басқа да жерлерде, яғни түркі тілдес тұрғындармен көрші отыратын орыстардың говорларында осындай атаулардың ең көп бөлігін кездестіруге болады. Бұл көрсетілген аудандарда орыстар өте ерте кезден бастап қоныстана бастады.

Тұрғылықты халық, әкімшілік билікпен шаруашылық мәдени жағдайда жоғары сатыға көтерілді. Сол себепті олардың өміріне орыстардың әсер етуі қарқынды болды. Осы уақытта жер шаруашылығына, тіпті өзінің көршісімен түсінісу үшін белгілі бір сөйлеу тілін жасау керек болды. Сол себепті байырғы тұрғындар тілінің сөзін пайдалану басталды. Осыған байланысты бір тілден екіншісіне сөз алмасуы өмір қажеттігінен туды.

Көрсетілген аймақтардан орыс говорларының материалын қарай отырып, түркизмдердің негізгі бөлігі негізінен этнографизмге, экологизмге және окказионализмге жатады. Мұның бәрі орыс говорларындағы түркизмдердің Хазар қағанатындағы түркі тілді тайпалармен қарым-қатынасы кезеңіне жататындығын білеміз. Әсіресе, орыстар Қазан татарларымен бірге тығыз байланыста болды.

А.Х. Халиков былай деп жазды: «1006 жылы Русь пен Булгария арасында сауда-саттық келісім болды. Көне орыс заттары Бұлғар қалаларына көптеп әкелінді. Туыстық қарым-қатынастарда

болды. Князь Андрей Боголюбский Бұлғар ханшасына үйленді». Кейбір тарихшылар князь Владимир Суздальский бұлғар шеберлерін Руське шақырды, сонымен қатар Владимир мен Юрьев-Польскийге арналған шіркеудің құрылысына Бұлғариядан ақ тас әкелген. (Halikov, 1968: 44).

Нәтижелер мен талдаулар

Орыс және түркі тілдерінің арасындағы байланыс өте көне дәуірлерден басталады. Орыс-түркі тілдерінің байланысының дамуында бірнеше тарихи кезеңдерді ескермеске болмайды. Түркі тілдері мен орыс тілдерінің арасындағы қарым-қатынастарды ғалымдар бес кезеңге бөліп қарайды.

Ең көне кезең I-YIII ғғ. Киев Русінің қалыптасуына дейінгі уақытты қамтиды. YI-YIII ғғ. славяндар түрік-аварлармен, кейіннен хазарлармен, бұлғарлармен және т.б. түркі тілдес халықтармен, сол сияқты финугорлармен, ирандықтармен сауда-саттық байланыс орнатады.

Орыстар мен түркі халықтарының арасындағы ертеден қалыптасқан байланыс территорияның жақындығы негізінде, саудасаттық жасау арқылы бірінің тілін бірі түсінуі қажеттігінен пайда болды. Осыған орай алғаш тілмәш-аудармашылар пайда болды.

Екіншіден, әдетте моңғол-татар шапқыншылығына дейінгі кезең деп аталатын, Киев Русі кезеңінде (X-XII ғ.) орыстардың, әсіресе, оғыз, қыпшақ елдерімен қарым-қатынасы ерекше дамыды. Көптеген қыпшақ сөзін сақтаған орыс жазба ескерткіші «Игорь полкы туралы жыр» осы жылдардың көрінісі.

Үшінші кезеңде (XIII-XY ғғ.) Алтын орда хандығының ресми тілі саналған қыпшақ тайпаларының тілі тығыз байланыс құралына айналды: ғалымдар пікірінше осы кезеңде көптеген араб, парсы, моңғол, тибет т.б. шығыс тілдерінің элементтері де қыпшақ тілі арқылы орыс тіліне енген.

Төртінші кезеңде (XYI-XIX ғғ.) патшалық Ресейдің экспансиялық саясатының нәтижесінде Қазан, Астрахан, Сібір, Қырым хандықтары мен Орта Азия, Қазақстан, Кавказ халықтары Ресейдің қол астына өтеді. Орыс тілі де осы халықтардың тілімен қарым-қатынасқа түседі.

Бесінші кезеңге Ұлы Қазан төңкерісінен кейінгі дәуір жатады.

Әрбір кезеңнің өзіне тән ерекшеліктері болады. Осы кезеңдердің ерекшеліктеріне сай орыс тіліне түркі тілдері өз әсерін тигізді. Орыс тілінің сөздік қорына еніп қалыптасқан 10 мыңнан астам түркі сөздері (түркизмдер), міне, осының айғағы болса керек. Түркі тілдері арқылы орыс тіліне сол секілді славян тілдеріне тек түркі сөздері ғана емес, сондай-ақ, моңғол, иран, араб, қытай тілдерінің де элементтері енген. Н.К. Дмитриев түркі тілінен енген сөздерді шығу тегін ажыратпастан бәрін де түркизмдерге жатқызады. «Түркизмдердің ішінде түркілердің өзінікі және басқа тілден енген сөздер де кездеседі. Бұлар туркологиялық жұмыстарда айқын көрінеді», – дейді. (Dmitriev, 1958: 44).

Славян тілдері мен түркі тілдерінің арасындағы тарихи байланыстар басы ашық жеке-дара сөздермен ғана шектелмесе керек. Тіл фактілерін зерттеп қараған адамға бұл байланыстың тамыры тым алыста жатқан сияқты. Олай дейтін себебіміз, славян тілдері мен түркі тілдері арқылы енгендіктен, біз дәстүр бойынша түркизмдер «түркі тілдері элементі» деп қараймыз да, олардың шығу түріне көп мән бере бермейміз. Бұл да түркизмдерді зерттеуге байланысты ерекше көңіл бөлетін мәселе. Славян халықтарымен қай заманнан бері көршілес аралас-құралас өмір сүрген, бірге өсіп, бірге қайнасқан халықтардың көбісі – түркі тілдес халықтар. Олар ертеде де, қазірде де сан жағынан аз болған жоқ. Ресейдің ұлан-ғайыр ішкі және сыртқы өлкелерін мекендеп келген бұл халықтар мен ру-тайпалар орыс тілінің әсер-ықпалында бола отырып, өздері оған әр түрлі дәрежеде әсерін тигізіп келді. Орыс тіліндегі он мыңнан астам түркизмдер бұлардың бәріне ортақ бола тұрса да, оған әрбір тілдің қосқан өзіндік үлесі бар.

Қорытынды

Бір кезде орыс тіліне сіңісіп кеткен *балық* пен *алтын* сөздері тұлға жағынан сәйкестігін сақтаса, түркі тілдеріндегі қалыптасқан номинативті мағынасынан мүлдем өзгеше. *Балық* түркі тілдерінде «балық» біткеннің жалпы атауы болса, орыс тілінде ол балықтың түрін ғана «кептірілген балықты» білдіреді, ал түркі тілдерінде асыл металды білдіретін *алтын* сөзі Қазан төңкерісінен бұрынғы орыс тілінде ақша өлшемінің баламасы «денежная единица» ретінде қолданылған. Қазақ тілінде орыс тілінің әсерімен «ақша» мағынасында осы кезде қолданылатын *алтын теңге* деген тіркес бүгінде көнерген болса, ол орыс тіліндегі *не было ни гроша, да вдруг алтын* деген тұрақты тіркесте қолданыс тауып келді. Бұдан шығатын қорытынды: ана тіліміздің басқа тілдерде жүрген лексикалық ауыс-түйістерін де зерттеу

– тарихи лексикологияның міндетіне енетіндігі. Олар сөз тарихын аша түсуге, әр түрлі себептермен ұмыт болған, не көнерген сөздеріміздің өткен дәуірлердегі қалпын жергілікті (регионалды) ерекшеліктеріне қатыстығын, мағыналық, тұлғалық өзгерістерін анықтауды қажет етеді. Дегенмен де кейбір түркизмдердің орыс лексикасында алатын орны ерекше маңызды деуге болады. Мысалы, кейбір заттардың атын белгілейтін (асыл тастар, маталар) немесе әскери құрал, шен атаулары т.б. түркі лексемалары орыс әдеби тілге етене сіңіп кеткендігі соншалықты, олар поэтикалық образ тудыруда белсенді түрде қолданысқа ие болған.

Мәселен, орыс тіліне қабылданған аул сөзі көптеген түркі тілдерінде өзіне тән тұлғада *ауыл~айыл~аал~авыл* т.б. түрде қолданылады. Ал орыс тілінде солардың біреуі ғана қалыптасып, әдеби нормаға айналған. Демек, бүгінгі орыс тілінде ауыл сөзінің ең жақын прототипі қазақтың ауылы не соған жақын қыпшақ тобындағы тілдердің ауылы болса керек.

Славян тілдері мен түркі тілдерінің арасындағы ертеден келе жатқан алыс-беріс, ауыстүйістерін зерттеушілердің күні бүгінге дейін назарына ілінбей жүрген, ілінсе де тиісті шешімін таба алмай жүрген құбылыс – бұл тілдегі кейбір түбірлес, тұлғалас, мағынасы жақын лексемалар.

Профессор Н.Ж. Шаймерденова өзінің «Глоссы как феномен текста» атты зерттеуінде мынадай тұжырым-қорытынды айтады: «На современном этапе в работах многих лингвистов, историков, литературоведов центральное место занимают вопросы славянского и тюркского культурного наследия. Обращение к древним источникам позволяет осветить многие вопросы, касающиеся культурно-исторической информации». Автор одан әрі орыс тілді мұраларда кездесетін мынадай түркі сөздерін талдап көрсетеді: *изюм-жүзім*, *батман-батпан, юзбаш-жүзбасы, хан-хан, боярин-бай, везирь-уәзір, минбаш-мыңбасы* т.б. (Shajmerdenova, 1996: 127). Автор осындай тұжырымы арқылы ғалымдар алдындағы күрделі проблемалардың мол екенінің де бетін ашып көрсеткендей. Көне мұраларды, арнайы жазылған әртүрлі сөздіктерді барлай қарағанда, шынында да, көптеген ғылыми материалдарды анықтауға болады. Мұның өзі сөз-таңбаның ғана емес, халықтар мәдениетінің жақындасатын тұстарын анықтап береді.

Әдебиеттер

Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке / Шипова Е.Н. – Алматы: Мектеп, 1954. – 444 с.
Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России / А.Н. Кононов – Л., 1982 – 256 с.
Сулейменова Э.Д. Понятие смысла в современной лингвистике / Э.Д. Сулейменова – Алматы: Мектеп, 1989. – 152 с.
Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий / В.В. Радлов – СПб., 1911. – Т. 1-4. – 1478 с.
Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер –Москва: Прогресс, 1973. Т.4. – 475 с.
Хабичев М.А. Взаимовлияние языков Западного Кавказа / М.А. Хабичев – Черкесск, 1980. – 358 с.
Добродомов И.Г. Шлык, жилет / И.Г. Добродомов // Русский язык в школе. – Москва, 1968. № 3.
Халиков Х.А. История Татарской АССР / Х.А.Халиков. – Казань, 1968. – 412 с.
Дмитриев Н.К. О тюркских элементах русского словаря / Н.К. Дмитриев // Лексикографический сборник. II. – М., 1958.
Шаймерденова Н.Ж. Глоссы как феномен текста / Н.Ж. Шаймерденова – Алматы, 1997. – 129 с.

References

Dobrodomov I.G. (1968). SHlyk, zhilet [Shlyk, vest.] Russkij yazyk v shkole. M., No 3. (in Russian)
Dmitriev N.K. (1958). O tyurkskih ehlementah russkogo slovarya [On the Turkic elements of the Russian dictionary.] Leksikograficheskij sbornik. II. M., (in Russian)
Fasmer M. (1973). EHtimologicheskij slovar' russkogo yazyka [Etymological dictionary of the Russian language.] M.: Progress, T.4. 475 p. (in Russian)
Habichev M.A. (1980). Vzaimovliianie yazykov zapadnogo Kavkaza [Mutual influence of the languages of the western Kaukasus.] Cherkessk, 358 p. (in Russian)
Halikov H.A. (1968). Istoriya Tatarskoj ASSR [History of the Tatar ASSR.] Kazan', 412 p. (in Russian)
Kononov A.N. (1982). Istoriya izucheniya tyurkskih yazykov v Rossii [History of the Turkic languages in Russia.] Leningrad, 256 p. (in Russian)
Radlov V.V. (1911). Opyt slovarya tyurkskih narechij [The experience of dictionary of Turkic dialects.] SPb., T. 1-4. 1478 p. (in Russian)
Sulejmenova EH.D. (1989). Ponyatie smysla v sovremennoj lingvistike. [The concept of meaning in modern linguistics.] Almaty: Mektep, 152 p. (in Russian)
Shajmerdenova N.Zh. (1997). Glossy` kak fenomen teksta [Glosses as a phenomenon of text.] Almaty`, 129 p. (in Russian)
Shipova E.N. (1954). Slovar' tyurkizmov v russkom yazyke [Dictionary of turkisms in Russian.] Almaty, 444 p. (in Russian)

IRSTI 16.21.39

Ashirova A.T.[1], Kurmanbekovna B.M.[2],

[1]Candidate of philological sciences, Associate Professor,
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
[2]Candidate of philological sciences, Professor, Zhubanov University, Aktobe, Kazakhstan,
e-mail: anara_314@mail.ru, baglash@mail.ru

THE MAIN ISSUES IN TEACHING KAZAKH LANGUAGE

Currently, respectively,in social and communityinterestsothe Kazakh languageas the official languagefullyserved inthe field of science, it is important to revealthe status of scientificlanguage.Becausethe problem ofwhere togrouplanguagetext inthe field of scienceinscientific languageandscientific styleis stilldetermined by theone-sided, notsolved yet. Secondly,the needto discloseknownunitsof scientific language, identify their advantage, the location in the dictionarytype, making theirscientific description. Thirdly, lexicalise (lexicalization) terminologicalunitsin the main typesandkinds ofdictionaryto determinewhat should be themainlawsand methodsforterminologyandlexicographyis very important. Due to the fact that our country has the status of the state language of the Kazakh language, our native language has enough problems. The process of globalization, which is now expanding throughout the world, severely impedes national identity and national values. One of the main ways to preserve, develop and strengthen our language in such a difficult time is the development of national sciences and its terminology. One of the main ways of development of the Kazakh language as a language of science is to determine the status of a scientific language, to regulate the composition of terminological units, to determine ways of disclosing their meaning.

Key words: style, science, lexicography, methods, terminology.

Аширова А.Т.[1], Мұратбек Б.Қ.[2],

[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф. ғ. к., Қазақстан, Алматы қ.,
[2]Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетінің профессоры, ф. ғ. к., Қазақстан, Ақтобе қ.,
e-mail: anara_314@mail.ru, baglash@mail.ru

Қазіргі қазақ тілді оқытудың негізгі мәселелері

Қазіргі таңда, қоғамдық-әлеуметтік мүддеге сәйкес қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде ғылым саласында да толыққанды қызмет етуінің негізін қалыптастыруда, ең алдымен, ғылыми тілдің мәртебесін айқындау аса маңызды. Себебі ғылым саласындағы мәтіндердің тілін ғылыми тіл мен ғылыми стильдің қайсысына жатқызуға болады деген сауал осы күнге дейін біржақты анықталып, өзінің шешімін тапқан емес. Екіншіден, ғылыми тіл бірліктерінің ара-жігін ашып, олардың өзіндік ерекшеліктерін, сөздік түрлерінде орналасу орындарын анықтау, олардың ғылыми сипаттамаларын жасаудың қажеттілігі де белгілі болып отыр. Үшіншіден, терминологиялық бірліктерді сөздіктердің негізгі типтері мен түрлерінде лексикографиялаудың басты заңдылықтары мен әдіс-тәсілдері қандай болатынын айқындау бүгінгі таңдағы терминология үшін де лексикография үшін де аса маңызды болып отыр. Еліміздің егемендік алуы мен қазақ тілінің мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болуына байланысты ана тіліміздің өз шешімін күтіп тұрған көкейкесті мәселелері жеткілікті. Қазіргі кезде күллі әлемге жайылып келе жатқан жаһандану процесі әсіресе ұлттық ерекшелікті, ұлттық құндылықтарды сақтауға орасан кедергі келтіруде. Осындай қиын кезеңде тілімізді сақтап қалу, дамытып, күшейтудің басты амалдарының бірі – ұлттық ғылым тілін, оның терминологиясын дамыту. Қазақ тілін ғылым тілі ретінде дамытудың басты жолдарының бірі – ғылыми тілдің мәртебесін айқындау, терминологиялық бірліктердің құрамын реттеу, олардың мағынасын ашудың әдіс-тәсілдерін анықтау.

Түйін сөздер: стиль, ғылым, лексикография, әдіс-тәсілдер, терминология.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Аширова А.Т.[1], Курманбековна Б.М.[2],
[1]к.ф.н., доцент Казахского нацианального университета
имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
[2]к.ф.н. профессор Актюбинского государственного университета
имени Жубанова, Казахстан, г. Актобе,
e-mail: anara_314@mail.ru, baglash@mail.ru

Основные проблемы в обучении казахскому языку

В настоящее время, соответственно общественно-социальным интересам, чтобы казахский язык как государственный язык полноценно служил в сфере науки, очень важно раскрыть статус научного языка. Во-первых, вопрос о том, куда отнеси язык текста в сфере науки – в научный язык и научный стиль, до сих пор не нашел своего решения. Во-вторых, необходимо раскрыть единицы научного языка, определить их преимущества, расположение в словарном типе, сделать их научное описание. В-третьих, очень важно лексикографировать (лексикализации) терминологические единицы в основных типах и видах словаря, определить, какими должны быть главные законодательства и методики для терминологии и для лексикографии. Процесс глобализации, который сейчас расширяется во всем мире, сильно препятствует национальной самобытности и национальным ценностям. Одним из основных способов сохранения, развития и укрепления нашего языка в такое трудное время является развитие национальных наук и научной терминологии. Одним из основных способов развития казахского языка как языка науки является определение статуса научного языка, регулирование состава терминологических единиц, определение способов раскрытия их значения.

Ключевые слова: стиль, наука, лексикография, методы, терминология.

In connection with the gainingthe sovereignty of the country and the gaining the status of the state language of the Kazakh language is quite topical issue. Currently, the process of globalization, which has spread to the whole world, neagtivly affects to national identity and national values. One of the main ways to preserve, develop and strengthen our language in such a difficult period is the development of the national scientific language and its terminology. One of the main ways of development of the Kazakh language as a language of science is to determine the status of the scientific language, to regulate the composition of terminological units, to determine the ways and methods of their interpretation. First of all,as noted Professor A. Kaidar, it is necessary to strengthen the three parts on the pedestal of the native language – the inscription and drawing (Golden bridge between generations), onomastics (monument to the earth's surface) and terminology (his enriched, the source of renewal). In this regard, comprehensive scientific research in the field of terminology will help to form its scientific language. Problems of terminology in the Kazakh linguistics found in the writings of scientists such as A. Baitursynuly, K. Zhubanov, Zh. Aimauytuly, Kh. Dosmukhametuly, Kh. Kemengeruly, S. Zhienbayev, actual problems of kazakh national terminology. Scientific and theoretical problems of terminology in the Russian language became the object of scientific research A. Reformatsky, V.V. Vinogradov, N.A. Baskakov, D.S. Lotte, V.P. Danilenko, V.M., Lacik, P.A.V. Superanskaya. A comprehendsive in-depth study of specific sectoral systems of terminology, the definition of the composition and structure of industry terms and the definition of their correct definition indicate how important it is for the Kazakh linguistics prove to us the scientific work of scientists such as S. Akaev, Sh. Bilyalova, K. Ayapbergenova, M. Moldajarov, K. Kurkebaeva, A. Konyrov, A. Nurzhanova, S.Sarsenova. He studied the structure and system of terminological dictionaries, bases of formation of the Kazakh terminology as the branch considering questions of creation of the General terminological dictionary.To define the structure of the scientific language of S. AbdrasilovAlijanov, drew attention to the cognitive structure of the terminological system by Isanova S. scientific works of Kozhaeva M can be estimated as a good result in a new direction of the Kazakh terminology. (Alimzhanova, Almaty, 2007: 87)

Nowadays, in accordance with the social interests, it is important to form the basis for the full functioning of the Kazakh language both state and in the field of science, first of all, to determine the status of the scientific language. Due to the fact that the language of texts in the field of science can be attributed to some scientific language and scientific style, is still clearly defined and not resolved. Secondly, it is known that it is necessary to reveal intercultural units, to determine their specific features, location in dictionary forms, to make their scientific characteristics. The scientific solution of these problems is the basis for the correct definition

of terms and names in various lexicographical works. Third, the definition of the basic laws and methods of lexicography of terminological units in the main types and types of dictionaries is important for modern terminology. (K. Altaibekova, Moscow, 2009: 12)

One of the new problems widely covered in the science of the XX century – is the language of science. This term was considered in the field of philosophy and linguistics. Most philosophers understood it, on the one hand, as a scientific education, on the other, as a scientific apparatus necessary for the development of this scientific knowledge. According to the first, a broad philosophical concept, the language of science includes the concept of General scientific knowledge, which has a system and structure. The second, according to the logical understanding in the narrow sense, the language of science is a set of formal sign systems. (Orazbaeva. F, Almaty, 2000: 207)

According to the linguistic understanding considered in the science of linguistics, the language of science in a broad sense – is the language of scientific texts. The language of science in the narrow sense is the branch of metalanguage, typical for the scientific discipline. One group of researchers of scientific texts considers them as a functional language, the second group-as a functional style. Scientists who accept scientific texts as a functional style understand it as a form of stylistics. S. Aliszhanov t is one of the scientists who specifically considered this issue «the scientific language-one of the kinds of language that provides scientific sphere of human activities, the totality of texts that characterize this area. Scientific style is functional; this term is used to study the laws of language synthesis in scientific texts. The concept of scientific language is an integral system of grammatical and semantic means of sign units, applications that make up the core of the scientific style and the peripheral zone.These concepts are interrelated, so they are used as contextual synonyms.»

Research on the language of science, conducted in the last quarter of the XX century, brought new results. On the independence of the scientific language, that it is a type of»small language». The term «small language» (sublanguage, sublanguage), first introduced into scientific use in the 60s of the XX century, entered into a generalized application. It was known that its national language is a functional type, used in various fields of professional activity. Began to determine the ratio of the languages of branch of science, not typical for the literary language and the General application, constituting the main part of the national language. In foreign scientific circles, developments have been developed on languages used for special purposes (LSP – language for special purposes) as a specific kind of folk language. Indeed, the set of language tools used to reveal the formed system of concepts in specific areas can be called both a special-purpose language and a professional language. (Malbakhova. M, Almaty, 2003: 56)

The national language as the main tool of communication is used in all spheres of life. Literary language, which has become a national language of a certain sequence, the norm. Due to the fact that in society different types of relations language is not used equally. Therefore, for the systematic use of the language it is necessary to have a certain order. The field of science that studies the correct use of language signs is called stylistics. People use different types of styles during daily communication. In the literary language there is the following classification of styles:

1. General provisions official language style
2. Journalistic style
3. Style of popular science literature
4. Style of fiction
5. Style of speech.

The style of popular science literature began to be used in society later. The emergence of this style is closely connected with the development of science and technology. For use in the style of popular science literature terminological units in the branch language of professional science should come into national use. If you get into the national use of their meaning in a narrowly sectoral professional language changes. The syntax of the scientific language is also subject to change. Now the terminological unit is subject to the syntactic rules of the national literary language. Now this terminological unit ceases to be the unity of narrow branch languages of science. But it is clear that in its previous sense it can be used in this area. However, now it is impossible to put an equal sign between these two. (Zhanpeisova. M, Almaty, 2002: 180)

If you formulate the above facts and opinions, the scientific language has in its broad sense-the language of General scientific texts, in the narrow sense-the language of branch science. Scientific style is a style of popular science literature translated into literary language for a wide range of readers. Text written in the language of a particular field of science cannot be considered to be written in the scientific style. Because there are thousands of scientific

fields, they have their own scientific languages. All this is nationwide, part of the national language.

S. E. Nikitina describes four types of analysis of the language used for special purposes: philosophical, stylistic, terminological and statistical.

«From the point of view of philosophical analysis, when it comes to the suitability of language for the visual representation of scientific ideas, in professional thought it was known that the main function of language is natural language. It is established that artificial symbolic languages, as an integral part of professional language, cannot be replaced by natural language, completely replaced by natural language. The stylistic analysis found that the characteristic features of the scientific language «accuracy», «objectivity», «lack of expression» are not stylistic features, are not the result of the analysis of a specific text and, conversely, characteristic of the General scientific thinking. However, the results of terminological analysis are very popular and useful for the professional language; it should be taken into account: the concept of terminology with the concept of professional language is not the same; terminology is not only an integral part of the lexical level of the professional language. Statistical analysis covers most basic levels of professional language, but is not used in semantics. A complete comprehensive study of the professional language is possible only with the joint use of these four types of analysis «.

In the Kazakh lexicography M. Malbakhov, whoresearched this problem argues that the concept of metalanguage in lexicography is used in two different senses: «metalanguage the first of a series of broad' values-description language, which is transmitted to a specific concept. When translated into the language of lexicography this dictionary is a description language transmitted to the unit that is metacom dictionary. The second metalanguage is metaphysics used in the study of certain branch terms of linguistics. When translated into the language of lexicography is the language of the industry-wide names lexicography' that is, Meta language lexicography. The researcher of the problem of scientific knowledge Zh. Musaeva concluded about the professional language of science as follows: «first, it is known that the basis of the language of professional science is the natural language, and symbolic symbols serve only as auxiliary. Secondly, it is determined that the language of professional science is not a style and is not considered to be the stylistic features of the professional signs used in it. Therefore, it is not necessary to apply the term of scientific style, pronounced in a generalized sense from the point of view of the literary language, in relation to the branch of professional language of science. The language of branch science is not style. Thirdly, it is known that the terms are only an integral part of the special, professional language of science, that is, metalanguage, are not formed not only from the terms of the scientific language. «Why don't we say that the industry terminology as long as the industry metalanguage» will not be scientifically correct. Fourth, it is known that the results of semantic analysis with the help of a scientific metalanguage do not statistically come to the conclusion.In the work of K. Altaibekova also widely covered. In the course of these studies, the conclusion is made: «the language of branch science is not a style». The dictionary of the writer's language is a work in the language of professional science with special purposes. We made sure that the language dictionary is a scientific dictionary, its text is a scientific text. In addition, he also noted that the dictionaryis a work in the language of professional science for special purposes. Due to the fact that this article discusses in what field of science is this work, which is created for special purposes, we are responsible for the fact that it is made according to the laws of lexicography, including lexicography of the writer. In the dissertation work of Musayeva Zhanerke «the nature of the names of metalanguage used in the Kazakh lexicography» we are talking about the throwers of the Kazakh lexicography. In the first part of thework «fundamentals of metalanguage Kazakh lexicography» are the scientific insights about metalinguistics, metalanguage names. According to Musayeva, metalinguistics, metalanguage names have become a scientific revolution since the second half of the XX century. In the» Great encyclopedic dictionary of linguistics « and» in the dictionary of linguistics «metalinguisticsis given the concept of»metalanguage object-the field of linguistics, learning language as a means of description.» In the dictionary O. S. Akhmanovis given: «1. (psycholinguistics, exolinguistics); 2. The definition of» science of languages (throwers) of the second generation) metalinguistic terms. Metalinguistics and metal terms in Kazakh linguistics have been published recently by G. Kaliyeva in the book «dictionary of terms in linguistics». In this work, metalinguisticsis given the concept of»the field of linguistics, studying the internal semantic features of the language associated with the consciousness of people, social life.» The dictionary also contains the second meaning of the term (the science of the

second-line language, studying the natural-human language as an object). In this vocabulary article reference is made to the term Metalanguage. In connection with metalanguage, the article States that it is the»second» language, a methodological language that studies the natural language of mankind as an object («object-language»). It should be noted that in the concept of the second ordinary language, methodological language is a very valuable formulation. This is combined with the findings of our study. Then the author said: «metalanguage in linguistics is often formed on the basis of linguistic units, as in language. Thus, describing natural language, it always acts as a part of natural language. Metalanguage phenomenon in language education, which is based, on the one hand, are between the terminal system relations, on the other-the General scientific vocabulary, consisting of words and phrases used in the study of language». The scientist, firstly, very accurately noticed the relationship of metalanguage to cross-functional relations, and secondly, says that the scientific vocabulary based on metalanguage. The author writes that» as a means of scientific communication, the term is clearly manifested in metaspeech-analysis, their relationship is expressed in the creation of lexicographical means, the interpretation of certain terms.» Further, the author :» the system of concepts in linguistics, adopted in the throwers, refers to the methodological directions. In connection with the philosophical (methodological) foundations of this direction, one term can be interpreted in different ways,» gives examples of different interpretations of the term phoneme in different phonological schools. In fact, metalanguage research, comparing and exploring such diversity, humiliate scientific language in science. In conclusion, it should be noted that in order to conduct professional research in a particular field of science, it is necessary to have an established scientific language (metalanguage). This is due to the lack of systematic study of the names of scientific sources, terms in the same field of science, which was not formed branch of scientific thesaurus. The necessity of basic knowledge about lexicography is specified.

If you formulate the above facts and opinions, the scientific language has in its broad sense-the language of General scientific texts, in the narrow sense-the language of branch science. Scientific style is a style of popular science literature translated into literary language for a wide range of readers. Text written in the language of a particular field of science cannot be considered to be written in the scientific style. Because there are thousands of scientific fields, they have their own scientific languages. All this is nationwide, part of the national language.

References

Alimzhanova G. (2007). Syntax of scientific prose. Almaty, 87p. (in Kazakhstan)
Altaibekova K. (2009). Lexicographic nature of terminological units. Moscow: Higher school. 12p. (in Russian)
Dictionary of linguistics. Almaty, 1998.
Kaliyev G. (2005). Explanatory dictionary of terms of linguistics. Almaty, 47p. (in Kazakhstan)
Khazimova A. (2002). National-cultural sources of Kazakh phraseology: Cand.disser. Almaty, 121p. (in Kazakhstan)
Large encyclopedic dictionary. Linguistics. M., 1990.
Malbakhova M. (2003). Structural basis of the explanatory dictionary of the Kazakh language. Almaty, 56p. (in Kazakhstan)
Musaeva G. (2006). the nature of the names of metalanguge used in the Kazakh lexicography. Almaty, 85p. (in Kazakhstan)
Nikitina E, Semantic E. 1987. Analysis of the language of science. On the material of linguistics. Almaty, (in Kazakhstan)
Orazbaeva F. (2000). Linguistic relation: theory and methodology. Almaty, 207p. (in Kazakhstan)
Smagulova G. (1998). National-cultural aspect of phraseological units. Almaty, 63p. (in Kazakhstan)
Tyrgynbaeva B. (2000). Developing teaching technology. Study guide. Almaty, 28p.(in Kazakhstan)
Ualiev N. (1989). Phraseology and language norm. Almaty, 68p. (in Kazakhstan)
Zhanpeisova M. (2002). Module teaching technology as means of teaching. Almaty, 180p. (in Kazakhstan)
«Zhas Alash», «Turkistan», «Almaty», «Egemen Kazakhstan», «Altyn », «Aygak», «ana tili» newspaper.

Әдебиеттер

Алиүжанова. Г. Ғылым прозасының мәтіні. – Алматы, 2007. – 87 б.
Никитина С.Е. Ғылымның тілін семантикалық талдау. – Алматы, 1987.
Малбахова М. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің құрылымдық негізі. – Алматы, 2003. -56 б.
Мұсаева Г. Қазақ тілінің лексикографиясында қолданылған металлангалардың атауларының табиғаты. – Алматы, 2006. – 85 б.
К. Алтайбекова. Терминологиялық бірліктердің лексикографиялық сипаты. – Мәскеу: Жоғары мектеп, 2009. – 12 б.

Үлкен энциклопедиялық сөздік. – Алматы,1990.
Лингвистиканың сөздігі. – Алматы, 1998.
Калиев Г. Лингвистикалық терминдердің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2005. – 47 б.
Оразбаева Ф. Лингвистикалық қатынастар: теория және әдіснама. (оқу құралы). – Алматы: РБК, 2000. – 207 б.
Жанпеисова М. Оқу құралы ретінде модульдерді оқыту технологиясы. – Алматы, 2002. -180 б.
Тырғынбаева Б. Оқу технологиясын дамыту. – Алматы, 2000. – 28 б.
Хазимова А. Қазақ фразеологиясының ұлттық-мәдени көздері: кандидаттық диссертация. – Алматы, 2002. – 121 б.
Уалиев Н. Фразеология және тілдік нормалар. – Алматы, 1989. – 68 б.
Смағұлова Ғ. Фразеологиялық бірліктердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы, 1998. – 63 б.
«Жас Алаш», «Түркістан», «Алматы», «Егемен Қазақстан», «Алтын», «Айгақ», «Ана тілі» газеттері.

ҒТАМР 81'22(075.8)

Әбділәшімұлы Д.[1], Иманқұлова С.М.[2],

[1]Орталық Ұлттар университетінің доценті, тарих ғ. д., Қытай, Пекин қ.,
[2]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің [2]доценті, ф. ғ. к.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail:airu331@sina.com; isalta_69@mail.ru

ТАРИХИ МӘТІНДЕРДІҢ ЛИНГВОПРАГМАТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Мақалада қазақтың хан, сұлтандарына қатысты жазылған тарихи кітаптар, далалық мәдениет сипатындағы шежірелер, ескі қазақ жазба тіліндегі мұрағат құжаттары қытайша, манжурша дереккөздер негізінде Әбәлпейіз уаңға қатысты тарихи мәтіндер антропоөзектілік бағыт бойынша лингвопрагматикалық тұрғыдан талданады. Тарихи мәтіндер ұлттық мәдениеттің бөлігі болуымен қатар жекелеген тарихи тұлғалардың өмірінен дерек беретін ақпарат көзі ретінде сипатталып, мәдениетаралық коммуникацияның артуына негізделеді. Мақалада тарихи сана мен тәрбиені ұштастырудың парадигмалық аспектілері, тарихи сана төңірегіндегі негізгі теориялық білімнің өзектілігі мәселелері жүйеленеді. Деректерді прагматикалық тұрғыдан зерттеуде тілдің коммуникативті қызметі мен құрылымы бірлікте сипатталып, тілдік құралдардың мақсаты айқындалады. Тарихи дереккөздер арқылы Әбілпейіз ханға қатысты мәліметтер нақтыланады, мазмұны жағынан зерделеніп, толықтырылады.

Түйін сөздер: Әбілпейіз уаң, сұлтан, отбасы, қазақша, ханзуша, манжурша дереккөздер, дәйектерді талдау, тарихи мәтіндер, парадигма.

Abdilashimyly D.[1], Imankulova S.M.[2],

[1]Doctor of Historical Sciences, A/Professor of Minzu University of China, China, Beijing,
[2]Candidate of Philological Sciences, A/Professor of Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: airu331@sina.com; isalta_69@mail.ru

Linguopragmatic character of historical texts

The article was based on historical books from Kazakh Han - Sultanes, chronicles of steppe cultural heritage and documents from Kazakh – Chinese – Manchu, in terms of language communication, by analyzing the historical texts with anthropocentrict aspects in regards to Abilpeiz wang. The source of the paradigmatic researching describes the communicative function and structure of language in unity, denotes the purpose of language tools. Meanwhile, it has been expounded that historical texts are not only the part of national culture, but also a source of information for the life of some historical figures, based on the information of intercultural communication. According to historical sources, specified information relating to Abilpeiz, supplemented in a meaningful way. It is a fact that has pragmatic value, characteristic of that era.

Key words: Abilpeiz wang, his family, Kazakh – Chinese – Manchu documents, factual analyzing, paradigmatic.

Абдилашимулы Д.[1], Иманкулова С.М.[2],

[1]д. ист. н. доцент Центрального университета малых наций, Китай, г. Пекин,
[2]к. ф. н. доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: airu331@sina.com; isalta_69@mail.ru

Лингвопрагматический характер исторических текстов

В статье с лингвопрагматической стороны анализируются исторические тексты, летописи степного культурного наследия о казахских хан-султанах по антропообразному направлению и документы казахско-китайско-маньчжурского периода. В источнике прагматического исследования описываются коммуникативная функция и структура языка в единстве, а также обозначается цель языковых средств. Являясь неотъемлемой частью национальной культуры,

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

исторические тексты рассматриваются как важнейший источник изучения жизненных и творческих биографий великих деятелей прошлого. По историческим источникам уточняются сведения, относящиеся к Абильпейз вану, и дополняются новыми сведениями с целью подтверждения межкультурной коммуникации. В статье выявляются факты, имеющие прагматическое значение и характерные для той эпохи.

Ключевые слова: Абильпейз ван, семья, источник, казахские, китайские, манчжурские источники, фактологический анализ, парадигма.

Кіріспе

Бүгінгі таңда коммуникация мәселелері ғылымның түрлі салаларымен тығыз байланыста қарастырылуда. Атап айтқанда, коммуникация теориясы тарих, қоғамтану, мәдениеттану салаларымен сабақтастықта сипатталып, зерттеу жұмыстары пәнаралық байланысты арқау етіп келеді. Тіл біліміндегі антропоөзектік бағыттың жандана түсуіне байланысты бүгінде коммуникативті лингвистика, мәтін лингвистикасы, стилистика, әлеуметтік лингвистика, прагматика, мәдениетаралық коммуникацияға арналған зерттеулер өзекті болып отыр. Тілді прагматикалық тұрғыдан зерттеуде тілдің коммуникативті қызметі мен құрылымы бірлікте сипатталып, тілдік құралдардың не мақсатта жұмсалғаны айқындалады. Мұнда мәтін коммуникацияның негізгі бірлігі ретінде ақпарат жеткізетін, білімді сақтайтын тілдік құрал ретінде сипатталады. Осыған байланысты академик Ә. Қайдар: «Кез келген тілдің қоғамда өзара байланысты үш түрлі қызметі бар. Оның басты қызметі: коммуникативтік, яғни қоғам мүшелерінің өзара қарым-қатынас жасап, бір-бірін түсінуі, пікір алысуы үшін қажетті қызметі. Оның екінші қызметі – көркем шығарма тіліне тән, адам баласына тән образ арқылы ерекше әсер ететін, ләззат сыйлайтын, эстетикалық қызметі. Тілдің бұл қызметі, әрине, қаламгердің шеберлігіне, сөз саптау мәдениетіне байланысты. Ал тілдің үшінші бір қызметі ғылыми терминмен айтқанда, «аккумулятивтік қызметі» деп аталады. Яғни ол – тілдің ғасырлар бойы дүниеге келіп, қалыптасқан барлық сөз байлығын өз бойына жиып, сақтап, оны келешек ұрпаққа асыл мұра ретінде түгел жеткізіп отыратын игілікті қасиеті. ... Тіл фактілері мен деректері – тұла бойы тұнып тұрған тарих. Сондықтан этностың өткендегі тарихы мен этнографиялық байлығын біз ең алдымен, содан іздеуіміз керек (Қайдар, 1985: 19) – деп жазады. Бұл орайда әсіресе тарихи деректерге негізделген мәтіндердің орны ерекше. Шағын мақаламызда Әбілпейіз уаңға қатысты тарихи деректерді негізге аламыз.

Әбілпейіз уаң (王 wang) – XVIIIғасырдың соңғы жартысында Қазақ хандығының саяси өміріне белсене араласып, шығыс бөліктеріне билік жүргізген көсем, әйгілі қолбасы. Абылай хан жұңғарларға қолды болғанда орнына аманатқа барған. Ол – Әбілмәмбет ханның 2-ұлы. Шежіре-деректер бойынша, Шығайдың 6-ұрпағы: Шығай → Есім → Жәңгір → Тәуке → Болат → Әбілмәмбет → Әбілпейіз. Чиң патшалығы мен Қазақ хандығы арасындағы қарым-қатынастың қалыптасып, дамуына өшпес үлес қосқан саяси тұлға. 1757 жылы тұңғыш рет патша ордасына жіберілген Абылайдың елшілерінің қасында Әбілпейіздің де елшілері болған, патшаға арналған хатқа Абылаймен бірге Әбілпейіз де өз мөрін басқан. Осының өзі-ақ Әбілпейіздің Абылаймен бірлікте саяси сахнаға ерте көтерілгендігінен дерек береді (Әбділәшімұлы, 2016: 44). Тарихи жазбаларға сүйенсек, Әбілпейіз 1764 жылы Чиң патшалығы тарапынан «уаңдық» лауазым алған (Цзун, 1969: 15). Жарым ғасырдан астам екі жақтың арақатынасында Әбілпейіз бен оның ұрпақтары жағынан Чиң патшалығына жазылған хаттардың жалпы саны ұқсас мезгілдегі қазақ хан, сұлтандарымен салыстырғанда әлдеқайда көп. Қазірге дейін белгілі болғандарының саны – мөлшермен 100 паршаға тарта. Бұлар қазақтар жағынан Чиң патшалығына жазылған хаттар жалпы санының 60 пайызға жуығын иелейді (Әбділәшімұлы, 2016: 39-41). Демек, бұл– Әбілпейіз бен оның ұрпақтарының қазақ даласының саяси өмірінен алатын орнына немқұрайды қарауға болмайтынын көрсетеді.

Эксперимент

1.1. Әбілпейіз уаңның отбасы жөніндегі тарихи дәйектің далалық мәтіндердегі сипаты

Әбілпейіз уаң жөнінде ел арасында тараған аңыз-әңгіме, шежіре-дерек аз емес. Жүңго

(Қытай) еліндеXX ғасырдың 80-жылдарында Әбілпейіз әулетіне қатыстыішінара естелік-мақалалар жазылып, баспа бетінде жарияланды. Соңғыжылдары түрлі баспалардан шыққан шежірелік кітаптарда да Әбілпейіз уаң, оның ұрпақтары туралы бірсыпыра мағлұмат деректер кездеседі (Өтегенов, Жусанбаев, 2008: 592). Әйткенмен нақты ғылыми зерттеулер жасалмағандықтан, Әбілпейіздің өміріне қатысты бір арнаға тоғысқан ортақ көзқарас әлі күнге дейін қалыптаспай келеді, әркім өз алдына ой қорытып, сан алуан пікір білдіруде.

Қазақ хан, сұлтандары хақында ғылыми зерттеу жүргізуде аңыз-әңгіме, әулет шежірелерімен қатар тарихи жазба мәтіндерге де баса мән берген жөн. Осылардың ішінде өз заманындағы шоқтығы биік, сүбелі еңбектердің бірі – этнограф, тарихшы Құрбанғали Халидидің (1846-1913) 1910 жылы Қазандағы «Өрнек» баспасынан шыққан «Тауарих хамса» («تواريخ خمسهٔ شرقى» – «Шығыстың бес мемлекетінің тарихы») атты кітабы (Құрбанғали, 1910: 798). Бұл еңбек XX ғасырдың 60-жылдары алғаш қытай тіліне аударылып таныстырылса (Құрбанғали, 1962) 80-жылдары кітаптың қазақ тарихына қатысты тараулары ғана іріктеп аударылып, қазақ тілді әдеби журналдарда жарияланды (Әбузарұлы, 1984: 20-50). Ал оны бастан-аяқ тәржімалау ісі 90-жылдардан кейін ғана ресми қолға алына бастады. Соның нәтижесінде қазіргі қазақ тіліндегі аударма нұсқасы Қазақстанда 1992 жылы жарық көрсе (Төтенаев, Жолдасов, 1992: 304), елімізде (ҚХР) 2014 жылы баспадан шықты (Сәлиһ, Әбдірахманұлы, 2014: 470).

«Тауарих хамсада» қазақ хан, сұлтандарына қатысты көптеген құнды тарихи мағлұмат бар. Солардың ішінде Әбілпейіз уаңға қатысты деректер – өз алдына бір төбе. Кітап авторының қазақтың ауызша тарихы аясында жазып, реттеген түпнұсқа материалдарына сүйенсек, Әбілпейіздің отбасына қатысты шежіре-дерек былай өрбиді:

Түпнұсқаның көшірмесі:

ابوالفيض خان دورت خاتون آلوب تناسل لنوب اولادى هربرى بر طائفه ايلگه توره ليك قيلديلر كته خانم بوڭا خانم پاتشه ديورلر بوكاى خان نڭ همشيره سى اولور، ايكنچى قلماق خانى نڭ قزى چغان خانم دور، اوچونچى قره قلپاق قزى اوزبيكه خانم، دورتنچى قرغز منابڭ قزى تومار خانم دور، ابوالفيض خان بوداغى اوشبو دورت خانم دن تارقالور، كته خانم دن بوبى توره يالغوز...ايكنچى خاتون جنكه آلغان چغان خانم دور. اوّلگى ايرى باراق دن خان خواجه توغمش ايدى... ابوالفيض دن جوچى توره توغدى...اوچونچى خاتونى قره قلپاق قزى اوزبيكه خانم آغاداى توره نڭ آناسى بودور...ابوالفيض نڭ دورتنچى خاتونى تورغاوت قزى طومار خانم بعض لر بونى قرغز قزى ايدى ديديلر. كوكاداى سمن جباغى توره لرنڭ آناسيدر...

Транскрипциясы:

Abū al-Fayżḥān dört ḥātun alup tanāsullanup, awlādī har biri bir ṭāyfa elgä törelik qïldïlar. Ketäḥānïm buga Ḫānïm pātša deyürlär, Bökäy ḥānnïŋ hamšīresi olur. Ekinči, qalmaq ḥānïnïŋ qïzïČaġan ḥānïm dur, üčünči, qaraqalpaq qïzïÖzbiyke ḥānïm, dörtinč, qïrġïz manabïŋ qïzï Tumar ḥānïm dur. Abū al-Fayżḥān budaġï ošbu dört ḥānïmdïn tarqalur. Ketäḥānïmdïn Bobï töre yalġuz…ekinči ḥātun jeŋgä alġan Čaġan ḥānïm dur, awwalgi eri Baraqdïn Ḫānḫwāja toġmïš edi…Abū al-Fayżdïn Jočï töre toġdï…Üčinči ḥātunï qaraqalpaq qïzïÖzbiyke ḥānïm Aġaday töreniŋ anasï budur…Abū al-Fayżnïŋ dörtinči ḥātunï torġawït qïzïṬumar ḥānïm, ba‘ẓlar qïrġïz qïzï edi deydilär, Kögaday, Samen, Jabaġï törelärniŋ anasï dur…

Қазіргі қазақ тіліне аудармасы:

Әбілпейіз хан 4 әйел алып, өсіп-өркендеп, ұрпағының әрбіреуі әр тайпа елге төрелік етті. Кете ханым бүгінде «Ханым патша» делінеді, Бөкей ханның емшектесі. Екінші – қалмақ ханының қызы Шаған ханым. Үшінші – қарақалпақ қызы Өзбике ханым. Төртінші – қырғыз манабының қызы Тұмар ханым. Әбілпейіз ханның үрім-бұтағы осы 4 ханымнан тарайды. Кете ханымнан Бопы төре жалғыз... Екінші әйелі – жеңгелей алған Шаған ханым, әуелгі күйеуі – Барақтан Ханқожа туған еді[1]... Әбілпейізден Жошы төре туды... Үшінші әйелі қарақалпақ қызы Өзбике ханым – Ағадай төренің анасы...Әбілпейіздің төртінші әйелі – торғауыт қызы Тұмар ханым, кейбіреулер оны «қырғыз қызы» деседі, Көгедай, Сәмен, Жабағылардың анасы... (Құрбанғали, 1962: 355).

Жоғарыдағы дереккөздерден Әбілпейіз уаңның некелі жарлары және олардан туған балалардың біршама толық хатқа түскенін ұғына аламыз. Онда ең алдымен Әбілпейіз ордасындағы ханымдардың рет саны дәріптелген. Онан соң олардың тегі, есімі, ұлдарының аты-жөні толық хатталған. Кітаптың 1896 жылы жазылғанын ескерсек, мұнда айтылған шежі-

[1] Бұл туралы қытай деректерінде нақты хаттаған әрі оны Әбілпейіздің үлкен ұлы есебінде қараған (10).

ре-деректер уақыты жағынан едәуір ертерек қағаз бетіне түскен аса құнды тарихи материалдар болып есептеледі. Сонымен қатар кітап авторының туып-өскен өлкесінің тарих-шежіресін көнекоз қариялар мен хан, сұлтан ұрпақтарынан сұрай жүріп жазуы аталмыш кітаптың беделін көтеріп, бағасын асырған.

1.2. Тарихи дәйектің қытайша, манжуша деректерде сипатталуы

Чиң дәуірінде жазылған қытайша тарихи еңбектерде Әбілпейіз уаң бен оның балаларына қатысты нақты мәлімет жазылған. Мысалы, «Шинжяң туралы қысқаша шолуда» Әбілпейіздің әкесі, аға-інілері мен балалары, тіпті толық болмаса да немелеріне дейін хатқа түскен. Сондай-ақ олардың істеген ізгі істері, қай жылдары патшаға дидарласа барып, қандай дәрежелі жіңсе, ұтағат қадап қайтқандығы сынды маңызды мазмұндар сөз болған. Аталмыш еңбекте хатталған Әбілпейіз балаларының аты-жөні үлкенінен кішісіне қарай реті бойынша төмендегідей: 1) Ханқожа, 2) Жошы, 3) Бопы, 4) Қадай, 5) Ағадай, 6) Көгедай, 7) Сәмен, 8) Жабағы [10].

Жоғарыдағы екі кітап жазылған тарихи кезең, кеңістік, кітап жазудағы төл мақсаттар мен оны жазуға қажетті материалдардың келу қайнары т.б. жақтарынан өзара парықты болғанымен, мазмұндық жақтан бір-бірін толықтап, ойға арқау болған ұғымдардың сыры ашыла түскен.

Бұлардан сырт, Әбілпейіз уаңның әйелі мен бала-шағаларына қатысты аса құнды дереккөз ретінде XVIII ғасырдың соңынала хатталған манжуша тарихи мәтіндерді мысал етуге болады. Бұл – Чянлұңның 49-жылы 1-айдың 10-күні (1784 жылы 31 қаңтар) Іле әскер басы Науаң тарапынан Чянлұң патшаға жолданған хат. Патша оны сол жылдың 28 ақпанында тапсырып алып, бұрыштама жазған. Құжат мазмұнынан байқағанымыздай, онда Әбілпейіздің әйелдері мен балалары жөнінде нақты деректер хатталған. Үзінді төмендегідей:

Транскрипциясы:

(1) geli (2) wesimburengge, hanghojo i eniye de banjihangge (3) jolci, hanghojo i sasa banjimbi, nurali i (4) sargan jui de banjihangge bopu, gʻadai sasa (5) banjimbi, hoise sargan de banjiha agadai (6) emhun, burut sargan de bajihangge kugudei, (7) jai juwe ajige jui bi, gemu encu banjicibe, (8) hanghojo, jolci ci tulgiyen, gūwa gemu bopu be (9) dahalambi, aha kimcime tuwaci, ahūn deo meni (10) meni eniye be dahame, teisu teisu banjime (11) ofi, dorgide majige fakcashūn gese, erei (12) jalin ginggulеme (13) donjibume wesimbuhe…(Мәлімдеме 1)

Қазіргі қазақ тіліне аудармасы:

Патша ағзам, тағы да мыналарды жолдап отырмын: Ханқожаның анасынан туғандықтан Жошы мен Ханқожа екеуінің шешесі бір; Нұрәлінің қызынан Бопы мен Қадай туған; хойсы әйелінен[2] Ағадай жалғыз; бұрт әйелінен[3] Көгедайдан өзге, 2 кішікене бала бар. Аналары бір болмаса да, Ханқожа мен Жошыны қоспағанда, түгелдей Бопының айтқанына көнеді. Құлыңыз егжей-текжейлі сұрастырып көріп еді, ағалы-інілілер өз шешелерімен бірге жеке-жеке өз алдыларына күн кешеді екен, араларында аздаған алааулыздық та бар көрінеді. Аталмыш істерге байланысты осы мәлімдеме арнайы жіберілді... (Гуйлинь, 2012: 159).

Бұл – қазақ уаңы Әбілпейіздің үй іші мен бала-шағасына қатысты уақыты жағынан ең ертеде жазылған тың дереккөз. «Тауарих хамсадан» 112 жыл бұрын хатталған бұл мәлімдемеде Әбілпейіз ордасындағы ханымдар мен олардан туған балалардың аты-жөні қатарлы құнды деректер жазылған. Аталмыш мәлімдеме Әбілпейіз уаң қайтыс болған соң көп өтпей жазылғандықтан, тарихи тұрғыдан алғанда, ондағы мазмұндардың шындыққа барынша жақын екенін ескерткен жөн.

«Тауарих хамсадағы» мазмұндармен салыстырғанда манжуша мәлімдемеде өзіндік ерекшеліктер байқалады: «Тауарих хамсада» Әбілпейіздің бірінші әйеліне Нұрәлі ханның қызын жатқызса, мәлімдемеде Ханқожаның шешесін басқы орынға қояды, бірақ оның тегі жөнінде ештеңе айтылмайды. Алдыңғысында Нұрәлі ханның қызынан Бопы жалғыз туғаны туралы дерек келтірілсе, кейінгінсінде Бопы мен Қадайдың бір шешеден екеніжазылады. Шын мәнінде, Бопының туған інісі – Қадай 1786

[2] Мұндағы «hoise» сөзі қытайшада«回子 (hui zi)» иероглифтерімен таңбаланып, көбінесе «мұсылман» мағынасында қолданылады. Осыған сәйкес, мәтіндегі «хойсы әйелін» «Таурарих хамсада» айтылған «қарақалпақ қызы» деп ұғындық. Бізше Өзбикенің тегі о бастан хатқа түспей, «Тауарих хамсаға» дейін ауызша тарих арқылы жалғасып отырған.

[3] Чиң патшалығы кезінде қырғыздарды осылай атаған, қытай иероглифтермен «布鲁特 (bu lu te)» тұлғасында хатталған. «Бұрт әйелі» деп шежірелерде үнемі айтылатын Көгедай, Сәмен, Жабағылардың шешесі Тұмар ханымды меңзеп отыр.

жылы ауырып қайтыс болған. Бұл жөнінде алдыңғы зерттеулерімізде арнаулы тоқталған болатынбыз (Әбділәшімұлы, 2009: 51-57). Қазақтың ауызша тарихымен сусындап өскен Құрбанғали Халиди неліктен Қадайды ауызға алмады? Әлде бұл уақиға ел жадысынан шығып, ұмыт болды ма? – бұл жағы беймәлім. Құрбанғали Халидидің еңбегінде Тұмар ханымның тегі туралы екіұшты пікір айтылса, мәлімдемеде оның қырғыз қызы екені ашық жазылған.

Байқағанымыздай, жоғарыдағы тарихи материалдарға ғана сүйеніп, Әбілпейіз уаңның алғыншық бәйбішесінің кім екеніне (Нұрәлі ханның қызы Ханым патша ма әлде басқа ма?) жіп тағып, төрелік айту біршама қиын. Аталмыш мәселені түбегейлі шешу үшін тағы да жазба дереккөздерге жүгінуге тура келеді. Бір қызығы – дәл осы түйінге қатысты дерек манжуша мәлімдемеде кездеседі. Онда Іле әскербасы Науаңның Әбілпейіздің орнына Ханқожа уаң сайланғаннан кейін ол жөніндегі ел ауанын аңдау барысында естіп-білгендері жазылған. Бұл тарихи дерек жоғарыдағы 1-мәлімдеме сияқты Чянлұңның 49-жылы 1-айдың 10-күні (1784 жылы 31 қаңтар) Науаң тарапынан патшаға жолданған. Патша оны сол жылдың 28 ақпанында тапсырып алып, бұрыштама жазған. Онда былай хатталған:

Транскрипциясы:

(1) …hanghojo ahūn deo ceni fejergi hasak sai arbun (2) muru be kimcime tuwaci, hasak se hanghojo de (3) gūnin daharakūngge waka, damu bopu be jingkini hasak (4) hehe ci banjiha jui seme doshun haji tuwame, (5) ini ici sula gisun leolecehengge inu bi, ne (6) umai gūwa gūnin turgun tuyembuhe ba akū, (7) arbun muru gemu umesi sain…(мәлімдеме 2)

Қазіргі қазақ тіліне аудармасы:

...Ханқожа ағалы-інілілердің иелігіндегі қазақтардың жағдайын жан-жақты сұрастырып көрсек, қазақтардың ішінде Ханқожаға бағынғысы келмейтіндер жоқ дерлік, олар тек Бопыны «қазақ бәйбішеден туған» деп сыйлап өздеріне жақын тартады екен. Оған (Бопыға) қауесет жеткізетіндердің болуы әбден мүмкін, қазірше жат ниеттегі әрекеттер байқалған жоқ, жағдай айтарлықтай жақсы... (Гуйлинь, 2012: 60).

Бұл мәлімдемеден Бопының Әбілпейіздің байбішесінен туғанын, «қазақ әйел» деп жазылғанынан оның Нұрәлі ханның қызы екенін ұғынаамыз. Өйткені манжуша мәлімдемеде оның Нұрәлінің қызынан туғаны көрсетілген болатын.

Шынтуайтына келгенде, жоғарыдағы тарихи дереккөздер мазмұндық жақтан бір-бірін толықтапотырғанын байқауға болады. Мысалы, 1-мәлімдемеде Әбілпейіздің 4 әйелінің аты аталмай, тегі ғана аз-кем сипатталады. «Тауарих хамсада» бұл жағынан біршама толық мағлұмат берген. Манжуша мәлімдемеде «Ханқожаның шешесі» дегені «Тауарих хамсадағы» жеңгелей алған қалмақ қызы Шаған ханымды; «Нұрәлінің қызы» дегені,Бөкей ханмен емшектес болған Ханым патшаны; «хойсы әйелі» дегені, қарақалпақ қызы Өзбикені «қырғыз әйелі» дегені, қырғыз манабының қызы Тұмар ханымды меңзеп отырғанын жанамалай түсінуге болады. 2-мәлімдемеден Әбілпейіздің байбішесінің кім екенін анықтай аламыз. 1-мәлімдемеде, кейінірек жазылған «Шинжяң туралы қысқаша шолуда» Әбілпейіз балалары алған шендеріжасы үлкенінен кішісіне қарай реті бойынша хатқа түссе, «Тауарих хамсада» Әбілпейіздің 4 әйелінің аты-жөні, олардың Әбілпейізбен некеленген уақыттарытуралы дерек келтірілген.

Нәтиже мен талқы

Жоғарыдағы тарихи жазба материалдарды өзара салыстырып, сараптай келіп, ауызша айтылған аңыз-әңгіме, шежірелерден гөрі жазба дереккөздерге ден қоя отырып, Әбілпейіздің 4 некелі жары болғанын анықтай аламыз. Олар: Нұрәлі ханның қызы – Ханым патша, қалмақ ханының қызы – Шаған ханым, қарақалпақ қызы – Өзбике ханым, қырғыз манабының қызы – Тұмар ханым. Екіншіден, Әбілпейіздің қай жарынан кім туғанын, олардың аты-жөнін дәп басып айта аламыз. Яғни, 1-әйелі Ханым патшадан Бопы мен Қадай, 2-әйелі Шаған ханымнан Ханқожа мен Жошы, 3-әйелі Өзбикеден Ағадай, 4-әйелі Тұмар ханымнан Көгедай, Сәмен, Жабағылар туған. Сонымен қатар Ханқожа мен Жошыны қоспағанда, Әбілпейіз балалары ішінде Бопының өте беделді болғанын аңғарамыз.

2. 1. Әбілпейіз уаңның қайтыс болуына қатысты дәйектің қазақша мұрағат деректерінде сипатталуы

Қазірге дейінгі зерттеулерде қазақ уаңы Әбілпейіздің 1783 жылы ауырып қайтыс болғаны туралы айтылады. Бұл – тарихи

дереккөздер негізінде қорытындыланған ғылыми пікір екені даусыз. Әйткенмен олардың ешқайсысында Әбілпейіз уаңның қай жерде, қашан, қалай өмірден озғаны жөнінде нақты дерек келтірілмеген. Оның басты себептерін, бір жағынан, тарихи дереккөздердің тапшылығымен байланыстыруға болса, екінші жағынан, қазақ хан, сұлтандары хақында жасалған ғылыми зерттеулердің тым баяулығымен түсіндіруге болады.

Дегенмен мұрағат қорына жасаған ізденістеріміздің арқасында осындай мәселелерді толық шешуге негіз бола алатын қазақша мұрағат құжаттарының барын алғаш байқадық. Яғни Әбілпейіз уаңның балалары – Ханқожа, Жошы, Бопылардың 1783 жылы тамыз айында Шәуешекте тұрып іс басқарған Тарбағатай амбаны Хұйлиңға жолдаған бір парша хатын тілге тиек етуге болады[4]. Хат Чянлұң жылнамасының 48-жылы 8-айдың 8-күнгі (1783 жылы 4 қыркүйек) Тарбағатай амбандарының патшаға жолдаған мәлімдемесімен бірге жіберілген, микрофильмдегі нөмірі: 127: 77. 3256-3267. Хат сызықты қағазға жазылған. Хаттың түпнұұсқасы қазір Қытай бірінші тарихи мұрағатында сақтаулы.

Тұпнұсқаның көшірмесі:

(١) یرنیک یوزین کون نیک کوزین هم پسنی (٢) بلیب تورغان یوغاری بعدا ازین نیک اسن (٣) لکیب تلایمیز کوب یل لارغه (٤) سیر یلی دین بری اولوغ خان نیک آلتون ایتکین توتوب تورغالی (٥) اغام ابوالفیض وانک یوغاری ازین بغداکا اغول (٦) بولوب تورغالی قراجی لاری قل بولوب تورغالی (٧) یارلیمز بایب یالغوزمیز کوبایب تورغان (٨) یوغاری بغدا ازین خان نیک دولتنده ابوالفیض (٩) وانک روزه آی نیک اوج ینکی پسندا علمدین (١٠) اوتی لار (١١) تاربغتای شهرین بلیب تورغان خبه آمبان (١٢) باتور آمبان غه خط کوتردوک یغادا تورغان (١٣) پلمپس میزنی بلدوروب بلکان ایش لارمیزنی یوغاری (١٤) کوتریب یخشی بپساب توروشنی اوزنکیز بلینکیز

[مهر] ابوالفیض بهادر سلطان

Транскрипциясы:

(1) Yerniŋ yüzin, künniŋ közin hamesini (2) bilip turġan yoġarï boġda ezenniŋ esän- (3) ligin tiläymiz köp yïllarġa. (4) Sïyïr yïlïdïn beri uluġḫānnïŋ altun etägin tutup turġalï, (5) aġam Abū al-Fayż waŋ yoġarï ezen boġdaga uġul (6) bolup turġalï, qračïlarï qul bolup turġalï (7) yarlïmïz bayïp, yalġuzïmïz köbäyip turġan. (8) Yoġarï boġda ezen ḫānnïŋ dawlatïnda Abū al-Fayż (9) waŋ rūza aynïŋ üč yäŋisindä ʻālamdïn (10) öt[t]ilär. (11) Tarbaġatay šaharïn bilip turġan ḫebä amban, (12) batur ambanġa ḫaṭ kötärdük yaġada turġan. (13) Bilmäsimizni bildürüp, bilgän išlärimizni yoġarï (14) kötärip, yaḫšï yasap turušnï öziŋiz biliŋiz.

[muhr] Abū al-Fayż bahādur sulṭān

Қазіргі қазақ тіліне аудармасы:

Жердің жүзін, күннің көзін барлығын біліп тұрған жоғары боғда Еженнің есендігін көп жылдарға тілейміз. Сиыр жылынан бері[5] ұлық ханның алтын етегін тұтып тұрғалы, ағам Әбілпейіз уаң жоғары Ежен боғдаға ұл болып, қарашалары құл болып тұрғалы жарлымыз байып, жалғызымыз көбейді. Жоғары боғда Ежен ханның дәулетінде Әбілпейіз уаң ораза айының 3 жәңесінде дүниеден өтті. Жағада тұрып Тарбағатай шаһарын[6] билеп тұрған Хыб амбан, Батыр амбанға[7] хат жаздық. Білмейтінімізді айтып, білген істерімізді жоғары жеткізіп, жақсы істеп тұруды өздеріңіз білгейсіздер.

[мөр] Әбілпейіз баһадұр сұлтан

Жоғарыдағы хат мазмұнынан байқағанымыздай, Әбілпейіз уаң қайтыс болған соң көп ұзамай (19 тамыз) балалары алдымен Тарбағатайды билеп тұрған Хыб амбан, Батыр амбандарға естірту үшін хат жазып, елші жіберген. Онда Әбілпейіз уаңның қайтыс болған уақытын «Ораза айының 3 жаңасы» деп жазады. Бұл уақыт кейінірек Ханқожа қатарлылардың Іле генералына жазған қазақша хатында да кездеседі. Онда тіпті Әбілпейіздің аптаның қай күні дүние салғаны да анық жазылған, Яғни, « روزه آی نیک اوج ینکی پسندا آزینه کونی» (rūza aynïŋ üč yäŋisidä

[4] Шынтуайтына келгенде, бұл жолы жолданған қазақша хат екі нұсқа. Оның бірі – Әбілпейіздің қазасын естіртіп жазған хат, енді бірі – Шәуешекте іс басқарып отырған жергілікті әкімшіліктегілерге тарту ат беріп, қарымжысына күріш сұрата жазған хаты. Мұнда хат жазылған уақыт «19 тамыз» болып нақты көрсетілген. Соңғы хат автордың «Қытай бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар» атты кітабында арнаулы талқыланған (Әбділәшімұлы, 2016: 156-158).

[5] Бұл арада «Сиыр жылы» деп Абылай мен Әбілпейіз елшілерінің тұңғыш рет Бейжиңге барып қайтқан жылын меңзеп отыр. Яғни мұнда Чиң патшалығы мен Қазақ хандығының ресми қарым-қатынас орнатқан 1757 жыл айтылып отыр.

[6] Шәуешек жамбылының (绥靖城 sui jing cheng) «Тарбағатай шаһары» деген атпен хатқа түсуі қазақша хаттар жөнінен алғанда тұңғыш рет. Манжушасында хаттағы жазылымға сәйкес «tarbahatai hoton» болып тәржімаланған.

[7] Бұлар Чиң патшалығы тұсында Шәуешекке келіп іс басқарған мәнсаптылардың лауазым аттары. Яғни «hebei amban», «baturu amban» сынды манжуша лауазым аттарының қазақшадағы дыбыстық баламасы.

āz□na küni) [8] делінген. Григориян күнтізбесі бойынша,1783 жылдың 2 тамызы жұма күнге тура келеді. Міне, бұл – қазақша мұрағат құжаттарындағы Әбілпейіздің қайтыс болуына қатысты нақты деректер. Ескерте кететін бір жайт: хаттың соңындағы мөрде «Әбілпейіз баһадұр сұлтан» деп жазылған. Бұдан Әбілпейіз қайтыс болғанымен, балалары бастапқы хаттарында әкелері Әбілпейіз уаңның мөрін пайдаланын байқауға болады.

2.2. Тарихи дәйектің манжуша мұрағат деректерінде сипатталуы

1783 жылы тамыз айының соңын ала Тарбағатай амбаны Хұйлиң қатарлылар Шәуешек жамбылында қазақ елшілерін қабылдап, Ханқожалардың хатын тапсырып алады әрі елші Маралшылардан мән-жайды толық ұғысқаннан кейін іле-шала 4 қыргүйекте патшаға мәлімдеме жазып, хат мазмұны мен елшілердің ауыз жүзінде айтқандары бойынша Әбілпейіз уаңның қай жерде, қалай, қашан қайтыс болғаны туралы маңызды мәліметтер жолдайды. Әрине, мұндай тарихи жазба деректер аталмыш уақиғаның жай-жапсарын егжей-текжейлі түсіну үшін ауадай қажет. Осы манжуша мәлімдемеден үзінді келтірейік:

Транскрипциясы:

(1) wesimburengge, (2) aha hūiling, udai gingguleme (3) wesimburengge, hasak wang abulbis nimeme akū oho (4) babe (5) donjibume wesimbure jalin, jakan katung gol karun ci, (6) hasak wang abulbis i jui hanghojo sei takūraha (7) sunjaci jergi jingse tojin funggala hadabuha (8) hasak maralci sebe benjime isinjifi, ahasi cembe (9) acafi fonjici, alarangge, meni wang abulbis cingges i (10) bade nimeku bahafi sunja inenggi nimefi ere aniya (11) nadan biyai ice ilan de nimeme akū oho, (12) meni wang ni katun, taiji hanghojo, jolci, bopu (13) se membe takūrafi, hebei amban, baturu amban de (14) belek morin, hoise hergen i bithe alibume (15) jihe, jai umai encu baita akū seme alambi,…

Қазіргі қазақ тіліне аудармасы:

Құлдарыңыз, Хұйлиң, Ұдайлар қазақ уаңы Әбілпейіздің ауырып қайтыс болғаны жөнінде құзырыңызға мәлімдеме жіберіп білдіріп отырмыз, хабардар болғайсыз.

Жақында қазақ уаңы Әбілпейіздің ұлы Ханқожалар Қатынсу қарауылы [9] арқылы бесінші дәрежелі жіңсе, көк түсті ұтағат қадаған қазақ кісісі Маралшы[10]қатарлыларды жіберіпті. Құлдарыңыз олармен жүздесіп, істің мән-жайын сұраған едік, олар былай деді: «Біздің Әбілпейіз уаң Шыңғыс жерінде [11] науқастанып еді, бес тәулік бойы ауырып, биыл 7-айдың 3-күні қайтыс болды. Уаңның ханымдары мен Ханқожа, Жошы, Бопы тайжылар бізді жұмсап, Хыб амбан, Батыр амбанға тартуға ат пен мұсылманша хат[12]бергізіп жіберді. Өзге бұйымтаймыз жоқ»... (Гуйлинь, 2012: 156).

Бұл мәлімдеме алдыңғы қазақша хат мазмұнын тіпті де айқындай түседі. Хатта жазылмаған кейбір маңызды мәліметтерді осы мәлімдемеден табуға болады. Мысалы, онда Әбілпейіз уаңның өз ата қонысы – Шыңғыс жерінде науқастанып, небары бес тәулік ауырып қайтыс болғаны анық көрсетілген. Сонымен қатар оның дүние салған күні де толық жазылған. Бұл уақыт манжушада «nadan biyai ice ilan de»

[8] Бұл ай атауы парсы сөзінен келген, ол мұсылман ай календарындағы «рамазан» айының парсы жеріндегі аталуы, парысшада «روزه» тұлғасында жазылады. Кейін ислам мәдениетінің Орталық азияда біртіндеп жалпыласуына байланысты жергілікті тілдерге ауысып, мықтап орын тепкен. Ескі қазақ жазба тілінде әуелгідей «روزه» болып жазылғанымен, сол тұстағы ауызекі тілде қалай дыбысталды, бұл жағы қазірше беймәлім. Дегенмен, уақыт өте келе тілдің фонетикалық заңдылығына сәйкес кейбір дыбыстардың орны ауысып, қазіргі қазақ тіліне «ораза» болып кіріккен. Ал «آزینه» сөзі парысшадағы «آدینه» ның жаңылыс жазылған түрі болуы ықтимал, арапшадағы «جمعه» (жұма немесе аптаның 5-күні) сөзімен мағыналас.

[9] Бұл Чиң патшалығы тұсында шегара өңірде орналасқан жаздық қарауылдардың бірі, манжушада «katung gol karun» тұлғасында хатқа түскен. «Тарбағатай істері» атты кітапта аталымш қарауыл аты қытай иероглифтерымен «喀通果尔卡伦» (ka tong guo er ka lun) болып дыбыстық аудармамен алынған. Сондай-ақ онда қарауыл орны Шәуешек жамбылынан батысқа қарай 70 шақырым жерде екені айтылады [3]. Шын мәнінде, аталмыш қарауыл аты моңғұлшадан ауысқан болып, осындағы «gol» сөзі моңғұл тілінде «өзен, су» ұғымын береді. Осыған байланысты қазақшаға тікелей «Қатынсу қарауылы» деп тәржімаладық. Қазақ елшілері Маралшылар осы арадан өтіп, Шәуешек жамбылына барған.

[10] Қазақ елшісінің есімі, манжушадағы хатталымына (maralci) негізделіп «Маралшы» деп дыбыстық аудармамен алдық. Мәлімдемеде оның тегінің қазақ екені анық жазылғанымен, қайсы рудан тарағаны көрсетілмеген. Ол жай ғана елші емес, 5 дәрежелі жіңсе тағып, ұтағат қадаған кісі болған. Осындағы «жіңсе», «ұтағат» атаулары жөнінде қараңыз: (Әбділәшімұлы, 2016: 2-3. 1, 2 сілтеме).

[11] Бұл ара – Әбілпейіз уаң және оның ұрпақтарының орда тіккен ата қонысы, тарихи жазбаларда «Шыңғыс-шаған» деген атпен қағаз бетіне түскен. Аталмыш топоним туралы қараңыз: (Әбділәшімұлы, 2016:204. 75 сілтеме).

[12] Бұл жөнінде қараңыз: (Әбділәшімұлы, 2016: 40).

болып хатқа түскен, қазіргі қазақ тіліне аударсақ «7-айдың 3-күні» болады. Мұны Григориан күнтізбесі бойынша есептесек, «31 шілдеге» тура келеді. Қазақша хаттағы уақытпен салыстырғанда арада 2 күн парық шығады. Мұндай парықтың туылуының басты себебі манжуша мәлімдеме жазғандар Әбілпейіз уаңның дүниеден озған уақытын Чянлұң жылнамасындағы ай-күнмен теңестіріп жазуынан. Яғни, мұсылман ай күнтізбесі мен қытай халқының ескі жылнамалары арасындағы есептік парыққа дерліктей мән берілмегендігінен туындаса керек. Осының салдарынан «3 жаңасы» дегенді манжушаға «3-күні» деп аударған.

Жоғарыдағы талдауларымыздан XVIII ғасырдағы қазақ даласының саяси сахнасына ерте көтеріліп, халқына елеулі қызмет атқарған Әбілпейіз уаңның қайтыс болған нақты уақытын тұрақтандыруымызға болады. Ол 1783 жылы 2 тамыз жұма күні өзінің орда тіккен мекені – Шыңғыс жерінде бес тәулікауырып, дүние салады. Тарихи жазба деректердің тапшылығынан оның қай жылы туғанын дәп басу айтуға қазірше дәрменсізбіз.

Әбілпейізден кейін уаңдық лауазым Чиң патшалығының ұйғарымы бойынша жастайынан бауырына басып, баулыған Ханқожаға беріледі. Осылай Чиң патшалығының Әбілпейізге сыйлаған лауазым мәртебесі 1783 жылдан кейін Әбілпейіз әулетінен Барақ сұлтан ұрпағына түбегейлі көшеді. Алайда 1799 жылы Ханқожа уаң ауырып қайтыс болып, орнына үлкен ұлы Жанқожа отырғанда Әбілпейіз уаңның бел баласы Жошы сұлтан Іле генералына хат жазып, атадан қалған уаңдық лауазымды өзіне қайтарып берулерін өтінеді. Бірақ Чиң патшалығының жергілікті әкімшілігі бұл өтінішті қанағаттандырмағандықтан, Жошының арманы іске аспай қалады.

Қорытынды

Жинақтап айтқанда, мақаламызда ойға арқау болған жаңа жазба деректер, ескі қазақ жазба тіліндегі құжаттар мен манжуша мәлімдемелер қазірге дейін елдің іші-сыртында қазақ хан, сұлтандары хақында жазылған шежіре-деректер мен кітап-мақалалардағы Әбілпейіз уаңның отбасы, оның қайтыс болған уақытына қатысты тарауларын қайталай таразыға салып, мазмұндық жақтан толықтыруда айрықша рөл атқаратын тың мәліметтер болумен қатар Қазақ хандығының тарихы мен мәдениетін сараптап зерттеуде аса қажетті тарихи дереккөз болып табылады.

Тарихи мәтіндерді монолог сипатындағы жазбаша коммуникацияға жатқызуға болады. Мұндай мәтіндер негізінен ақпарат беруші, ақпарат жеткізуші, тасымалдаушы қызмет атқарады. Сол арқылы тарихи фактілер анықталып, нақтылана түседі. Тарихи фактілерге негізделген мұндай мәтіндер өзіндік коммуникациялық жүгі бар, өте күрделі де көпқырлы болуымен ерекшеленеді. Тарихи мәтіндер – сол дәуірге тән прагматикалық мәні бар фактілердің репрезанты болып табылады.

Әдебиеттер

Қайдар Ә. Этнолингвистика // Білім және еңбек. – 1985. – №10. – Б. 18-26.

Әбділәшімұлы Д. Қытай бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар. – Бейжиң: Ұлттар, 2016. – 278 б.

宗室兴肇等《塔尔巴哈台事宜》，中国方志丛书（西部地方：15），台北：成文出版社，1969.

Өтегенов Қ., Жусанбаев Қ. Абақ керей (төр шежіресі). – Күйтің: Іле халық баспасы, 2008. – 592 б.; Ақтайұлы П. Қытай қазақ төрелер шежіресі (ішкі материал) // Үйрену және ғылым. – Санжы, 2012. – 708 б.; Шаймарданұлы М. Көгедай. – Бейжиң: Ұлттар, 2017. – 121 б.

Құрбанғали Халиди. Тауарих-и хамса-и шарқи (Тауарих хамса). – Қазан: Өрнек, 1910. – 798 б.

库尔班阿里《五本历史》（新疆少数民族社会历史调查组译印），中国社会科学院民族研究所，1962.

Әбузарұлы М. Тауарих хамса // Шалғын. – 1984. – №1. – Б. 23-45; №2. – Б. 56-76.; №3. – Б. 20-50: Құрбанғали Халиди және оның «Тауарих хамсасы» жайында // Шалғын. – 1984. – №1. – Б. 93-94.

Төтенаев Б., Жолдасов А.Тауарих хамса (Бес тарих). – Алматы: Қазақстан, 1992. – 304 б.

Сәлиһ Х., Әбдірахманұлы Қ. Тауарих хамса. – Бейжиң: Ұлттар, 2014. – 470 б.

松筠（修）《钦定新疆识略》（二），哈萨克世次表条，台北：文海出版社，1965.

中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》（第 156/159 册），桂林：广西示范大学出版社, 2012.

Әбділәшімұлы Д. Қазақ гүні Жошының Тарбағатай амбандарына жазған хаты // Шинжяң қоғамдық ғылымы. – 2009. – №4. – Б. 51-57.

References

Abuzaruly M. (1984) Tawarikh Hamsa. Falcon. 1984. №1. P. 23-45, p. 56-76.; №3. P. 20-50: About Kurbangali Khalid and his Tawarikh Hamza. Falcon. 1984. №1. P. 93-94. (In Kazakh)

Abdilashimyly D. (2016) Sina primum Kazakh stored in publicis tabulis monumenta solent. Beijing: UN Press, 2016. 278 p. (In Kazakh)

Abdilashimyly D. (2009) Kazakh gyni Jozhynyn Tarbagatai Aimagynda jazgan haty. [Letter from the Kazakh ghazshi to the Tarbagatay ravens] Zhinjan qogamdyk gylymy. 2009. №4. P. 51-57. (In Kazakh)

Kaidar A. (1985) Etnolinguistica. Bilim jane enbek. 1985. №10. P. 18-26. (In Kazakh)

Qyrbangali Halidi. (1910) Tauarich et Hamsa-e sharhi (Tauarich Hamsa). Qazan: Ornekbaspasy, 1910. 798 p. (In Tatar)

Salih Kh., Abdrakhmanyly K. (2014) Tawarikh Hamza. Beijing: Nations Edition, 2014. 470 p. (In Kazakh)

Totenaev B., Zholdasov A. (1992) Tawarikh Hamza (Five History). Almaty: Kazakhstan, 1992. 304 p. (In Kazakh)

Utegenov Q., Zhusanbayev Q. (2012) Abaq Kerey (tor zhejiresi). [Abak kerei (chronicle of the anniversaries).] Kuiteng: Ile Populi scriptor Publishing Domus, 2008. 592 p. Sanjy, 2012. Yireny jane gylym. 708 p.; ShaimardanykyM. Kogedai. [It is possible.] Beiging: UN Press, 2017. 121 p. (In Kazakh)

宗室兴肇等《塔尔巴哈台事宜》，中国方志丛书（西部地方：15），台北：成文出版社，1969. (In Chinese)

库尔班阿里《五本历史》（新疆少数民族社会历史调查组译印），中国社会科学院民族研究所，1962. (In Chinese)

松筠（修）《钦定新疆识略》（二），哈萨克世次表条，台北：文海出版社，1965. (In Chinese)

中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》（第 156/159 册），桂林：广西示范大学出版社, 2012. (In Chinese)

МРНТИ 16.01.33

Велиева М.А.,

преподаватель Гянджинского государственного университета,
Азербайджан, г. Гянджа, e-mail: madinarzayeva@yahoo.com

ТЕРМИНЫ МЕЖДУНАРОДНЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ РЕСУРСОВ В ПРЕССЕ И НОРМЫ

В статье речь идет о среде использования языка. Показано, что, поскольку язык прессы является гибким, условия международных информационных ресурсов интенсивно возросли. Согласно их квалификации, условия информации отличаются от других условий. Это отличие состоит в том, что все термины, используемые в средах, не совпадают.

Хотя некоторые из международных терминов используются в прессе, некоторые из них не могут быть массовыми и теряют свою функциональность через определенный промежуток времени. Но вскоре общественный характер информационных ресурсов будет принят. Чем интенсивнее их принятие, тем больше вероятность нормализации. Чем больше интенсивность их принятия, тем более активен их нормативный потенциал. Используя эти термины в средствах массовой информации, вероятность их принятия и нормы также может быть увеличена. И это напрямую связано с влиянием СМИ. Такие термины выражаются в виде слов, сложных слов, сложного слова, сложных сокращений и словосочетаний. Использование таких терминов интересно как явное указание на лексико-терминологический потенциал азербайджанского языка.

Ключевые слова: терминология, норма, информация, ресурс, язык.

Velieva M.A.

teacher of Ganja State University,
Azerbaijan, Ganja, e-mail: madinarzayeva@yahoo.com

Terms of tne international information Resources in the press and norms

In the article it is said about the terms of the information resources formed in the international information environment. It is shown that as the press language is flexible the terms of international information resources are used intensively here. According to their qualities the terms of the information resources differ from the other terms. This difference is that all the terms used in the media are not the same due to the adopting and masses probability.

Though some of the international terms used in the press can obtain mass character, some of them can't become massive and lose their functionality after a certain period of time. But getting the public character the terms of the information resources are soon adopted. The greater the intensity of their adoption, the greater the potential for normalization. The more their adoption intensity, the more their norm potential is active. Using such terms in the mass media their probability of adopting and norm can also be increased. And it is directly related to the mass media influence. Such terms are expressed in the form of the simple words, complex word, compound word, compound abbreviations and word combinations. In the terms of the form of word combinations the structure demands of the Azerbaijan language take the main place. The use of such terms is interesting as a clear indication of the lexical-terminological potential of the Azerbaijan language.

Key words: terminology, norm, information, resource, language.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Велиева М.А.,
Гянджа мемлекеттік университетінің оқытушысы,
Әзірбайжан, Гянджа қ., e-mail: madinarzayeva@yahoo.com

Баспасөздегі халықаралық хабар ресурстарының терминдері және норма

Мақалада халықаралық хабар ортасында қалыптасып келе жатқан хабар ресурстарының терминдері жөнінде әңгімеленеді. Баспасөз тілі икемді, осы себепті онда хабар ресурстары терминдері молынан пайдаланылады. Хабар ресурстары терминдері өзінің тез игерілгіштік сапасы жағынан өзге терминдерден бөлектеніп тұрады. Бұл айырмашылық баспасөзде пайдаланылатын терминдердің игерілуі және жалпыхалықтық сипат алуы жағынан бірдей емес екендігін көрсетеді. Баспасөзде халықаралық терминдердің кейбір бөлігі жалпыхалықтық сипат алғанымен, едәуір бөлігі мұндай дәрежеге жете алмайды, біршама уақыт өткеннен кейін өзінің пайдаланылу қасиетін жойып алады. Алайда хабар ресурстарының терминдері жалпыхалықтық сипат алып тез меңгеріледі. Олардың игерілуі қандай жылдам болса, нормалану мүмкіндігі де сонша жоғары. Мұндай терминдерді баспасөзде пайдалану олардың игерілу және нормалану мүмкіндігін одан әрі жоғарылатады. Бұл үдеріс баспасөздің жалпыхалыққа ықпал ету дәрежесіне де тәуелді. Мұндай терминдер қарапайым сөздермен, туынды сөздермен, күрделі сөздермен, күрделі қысқарған сөздермен және сөз тіркестерімен беріледі. Сөз тіркесі формасында жасалған терминдерде азербайжан тілінің құрылымдық жүйесінің талаптары толық сақталады. Мұндай терминдердің пайдаланылуы азербайжан тілінің лексика-терминологиялық мүмкіндігінің өсіп келе жатқандығының нақты көрсеткіші болып есептеледі.

Түйін сөздер: терминология, норма, ақпарат, ресурс, тіл.

Введение

В современный период – период широкого распространения информации, гибкость языка прессы в отношении многих терминов и терминологических средств, относящиеся к международным информационным ресурсам, а также общеупотребительным словам, еще более интенсифицирует данный процесс. И поэтому определенная часть языковых средств этого типа обретает популярность и может нормироваться в силу своей популярности. Другими словами, наиболее интенсивно применяемая часть терминов международных информационных ресурсов усваивается пользователями языка. По мере усвоения обретает общеупотребительный характер, что создает возможности для обеспесения их нормирования. А некоторая их часть популяризоваться не может. Поэтому, в силу отсутствия интенсивности в норме их усвоения, эти термины не могут выйти особо за пределы прессы. Термины с органиченной усвояемостью закрепляются в прессе потому, что они могут занять себе почетное место в международном информаионном пространстве. Термины из этих двух родов в современную эпоху глобализации могут использоваться, перейдя, можно сказать, во все языки, чувствительные к экономической, социальной, культурной информации. В этом контексте международные термины современной эпохи отличаются от международных терминов, например, XX века.

Проф. С. Садыгова пишет, что «образование интернациональных терминов проявляется как результат расширения сфер влияния научно-технических достижений и взаимосвязей народов мира. Подобные взаимные влияния выводят языки из ограничивающей национальной рамки, повыщают лингвистические связи между народами. Однако до настоящего времени специфические особенности этих терминов в лингвистике не были прояснены. Некоторые из исследователей берут за основу факт использования интернациональных терминов в нескольких языках» (Sadıgova, 2002: 121).

Эксперимент

Некоторые исследователи считают терминами интернационального уровня термины, используемые самое малое в двух из мировых языков, а некоторые – используемые в нескольких языках термины (Shahray, 1955: 65). А некоторые заимствованные из латыни и греческого языка термины принимают в качестве международных терминов (Shahray, 1955: 122). В лингвистике были даже тенденции именования международных терминов регионализмом (Akulenko, 1961: 45-46). В лингвистике даже высказывались спорные взгляды по поводу интернационализма и заимствованных терминов (Kasumov, 1973: 146. Khalilova, 1991: 141. Krısin, 1965: 168).

Однако полемика по подобному вопросу, на наш взгляд, не должна быть проблемной сторо-

ной вопроса. Поскольку, если речь идет о периоде азербайджанского языка до независимости, то в этот период все интернациональные термины вошли в состав заимствований. Суть вопроса заключается в том, что в тот период в азербайджанский язык пришло значительное количество слов и из русского языка. Цель заключалась в том, чтобы отнести пришедшие из русского языка заимствования в один ряд с международными терминами. Однако поскольку в современный период развился внутренний потенциал азербайджанского языка, даже и в самом родном языке формируются терминологические единицы, входящие в международное информационное пространство. И в азербайджанском языке на основе терминов, связанных с информационными ресурсами, появляются новые терминологические средства.

Результаты и обсуждение

Используемые в азербайджанской прессе термины информационных ресурсов не одинаковы по составу. Они выражаются простыми по структуре, производными, сложными словосочетаниями и сложными сокращениями. Если подобная многообразность терминов иформационных ресурсов, с одной стороны, является показателем связи с интеграцией с развитыми странами мира, в том числе Азербайджана, с другой стороны связано с глобальным расширением международного информационного пространства. Таким образом, термины информационных ресурсов, используемые в азербайджанской прессе, по составу можно классифицировать следующим образом:

1. Термины с простой структурой

Термины информационных ресурсов простой структуры интенсивным использованием в языке, можно сказать, характеризуются в качестве усвоенных пользователями языка единиц. Их, если так можно сказать, подобное внешнее усвоение составляет одну сторону нормирования этих терминов. Однако термины, о которых повествуется, по своему внутреннему понятию вовсе не усваиваются всеми. И поэтому часть терминов в полной мере не может приниматься в качестве нормированных единиц.

А в прессе внутреннее значение терминов из подобного ряда не передается. Однако, разумеется, в Азербайджанском языке было бы важным раскрытие внутрискобочного пространства используемых в последнее время терминов информационных ресурсов. Правда, в рамках одной статьи полное раскрытие внутреннего смысла подобных терминов невозможно. Однако передача самых популярных из них в качестве образца следующими примерами может быть признано целесообразным:

Слайд. Этот термин, можно сказать, заключает в себе лингвистические единицы, используемые пользователями интернета и обладающие широкой сферой охвата по популярности. Термин *слайд* в целом понимается как изобразительное воспроизведение какой-либо схемы, рисунка на его функциональной стороне, то есть демонстрируемой на экране программе, картине.

Слово *слайд* по происхождению относится к английскому языку. Означает скользить, сдвинуться с места. Слово *слайд* из-за информационной интенсивности выражая новый терминологический смысл, применяется в значении позитивного изображения для нанесения на экран посредством светового луча. Как можно видеть, между буквальным значением слова и его терминологическим смыслом органической связи, сходства нет. Но это слово в информационном пространстве используется в качестве совершенно нового понятия.

Сервер. Слово *сервер* является словом английского происхождения. Означает «обслуживающий». Слову *сервер* в «Словаре терминов журналистики» дается следующее определение: «1) высокой конфигурации компьютер, выполняющий функцию по хранению и распределению сетевых ресурсов в компьютерной сетевой системе; могут быть и *сервисы*, предназначенные для выполнения отдельных функций в составе комплексов оборудований; например, *файл-сервер* (для сбора и хранения большого объема информации), *принт-сервер* (для обеспечения одновременной эксплуатации принтера множеством пользователей) и др.; 2) программное обеспечение, позволяющее клиенту пользование различными ресурсами и услугами на основе его обращения» (Magerramli, 2016: 214). Как видно, хотя номинативное значение слова и не совпадает с его функциональным понятием, в необходимых случаях становится реальным создание возможности надеть соответствующий терминологический фон на такие слова. В этом смысле можно найти и такие присущие азербайджанскому языку элементы, которые могут донести до международного мира происходящие в этой среде новшества.

2. Производные термины

Производные термины в языке источника формируются как производные слова. А в

азербайджанском языке подобные терминологические средства не разделяются на коренной и аффиктивный состав. И поэтому в азербайджанском языке они используются в качестве терминологических средств единого состава. Несмотря на это, так как в языке источника термины подобного рода могут разделяться на свои коренные и аффиктивные составляющие, нет особой ошибки в их именовании производными. Для указания понятия информационных ресурсов в азербайджанском языке можно встретить использование следующих терминов:

С окончанием *-er* в составе:

Продюссер. Этот термин происходит из латинского языка. Означает «*производить*». Хотя слово *продюссер* и происходит из латыни, оно было использовано, войдя в европейские языки, и прежде не выражал нынешней терминологической семантики. Однако информационная интенсивность стала причиной применения этого слова в качестве терминологического средства. В связи с развитием информационных технологий это слово в качестве термина выражает значение полномочного представителя, осуществляющего контроль над всеми вопросами – постановкой, съемкой, творческими и финансово-организационными – при выполнении на радиостанции и телекомпании какого-либо проекта (фильма, спектакля, передачи и т.д.) (Magerramli, 2016: 192).

Провайдер. Термин *провайдер* происходит из английского языка. Означает «снабжать». Слово *провайдер* и в языке источника сформировалось добавлением окончания *-er*. В азербайджанском языке слово *провайдер* на коренной и аффиктивный состав не разделяется. Поскольку корень этого слова в азербайджанском языке самостоятельно не используется. Слово *провайдер* в качестве указывающего информационные ресурсы термина применяется в значении организации, обеспечивающей вход в интернет (Magerramli, 2016: 195).

Блогер. Слово *блогер* также происходящее из английского языка. Терминологическое значение слова заключается в авторе блога, регулярно ведущем онлайн-дневник в интернете.

В слове *блогер* составная частица *-er* даже в азербайджанском языке может делиться на составные части. В этом смысле составляющая *блог* в слове *блогер* в азербайджанской прессе применяется в значении отдельного термина в значении *паутина, сеть*: для пользователей интернета была создана новая, более совершенная система *блогов* (газета «Палитра», 29.08.2014).

Браузер. Слово *браузер* также английского происхождения. Имеет значение просматривать. Соответственно этому значению слова на основе его данного значения термина сформировалось терминологическое понятие. Слово *браузер* в качестве указывающего информационные ресурсы термина используется в значении программного обеспечения, такого как Google Chrome, Microsoft, İnternet Explorer, Mozilla Firefox, Safari и пр., для поиска и просматривания содержания документов в глобальной сети (Magerramli, 2016: 28).

3. Термины типа сложных слов

В азербайжанской прессе применяется ряд терминов информационных ресурсов типа сложных слов. В прессе особое место занимают их три группы. Первая состоит из написанных *слитно* слов, вторая – написанных через *дефис* слов, а третья – терминов в виде сложных *сокращений*. Написанным слитно терминам можно привести следующие слова в пример: *интернет* – (inter – между, среди, взаимно + network – сеть), *ютуб* – (you – ты + tube – труба), википедия (wiki – быстро + энциклопедия), микроблог (mikros – маленький + webloq = маленькая форма блога), *онлайн* (on – на + layn – линия = находящийся на линии), гигабайт – (giqas – огромный + байт – часть, доля) и т.д.

Сложным словам через дефис можно привести в пример следующие; вай-фай (Wi-Fi – Wirelles Fidelity – беспроводная точность), *веб-дизайн* (web – паутина, сеть, design – разработка, замысел), *веб – сайт* (website – веб сеть, паутина, site – место) *веб-сервер* (web – паутина, сеть, serve – обслуживать), *веб-мастер* (web – паутина, сеть, master – мастер = программное обеспечение по созданию сайта) и др. В качестве примера можно привести следующие термины, относящиеся к информационным ресурсам в виде сложных сокращений: *URL* (Uniform Resource Locator – единый локатор ресурса), *MMS* (Multimedia Messaging Servise – служба мультимедийных сообщений), *GSM* (Global System for Mobile Communications – глобальная система для мобильной коммуникации), *HTML* (Hyper Text Markup Languge – язык разметки гипертекста), *DVB* (Digital Wideo Broadcasting – цифровое видео вещание) и т.д.

4. Термины в виде словосочетаний

Формирование терминов в виде словосочетаний может считаться показателем результата информационного изобилия. Подобные терминологические средства, как правило, в азербайджанском языке используется согласно

нормам этого языка. А это заключается в варианте, обеспечивающем смысловое понимание терминов международных мировых ресурсов на азербайджанском языке. Использование подобных терминов, с одной стороны, обуславливает создание новых единиц на азербайджанском языке, с другой стороны, создает обеспечение для информационного изобилия родного языка. В азербайджанском языке можно встретить две группы подобных терминов.

Первые – те, которые используется как вариант азербайджанского языка на основе терминов, выраженных принадлежащими иностранным языкам словами, вторые состоят из тех, одна из сторон словосочетания выражена составляющей азербайджанского языка. В терминах, относящихся к первой группе, связующие элементы, в относящихся ко второй группе терминах же и связующие элементы, и один из составляющих принадлежат азербайжанского языку. Существование в азербайджанском языке терминов в форме этих двух видов словосочетаний представляет собой отражение обновления и семантического расширения лексико-терминологического словообразования родного языка.

К относящимся к первой группе терминам можно привести следующие примеры:: *интернет-телевидение, интернет-ресурсы, интернет-дебаты, интерактивное телевидение, информационная система, информационный реестр, информационные ресурсы, информационная блокада* и т.д.

К относящимся ко второй группе терминам можно привести следующие примеры: *информационная служба, информационное общество, интернет вещание, массовая информация, массовая коммуникация, достоверная информация, сервер запроса* и пр.

Заключение

Таким образом, развитие информационных технологий обеспечением расширения сети новых слов, терминов и терминологических средств в родном языке, прокладывает дорогу и в самом родном языке образованию терминологических средств, способных войти в международное информационное пространство. Условие независимости современного периода создают перспективные возможности для этого. Нынешнее социально-экономическое развитие Азербайджана представляет собой самый выгодный источник для формирования слов подобного типа.

Литература

Садыгова С. Теоретические проблемы терминологии Азербайджанского языка. – Баку: Наука, 2002. – 230 с.

Шахрай О.Б. К вопросу о смысловых взаимоотношениях интернациональных слов в разных языках. – Москва: Иностранные языки в школе. – 1955. – № 1. – С. 24-34.

Акуленко В.В. Существует ли интернациональная лексика? // Вопросы языкознания. – 1961. – № 3. – С. 60-69.

Касумов М. Основы терминологии Азербайджанского языка. – Баку: Наука, 1973. – 185 с.

Халилова С. Интернациональные термины. – Баку: Просвещение, 1991. – 189 с.

Крысин А.Н. К определению терминов «Заимствование» и «Заимствованное слово». Развитие лексики современного русского языка. – Москва: 1965. – С. 104-116.

Магеррамли Г., Шыхлы Э. Словарь терминов журналистики. – Баку: Алтун-китаб, 2016. – 272 с.

References

Akulenko V.V. (1961). Sushestvuet li internasionalnaya leksika? [Is there an international vocabulary?] Voprosı yazıkoznaniya. № 3, p. 60-69. (in Russian)

Kasumov M. (1973). Osnovı terminologii Azerbaijanskogo yazıka [Basic terminology of the Azerbaijani language]. Baku: Nauka, 185 p. (in Azerbaijani)

Khalilova S. (1991). İnternasionalnıye terminı [International terminology]. Baku: Prosveshenie, 189 p. (in Azerbaijani)

Krısin A.N. (1965). K opredeleniyu terminov «Zaimstvovanie» i «Zaimstvovannoe slovo». Razvitie leksiki sovremennogo russkogo yazıka [To the definition of the terms «Borrowing» and «Borrowed Word». The development of the vocabulary of the modern Russian language]. Moskva: p.104-116. (in Russian)

Magerramli G., Shıxlı E. (2016). Slovar terminov jurnalistiki [Dictionary of Journalism terms]. Baku: Altun-kitab, 272 p. (in Azerbaijani)

Sadıgova S. (2002). Teoreticheskie problemı terminologii Azerbaijanskogo yazıka [Theoretical problems of the terminology of the Azerbaijani language]. Baku: Nauka, 230 p. (in Azerbaijani)

Shahray O.B. (1955). K voprosu o smıslovıh vzaimootnosheniyah internasionalnıh slov v raznıh yazıkah [To the question of the semantic relationship of international words in different languages].Moskva: İnostrannıe yazıki v shkole, № 1, p.24-34. (in Russian)

МРНТИ 16.21.07

Ешимов М.П.[1], Ахмедова А.К.[2], Нуртилеуова С.Р.[3],

[1]к. ф. н., старший преподаватель, [2]старший преподаватель,
[3]магистр гуманитарных наук, старший преподаватель
Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: adai75@mail.ru, aak_08@mail.ru, sandu_210380@mail.ru

СЕМАНТИКА И КОММУНИКАТИВНАЯ ФУНКЦИЯ НЕВЕРБАЛЬНЫХ СРЕДСТВ ОБЩЕНИЯ

В статье рассматривается использование ряда невербальных компонентов и их коммуникативный смысл в определённом контексте общения. Автор на примере произведений художественной литературы доказывает разнообразие значений движения головы с точки зрения семантики, несмотря на схожесть происхождения вышеуказанных движений в процессе коммуникации.

Такие невербальные элементы, как кивание головой, поклон, поглаживание головы и др., передаваемые через соматизм «голова» и относящиеся только к одному органу человеческого тела, могут иметь разные оттенки смысла. Покачивание головой может означать несогласие, восхищение, озабоченность, сожаление. Таким образом, жестикуляция, связанная с покачиванием головы, заменяет отсутствующие модальные слова, вербальные виды коммуникации, а также может определить настроение человека в той или иной ситуации общения. Такие невербальные компоненты, как поклон головой, поглаживание головы и др., также могут восполнить омонимический ряд. В языке часто встречаются невербальные компоненты подобного типа.

Ключевые слова: жест, омономические невербальные компоненты, язык жестов, движение головы, коммуникация.

Eshimov M.P.[1], Akhmedova A.K.[2], Nurtileuova S.P.[3],

[1]Candidate of Philological Sciences, senior lecturer,
[2]senior lecturer, [3]Master of Arts, senior lecturer
of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: adai75@mail.ru, aak_08@mail.ru, sandu_210380@mail.ru

The semantics and communicative function of the non-verbal communications

In article use of number of nonverbal components and their communicative sense in the certain context the author proves a variety of meanings of head movement from the base of semantics, despite similarity of origin of these movements in the process of communication.

Such nonverbal elements as thenoddingby head, bow, stroking of the head and etc. transmitted through the somatizm «head» and belongs only to one limb of the body can have different shades of sense. Rocking by the head can mean disagreement, admiration, concern, regret. Thus, the gesticulation connected with rocking of the head replaces the absent modal words and verbal types of communication, and also can define mood of the person in this or that situation of communication. Such nonverbal components as bow by the head, stroking of the head etc. can also fill a homonymic row. There are lots of these kinds of nonverbal components in language.

Key words: gesture, homonymic nonverbal components, language of gesture, movement of the head, communication.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Ешимов М.П.[1], Ахмедова А.К.[2], Нұртілеуова С.Р.[3],
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]аға оқытушысы, ф. ғ. к., [2]аға оқытушысы, [3]аға оқытушысы, Master of Arts,
Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: adai75@mail.ru, aak_08@mail.ru, sandu_210380@mail.ru

Қарым-қатынастағы бейвербалды амалдардың семантикасы мен коммуникативтік қызметі

Мақалада қарым-қатынаста қолданылатын бейвербалды амалдардың қатары мен контекстегі, коммуникациядағы мағынасы айқындалады. Автор коммуникациядағы бас қимылдары жасалу жағынан ұқсас болғанымен, семантикасы тұрғысынан әртүрлі мағынада қолданылатындығын көркем шығармалардан алынған мысалдар арқылы дәлелдеп отырады.

Қарым-қатынастағы бас шайқау, бас изеу, басын сипау т.б. бас соматизмі арқылы берілетін бейвербалды элементтер бір дене мүшесі арқылы жасалынып, қилы мағыналық реңкті білдіруі мүмкін. Бас шайқау қимылы келіспеуді, таңдануды, қиналуды, өкінуді білдіреді. Яғни тілдегі бас шайқаумен келетін ым-ишара «бар», «жоқ» модальды сөздердің орнын ауыстырумен қатар, адам көңіл-күйінен де сыр шерте алады, оның вербалды түрін алмастырады. Бас изеу, бас сипау, басын салбырату секілді бейвербалды амалдар да омонимдік қатар түзе алады. Тілде осы сынды бейвербалды амалдар көптеп кездеседі.

Түйін сөздер: ым-ишара, омонимдік бейвербалды элементтер, ым тілі, бас қимылдары, коммуникация.

Введение

Невербальные средства, сопровождающие коммуникацию, обогащают процесс общения, придавая ему дополнительные смысловые оттенки. Если сравнивать используемые при контактировании субъектов коммуникации жесты, изменения положения тела и интонации с вербальными компонентами, первые, на наш взгяд, окажутся важнее в плане передачи содержания. Наряду с этим, сообщение, выраженное с помощью вербальных средств, не даёт полного представления об эмоциональном настрое, чувственном состоянии говорящего, а также градации по актуальности для оратора. Невербальные средства, дополняя языковые, придают добавочный, истинный смысл, который иллюстрируется жестами, настроением, интонацией спикера. Этот процесс позволяет понять наличие или отсутствие у говорящего гармонии между словами и подаваемыми знаками.

Обратившись к мнению лингвиста Т. Кордабаева, цитируем: «Язык жестов не является искусственно созданным, он передаётся от поколения к поколению, будучи своего рода наследием, природным явлением. Условность в языке жестов совсем незаметна, поэтому в своей основе это интернациональное средство, которое воспринимают даже не знающие иностранного языка. У всех народов сжатый кулак является знаком устрашения, а приманивание рукой – приглашением. Кинесические, проксемические, просодические компоненты и действия объясняют наличие в лингвистике невербальных отношений. Параязыковые средства общения наряду с языковыми считаются доступными и удобными. Действительно, люди изъясняются не только понятными сочетаниями звуков, но и знаками, движениями» (Qordabaev, 1987: 34).

Каждому человеку просто необходимо корректно владеть языком жестов, а также уметь довести свою мысль, привлекая телодвижения. По разумению учёных, важнейшей частью процесса передачи информации (на 60-80%) являются жесты, мимика лица, движение рук, выражение взгляда, интонация. Именно эти невербальные средства помогают сделать понятной коммуникацию.

По физическим характеристикам мимико-жестовая коммуникация подразделяется на две группы: движения головы и движения рук. Невербальные средства, используемые представителями разных народов в процессе общения, являются обособленными друг от друга. Есть определённые отличия даже при как-будто схожих жестах, которые выражают приветствие, прощание, объятия при встрече, поцелуи, рукопожатия, усмешки.

Мимико-жестовые коммуникативные средства, присущие казахскому народу, имеют как сходства, так и различия с другими народами. Рассмотрим подробнее движения головы, как часть невербального общения. Движение головы, являясь результатом деятельности одного органа, с точки зрения осуществления неодинаково. Вместе с этим не совпадает также

и значение движений головы в зависимости от контекста. То есть одно и то же движение может быть использовано в двух отличных друг от друга значениях. Все они формируются как результат соматизма головы как части организма человека (соматический – от греческого soma, ‘тело’).

Главные соматизмы казахского языка, связаные с головой, как частью тела, – это, к примеру, *бас ию – склонить голову, басын салбырату – понурить голову, басын көтеру – поднять голову* и т.д., часто используются как формы речевого этикета. Н.А. Казельская и Ван Чжицзинь, исследуя две группы соматических устойчивых словосочений казахского и китайского языков пришли к нижеследующим выводам. 86% слов схожи, т.е. являются свидетельством их универсальности. 50% с точки зрения произношения и содержания являются альтернативными. Из них такие выражения, как *басын шайқау – мотать головой в знак выражения несогласия, аузын қисайту – кривить рот, көзін сығырайту – прищурить глаз, басын изеу – кивнуть головой* и другие подобные кинемы были признаны схожими (Kazel’skaya, Van Chzhitszin’, 2002: 42).

Эксперимент

Далее остановимся на невербальных средствах казахского языка, в которых участвуют части тела. Приведём конкретные примеры таких жестов-действий. Один из них передаётся при помощи соматизма «голова».

Бас изеу (кивнуть головой) – один из наиболее часто встречающихся жестов. Он используется в различных значениях в процессе общения. Первое значение – приветствие. Второе – выражение согласия. Третье – прощание. Четвёртое – в процессе знакомства. Пятое – для выражения благодарности. А также и как насмешка. Таким образом, этот жест, как мы видим, может быть выражением нескольких значений и использоваться в различных контекстах. Подобная ситуация наблюдается и с другими жестами. Этой проблеме посвящены интересные работы учёных-языковедов. К примеру, лигвист А.В. Филиппов, исследуя невербальные отношения омонимичных жестов, отмечал: «... жесты могут быть омономическими (поднять руку, приветствуя на растоянии и точно так же поднять ее среди потока людей как знак «я здесь», кивок в значении «да» и кивок – приветствие)» (Filippov, 1975: 26). Исследовавший невербальные многозначные средства казахского языка С. Магжан, также писал о наличии омонимии мимико-жестовых коммуникативных средств. Он распределил эти языковые явления по группам, приведя конкретные примеры их функционирования в языке художественной литературы (Magzhan, 2007: 21). Этой же тематике были посвящены и труды Ш. Зекеновой, которая разграничила невербальные компоненты на кинесические и такесические средства общения (Zekenova, 2010: 13).

Вертикальное движение головой в большинстве языков значит «да», т.е. согласие. А в болгарском языке этот жест означает «нет». Турки для невербального выражения несогласия, поднимают подбородок вверх. Параллельно с этим жестом используется просодическое средство – пощёлкивание языком о нёбо. Этот невербальный приём исполнятеся в быстром темпе.

Бас изеу (держа прямо голову, кивать головой несколько раз) – прощание. *Шерубай жұртқа басын сәл изеп қоштасты да, шығып кетті – Шерубай, слегка кивнув в сторону людей, вышел* (Esenberlin, 1992: 12).

Бас изеу – выражение благодарности. – *Ол сәл тоқтады. Профессор оған ризашылығын білдіріп басын изеді – Он приостановился. Профессор, выражая еаму благодарность, кивнул* (Esenberlin, 1974: 42).

Виды невербального общения, пути их образования, природу их взаимоотношений необходимо систематизировать. Отдельного внимания заслуживает их роль и место в художественной литературе.

В казахском языке также присутствуют невербальные средства, которые высмеивают недостатки людей, их неуместные слова, поступки, промахи, а также передают значение иронии и даже издёвки. К используемым в значении высмеивания можно отнести следующие невербальные средства: *тілін шығару – показать язык, ернін шығару – дразнить; надсмехаться (строя гримасы),* а также уже знакомое нам *басын изеу – кивнуть* и другие. Поскольку в нашей статье мы рассматриваем невербальные средства, связанные соматизмом *голова*, остановимся на последнем примере: *басын изеу – кивнуть.*

Бас изеу (удерживая голову вертикально, один или несколько раз кивнуть) – иронизировать, высмеивать, издеваться.

Мақсұт (басын кекесінмен изеп). Болар… болар… болар… (Жәлелге қарап). Не, дерің бар ма? (Auezov, 1982: 17).

Максут, иронически кивая: «Хватит... хватит... хватит...», – глядя на Жалела, – «Есть, что сказать-то?»

Бас изеу – выражение согласие. Несмотря на то, что движение в этом невербальном средстве абсолютно не отличается от предыдущего, с семантической точки зрения оно является кардинально другим. Таким образом, оно может использоваться для выражения благодарности, прощания, усмешки, так и согласия, одобрения, сходства мнений, единодушия.

– Ал, кім баласысың шырағым? – деді манағы мосқал әйел, мен тойынып ап, қолымдағы аяқты қайтарғаннан соң.

– Мұқанның баласымын, – дедім мен.

– Кәдімгі Шүкейдің Мұқаны ма, Нұртазаның ауылындағы?

Мен басымды изедім (Mukhanov, 1970: 14).

– Ну, и чей же ты сын? – поинтересовалась эта пожилая женщина после того, как я насытился и вернул ей чашку.

– Я сын Мукана, – последовал мой ответ.

– Того самого Шукея Мукана, который из аула Нуртазы?В ответ я кивнул.

В процессе неязыкового, равно как и в процессе языкового общения, до сведения собеседника доводится вполне определённая информация и она является обусловленной. Мимико-жестовая деятельность – это и есть условие этой информации. Невербальные средства, таким образом, облегчают взаимопонимание людей, обеспечивая их коммуникацию. Жесты и движения в процессе общения доводят до визави значение объёма, внешнего вида того или иного объекта, приглашение (*қол бұлғау – отмашка рукой*), страх (*көзі бақыраю – выпучить глаза*), несогласие (*бас шайқау – качание головой*) и другие.

Если говорить о движении *бас шайқау – качание головой,* то во-первых, оно обозначает выражение несогласия, т.е. используется вместо вербального средства «нет».

Например, *Малшылардың біреуінде бірдеңе жоқ па екен? Малшылар бастарын шайқады* (Esenberlin, 1974: 49).

Нет ли чего-либо у животноводов? Животноводы закачали головами.

В этом примере видно использование этого невербального средства в значении «нет». Тем не менее, невербальное средство *бас шайқау – качание головой* может использоваться в различных ситуациях и контекстах. Давайте остановимся на многозначности этого движения.

Первым из них отметим значение несогласия, неодобрения мнения собеседника.

Басын шайқау – качание головой (качание головой влево, вправо) – несогласие с мнением собеседника, выражение неодобрения его мнения.

Әйгерім. Қызық үстінде қызық өссін деуші едім, Әбішім! Мен сенің Мағыш туралы жауабыңа қана алмадым ғой!

– Әбдірахман (басын шайқап): Тағы айттыңыз ба? Әйгерім. Айтамын, қарағым. Не ойлағаның бар? (Auezov, 1982: 345).

– Айгерим. Пусть множится радость, Абиш! Я вполне удовлетворён твоим ответом о Магыше.

Абдрахман, качая головой, спросил:

– Опять Вы об этом? Айгерим. Буду говорить, дорогая. Ещё о чём ты размышляешь?

Басын шайқау – качание головой (движение головой влево, вправо) – выражение запрета.

Домбыра іздегенімді кескінімнен түсіне қойған Қайыз көз қырын бұрышта жатқан ағасына ымдады да, «домбыра әкелуге ұлықсат етпеді» дегендей, ақырын ғана басын шайқап, ернін тістеді (Mukhanov, 1970: 35).

Поняв по моему выражению лица, что я ищу домбру, Каиз подмигнул старшему брату, лежащему в углу, как будто говоря «домру брать нельзя», чуть заметно качнув головой, прикусил губу.

Басын шайқау – удивляться, поражаться, жалеть. Когда человек слышит удивительную информацию или видит необычайное явление, он поражается, мотая головой.

Например, *Құраннан өз бетімен мағына айырып кетеді.*

– Япырай! – деп Таспай басын шайқап, таңдайын қағып қояды (Mukhanov, 1970: 201). *– Самостоятельно освоить и понять Коран невозможно.*

– Как это так! – восклицал Таспай удивляясь и качая головой.

В этом примере мы видим использование таких невербальных стредств как *басын шайқау* и *таңдайын қағу* (буквально – цокать о нёбо языком, т.е. удивляться, поражаться). Несмотря на то, что речь идёт о различных частях тела, задействованных в невербальной коммуникации, выражают они сходные понятия: удивление, изумление. Вместе с тем, понятия «качание головой» и «цокание языком по нёбу» широко распространились в языке в виде фразеологизмов. При этом значение этих фразеологизмов одинаково со значением невербальных средств *басын шайқау* и *таңдайын қағу*.

Анализируемое движение (*басын шайқау – качание головой*) выражает не только удивление и изумление. Речь также может идти и о выражении жалости, сочувствия.

Например, *Киім алып беруші әйел арбаның соңынан қарап басын шайқады, – сорлы жандар, – деді аяған дауыспен, – әйелі күйеуге шыққан жылы үйдің төбесінен құлап, бел омыртқасын жарақаттап алыпты. Содан бері, ері осылай арбамен* ... (Esenberlin, 1974: 57).

Женщина, которая выдавала одежду, посмотрела вслед телеге, качая головой, – несчастные, – сказала она жалостливым голосом, – в год замужества жены, он упал с крыши дома и повредил позвоночник. С тех пор так и мыкается.

Осуществление процесса общения без использования языковых средств – это коммуникация посредством системы неязыковых символов. Вспоминая пословицу «глаза – зеркало души человека», можно сказать по аналогии, что мимико-жестовая коммуникация – это не просто телодвижения, это движения души. Движения эти дают представление о желании и выборе говорящего в момент акта речи. Очевидно, что невербальные средства общения, используемые участником коммуникации в повседневной жизни, определённым образом характеризуют его личность.

Басын шайқау – качание головой (качание головой влево, вправо) – испытывать затруднение, мучиться, каяться.

Сабыр (шұғыл қиналып, өкініп). О-х-х! Қап! қап! (Басын шайқап). Қайыр, сіздің атыңыз бір күшті дерт. Шипасыз дерт (Mukhanov, 1974: 8).

Сабыр (поспешно и мучительно). О-х-х! Как жаль!(Качая головой). Каир, Вы – моя мучительная боль! Неизлечимая!

Как отмечалось выше, у некоторых народов качание головой влево, вправо передаёт значение «нет». Например, в Шри-Ланке и в Индии. Таким образом, мы убеждаемся, что определённый жест, мимика, телодвижение у разных народов используется в разных значениях, т.е. каждый народ имеет сложившийся, присущий только ему язык движений.

Многозначное средство невербальной коммуникации *бас шайқау – качание головой* в графической форме можно представить следующим образом. Мы видим различные значения одного и того же невербального средства *бас шайқау – качание головой,* активно используемые в казахском языке.

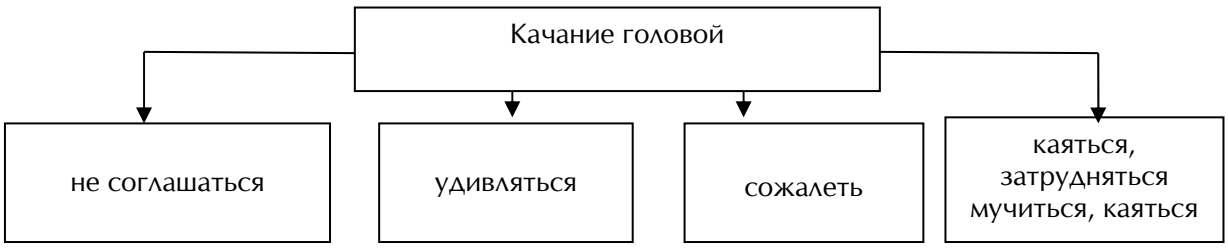

Таким же образом можно представить и другие схожие невербальные средства: *бас изеу – кивнуть головой, бас ию – склонить голову, бас сипау – погладить по голове, басы салбырау – повесить голову и другие.* Они также образовывают омонимические ряды.

В казахском языке множество жестов, характеризующих психическое, эмоциональное состояние человека, которые передаются с помощью соматизма «бас – голова». Естественно, что эти средства активно используются в художественных произведениях и в повседневной жизни. Одним из них является *басы салбырау – повесить голову.*

Басы салбырау – повесить голову – переживать, унывать. Передаёт значение плохого настроения или его отсутствия у человека.

Иығының басы салбырап, екі қолы жең түпке тек әншейін іле салғандай салақтап барады (Nurpeisov, 1973: 516).

Голова и плечи: будто их повесили; руки болтаются в рукавах,.

Басы салбырау (повесить голову) или *басын төмен салу* (опустить голову), *төмен қарау* (смотреть вниз) – стесняться, смущаться. Эти средства служат примером выражения эмоции стеснения.

Например, *Мәрия кідіріп тұра қалды.*

– Бірдеме айтайын дедің бе?

– Айтайын деп едім.

– Айта ғой.

Раушан айта алмай күрмеліп, төмен қарады (Maylin, 1977: 27).

Мария задержалась.

– Ты хотела о чём-то поведать?
– Хотела.
– Ну, говори.

Раушан, запинаясь, посмотрела вниз.

В приведённом отрывке из художественного текста, невербальное средство *басы салбырау – повесить голову*, а вместе с ним и стилизованно передающее значение стеснения, затруднения, не было использовано. На первый взгляд *төмен қарау* похоже на «опустить глаза». В этом примере, однако, используется основная часть тела – голова, которая опущена, а потому и глаза смотрят вниз. Словом, это сложное невербальное средство, которое характеризуется участие нескольких частей тела.

Устойчивое сочетание *басы салбырау – повесить голову* появилось в казахском языке, по нашему мнению, в этой связи. Особенно часто это средство встречается в коммуникации детей. Во-первых, в ситуации, когда детей ругают за поведение, они, признавая свою вину, опускают голову. Во-вторых, стесняясь незнакомых людей или чужой обстановки, дети также используют это стредство: опускают голову. То есть, с полным основанием можно сказать, что это движение (*басы салбырау – повесить голову)* используется, когда нужно передать значение стыда, сильного переживания, чувства стеснения.

У человека бывают моменты, когда он поглаживает голову из-за чувства стыда не за действия другого человека, а за свои поступки. Или когда неудобно перед другими людьми за допущенные ошибки. А также, когда другие обсуждают его поведение. Невербальные средства коммуникации, выражающие схожие с эмоциями стыда и неудобства, передаются с помощью кинесических и просодических средств.

Анализируя невербальные средства, мы можем понять, в каком эмоциональном состоянии находится говорящий: стеснения или стыда, радости, гнева и т.д. Человек не состоянии скрыть свою сущность – переживания, настроение в момент коммуникации. Как бы ему не хотелось не показать своё состояние, сущность человека проступает. К примеру, если у человека радость и он хочет скрыть её от окружающих, последние заметят его весёлость без слов, по улыбке и искрящимся глазам.

Эмоцию стыда также передают такие невербальные средства, как *теріс қарау – отвернуться, бетін басу – закрыть лицо руками.* Эти средства коммуникации часто используются женщинами и считаются присущими только им. Так как мужчины предпочитают выражать чувство неудобства при помощи таких движений, как *басын сипау – поглаживание головы, тілі күрмелу – заикание, төмен қарау – взгляд вниз* и других. Приведённый ниже пример иллюстрирует, что невербальное средство *бас сипау – поглаживание головы* используется в процессе коммуникации мужчин.

Басын сипау – поглаживание своей головы левой или правой рукой – стыдится, испытывать неудобство.

Әскерде кіші командир, үлкен командирлер болатынын оның білетін, білмейтіні маған беймәлім. Алайда ол менің кіші командир болдым дегенімді бойымның кішілігіне апарып салды. Әдейі сөйтті ме, жоқ білмегендіктен солай ойлады ма, оны да аңғара алмадым. Әйтеуір қыздар оның «көрініп тұр» дегеніне ду күліп жіберді. Басымды қайта-қайта сипалап өзім де күлем (Nurshaikhov, 2005: 261).

В армии не было очевидным, какой из командиров младший, а какой старший. Был случай, когда моё звание младшего командира связали с моим невысоким ростом. Специально ли это было сказано или по незнанию, мне неизвестно. Узнав об этом, девушки громко смеялись. И я, поглаживая голову, тоже смеялся.

Для выражения ласки, нежности также используется невербальное средство *басын сипау – поглаживание головы.* Но в этом случае имеется отличие не только в значении, но и в исполнении. Если речь идёт о выражении стыда, имеется один субъект действия (адресант). Когда же передаётся значение нежности или ласки, действуют и субъект (адресант), и объект (адресат). Действие испытывает объект (адресату поглаживают голову). Выполняются сходные движения одним и тем же органом (рукой). Действие испытывает голова. Но значения передаются различные. Вышесказанное относится к тактильным кинесическим невербальным средствам коммуникации. Потому что в этом случае мы видим сближение и соприкосновение двух участников коммуникации.

Басынан сипау – поглаживание головы (адресант гладит голову адресата ладонью от макушки ко лбу или к затылку) – выражения ласки, нежности. *Оның «Құлыным!» – деп күс-күс қолымен басымнан сипағаны маған зор қуаныш, үлкен бақыт болатын, дөрекілеу келген дауысының өзі жаныма жалын егіп, көңілімді шалқытып қоя беретін* (Esenberlin, 1992: 5).

«Мой жеребёночек!» – говорил он и гладил своими мозолистыми ладонями мою голову. И

это рождало во мне чувство радости и счастья. А его грубый голос согревал мою душу и поднимал настроение.

Бас иіп тәжім ету – приветствовать, склонив голову – в культуре многих народов связано с уважением и почтением к собеседнику. Особенно распространено это движение у восточных народов. В частности, оно имеет место в таких странах как Китай, Корея, Япония и является свидетельством глубочайшего уважения и почитания.

Бас ию – склонить голову – в казахском языке имеет два различных значения. Первое – благодарное склонение головы перед старшими, уважаемыми людьми и родителями является символом почитания. Второе – признание поражения, зависимости перед победителем.

Таяу кеп, даяшы жігіттердің көмегімен аттан түсті де, жақындай беріп ханға басын иді (Esenberlin, 1992: 45).

Приблизился и слез с коня при помощи слуг и, приближаясь к хану, склонил голову.

Бас ию, тәжім ету – склонить голову и поклоном (слегка опустив голову, задержаться, наклонив корпус) – прощание.

Патша (ұнатпаған кескінмен бөгеп). Сізге мен, ең алдымен, князьға сөйлесіңіз дедім ғой, ротмистр. Одан кейін, қажет болсаңыз шақыртып алам. Әзірге бара тұрыңыз!... Қош болыңыз… (Шоқан наразылық кескінмен тәжім етеді де шығып кетеді) (Mukhanov, 1974: 27).

Царь (показав неудовольствие, преградив путь). Я Вам сказал, что сначала надо поговорить с князем, ротмистр. После этого, если понадобитесь, я вызову Вас. А сейчас идите!... До свидания... (Чокан с недовольным видом поклонился и вышел).

Басын ию – склонить голову (слегка опустить голову) – знакомство.

Қысық көзді келген тапал сары жігіт күлімсіреп қарсы алды. Мәриям Раушанды айтып таныстырып еді, күлімсіреп иілді, қолын ұсынды (Maylin, 1977: 67).

Узкоглазый, невысокий, светлый парень встретил, улыбаясь. Мариям познакомила его с Раушан. Он с улыбкой поклонился и подал руку.

Результаты и обсуждение

В процессе общения для корректного понимания значения движений омонимических жестов необходимо обратить внимание на вербальные средства, которые сочетаюттся с невербальными. Именно в художественных текстах уточняется, как применяется, в каких случаях употребляется мимико-жестовые коммуникативные средства. Если говорить об устной речи, невербальные средства не нуждаются в объяснениях своего смысла в потоке речи.

Заключение

В результате исследования мы убедились, что имеющие место в процессе общения эмоции, такие как выражение ласки, гнева, удивления, стеснения и др., могут быть переданы не только посредством соматизмов, но и с помощью невербальных средств. При этом невербальные средства, связанные только с одной частью тела, весьма многочисленны, также как и их семантика. Подчеркнём также, что несовпадающие по значению невербальные средства, могут быть выражены также и с использованием просодических и мимических средств коммуникации. По аналогии существования в языке омонимов, приведённые в статье примеры являются свидетельством того, что можно говорить и об омонимии невербальных средств общения.

Литература

Қордабаев Т. Қазақ тіл білімінің қалыптасу, даму жолдары. – Алматы: Мектеп, 1987. – 124 б.

Казельская Н.А., Ван Чжицзинь. Контрастивное описание русских и китайских соматических речений, обозначающих мимику и движения головой // Русское и китайское коммуникативное поведение. – Воронеж: Истоки, 2002. – Вып. 1. – С. 42-44.

Филиппов А.В. Звуковой язык и язык жестов // Лингвистический сборник МОПИ им. Н.К. Крупской. – Вып №3. – Москва: МОПИ, 1975. – С. 14-34.

Мағжан С. Қазақ тіліндегі бейвербалды элементтердің көп мағыналылығы: Филол. ғыл. канд. дис. автореф. – Алматы, 2007. – 24 б.

Зекенова Ш. Омоним және синоним мағыналы бейвербалды амалдардың эмотивті-коммуникативтік сипаты: Филол. ғыл. канд. дис. автореф. – Алматы, 2010. – 24 б.

Есенберлин І. Ғашықтар. – Алматы, 1992. – 190 б.

Есенберлин І. Көлеңкеңмен қорғай жүр. – Алматы, 1974. – 224 б.

Әуезов М. Шығармалар жинағы, 10 том. – Алматы, 1982. – 432 б.

Мұқанов С. Өмір мектебі. – Алматы, 1970. – 487 б.
Мұқанов С. Шығармалар жинағы. – Т. 5. – Алматы, 1974. – 244 б.
Нұрпейісов Ә. Қан мен тер. – Алматы, 1973. – 840 б.
Майлин Б. Таңдамалы шығармалар. – Алматы, 1977. – 543 б.
Нұршайықов Ә. Махаббат, қызық мол жылдар // Махаббат жырлары. – Алматы, 2005. – 592 б.
Есенберлин І. Көшпенділер. – Алматы, 2002. – 758 б.

References

Auezov M. (1982). Shyғarmalar zhinaғy, 10 tom. [Collection of works]. Almaty, 432 p. (In Kazakh)
Esenberlin I. (1992). Fashyқtar. [Lovers]. Almaty, 190 p. (In Kazakh)
Esenberlin I. (1974). Kolengkengmen қoғғay zhғr. [Cover with your board]. Almaty, 224 p. (In Kazakh)
Esenberlin I. (2002). Kөshpendiler. [Nomads]. Almaty, 758 p. (In Kazakh)
Filippov A.V. (1975). Zvukovoy yazyk i yazyk zhestov // Lingvisticheskiy sbornik MOPI im. N.K. Krupskoy. Vyp No. 3. [Sound language and language of gestures// Linguistic collection of MOPI named by N.K. Krupskaya. Vol. No. 3. Moscow]. Moskva: MOPI, Pp. 14-34. (In Russian)
Kazel'skaya N.A., Van Chzhitszin' (2002). Kontrastivnoe opisanie russkikh i kitayskikh somaticheskikh recheniy, oboznachayushchikh mimiku i dvizheniya golovoy // Russkoe i kitayskoe kommunikativnoe povedenie. [Contrast description of Russian and Chinese somatic set phrases designating a mimicry and movements by head//the Russian and Chinese communicative behavior]. Voronezh: Istoki, Vyp. 1. Pp. 42-44. (In Russian)
Magzhan S. (2007). Қazaқ tilindegi beyverbaldy elementterding kөp maғynalylyғy: Filol. ғyl. kand. dis. avtoref. [Multiple-valued biverbal elements of Kazakh]. Almaty, 24 p. (In Kazakh)
Maylin B. (1977). Taңdamaly shyғarmalar. [Chosen works]. Almaty, 543 p. (In Kazakh)
Mukhanov S. (1970). Өmir mektebi. [School of life]. Almaty, 487 p. (In Kazakh)
Mukhanov S. (1974). Shyғarmalar zhinaғy. T. 5. [Collection of works]. Almaty, 244 p. (In Kazakh)
Nurpeisov A. (1973). Қan men ter. [Blood and sweat]. Almaty, 840 p. (In Kazakh)
Nurshaikhov A. (2005). Makhabbat, қyzyқ mol zhyldar // Makhabbat zhyrlary. [Years of joy and love]. Almaty, 592 p. (In Kazakh)
Zekenova Sh. (2010). Omonim zhәne sinonim magynaly beyverbaldy amaldardyng emotivti-kommunikativtik sipaty: Filol. ғyl. kand. dis. avtoref. [Emotional communicative character of omonims and sinonims in nonverbal components]. Almaty, 24 p. (In Kazakh)
Qordabaev T. (1987). Қazaқ til bilimining қalyptasu, damu zholdary. [Formation and ways of Kazakh linguistics development]. Almaty: Mektep, 124 p. (In Kazakh)

ҒТАМР 16.21.65

Жахг Динжинг[1], Саткенова Ж.Б.[2], Анесова Ү.Ғ.[3],

[1]Пекин орталық ұлттар университетінің профессоры, ф. ғ. д., Қытай, Пекин қ.,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[2]доценті, ф. ғ. к., [3]PhD, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: Zhdjing@263.net; jaina1978@mail.ru; a_ymit@mail.ru

ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ «ТІЛДІК ТҰЛҒА» ТЕОРИЯСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Мақалада тіл біліміндегі тілдік тұлға теориясы туралы зерттеулерге шолу жасалып, балалар әдебиетінің классик жазушысы Бердібек Соқпақбаевтың тілдік тұлғасы қарастырылады. Қазіргі тіл білімінде адамзат қауымының ғасырлар бойғы тіл арқылы дүние бейнесін тануға ұмтылған талабынан келіп, шындық болмысты танудың белсенді формасы болып табылатын тілді тұтынушы, дүниетаным өзегі – тілдік тұлғаны зерттеу проблемасы бой көтерді. Антропоөзектік бағытына сәйкес ұлттық мәдени құндылық ретіндегі ұлттық тілдік мұраны, ұлттық ділді, ұлттық психологияны терең меңгерген Б. Соқпақбаевтың тілдік тұлғасын зерттеу – ұлттық болмыс пен халықтың дүниетанымын тануда маңызы зор. Жазушы тілдік тұлғасының даралық сипатын тану үшін қаламгер шығармаларының ерекшелігін танытатын мәтіндер негізінде зерттеу қажет. Балалар әдебиетінің классигі атанған жазушы Б. Соқпақбаевтың тілдік тұлғасы аса білімді, мәдениетті, ой өрісі кең элитарлық тұлға саналады. Ол меңгерген білім дағдыларын, ғаламның тілдік бейнесіндегі ұрпақтан-ұрпаққа беріліп сақталған ұлттық таным мазмұнын келер ұрпаққа жеткізетін ұлттық тұлға.

Түйін сөздер: лингвокогнитология, тілдік тұлға, мәтін, көркем шығарма, концепт, әлем бейнесі, т.б.

Zhahg Dingjing[1], Satkenova Zh.B.[2], Anesova U.[3],

[1]DSc, Professor of Peking University of Central Peoples, PRC, Beijing,
[2]Candidate of Philological Sciences, A/Professor,
[3]PhD of al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty,
e-mail: Zhdjing@263.net; jaina1978@mail.ru; a_ymit@mail.ru

Study of the theory of linguistic personality in linguistics

Article dedicated to the formation and development of the theory «language personality» in language knowledge. language of artistic literature is considered in the context of linguistic-scientific studies. in work the role of language individual in the creation of linguistic worldwide are examined in the case of sokpakbaev's works. the role of language expressions which format the language character of the writer is based on concrete examples.

B.Sokpakbaev is a linguistic person possessing a high art word and played important role in the process of formation of literary Kazakh language. B.Sokpakbaevis an elite person in whom high education, culture, erudition, language competence are inherent. B.Sokpakbaevis a national person, whose diastole shows a national thinking, specificity of the mental world and cultural-historical feature of ethnos.

Key words: linguocognitology, language personality, context, concept, language picture of the world.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Жахг Динжинг[1], Саткенова Ж.Б.[2], Анесова У.Г.[3],
[1]д. ф. н. профессор Пекинского университета центральных народов, Китай, г. Пекин,
[2] к. ф. н. доцент, [3]PhD Казахского национального университета
им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: Zhdjing@263.net; jaina1978@mail.ru; a_ymit@mail.ru

Изучение теории «языковой личности» в языкознании

Многоаспектная проблема языковой личности как лингвистической категории, позволяющей целостно рассматривать языковой феномен человека, в последние десятилетия стало объектом постоянного и пристального внимания многих лингвистов.

Актуальность статья определяется общим направлением развития антропоцентрической парадигмы в современной лингвистике и отсутствием специальных работ, посвященных исследованию концептуальной структуры и коммуникативно-прагматических уровней языковой личности Б. Сокпакбаева, где рассматривались бы особенности актуализации коммуникативного потенциала слова, обусловленные личностно, психологически и социально, что делает языковую картину мира автора художественного произведения индивидуальной, неповторимой и глубоко национальной. Б. Сокпакбаев – это языковая личность, обладающая высоким художественным словом и сыгравшая важную роль в процессе формирования литературного казахского языка. Б. Сокпакбаев – это элитарная личность, которой присущи высокая образованность, культура, эрудированность, языковая компетентность. Б. Сокпакбаев – это национальная личность, идиостиль которой отражает национальный склад мышления, специфику ментального мира и культурно-историческую особенность этноса.

Ключевые слова: лингвокогнитология, языковая личность, контекст, концепт, языковая картина мира.

Кіріспе

Қазақ тіл білімі қазіргі кезде жаңа бағыттардың (когнитологиялық, антропоцентристік, психолингвистикалық, т.б.) дүниеге келуіне байланысты концептуалдық жүйеде зерттеліне бастады. Көркем шығарма тілінің шұрайын тіл мен таным бірлігінде зерттеу лингвокогнитологиялық бағыттың мүддесімен сабақтасып, өзекті мәселелер ретінде бой көтеріп келеді. Осыған орай бүгінде ұлттық мүдденің сипатын бейнелейтін көркем шығармалардың тілін «тіл мен таным сабақтастығы» негізінде біртұтас жүйеде қарастырудың маңызы өте зор. Зерттеушілер ұсынған көркем шығармадағы тұтастық «мәтін түзуші – мәтін – қабылдаушы» тұтастығы арқылы жүзеге асады, «әлемнің тілдік бейнесі» осы тұтастық негізінде бейнеленеді. Осыған байланысты таным мен тіл сабақтастық түзеді, сол арқылы көркем шығарманың «көркемдік әлемі» мен «көркем тілі» қалыптасады.

Зерттеушілер мәтін түзушіні (авторды) «тілдік тұлға» ретінде қарастыруда. Кез келген қаламгердің дүние шындығын қабылдауы, әлем туралы түсінігі тілдік тұлғасы арқылы көрінеді. «Тіл біліміне «тілдік тұлға» категориясының енгізілуі жалпы «тұлға» ұғымының жаңа мазмұнмен толығуына мүмкіндік жасап, тілді зерттеудің құрылымдық-функционалдық аспектісі аясынан шығып, адамның санасы, ойы мен рухани қызметімен тығыз байланыстағы антропологиялық тіл біліміне айналуына негіз жасалды. Соның әсерімен тіл ғылымында тілді тұтынушы адамға, шығармашылық тұлғаға деген қызығушылық күшейіп, қазіргі таңда жаңаша зерттеулердің өзегіне айналған» (Ermekova, 2010: 9).

Тілдік тұлға мәселесін ғылыми тұрғыда ең алғаш сөз еткен ғалым Й. Вейсгербер болатын. Бұл мәселенің көркем шығарма аясында қарастырылуы В.В. Виноградов есімімен байланысты. Тілдік тұлға В.В. Виноградовтың пікірінше «автор образы». Сонымен қатар қазіргі тіл білімінде «тілдік тұлға» мәселесі әр түрлі аспектілерде қарастырылып, сөз етіліп келеді. Шетелдік ғалымдардан А.А. Леонтьев, В.П. Нерознак, В.И. Карасик, В.И. Шаховский сынды ғалымдар қарастырған. Й. Вейсгербер, В.В. Виноградов, Г.И. Богин зерттеулерінде автор тұлғасы мен кейіпкер тұлғасы бірлікте қарастырылу ұсынылады, көркем шығармадағы тілдік тұлғаның деңгейлік үлгісін Ю.Н. Караулов жасаған. Ю.Н. Караулов концепциясының жалпыға ортақ теориялық ұстанымдары бойынша тілдік тұлға – «мәтіндерді өзі жасауға және түсінуге қабілетті адам». Оның пікірінше «тілді жасаушы, ұстанушы, пайдаланушы адамға назар аудармай, тілдің шегінен аспай, тілдің өзін тану мүмкін емес» – (Karaulov, 1987: 245) екендігі айтылған. Академик Ю.Н. Караулов «Русский язык и языковая личность» еңбегінде

тілдік тұлға теориясына қатысты тілді зерттеуге байланысты ғылыми тәсілдерді жинақтап, В.В. Виноградовтың және Г.И. Богиннің еңбектерінде қарастырылған «тілдік тұлға» ұғымын толықтырады.

Тілдік тұлға мәселесін ғалым:

1) сананың қалыпты және өзгерген күйіндегі тіл, сөзжұмсам және сөйлеу қызметі психологиясын зерттей отырып, яғни психолингвистика тұрғысынан;

2) тілді үйрену процестеріне талдау жүргізетін лингводидактика тұрғысынан;

3) таза филологиялық тұрғыдан зерттейді.

Көркем әдебиет тілін зерттей отырып тілдік тұлғаны тануға ерекше мән береді. Өйткені «тілдік тұлға – тілде (мәтіндерде) және тіл арқылы көрініс тапқан тұлға. Оның негізгі белгілері тілдік құралдар негізінде реконструкцияланады» (Karaulov, 1987: 245). Әрбір мәтіннің ар жағында тұлға, яғни оның авторы тұрады.

Ал тілдік тұлғаның мазмұнын дүниетанымдық компонент, яғни құндылықтар жүйесі тұрғысынан зерттеуші В.А. Маслова: «мәдени компонент: ұлттық мәдениетті меңгеру дәрежесі және жеке адамның өзіндік дара тұлғасы ретіндегі компонентті құрайды» – дейді (Maslova, 2001: 55). Т.В. Уивьян тілдік тұлғаны – «ғаламның тілдік көрінісі» негізінде анықтайды (Uivyan, 1990: 206). Т.В. Топорова тілдік тұлғаға «суреткердің әлем үлгісі» деп анықтама береді (Toporova, 1997: 190). Ал М.П. Брандес: «тілдік тұлғаны көркем шығарма құрылымын көктей өтетін, ішкі күретамыр сияқты, оның айналасына шығарманың стильдік жүйесі топтасады» (Brands, 19971: 52)- деп бағалайды.

Қ. Жаманбаева «тілдік тұлғаның «дара тұлға» концепциясы тұрғысынан қарастырса (Zhamanbayeva, 1997: 11), ақын Қ. Жұмалиев «ақынның өз образы» (Zhumaliyev, 1960: 66) деп есептейді. А. Ислам «ұлттық тұлға» деп атауды ұсынады. Себебі, «тілдік тұлға» деген ұғымның табиғаты жеке тұлғаның ұлттық мәдени сипаттамаларымен ұштасатындығына назар аударады (Islam, 2003:75-76).

Ал Ф. Қожахметова: «әрбір ақынның тілдік тұлға ретіндегі табиғаты, ақындық құдіреті оның суреткерлік болмысына сай тілдік өрнектермен айшықталуында» деп көрсетеді. Көркем шығарманың лексикалық, грамматикалық, тілдік бірліктерінің бір арнаға тоғысуы үшін белгілі бір ортақ стилистикалық жүйеге келтіруші категорияның болуы қажет. Кез келген қаламгер өз туындыларында тілдік тұлға ретінде тілдің байлығын, бейнелі сөздің мәйегін пайдаланып, тілімізді жаңа сөз өрнектері арқылы байытып, көркейтіп отырады. Бұның барлығы автордың бейнесі арқылы сипатталады, яғни «көркем шығарманың коммуникативтік-прагматикалық компоненті ретінде оқырман мен автордың жеке сана-сезімінің арасындағы маңызды коммуникативтік байланысты қолдайды» (Kozhakhmetova, 2004:134-135).

Қазіргі кезеңде «тілдік тұлғаға» және «тілдік тұлға құрылымы» ұғымдарының жалпы теориялық түсініктері анықталып, тілдік тұлға типологиялары мен модельдері жасала бастады. Оны екі бағытта зерттеу үрдісі қалыптасқан:

1) лингвомәдени бағыт бойынша тілдік тұлға белгілі бір тілді және ұлттық-мәдени дәстүрді ұстанушының жиынтық бейнесі ретінде қарастырылады (Karaulov, 1987: 263). Соңғы кездері «тілдік тұлға» ұғымын лингвомәдениеттанушылық бағытта ұлттық мәдениетпен тығыз байланыстағы белгілі бір ұлттық-тілдік-мәдени қоғамның мүшесі ретінде қарастыру үрдісі белең алып отыр. В.В. Воробьев лингвомәдениеттанудың обьектіс ретінде тіл мен мәдениетті ұштастырған ұлттық тілдік тұлғаны атап, өзінің монографиясында «адам», «тіл» – «ойлау» – «мәдениет» (материалдық және рухани) ұғымдарының арақатынасын қарастырады. В.А. Маслова тілдік тұлғаны әлеуметтік құбылыс деп танып, ондағы жекелік бастаманы атап, тілдік тұлғаның, тілдік дәстүрлердің қалыптасуына әсерін көрсетеді. Жоғарыда аталған зерттеушілер пікірлеріне сүйене отырып, тілді тілдік қызмет құралы ретінде қарастыратын, тіл-мәдениет-тілдік тұлға үштігінен тұратын лингвомәдениеттану айқындамасы тілдік тұлғаны рухани, этикалық, психикалық, әлеуметтік компоненттерден тұратын және өзінің мүмкіндіктерін сөз арқылы жүзеге асыратын «жеке адам» ретінде зерттейді (Maslova, 2001: 156);

2) лингводидактикалық бағыт жеке адамды тілдік қабілет жиынтығы ретінде зерттейді. Осы бағыт өкілі Г.И. Богиннің ғылыми еңбегінде тілдік тұлға моделі тілдік тұлға дамуы деңгейлерінің жүйеленген тізімінен тұратын құрылым ретінде көрініс табады. Зерттеуші тілдік тұлғаны тілдік іс-әрекеттерді орындауға, тілдік шығармаларды жасауға және қабылдауға қабілетті адам ретінде қарастыру тұрғысынан лингводидиктиканың орталық ұғымы ретінде қарастырады.

Талдау

Зерттеушілер тілдік тұлғаның даралық сипатын оның шығармаларының ерекшелігін танытатын мәтіндер негізінде зерттеуге арналған

еңбектер қатарының көбейе түскендігін айтады. Бізге дейінгі зерттеулерде тілдік тұлға мәселесі төмендегідей бағыттарда қарастырылып келеді:

1) *нақты тұлғаның тілін оның когнитивтік және прагматикалық интенцияларын назарға ала отырып талдау;*

2) көптеген ғылыми еңбектерде *тарихи тұлғалар тілін диахрониялық тұрғыдан сараптау* орын алған;

3) *бөлек-бөлек мәтіндер негізінде тілдік тұлғаны модельдеуге арналған зерттеулер* де пайда бола бастады;

4) *шығармадағы кейіпкерлердің тілдік тұлғасын ашу арқылы шығарма авторының тілдік тұлғасына шығуды мақсат тұтқан зерттеулер* де кездеседі;

5) *тілдік тұлға бойындағы қасиеттерді оның ұлттық болмысына сай қарастырған еңбектер.*

Қаламгердің тілдік тұлғасын танытатын еңбектердің біріне профессор Б. Момынованың «Шәкәрім поэзиясының тілі» атты монографиясын жатқызуға болады. Ғалым Шәкәрім феномені оның тілі арқылы анықтала түсетіндігіне тоқталады: «Шәкәрім – өзін-өзі танушы субъект-автор. Өзін-өзі тану мен таныту әрекеті арқылы Шәкәрім тілдегі субъективті адам факторы проблемасын тудырады... Субъект ретінде адам, ең алдымен, қоршаған әлеммен, содан соң қоршаған әлеуметтік ортамен, жекелеген әрбір индивидууммен, ең ақырында өзімен өзі (өзін-өзі тану) сәйкестенеді. Автордың өз пікірін білдіруі барысында, бағалауда, өзгеге ой салып, қозғауда адам факторы тілдің көмегімен өз функциясын орындайды. Шәкәрім шығармаларындағы әлемнің тілдік бейнесі ақын қолданған сөздерден, сөз тіркестерінен, көне мен жаңа лексикалық қабаттарды қамтитын сөздік қорынан, мәдени ореолынан көрінеді» (Momynova, 2008: 100), – дейді.

Ғалым Шәкәрімнің тілдік тұлғасының қалыптасуына әсер еткен «сауаттылығы, өзге мәдениетпен таныс болуы, дін исламға жетіктігі, діни көзқарасының ғылыми негізді болуы және оның тереңдігі, дін тазалығын мақсұттауы, адалдығы, жан тазалығы» сияқты бірнеше себептерді атап көрсетеді әрі тілдік тұлғаға қатысты: «Ақынның өзін не толғандырса, қандай көңіл-күйде болса, басынан не өткізсе де – барлығы ақын тұлғасын, оның *мен*-ін қалыптастыратыны шындық. Бірақ кез келген тілдік тұлғаның бейнесінен ақынның өзін, оның басынан кешіргенін іздеу дұрыс емес, ақын жалпы дүниені (ішінде өзі де бар) суреттейді, бірақ өзін-өзі лирикалық кейіпкерге икемдеп, бәрін өз бойына таңу, өзін-өзі өзгертуі, өзін-өзі кеіпкердің бейнесіне толық көшіруі қиын. Сондықтан автор мен лирикалық кейіпкер арасына тепе-теңдік белгісін қою да үнемі дұрыс бола бермейді», – дейді. Ш.Құдайбердиев тілдік тұлғасының төмендегідей ерекшеліктерін саралайды:

- абстракт сөздердің қолданыс аясының кеңейтілуі;
- жаңа сарынды, ойлы толғаныстарымен авторлық интеллектісін аша алуы;
- әлемнің тілдік бейнесін толықтырған жаңа образдарымен ерекшеленуі;
- өз қолтаңбасын танытатын ерекше тіркесімдер жасауы;
- әдеби тілдің көркем әдеби стильдік тармағын дамытуы және бір кезеңге тән жаңа тұжырымдар жасауға мүмкіндік тудыра алуы;
- өз дәуірінің ірі тұлғасы ретінде әдеби тілдің дамуына үлес қосуы т.б. (Momynova, 2008: 107).

Соңғы кездері тілдік тұлғаны түсіндіруге бірнеше бағытта келу үрдісі қалыптасқандығын байқауға болады:

1) тілдік тұлға болып табылатын жеке адам қалыптасуының негізгі жүйелерін анықтау (тегі, өмір сүрген ортасы, әдеби және тілдік, ұлттық-мәдени ықпал және т.б.);

2) жеке адамның тілдік тұлғалық болмысын құрайтын жеке қасиеттерін танытатын ерекшеліктерді көрсету, яғни *оны өз бетінше білім алу, өзін-өзі жетілдіру, тәрбиелеу, өз тілдік тәжірибесін ұрпақтарына мұра етіп қалдыруда жеке жауапкершілігін сезіну, білім дағдыларын игеру, шеберлік дағдыларын меңгеру, игерген білімдері мен тәжірибесін болмысты өзгерту үшін қолдану т.б. қасиеттерден тұратын күрделі, көпсатылы зерттеу нысаны ретінде* оның тілінің ассоциативтік-вербалдық, лингвокогнитивтік, прагматикалық деңгейлерін сипаттаудан тұратын деңгейлік талдау арқылы *қарастыру қажет екені айқындалды* (Ermekova, 2010: 9).

Жеке тұлғаның ұлттық болмысын ашудың маңыздылығы туралы ғалым Ж.А. Манкееваның пікірлеріне жүгінсек: «аталған деңгейлердің дамуының белгілі бір тілдік тұлғада көрініс табуы әртүрлі дәрежеде өрістеп, түрлі сипатта көрінеді. Оның шығармашылық танымдық мазмұны дүниетанымдық, мәдени құндылықтар жүйесінен тұрады. Сондықтан тілдік тұлғаны алдымен ұлттық тілдік тұлға ретінде түсінеміз. Себебі тілдік тұлға табиғаты тұлғаның ұлттық мәдени сатысымен тікелей байланысты» (Mankeeva, 2010: 256-264), – деген пікірін

басшылықа ала отырып жазушы Б.Соқпақбаев тілдік тұлғасын ұлттық тілдік тұлға ретінде қарастыруға толық негіз бар.

Біздің мақаламызда «тілдік тұлға» мәселесі Б. Соқпақбаевтың шығармасындағы басты кейіпкерлер бейнесі арқылы сипатталады. Себебі жазушы шығармаларындағы *Қожа, Беркен, Еркін* сияқты негізгі кейіпкерлер жазушының өз образын сомдайтын бейнелер. Бұл жөнінде қаламгердің өзі де: «Бір сөзбен айтам, сол өзін жазатын жазушы – менмін. «Менің атым Қожа» повесіндегі Қожа өзге емес, менің өзіме ұқсаңқырайды. Жасымда қой аузынан шөп алмас момын едім деп, сірә, айта алмасам керек» десе, «Өлгендер қайтып келмейді» романындағы бас кейіпкер Еркін жайында «Еркін образының тоқсан пайызы өзім» (Sokpakbaev, 1983: 264) – деген болатын.

Әлемнің тілдік бейнесін, сондай-ақ қоршаған ортаның көркем бейнесін суреттеу жазушының жеке сөздік қоры, көркемдік-эстетикалық танымы, «мені» негізінде жүзеге асады. Осы арқылы қаламгердің шеберлігі танылады. Бұл құбылыстың көрінісін жазушы тілдік тәсілдерді пайдалану арқылы ғана өзгеге жеткізеді. Жазушының жеке сөздік қоры, көркемдік-эстетикалық танымы негізінде жүзеге асады. Осы арқылы қаламгердің шеберлік қырларын байқауға болады.

Қазақ әдебиетіне жиырмасыншы ғасырдың 50-60 жылдары өз биігімен, өзіндік белесімен келген жазушы қазақ балалар әдебиетіне қалам тартты. Балалар прозасында аты әлемге әйгілі жазушы шығармашылық қадамын ең алдымен поэзиядан бастағаны белгілі. Осыған орай қаламгердің балаларға арнап жазған бірнеше өлеңдері жинақталып, «Бұлақ» атты өлеңдер кітабында басылып шықты. Дегенмен, жазушы өз талантын проза әлемінде айқын танытып, шыңдай түсті. Қазақ әдебиетіне алғаш жасаған қадамынан-ақ жазушы өз оқырмандарын бірден баурап алды. Осы кезеңде жарық көрген «Өзім туралы» повесі, кейіннен «Менің атым Қожа» (1957) болып өзгерген шығармасы кішкентай қазақ оқырмандарының жүрегінен жол таба білді. Бұл шығарма тек қазақ балаларының ғана көңілінен шыққан жоқ, бұл повеске әлем балалары қызығушылық танытты. Оған бұл повестің орыс, украйн, француз, литван, латыш, өзбек тілдеріне аударылып жарық көруі дәлел бола алады. 1963 жылы «Қазақфильм» киностудиясы сол кітап бойынша жазылған кино-сценарийді экранға шығарды. Ол фильм француздың 1967 жылы Канн қаласындағы жастар мен балаларға арналған кинофильмдердің халықаралық фестивалінде арнайы сыйлыққа ие болды. Сонымен қатар Мәскеуде қаламгер шығармаларының «Менің атым Қожа» повесінің (1958-1960), «Аяжан» повесінің (1965), «Өлгендер қайтып келмейді» романының (1969) орыс тілдеріне аударылып, қайта-қайта данасының көбейіп басылуы жазушының қазақ әдебиетіне үлкен серпіліспен келгендігін көрсетеді.

Қаламгер шығармашылығы жайында ғалым Р. Нұрғалиев: «Қазақ прозасының соңғы жиырма жылдағы көркемдік деңгейінің өскендігін, реалистік қуатының күшейгендігін, бір сөзбен профессионалдық мәдениетінің артуын айтқан кезде тиянақ болар дәлелдің бірі – белгілі қаламгер Бердібек Соқпақбаевтың творчествосы. Бұл қаламгердің алдымен өмір шындығын пір тұтуы, көрген, сезген, бойына етене объектіні ғана туындысына арқау етуі, адам характерлерін даралап алуы, әсіресе бала, бозбала психологиясын жетік білуі, көркемдік құралдарды пайдаланудағы өзіне ғана тән ықшамдылық, жинақылықты ықтияттайтын шеберлігі оның шығармаларын басқа ұлт оқырмандарына да қымбат етіп отыр» (Nurgaliev, 1977), – деуі жазушы шығармашылығына берілген әділ баға.

Ю.Н. Караулов ұсынған тілдік тұлғаны танудың үш деңгейлік үлгісі бүгінгі қазақ тіл білімінде де басшылыққа алынып келеді. Көркем шығармадағы автордың «менін» тануға бағыттайтын бұл деңгей *«вербалды-семантикалық деңгей (нөлдік деңгей, аялық білім көрінісі, «когнитивті (тезаурусты) деңгей»* және *«прагматикалық (уәждік) деңгей»* деп аталады.

Тілдік тұлғаны танудың алғашқы деңгейі *«вербалды-семантикалық деңгей»* деп аталады. Бұл – оқырманның көркем туындыны оқу барысында автор қолданған образдардың, бейнелі сөздердің, тілдік тәсілдердің, көріктеу амалдардың мағынасын түсініп отыруы. Б. Соқпақбаев шығармаларындағы көркемдеу амалдарына сөз қолданудың бейнелілігі, дәлдігі тән. Жазушының тіліндегі бала түсінігімен алынған табиғи көркемдеу амалдары өз ерекшеліктерімен де оқырман назарын аударады.

Көркем шығарма әр ұлттың әлемді, қоршаған ортаны қалай танитындығынан мол мәліметтер бере алады. Көркем шығарма тіліне танымдық талдау жасау арқылы сол халықтың санасындағы әлемнің бейнесін, қоршаған ортаның болмыс-бітімін тұтастай тануға болады. Тілдің болмысы мен табиғатын толыққанды тану үшін сол тілді жасайтын адаммен бірлікте қарау

керек. Осы талап когнитивтік лингвистикада антропоцентристік бағытты дүниеге әкеледі.

Тілдік тұлғаны танудың екінші деңгейі – *когнитивтік деңгей*. Бұл деңгейден жазушының дүниеге деген көзқарасын, парасат-пайымын, әлем туралы түсінігін тануға болады. Жазушы шығармаларындаавтордың «тілдік тұлғасын» танудағы концептілерін қолдану шеберлігіне қарай оны әр деңгейде топтастыруға болады. Қаламгер туындыларында концептілер мазмұндық, қолданымдық, түрленімдік көрінісіне қарай ажыратылады.Концептілердің санада танылу деңгейіне қарай, ақиқат дүниенің болмысы мен өзіндік ерекшелігіне қарай метафизикалық, ұлттық-мәдени, эмоционалдық концептілер деп шартты түрде жіктеуге болады.

Жазушы шығармаларындағыметафизикалық концепт– *өмір, тағдыр, дүние, той, тоқшылық, соғыс, аштық* сияқты тірек ұғымдары арқылы көрініс табады. «Метафизикалық концептілер перцевтивтитік, сенсорлық қабылдау, яғни сезіну әрекеті арқылы рухани құндылықтарды тану нәтижесінде ғана хабарланады. Адам тәжірибесі арқылы ғана танып білуге болатын, құбылысты даму барында ғана түсінуге болатын ұғымдарды көзбен көріп, қолмен ұстап тану мүмкін емес. Сондықтан философиялық мәні басым, адамның қажетін өтейтін абстрактілі ұғымдарды нақты тұрақталған дефинициялармен танытуға болмайды. Оны адам қалай сезінеді, қалай басынан өткереді, сол әсер арқылы танытады. Жоғарыда аталған концептілердің бірі – «өмір» концептісіне тоқталсақ:

Өмір. Өмір сөзі қазақ тіліне араб тілінен енген сөз. Философиялық тұрғыдан алғанда – адамға берілген белгілі бір уақыт мөлшері. Ал екінші мағынасы – адамның жасы, ғұмыры. Басқа мәдениеттердегі өмір концептісінің қолданылу аясына тоқталсақ, орыстарда батыс еуропа мәдениеттерінде циклдік, сызықты символикалық бейнелер арқала көрініс табады. Ал қазақ ұғымында өмір он екі жыл сайын адам ғұмырының белгілі бір уақыт аралығынан өтетіндігімен сипатталады. Өмір ұғымының себебі мен нәтижесі предикатта байқалып, концептінің көп компоненттік қасиетін танытады.

Мәселен:

♦ Қанша адам *өмірге жаңадан келіп қосылды*.

♦ Әжем менің қызық адам. *Тұрмыстың қарапайым қағидасына* бұдан жүйрік кісі осы ауылда, сірә, табыла қояр ма екен.

♦ Өзінің тырнақ алды прозалық туындысын шағын повесть түрінде бастап отырғанын автор бір де бір минутке есінен шығармайды. Сондықтан да ол әр адамның басынан *күнде кешетін тұрмыстың ұсақ-түйек құбылыстарына* онша жүгіне бермейді.

♦ Тағдырының немен тынарына көзі жетпей жегідей *жеген күйзеліс минуттар...*

♦ Қаладағы өмір *қайнаған қазан* тәрізді.

♦ Күндіз-түні *жүрек дүрсілі бір тоқтамайтын өмірлі қала*.

♦ *Заң-тәртіптің қайнаған қазанынан шыңдалып*, пісіп шыққан адамға, тәйірі, бұл бөгет болып па?

Туындыларда «өмір» концептісі *өмірге жаңадан келіп қосылу* (өмірге келу), *тұрмыстың қарапайым қағидасы, күнде кешетін тұрмыстың ұсақ-түйек құбылыстары* (күнделікті үйреншікті тіршілік), *қайнаған қазан, жүрек дүрсілі бір тоқтамайтын өмірлі қала* (өмірдің тоқтаусыздығы), *заң-тәртіптің қайнаған қазанынан шыңдалу* (өмірлік ережеге бағыну) тәрізді бейнелі тіркестер арқылы жасалған. Олар балалар танымындағы:

- *«өмір – тіршілік көзі»* (*өмірге жаңадан келіп қосылу*);

- *«өмір – қарапайым тіршілік»* (*тұрмыстың қарапайым қағидасы, күнде кешетін тұрмыстың ұсақ-түйек құбылыстары*);

- *«өмір – тоқтаусыз тіршілік»* (*қайнаған қазан, жүрек дүрсілі бір тоқтамайтын өмірлі қала*);

- *«өмір – тәжірибе»* (*заң-тәртіптің қайнаған қазанынан шыңдалу*) сияқты когнитивтік модельдерді түзеді.

Жазушы шығармаларындағы өмір концептісіне талдау жасау барысында оның лексика-семантикалық тобындағы «*дүние»* (мәңгілік мекен, күнаһәр дүние), *«тағдыр»* (мейірімсіз тағдыр, қатал тағдыр), *«той»* (мейрам күндер, флот күні, қастерлі күндер, ұлы дүрмек), *«тоқшылық»* (көбеңдену, қорабаланып қалу, қарын жағы тоғаю) лексикаларын да сараптау қажеттігі туады. *Өмір* макрожүйедегі концепт болса, «*дүние», «тағдыр», «той», «тоқшылық»* концептілері – микрожүйедегі тірек мағыналар.

Үшінші деңгей – тілдік тұлғаның сөйлеу тілін, жасауға себеп болатын мақсат, уәж, мүдде мен нұсқауын қамтыған *уәждік деңгей*. Жазушы шығармаларында образды бейнелерді жасауда асқан шеберлік байқатады. Бала танымындағы ауыспалы мәнге ие болған сөздердің уәждік деңгейі қоршаған ортадан жинаған білім қоры арқылы көрініс табады. Жазушы шығармаларындағы ауыл баласының білімі, таным деңгейі олардың

сөздері арқылы көрінеді. Бала тіліндегі уәжділік деңгейін біз бірнеше топқа бөліп қарастырдық:

– Соматикалық ұғымдармен байланысты уәжділік: *жұдырықтай,екі саусағымдай, аузындай,* т.б.

♦ *Жұдырықтай ғана сары жез қоңырау соның қолында*.

♦ *Екі танауыма екі саусағым еркін сыйып кетерлік, қосауыз мылтықтың аузындай үңірейіп тұр.*

– Төрт түлік мал атауларына байланысты уәжділік: *үріккен қойдай, мүйізделген сиырдай, лақ-қозы тәрізді, бір үйір жылқы шапқылап кеп кіргендей, шалағай аттай*, *енесіне ілескен құлын тәріздімін*, *көгендеген қозыдай*, *құтырған бура тәрізденіп*, т.б.

♦ *Сатырлаған ап-ауыр тамшылардың астында балалар үріккен қойдай тырағайлап, қыстаққа қарай бейберекет жүгірісті.*

♦ *Мүйізделген сиырдай жырылып шығып, қораштанып, бүгіле түскен.*

♦ *Бала деген лақ-қозы тәрізді ықтиярсыз халық.*

♦ *Бір үйір жылқы шапқылап кеп кіргендей дәліздің бойы дүрлігіп, тасыр-тұсырға толып кеткенде, ол кабинеттен долдана атып шықты.*

♦ *Жаңбыр ұзаққа бармады, шалағай аттай арындап-арындап алып алды да, сарқыла бастады.*

♦ *Мен енесіне ілескен құлын тәріздімін, біресе о жағына, біресе бұ жағына шығамын. Зорға ілесіп келемін.*

♦ *Көгендеген қозыдай уақыттың желісіне тізіп тастап, рет-ретімен баяндауға келмейді.*

♦ *Ашуланған кезде Көпекбай құтырған бура тәрізденіп кетеді*.

– Аң-құс, балық атауларына байланысты уәжділік: *қасқырдай, торай жүгіріп өткендей, маймылша, қонақтаған қарғадай, қонақтаған тауықтай, жұмыртқа басқан тауықша, егескен қораздар тәрізденіп, үріккен торғай ұқсап*, *көлшік суды еркін жайлаған жайындай,* т.б.

♦ *Әлгінде, жұмыс үстінде қасқырдай ұлып мазаны алған қарын шіркін де енді сол қуанышты сезімге бөленіп, алданыш тапқан тәрізді.*

♦ *Қарашы, тап-таза төсеніштің үстінен торай жүгіріп өткендей қылыпсың.*

♦ *Шарбақтың көп тетігінің бірінен зып беріп осы баққа кірдім де, бір теректің басына маймылша өрмелеп, шығып алдым.*

♦ *Ал қазір қонақтаған қарғадай ағаш басында секиіп отырып, қиырдағы келешекті шарлап, қиялданбай қалайын ба.*

♦ *Маужыраған қоңыр кештің құшағында, қора аузындағы сырғауыл қашаның үстінде, қонақтаған тауықтай шошайып отырмын.*

♦ *...Кемпірдің жұмыртқа басқан тауықша жарбия отыруы тегін отырыс емес екен.*

♦ *Егескен қораздар тәрізденіп ол екеуінің құр секеңдеп тұрып алғандарына өзгелер тіптен риза емес.*

♦ *Қыз үріккен торғайға ұқсап селт ете қалды.*

♦ *Көлшік суды еркін жайлаған жайындай Көккөзов бірнеше жылдан бері осы аудандағы халық ағарту саласында өзінен* азулы ешкімді кездестірмей, ондай адам бар-ау деп ойламай келген еді.

– Тұрмыстық зат атауларына байланысты уәжділік: *сабадай, оймақтай, инедей, төңкерген қазан тәрізденіп,* т.б.

♦ *Сабадай жайылған мол қарнын сипалай отырып, Ұлжан шешей шайды ұзақ ішті.*

♦ *Оның оймақтай аузынан бір кісі еңбектеп азар сыяды.*

♦ *Сендердің жөнсіз қылықтарың оның миына инедей қадалып тұрады.*

♦ *Әскерлер ат ойынын өткізетін алаңның дәл бүйірінде алыстан қарағанда төңкерген қазан тәрізденіп көрінетін төмпешік бар.*

- Табиғат құбылыстарына байланысты уәжділік: *лақтырған тасқа ұқсап, үркердей, аршыған жауқазындай, құйынша*, т.б.

♦ *Анадай барып, лақтырған тасқа ұқсап торс етіп, салмақпен қонады*.

♦ *Мен әңгіме етіп отырған үркердей шағын ауыл Қостөбе, міне, осы арада, шекараның дәл түбінде*.

♦ *Майра шешесі Айсұлуға тартқан пысық та сүйкімді қыз. Ойын десе, құйынша үйіріліп, жанып кетеді.*

Қорытынды

Заттар мен құбылыстарды салыстыруда төрт түлік атауларының уәжделуі өте жиі жұмсалады. Қаламгер туындыларындағы теңеулер – ауыл баласының танымынан туған тілдік бірліктер. Ауыл баласының танымын нақты жеткізу үшін жазушы қоршаған ортаға сай түсінікті негіз етіп, айналасындағы заттар мен құбылыстардың ерекше белгілерін екінші бір заттармен, құбылыстармен салыстыра суреттейді. Мәселен, *қонақтаған тауықтай, сабадай, көлшік суды еркін жайлаған жайындай, шалағай аттай, көптен қалған сарқыттай, са-*

бадай, жұмыртқа басқан тауықша, т.б.теңеулер – ауыл баласының өмірінен, көрген-түйгенінен, әлемді тануынан туған тұжырымдары. Әлемнің тілдік бейнесіндегі ұлттық болмысты сипаттайтын теңеулер – қазақ баласының қоршаған орта туралы таным-түсінігін бейнелейтін ұлттық образдың құнды белгілерінің бірі.

Балалар әдебиетінің классигі атанған жазушы Б. Соқпақбаевтың тілдік тұлғасыаса білімді, мәдениетті, ой өрісі кең элитарлық тұлға саналады. Ол меңгерген білім дағдыларын, ғаламның тілдік бейнесіндегі ұрпақтан-ұрпаққа беріліп сақталған ұлттық таным мазмұнын келер ұрпаққа жеткізетін ұлттық тұлға.

Әдебиеттер

Ермекова Ж.Б. Жұмабаев Мағжанның тілдік тұлғасы. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның автореферат. – Алматы, 2010. – 45 б.

Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М., 1987. – С. 245.

Маслова В.А. Лингвокультурология. – М., 2001. – С. 258.

Уивьян Т.В. Лингвистические основы балканской модели мира. – М.: Наука, 1990. – С. 206.

Топорова Т.В. Семантическая структура древнегерманской модели мира. – М.: Радикс, 1997. – С. 190.

Брандес М.П. Стилистический анализ. – М.: Наука, 1971. – С. 278.

Жаманбаева Қ.Ә. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 1998. – Б. 140.

Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы, 1960. – Б. 64-66.

Ислам А. Лингвомәдениеттану және тілдік мәдени тұлға концепциясы // Тілтаным. – 2003. – №1. – Б. 175-176.

Қожахметова Ф.Б. Тұрмағамбет Ізтілеуов тілдік тұлғасының дискурстық сипаты: Фил. ғыл. канд. дис. автореф. – Алматы, 2004. – 120 б.

Момынова Б.Қ. Шәкәрім поэзиясының тілі. – Алматы: Арыс, 2008.

Манкеева Ж.А. «Тілдік тұлға» мәселелерін зерттеу // Қазақ филологиясы: егіз негіз (ғылыми мақалалар жинағы). – Алматы: Арыс, 2010. – Б. 280-290.

Соқпақбаев Б. Жазып та көрдім // Сөзстан (Әдеби портрет, мақала). – Алматы: Жалын, 1983. – 4-кітап. – 264 б.

Нұрғалиев Р. Көп қырлы, көп сырлы // Соцалистік Қазақстан. – 1977. – 7 июнь.

References

Brands M.P. (1971) Stylistic analysis. M .: Наука, 1971. С. 278.

Ermekova Zh.B. (2010) Dzhumabaev is the language person of Magzhan. The dissertation author ‘s abstract prepared for the degree of Candidate of Philological Sciences. Almaty, 2010. 45 p.

Islam A. (2003) The concept of linguistic culture and linguistic cultural identity. Linguistic. 2003. №1. B. 175-176.

Jumaliev K. (1960) The theory of literature. Almaty, 1960. B. 64-66.

Karaulov Yu.N. (1987) Russian language and language personality. M., 1987. S. 245.

Kozhakhmetova F.B. (2004) Disarmament character of Turmagambet Izleuov’s linguist: Phil. the science kand disc author. Almaty, 2004. 120 p.

Maslova V.A. (2001) Linguoculture. M., 2001. S. 258.

Mankeeva J.A. (2010) Studying the problems of «linguistic personality». Kazakh philology: twin foundation (collections of scientific papers). Almaty: Arys, 2010. B. 280-290.

Momynova B.K.(2008) Language of Shakarim. Poetry. Almaty: Arys, 2008.

Nurgaliev R. (1977) Multilateral, multi-colored. Socialist Kazakhstan. June 1977. June 7.

Sokpakbaev B. (1983) I have seen it from the Word // Literature (literary portrait, article). Almaty: Flame, 1983. Book 4. 264 p.

Toporova T.V. (1997) Semantic structure of the ancient Greco-Roman model. M .: Радикс, 1997. С. 190.

Uivyan T.V. (1990) The linguistic base of the Balkan model is the world. M .: Наука, 1990. С. 206.

Zhamanbayeva K.A. (1998) Cognitive bases of language use: emotion, symbol, language consciousness. Almaty: Science, 1998. B. 140.

МРНТИ 16.31.31

Каримова Б.С.,

к. ф. н. асс. профессор, директор
Республиканского научно-практического центра «Учебник» МОН РК,
Казахстан, г. Астана, e-mail: karimovab72@mail.ru

ОТРАЖЕНИЕ ПРОГРАММНЫХ ДОКУМЕНТОВ В ДИСКУРСАХ СМИ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ОБЩЕСТВЕННОЕ СОЗНАНИЕ

В статье рассматривается роль политического дискурса в виде программных документов и дискурса СМИ как активного участника политической коммуникации. Полифункциональность и многоплановость политического дискурса и дискурса СМИ анализируется на материале аутентичных текстов – государственных программных документов. Политический дискурс и дискурс СМИ обладают множеством сходных черт, часто пересекающихся в сферах своего применения.

Перечислены и описаны ведущие гипержанры политического дискурса: программные документы, публичная речь политика, предвыборная агитация, соответствующие основной интенции политического дискурса – борьбе за власть. К периферийному автор относит политическую мемуаристику, интервью. При этом каждый гипержанр включает в себя тексты, образующие внутри рассматриваемого гипержанра первичные жанры, а также периферийные жанры.

Ключевые слова: политический дискурс, дискурс СМИ, программный документ, общественное сознание, когнитивное взаимодействие, публичная речь политика, гипержанр, политическая мумуаристика, политическое интервью, первичный жанр, периферийный жанр.

Karimova B.S.,

Candidate of Philological Sciences, A/Professor, Director
of the Republican Scientific-Practical Center «Uchebnik» MES RK,
Kazakhstan, Astana, e-mail: karimovab72@mail.ru

Reflection of program documents in the media discourses and their impact on the public consciousness

The article discusses the role of political discourse in the form of program documents and the discourse of the media as an active participant in political communication. The polyfunctionality and multiplicity of political discourse and media discourse are analyzed on the basis of authentic texts – government policy documents. Political discourse and media discourse have many similarities, often overlapping in their fields of application.

The leading hypergenres of political discourse are listed and described: program documents, public speech politics, election campaign, corresponding to the main intention of the political discourse – the struggle for power. By peripheral author relates political memoirs, an interview. At the same time, each hyper-genre includes texts that form primary genres within the hyper-genre under consideration, as well as peripheral genres.

Key words: political discourse, media discourse, program document, public consciousness, cognitive interaction, public speech politics, hypergenre, political mumirian studies, political interview, primary genre, peripheral genre.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Кәрімова Б.С.,
ҚР БҒМ «Оқулық» Республикалық ғылыми-практикалық орталығының
директоры, асс. профессор, ф. ғ. к.,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: karimovab72@mail.ru

Бағдарламалық құжаттардың БАҚ дискурсындағы көрінісі және олардың қоғамдық санаға ықпалы

Мақалада саяси коммуникацияның белсенді қатысушысы ретінде бағдарламалық құжаттар түріндегі саяси дискурспен БАҚ дискурстың рөлі қарастырылады. Саяси дискурспен БАҚ дискурстың көпфункционалдығы мен әртүрлілігі материалдың түпнұсқасында, яғни мемлекеттік бағдарламалық құжаттарда талданады. Саяси дискурспен БАҚ дискурстың ұқсастықтары көп, олар қолдану салаларында жиі ұшырасады.

Саяси дискурстың жетекші гипержанрлары: бағдарламалық құжаттар, жария сөйлеу саясаты, сайлау алдындағы үгіт, саяси дискурстың негізгі мақсаты – билік үшін күрес атап көрсетілген және сипатталған. Автор шеткері жанрларға саяси мемуаристиканы, саяси сұхбатты жатқызады. Бұл ретте әрбір гипержанр қарастырылып отырған гипержанр ішіндегі бастапқы жанрды, сондай-ақ шеткері жанрларды құрайтын мәтіндерден тұрады.

Түйін сөздер: саяси дискурс, БАҚ дискурсы, бағдарламалық құжат, қоғамдық сана, когнитивті өзара әрекет, жария сөз саясаты, гипержанр, саяси мемуаристика, саяси сұхбат, бастапқы жанр, шеткері жанр.

Введение

Программные документы являются одним из ведущих в политическом дискурсе жанров, для которых в целом характерно преобладание информативной составляющей коммуникации. Публикация и обсуждение программных документов одновременно служит актом декларации и манифестации, иллокутивной целью которых выступает оперирование информацией для того, чтобы соотнести поступки, качества, события и факты общественной значимости с принятой в данном обществе шкалой ценностей.

С ориентационным характером программных документов связаны их основные жанровые признаки:

а) идеологическая заданность отражения событий и фактов общественной жизни социума, претендующая на объективность;

б) провозглашение политических принципов партии или правительства;

в) формирование основных ценностей с помощью политико-идеологических понятий.

Так, основу декларативности программных документов составляет стратегическая программа развития государства, представляющая собой текст-декларацию. Она же и служит структурным ядром программного документа.

Структурное ядро программного документа

Это положение подтверждается Программной статьей Главы государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», где текст практически целиком сводится к декларации. Ср.:

Казахстан вступил в новый исторический период. В этом году своим Посланием я объявил о начале Третьей модернизации Казахстана. Так мы дали старт двум важнейшим процессам обновления – политической реформе и модернизации экономики.

Цель известна – войти в тридцатку развитых государств мира. Оба модернизационных процесса имеют четкие цели и задачи, приоритеты, методы их достижения. Уверен, что все будет сделано в сроки и максимально эффективно. Но этого недостаточно.… Поэтому я решил поделиться своим видением того, как нам вместе сделать шаг навстречу будущему, изменить общественное сознание, чтобы стать единой Нацией сильных и ответственных людей.

И в заключении – фраза, которая может служить рефреном ко всей Программе: Чтобы выжить, надо измениться. Тот, кто не сделает этого, будет занесен тяжелым песком истории (Nazarbayev, 2017).

В данном фрагменте выступления представлен коммуникативный акт между политиком и народом, специфическими чертами которого являются единичность политика-адресанта, множественность социального адресата как коллективного субъекта и опосредованность коммуникации средствами массовой информации. СМИ выполняют, с одной стороны, чисто техническую функцию посредника, а с другой – сами выступают в

качестве активного участника политической коммуникации.

В основном политическая коммуникация опосредована дискурсом СМИ, т.к. в современном мире у политиков минимализированы возможности прямого контакта с населением. В дискурсе масс-медиа журналисты выступают в качестве посредников между политиками-профессионалами и массовой аудиторией непрофессионалов. становятся «рассказчиками» о политике и политиках и, соответственно, формируют общественное мнение. Таким образом, средства массовой коммуникации становятся практически единственным средством общения политиков и масс. Обладая множеством сходных черт, дискурс СМИ и политический дискурс пересекаются в некоторой области своего применения. Скажем, выступление политика перед народом представляет собой политический дискурс, а его транслирование по телевидению (с неизбежной в этом случае вводкой, т.е. предваряющим комментарием ведущего, и отбором отснятого материала) – уже политический дискурс СМИ. Текст закона относится к политическому дискурсу, а новостная заметка о его принятии или разъяснение его действия в авторской колонке – политический дискурс СМИ. Репортаж о вручении кинематографической премии – дискурс СМИ, репортаж о вручении правительственных наград – политический дискурс СМИ.

За политиком, как правило, закреплена заданная общественным устройством прототипическая роль «говорящего», а за социальным адресатом – прототипическая роль «слушающего», находящегося в пространстве политической коммуникации автоматически, как часть социального мира. Модель коммуникации в таком случае является пространственно-линейной, поскольку социальный адресат не производит ответного дискурса.

Как специфическому виду коммуникации политическому дискурсу присущи высокая степень воздействия на общественное сознание, социально-оценочный характер изложения, а также наличие в ней эмоционального, экспрессивного компонента, призванного влиять на массовую аудиторию, формировать общественное мнение в соответствии с ценностной ориентацией адресанта. Поэтому одна из важнейших функций политического дискурса как воздействие на адресата обусловливает острую потребность в специальных средствах выражения. Адресат не просто информирует аудиторию, он убеждает, полемизирует, призывает к действию, агитирует и пропагандирует (Styuflyayeva, 1982: 29-30). Речь в общественно-политической сфере всегда отражает борьбу за власть, за такое положение в обществе, которое позволяет по-разному (в зависимости от статуса) воздействовать на интеллектуальную, волевую и эмоциональную сферы адресата.

Политическая речь может рассматриваться как процесс коммуникации, как один из видов социального действия, как само политическое действие. Поскольку политическая речь реализуется как действие, за которым стоят достаточно широкие группы общества (партии, движения, организации), то предполагается и высокая степень ее общественного воздействия. Выступление перед большими группами людей имеет свои системные особенности и осуществляется по определенным правилам. Публичное выступление в целом ориентируется на существующие стандарты и нормы.

В основе структурной зависимости дискурса СМИ от дискурса политика лежит когнитивное взаимодействие этих дискурсов. Концепты и пропозиции, выраженные политиком, обусловливают концептуально-пропозициональное содержание дискурса СМИ. Это происходит в силу того, что СМИ берут за основу одну из важнейших когнитивных операций человеческого мышления – инференцию, в ходе которой интерпретируются пропозиции дискурса политика с опорой на контекст (ситуацию), и дает обществу дополнительную информацию. Полученные в результате этого процесса выводы ведут к новым пропозициям, вербализуемым в дискурсе СМИ, который представляет собой, таким образом, присоединение нового знания к дискурсу политика. Другими словами, дискурс политика осуществляет когнитивно-дискурсивный запуск дискурса СМИ, который возникает не сам по себе, а на основе когнитивной переработки дискурса политика.

Когда социальный адресат выходит за границы пассивной роли получателя дискурса, делая осознанный выбор произвести ответный дискурс -дискурс реагирования, модель коммуникации становится пространственно-циклической.

«…Каждое новое обращение Президента страны своему народу ожидаемо и давно уже стало этапным рубежом развития нашего государства и стратегически важным документом. Нынешнее Послание посвящено развитию страны в условиях четвёртой промышленной революции. В нем Главой государства определены 10 основных задач, которые предстоит нам

всем реализовать. «Глобальные технологические сдвиги несут в себе как вызовы, так и новые возможности роста. Это наш исторический шанс для ускоренного вхождения в число 30-ти наиболее развитых стран мира», — сказал Президент, отмечая, что современные технологии меняют мир…» (Sainova, 2018).

Дискурс реагирования

Различные ответные дискурсы организуются вокруг дискурса политиков, создавая общее пространство дискурса реагирования, которое способно к постоянной модификации за счет расширения/сужения его границ или за счет уплотнения/уменьшения интенсивности взаимодействий. Наличие и обилие дискурсов реагирования свидетельствует о демократичности современного общества; лингвистическим проявлением этого, как установлено, является диалогический характер взаимодействия политика и социального адресата.

« *…Данное Послание определяет, что необходимо сделать для успешной навигации и адаптации в новом мире – мире Четвертой промышленной революции. Ученые одними из первых отреагировали на Послание, дав свою, историческую, оценку…»*

Диалогизация социальной жизни усиливается благодаря связи различных конкретных дискурсов реагирования друг с другом – их интердискурсивности. Эта связь не непосредственная, а опосредованная — через один и тот же проникающий в них исходный политический дискурс.

Любой дискурс реагирования является по своей природе вторичным дискурсом, поскольку причиной его порождения служит первичный дискурс политика. Дискурсивная деятельность реагирующего «запускается» определенным дискурсом-стимулом. В структурном плане вторичность дискурса СМИ состоит в том, что в нем присутствует переданный тем или иным образом дискурс политика, который комментатор повторяет, развивая при этом его темы.

Индивидуальная культура журналиста представляет основу его профессионального мастерства. Оно заключается в такой трансформации прецедентного текста, которая приводит к созданию информативных, интересных по содержанию, легко воспринимаемых и понимаемых массовой аудиторией литературных выражений мысли.

Современный массовый читатель представляет собой:

– человека, усвоившего программу средней школы;

– пользователя персонального компьютера, а значит, часто знакомящегося с газетными публикациями в сети Интернет.

Повторение дискурса политика в дискурсе СМИ, конечно, не является полным. Оно происходит в сжатом, структурно обработанном виде – в виде слов, словосочетаний, высказываний, переданных посредством: 1) прямой речи (цитации); 2) косвенной речи (перифраза); 3) аллюзии.

Виды языкового выражения документа

Цитация подразделяется на такие структурные типы, как полная, редуцированная и сегментированная цитация. Полная цитация дословно передает то или иное высказывание политика, редуцированная цитация сокращает такое высказывание, а сегментированная (разорванная и распределенная по частям) цитация передает высказывание политика в виде отдельных структурных вкраплений в дискурс СМИ. При перифразе, или косвенном цитировании, сохранение точных вербальных формулировок не является для реагирующего обязательным. Воспроизводя отдельные референты и пропозиции исходного дискурса, перифраз, в отличие от цитации, изменяет их языковое выражение. При использовании аллюзии отсылка к дискурсу политика производится за счет воспроизведения какого-либо его фрагмента без указания на его авторство, поэтому адресат должен владеть предварительным знанием о содержании дискурса политика, чтобы понять, о чем идет речь в дискурсе СМИ. При написании газетных или публицистических статей автор должен опираться на уровень культуры того человека, для которого данная публикация предназначена. Культурный облик читателя является основой общекультурного компонента аллюзии.

Общекультурный компонент аллюзии включает в себя:

– механизм применения автором профессионального мастерства при создании аллюзии;

– процесс восприятия аллюзии читателем, понимание её смысла сообразно своему культурном потенциалу при знакомстве с заголовком Программного документа или его главы/раздела. Ср.:

«Умные технологии» – шанс для рывка в развитии агропромышленного комплекса» – третья задача, которую Президент Казахстана

ставит перед обществом в Послании-2018 (Nazarbayev, 2018).

Аллюзивная единица «умные технологии» взята из современного названия инновационных технологий, и упоминается в Послании, обогатившись дополнительными смыслами, параллелями, новым содержанием и в новой индивидуальной связи с агропромышленным комплексом. В данном случае с помощью аллюзии происходит извлечение дополнительной информации из уже известного понятия «умные технологии». Заимствованные элементы при этом организованы таким образом, что они являются узлами сцепления семантико-композиционной структуры нового текста.

«Структурно или семантически преобразуя известное устойчивое речение, добавляя к нему новые смысловые, стилистические или экспрессивные оттенки, автор соотносит его прямое и обновленное значение, побуждая тем самым адресата к активной мыслительной деятельности. Ассоциативные нити, возникающие при этом у адресата, связывают преобразованную цитату с ее общеизвестным источником и создают яркий экспрессивно-стилистический эффект» (Yudina, 2004: 80–90).

Указанные действия адресант и адресат осуществляют в рамках газетно-публицистического дискурса. В целом, повторение высказываний политика играет дискурсообразующую роль для дискурса СМИ – оно служит основой его структурной организации.

Выявленная структурная зависимость дискурса СМИ от дискурса политика основывается на когнитивном взаимодействии этих дискурсов. Наличие взаимосвязи пропозиций исходного политического дискурса и пропозиций дискурса реагирования диагностируется благодаря языковому выражению пропозициональных установок, или интерпретирующих модусов, отражающих отношение реагирующего к содержанию исходного дискурса. Употребление модусных языковых выражений указывает на возникновение петли обратной связи, которая характерна для структурирования пространств и благодаря которой элементы любой пространственно распределенной системы оказываются связанными кругообразными каузальными отношениями. Кругообразность состоит в том, что дискурс политика производит «когнитивный запуск» дискурса реагирования, который развивает исходное содержание не линейно (в терминах теории систем: абстрагируясь от исходного содержания в каждом шаге его последующего развития), а кругообразно (возвращая исправленное и дополненное содержание по петле обратной связи к его источнику) (Sheygal, 2000: 240-241).

Специфика жанра Программные документы

Все это свидетельствует о высокой степени декларативности гипержанра программные документы, о преобладании информативности над фатикой. Все речевые стратегии гипержанра действуют в одном направлении: оказать воздействие на адресата, убедить его принять решение, нужное для субъекта политической деятельности.

Жанр публичная речь политика включает тексты речи политических лидеров, опубликованные в официальных изданиях и передаваемые в СМИ. Высокая степень ритуальности данного гипержанра свидетельствует о преобладании в нем фатики над информативностью. Важнейшей и уникальной особенностью публичной речи политика является то, что публичное обращение выступает не просто речевым действием, но действием политическим. К гипержанрупубличная речь политика относятся такие жанры интеграции, как послание народу, доклады, инаугурационное обращение, публичная речь на конференциях, съездах, торжественных собраниях**.**

Исходя из параллели между типами жанров и речевых актов, гипержанрпубличная речь политика, в том числе и инаугурационную речь президента, следует относить к политическим перформативам. Так, с перформативным характером инаугурационной речи связаны следующие основные жанровые признаки, названные американские исследователями К. Кэмпбелл и К. Джеймисоном:

а) объединение аудитории в единый народ, единую нацию;

б) обращение к прошлому как источнику традиционных ценностей нации;

в) провозглашение политических принципов, которыми будет руководствоваться новое правительство;

г) придание законной силы самому институту президентства (Sheygal, 2000: 272).

Основу перформативности инаугурационной речи составляет клятва президента, представляющая собой текст-перформатив. В этой связи речь можно рассматривать как расширение и развитие этой клятвы. Ср.:

Всем казахстанцам хочу сказать огромное человеческое спасибо за такое доверие, кото-

рое было оказано, которое вдохновляет. Естественно, я буду работать не покладая рук. Я всем желаю крепкого здоровья, всех благ, спокойствия, благополучия в семье, спокойствия, дружбы, мира и стабильности в нашей многонациональной стране. Всего доброго, дорогие соотечественники! (Nazarbayev, 2011).

Послание народу входит в число жанров интеграции политического дискурса в силу своей функциональной специфики: выполняя регулятивную функцию в ее различных аспектах, послание служит своего рода программой политических действий президента, актом провозглашения политических принципов. Особенность жанра послание народу заключается не только в его ритульности (традиционности) и директивности, но и в его перформативности.

Заключение

Итак, жанровое пространство дискурса казахстанского политика структурируется на основе интеграции речевых актов и речевых жанров и разграничивается по характеру ведущей интенции на ритуальные, ориентационные и агональные жанры.

Многомерность и сложность программных документов как политического дискурса проявляется в возможности дифференциации его жанрового пространства по степени первичности и маргинальности. К ведущим относятся следующие гипержанры: программные документы, публичная речь политика, предвыборная агитация, соответствующие основной интенции политического дискурса – борьбе за власть. К периферийному жанру относится гипержанр политическая мемуаристика, находящаяся на стыке политического и художественного дискурсов. При этом каждый гипержанр включает себя тексты, образующие внутри рассматриваемого гипержанра первичные жанры, а также маргинальные (периферийные) жанры. Периферийные жанры станут темой следующей статьи, так как в гипержанре политическая мемуаристика реакция на сферу политики связана с оценочным, критическим и философским осмыслением общественных преобразований в государстве, стратегических программ развития страны, политической платформой политика.

Общественное сознание – это отражение материального отношения людей друг к другу и к природе в процессе отношения людей к действительности.

СМИ через воздействие на общество в целом воздействуют на каждого человека в отдельности, формируя определенные одинаковые эмоции и действия.

Благодаря СМИ формируется общественное мнение – состояние массового сознания, заключающее в себе скрытое или явное отношение различных социальных общностей к проблемам, событиям действительности, которые поднимаются в программных документах и иных политических дискурсах

Общественное мнение во многом определяет общественную жизнь и направляет деятельность некоторых социальных институтов, в том числе и деятельность СМИ. Поскольку СМИ стараются освещать значимые, актуальные для общества проблемы и во многом рассматривают их с точки зрения общественного мнения, можно сделать вывод, что и общественное мнение может определять деятельность СМИ.

Литература

Назарбаев Н.А. Статья Главы государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», www.akorda.kz/.../statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-o...от 12 апреля 2017 года.

Стюфляева М.И. Образные ресурсы публицистики / М.И. Стюфляева. – М.: Мысль, 1982. – 176 с.

Саинова Л.А. Отзыв на Послание Президента РК Н. А. Назарбаева «Новые возможности развития в условиях ... четвертой промышленной революции» от 10 января 2018 года. orleuastana.kz/2018/01/10/otzyv-na-poslanie-prezidenta-2018

Назарбаев Н.А. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 10 января 2018 г. «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции» www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-n-nazarbaeva-narodu-kazahstana-10-yanvarya-2018-g

Юдина, Т.В. Дискурсивное пространство политической речи / Т.В. Юдина //Актуальные проблемы теории коммуникации: сб. науч. тр. – СПб.: Изд-во СПбГПУ, 2004 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.russcomm.ru/rca_biblio/yu/yudina.shtml.

Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса: Монография. – Волгоград: Перемена, 2000. – 368 с.

Назарбаев Н.А. Выступление Лидера Нации Нурсултана Абишевича Назарбаева на церемонии вступления в должность Президента Республики Казахстан 8 апреля 2011 года. http://today.kz/news/kazahstan/2011-04-08/129667-news/

References

NazarbayevN.A. (2011). VystupleniyeLideraNatsiinatseremoniivstupleniya v dolzhnost' PrezidentaRespubliki Kazakhstan 8 aprelya 2011 goda. [Speech by the Leader of the Nation NursultanAbishevichNazarbayev at the inauguration ceremony of the President of the Republic of Kazakhstan on April 8, 2011]. http://today.kz/news/kazahstan/2011-04-08/129667-news/(In Russian)

NazarbayevN.A. (2017). Stat'yaGlavygosudarstva «Vzglyadvbudushcheye: modernizatsiyaobshchestvennogosoznaniya». [Course towards the future: modernization of Kazakhstan's identity].www.akorda.kz/.../statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-o... (In Russian)

NazarbayevN.A. (2018). PoslaniyePrezidentaRespublikiKazakhstannaroduKazakhstana. 10 yanvarya 2018 g. «Novyyevozmozhnostirazvitiyavusloviyakhchetvertoypromyshlennoyrevolyutsii». [Course towards the future: modernization of Kazakhstan's identity]www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-n-nazarbaeva-narodu-kazahstana-10-yanvarya-2018-g(InRussian).

Sainova L.A. (2018). OtzyvnaPoslaniyePrezidentaRKN. A. Nazarbayeva «Novyyevozmozhnostirazvitiyavusloviyakhchetvertoypromyshlennoyrevolyutsii» ot 10 yanvarya 2018 goda. [Response to the Message of the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev «New development opportunities in the conditions of the fourth industrial revolution» dated January 10, 2018]. http://orleuastana.kz/2018/01/10/otzyv-na-poslanie-prezidenta-2018/ . (In Russian).

SheygalYe.I. (2000). Semiotikapoliticheskogodiskursa: Monografiya.[Semiotics of political discourse]. Volgograd: Peremena, 368 p. (In Russian).

Styuflyayeva M.I. (1982). Obraznyyeresursypublitsistiki. [Figurative resources of journalism]. M.: Mysl', 176 p.(In Russian).

Yudina T.V. (2004).Diskursivnoyeprostranstvopoliticheskoyrechi. [Discursive space of political speech]. «Actual problems of communication theory» conf. Proc. SPb: SPbGPU, 2004.(In Russian).

IRSTI 16.41

Karimli Gulnar Tahir kizi,

doctoral student of Nakhchivan State University,
Azerbaijan, Baku, e-mail: aytan@ymail.com

FUNCTIONAL-SEMANTIC ANALYSIS OF PARTICLES IN ENGLISH

The article focuses on one of the topical issues of modern linguistics – particles in modern English and their functions. Particle has been out of attention for a long period simply because it was not considered to be a main part of speech. This view-point gradually changed and scientists fairly suggested that particle is semantically as powerful and polyfunctional as any other part of speech. During investigation, it became evident that there are two main trends of approaches concerning the status of English particles as part of speech:

1) foreign researchers who never accepted particles as a class of independent parts of speech and added them to the class of adverbs;

2)post-Soviet linguists, who, in their turn, used to allocate particles to the system of secondary parts of speech.

In the article both the approaches are considered and it is revealed that they have a common feature – particles implement such meanings as apposition, restriction, and complementation. As a result, it is suggested is that English particles are such units of language that are, firstly, directly related to the communicative goals of the speaker in a specific situation of communication and, consequently, secondly, have an extremely variable semantics, which is refined and completely varies depending on the context.

Key words: particle, focusing adverbial, polysemantic, polyfunctional.

Керимли Гюльнар Тахир кызы,

Нахычыван мемлекеттік университетінің диссертанты,
Әзірбайжан, Баку қ., e-mail: aytan@ymail.com

Ағылшын тіліндегі көмекші сөздерді функциональдық-семантикалық талдау

Мақала осы заманғы лингвистикадағы өзекті мәселелердің бірі қазіргі ағылшын тіліндегі көмекші сөздерге және оның қызметіне арналған. Көмекші сөздер ұзақ уақыт бойы назардан тыс қалды, өйткені ол негізгі сөз табы ретінде саналмады. Бұл көзқарас бірте-бірте өзгере бастады, ғалымдар өзге де сөз таптары сияқты көмекші сөздердің де семантикалық тұрғыдан белсенді, қызметі жағынан жан-жақты екендігін дұрыс аңғара бастады. Олардың ағылшын тіліндегі көмекші сөздерді екі түрлі тәсілмен зерттегендігі белгілі болды:

1) Зерттеушілер ешқашан да көмекші сөздерді сөз табының қатарына қосқан жоқ, оларға үстеуіш ретінде ғана қарады;

2) Совет өкіметі құлағаннан кейін лингвистер көмекші сөздерді екінші дәрежелі сөз табы ретінде қарастырып, топтастырды.

Мақалада біз екі тәсілді де қарастырдық. Екі тәсілге де ортақ жайт – көмекші сөздердің байланыс, қатынас, шектеу, толықтыру мағыналарын беретіндігі. Біріншіден, ағылшын тіліндегі көмекші сөздер сөйлеушінің нақты қарым-қатынас жағдайына байланысты коммуникативтік мақсатта ғана қолданатын тілдік бірліктері екендігі анықталды. Екіншіден, олардың семантикалық варианттары аса көп, әр вариант мәтін ішінде айқындалады.

Түйін сөздер: көмекші сөздер, үстеудің икемділігі, көп мағыналық, көп функционалдық

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Керимли Гюльнар Тахир кызы,
диссертант Нахчыванского государственного университета,
Азербайджан, г. Баку, e-mail: aytan@ymail.com

Функционально-семантический анализ частиц в английском языке

Статья посвящена одной из актуальных проблем современной лингвистики – частицам современного английского языка и их функциям. Частица долгое время была вне внимания, потому что она не считалась основной частью речи. Эта точка зрения постепенно изменилась, и ученые справедливо предположили, что частица семантически сильна и полифункциональна, как и любая другая часть речи. В ходе исследования стало очевидным, что есть две основные тенденции подходов, касающихся статуса английских частиц как части речи:

1) исследователи, которые никогда не принимали частицы как класс независимых частей речи и относили их к классу наречий;

2) постсоветские лингвисты, которые, в свою очередь, относили частицы к системе вторичных частей речи.

В статье рассматриваются оба подхода, в результате выясняется, что они имеют общую особенность – частицы реализуют такие значения, как сношение, ограничение и дополнение. В результате предполагается, что английские частицы являются такими единицами языка, которые, во-первых, непосредственно связаны с коммуникативными целями говорящего в конкретной ситуации коммуникации, и, следовательно, во-вторых, имеют чрезвычайно вариационную семантику, которая уточнена и полностью варьируется в зависимости от контекста.

Ключевые слова: частица, фокусировка наречий, многозначный, полифункциональный.

Introduction

Traditionally, it is considered that particles contradict the full-meaning words, that their lexical meaning conforms to their grammatical functions. Thus, they are recognized as «formless words», that is, the words that do not have morphological variants.

It is mentioned that almost all particles can coincide with adjectives, adverbs, pronouns and other parts of speech according to their external composition. This is why, it is important not to confuse them with other parts of speech. The main difference between particles and other (main) parts of speech is that they do not indicate such characteristics as action, quality, and indication as adverbs. Particles do not express signs of other phenomena, their properties or qualities as adjectives. Particles do not point to objects or signs as pronouns. Consequently, the problems arise not only with the translation of particles into different languages, but also with their correct usage and understanding within the frames of the language under investigation.

By glancing at different post-Soviet and foreign scientists' approaches concerning the particle either a secondary, ora main part of speech, or focusing adverbial, we infer that these view-points are strongly based on functions particles take in a concrete context.According to the examples analysed, it became obvious that in Englishthe particle is a polyfunctional grammatical unit which fulfills nominative, emotional-expressive, alternating, coordinating, modificatory, elucidating, identifying and restricting functions.

English particles are not given sufficient attention in grammar as well as in the theory of translation. The term «particle» is not metso often in English grammars: «Particle is . . . something of an «escape (or cop-out) category» for grammarians. If it's small and you don't know what to call it, call it a particle» seems to be the practice; and a very useful practice, as it avoids pushing words into categories in which they do not properly belong (Hurford, 1994: 1).

Particles are considered to be one of the most disputable parts of speech. There are two points of view concerningthe status of English particles as a part of speech.

1. Foreign researchers do not accept particles as a class of independent parts of speech and add them to the class of adverbs.

2. In post-Soviet linguistics, scientists, in their turn, allocated particles to the system of secondary parts of speech.

Experiment

We shall consider both of the approaches in the solution of the problem. British and American researchers include particle into the class of adverbs, calling them «adverbials» or «focusing adverbials». In the broader sense, «adverbial» is the unit whichacceptsthe function of a free modifier in relation to the modified, occupying a

secondary position. The term «focusing adverbial» means «free modifier that belongs to the class of focusing adverbs.» Thus, foreign linguists, without recognizing independent part-of-speech status of the particles, copulate them with adverbs, emphasizing the«non-adverbial» character first.

Some researchers of modern English differentiate ranges of particles with in the system of secondary parts of speech. I. Ivanova suggests that nominative function is not inherent to particles as all the words of the secondary parts of speech. They (particles) transmit a differentiated emotional, evaluative attitude of the speaker not to the whole utterance but to one of its elements. The desire is, in any case, to highlight this element, to give it a special meaning (Ivanova: 1981, 6)

Ivanova points out that particle being asecondary part speech, holds the function which elucidates the meaning of the members to which they are related, but in some cases the function of significant alternation in the total meaning of the utterance.

Zhigadlo also suggests similar definition, «Particles are irreplaceable words that clarify the meaningof other words, imparting modal or emotionally expressive shades toother words or groups of words» (Jigadlo, 1956: 7). His definition is identical with Kobrina's, «Particle is a part of speech the meaning of which isdifficult to define. It either emphasizes or limits the meaning of another word or phrase or clause» (Cobrina, 2009: 8).

There are various types of classification of the English particles. The functional-semantic classification of particles finds it rather difficult from the standpoint of polyfunctionality concerning many of them. Traditionally, emphatic (even, yet, still, all, just, simply, never, merely), restrictive (even, only, merely, solely, just, but, alone) and identifying (namely, just, *here is, there is, here's, there's, here are, there are)* particles are differentiated.

In addition, Minchenkov suggests that many particles, for example, «oh»,«just»can express variety of emotions, or an emotivecomponent can be layered onto the main meaning of the particle (Minchenkov, 2004: 4). Some particles, expressing meaning, can at the same time, perform the function of connectors, the role traditionally inherent in conjunctions, for example, «after all», «anyway», «actually».

According to the main shade of meaning, to which the particles attachwords or groups of words, Zhigadlo divides them into 4 groups:

1) Particles that clarify the semantic shades of meaning of words in speech. To thisgroup the scientist relates the following particles:

a) restrictive –«only»:

It is silly of you, for there is only one thing in the world worse than being talked about, and that is not being talked about (Minchenkov, 2004: 3)

b) alternative – intensifying – «even»:

Now you don't even stir my curiosity. You simply produce no effect (Minchenkov, 2004: 94)

c) explanatory – «exactly», «certainly»:

It was with an almost cruel joy – and perhaps in nearly every joy, as certainly in every pleasure, cruelty has its place – that he used to read the latter part of the book, with its really tragic, if somewhat overemphasized, account of the sorrow and despair of one who had himself lost what in others, and in the world, he had most valued (Minchenkov, 2004:158)

d) complementary – «else»:

Oh, the obvious one. Taking someone else's admirer when one loses one's own. In good society that always whitewashes a woman (Minchenkov, 2004:117)

2) Modal particles:

a) negative particle – «not»:

Indeed, the probabilities are that the more insincere the man is, more purely intellectual will the idea be, as in that case it will not be colored by either his wants, his desires, or his prejudices (Minchenkov, 2004:15)

b) negative-intensifying – «never», «not»:

How extraordinary! I thought you would never care for anything but your painting, – your art, I should say. Art sounds better, doesn't it? (Minchenkov, 2004: 15)

3) Particles that impart emotional-expressive shades to speech – intensifying particles: «simply»:

Dorian Gray is merely to me a motive in art. He is never more present in my work than when no image of him is there. He is simply a suggestion, as I have said, of a new manner (Minchenkov, 2004:17)

4) Particle that performs the form-building function –«to»:

Dorian took the note up and read it carefully. Then he rang the bell, and gave it to his valet, with orders to return as soon as possible, and to bring the things with him. (Minchenkov, 2004: 226)

Some of the particles are polysemantic and therefore, belong to different groups. This type of particles is: «just», «but», «only» and «not». Particle «just» along with its main specifying meaning,creates restrictive and intensifying meanings.«But» and «only»act asrestrictive-alternative and as intensifying particles; «not» usuallyperforms the function of negative particle, but it can also bea negative-intensifying particle. It

should be noted that this classificationis the so-called «semantic» classification,widely accepted in post-Soviet linguistics.

In foreign Anglicistics, there are also attempts to classify thisclass of words into the so-called «focusing adverbs». For example,Jacobson divides all the particles into 2 groups: (Jacobson, 1985: 12)

1) Asyndetic:

a)restrictive–«only», «just», «entirely», «fully», «completely», «merely»:

«Am I really like that?»

«Yes; you are just like that.»

«How wonderful, Basil!» (Minchenkov, 2004:46)

There are only two kinds of women, the plain and the colored. The plain women are very useful. If you want to gain a reputation for respectability, you have merely to take them down to supper. (Minchenkov, 2004: 54)

'Dorian, this is horrible! Something has changed you completely. You look exactly the same wonderful boy who used to come down to my studio, day after day, to sit for his picture. (Minchenkov, 2004: 126).

b) specifying – «exactly», «precisely», «especially», «just», «particularly», «chiefly», «mainly»:

You remind me of a story Harry told me about a certain philanthropist who spent twenty years of his life in trying to get some grievance redressed, or some unjust law altered, – I forget exactly what it was (Minchenkov, 2004: 129)

Sometimes this was the effect of art, and chiefly of the art of literature, which dealt immediately with the passions and the intellect (Minchenkov, 2004: 70)

2) Syndetic – by natural apposition.

Königis also confined to these two groups: (König, 1991: 33)

1) exclusive – «only», «just»,«alone»:

My dear boy, people who only love once in their lives are really shallow people (Minchenkov, 2004:56)

He is the best of fellows, but he seems to me to be just a bit of a Philistine (Minchenkov, 2004: 67)

2) inclusive – «also», «too», «even», «either»:

Yes, she will. She has not merely art, consummate art – instinct, in her, but she has personality also; and you have often told me that it is personalities, not principles, that move the age (Minchenkov, 2004: 66)

What matters what the cost was? One could never pay too high a price for any sensation. (Minchenkov, 2004: 69)

What they call their loyalty, and their fidelity, I call either the lethargy of custom or the lack of imagination (Minchenkov, 2004: 56)

Even those that are born in England become foreigners after a time, don't they? It is so clever of them, and such a compliment to art. (Minchenkov, 2004: 51).

Conclusion

Thus, we observe that all the viewed classificationshave common features. According to researchers, particles realize suchmeanings as apposition, restriction and complementation. It should be mentioned that they are contextually conventional. Particles can yield additional meanings, potentiallypossessed by their semantic structure. According to this fact, we can infer that functional semantics of this class of words is rather complex, and therefore, it is necessary to take into account the implementation of the main and additional meanings transmitted by particles when used in speech.

Analysis of the linguistic literature reflects two opposite points of view. Post-Soviet researchers of English distinguish execution of particles in the system of main parts of speech, while foreign linguists refer them to the category of adverbs. At the same time, both classifications have common features – particles implement such meanings as apposition, restriction, and complementation.

Thus, illocutionary particles are such units of language that aredirectly related to the communicative goals of the speakerin a specific situation of communication. Consequently, English particles have an extremely variable semantics, which is refined and completelyvaries depending on the context.

Литература

Хурфорд Дж. Р. Грамматика. – Кембридж: Издательство Кембриджского Университета, 1994. – 288 с.

Якобсон Р. Вербальное искусство. Вербальный знак. Вербальное время. – Миннеаполис: Университет Миннесота, 1985. – 244 с.

Кенинг Э. Значение фокусирующих частиц: сравнительная перспектива. Из серии Теоретическая лингвистика. – Лондон и Нью-Йорк: Рутледж, 1991. – 190 с.

Минченков А.Г. Minchenkov A.G. Английские частицы: функции и перевод. Антология. – Сп.б., 2004. – 96 с.

Уайльд О. Портрет Дориана Грея. – Издательство Планета //http.www.planetpublish. com/.../The_Picture_of_Dorian_Gray_N...

Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. – Москва, 1981. – 285 с.

Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л.Современный английский язык. Теоретический курс грамматики: Учебник для спец. яз. высш. учеб. заведений. – Москва: Издательство литературы на иностранных языках, 1956. – 350 с.

Кобрина Н.А. Теоретическая грамматика современного английского языка: учеб. пособие: для студентов, аспирантов, препод-й вузов. – Москва: Высшая школа, 2009. – 368 с.

References

Cobrina N.A. (2009). Teoreticheskaya grammatika sovremennogo angliyskogo yazika. [Theoretical grammar of modern English]. Moscow: Visshaya shkola, 368 c. (in Russian)

Hurford J.R. (1994). *Grammar: A Student's Guide*. Cambridge: Cambridge University Press, 288 p. (in English)

Ivanova I.P., Burlakova V.V., Pochepsov G.G. (1981). Teotericheskaya grammatika sovremennogo angliyskogo yazika. [Theoretical grammar of modern English]. Moscow: 285 p. (in Russian)

Jakobson R. (1985). Verbal Art. Verbal Sign. Verbal Time. Minneapolis: University of Minnesota, 244 p. (in English)

Jigadlo V.N., Ivanova I.P., Iofik L.L. (1956). Sovremenniy angliyskiy yazik. Teoreticheskiy kurs grammatiki. [Modern English. Theoretical grammar course]. Moscow: Izdatelstvo literature na inostrannih yazikah, 350 c. (in Russian)

König E. (1991). The Meaning of Focus Particles: A Comparative Perspective. In The series: Theoretical Linguistics. London and New York: Routledge, 190 p. (in English)

Minchenkov A.G. (2004). English particles: functions and translation. Anthology. Sp.B, 96 p. (in English)

Wilde O. (2011). The picture of Dorian Gray. Planet Publish. http.www.planetpublish. com/.../The_Picture_of_Dorian_Gray_N... (in English)

IRSTI 16.21.47

Kurmanbaeva T.S.[1], Zhuanganova S.E.[2],

[1]Teacher of the Almaty University of Energy and Communications,
doctoral student of the Kazakh National Pedagogical University Abai, Kazakhstan, Almaty
[2]master student of Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: t.kurmanbaeva@mail.ru, zhuanganova.s@mail.ru

ONTOLOGY OF SCIENTIFIC AND TECHNICAL TERMINOLOGY AND QUESTIONS OF ITS CODIFICATION IN LEXICOGRAPHIC DESCRIPTIONS

The article is devoted to the ontology of scientific-technical terminology and its codification in the lexicographical words and aimed at defining key concepts terminology and codification as nature of the term. The key categories of modern terminology are established, the scientific definition of the word-term, terminology as a system is given. When determining the nature of the scientific and technical term, the place and its functional significance are determined in the general system of the vocabulary of any language. The article also explores the semantic structure of the scientific – technical term and reflects in it the latest achievements of science and technology of our days. No coincidence that the number of new terms exceeds the number of neutral common vocabulary. The article also gives description complex of the syntactic functions of the word-term, its properties compatibility. All this is within the competence of the lexicographical codification of the language. are considered The scientific and technical terms of the electric power industry , which reflect the possibility of combining words in speech activity, and they are much broader than the combinations offered by dictionaries. It is argued that an understanding of the linguistic compatibility of terms helps in the correct use of the concept in speech.

Key words: scientific-technical terminology, codification, the nature of the term, the semantic structure of the term, electricity, linguistic compatibilities.

Курманбаева Т.С.[1], Жуанганова С.Е.[2],

[1]Алматы энергетика және байланыс университетінің оқытушысы,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты, Қазақстан, Алматы қ.
[2]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің магистранты, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: t.kurmanbaeva@mail.ru, zhuanganova.s@mail.ru

Ғылыми-техникалық терминологияның онтологиясы және лексикографиялық сипаттамада оны кодтау мәселелері

Мақала ғылыми-техникалық терминологияның онтологиясына және лексикографиялық сипаттамада оны бірыңғай жүйеге келтіріп біріктіру мәселесіне арналған, әрі оның мақсаты терминологияның негізгі ұғымын және термин табиғатын кодтауды анықтау болып табылады. Қазіргі заманғы терминтанудың негізгі категориялары анықталған, термин-сөздің терминологияның жүйесі ретінде ғылыми дефинициясы берілген. Ғылыми-техникалық терминнің табиғатын анықтаған кезде кез-келген тілдің жалпы лексика жүйесінде оның функционалдық маңыздылығы мен орны анықталады. Сондай-ақ мақалада ғылыми-техникалық терминнің семантикалық құрылымы және қазіргі ғылым мен техниканың жаңа жетістіктері термин арқылы қалай көрсетілетіні зерделенген. Жаңа терминдердің саны бейтарап, жалпы қолданылатын лексикадан жоғары екені белгілі. Мақалада термин-сөздің синтаксистік қызметі, оның тіркесімдік қасиеті кешенді сипатталған. Осының барлығы тілді лексикографикалық кодтау тәжірибесіне кіреді. Электр энергетика саласының ғылыми-техникалық терминдері қарастырылған, олар сөйлеу қызметіндегі сөз тіркесімі ұсынылғын сөздіктерден бірталай кең қолданылатыны көрсетілген.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Терминдердің лингвистикалық тіркесімін дұрыс түсіну сөйлеу кезінде дұрыс қолдануға мүмкіндік беретіні айқындалған.

Түйін сөздер: ғылыми-техникалық терминология, кодификация, термин болмысы, терминнің семантикалық құрылымы, электр энергетикасы, лингвистикалық тіркесім.

Курманбаева Т.С.[1], Жуанганова С.Е.[2],

[1]преподаватель Алматинского университета энергетики и связи, докторант Казахского национального педагогического университета им. Абая, Казахстан, г. Алматы
[2]магистрант Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: t.kurmanbaeva@mail.ru, zhuanganova.s@mail.ru

Онтология научно-технической терминологии и вопросы ее кодификации в лексикографических описаниях

Статья посвящена онтологии научно-технической терминологии и вопросам ее кодификации в лексикографических описаниях и имеет своей целью определение таких ключевых понятий, как терминология и кодификация. Устанавливаются ключевые категории современного терминоведения, дается научная дефиниция слова-термина, терминологии как системы. При определении природы научно-технического термина определяются место и функциональная значимость его в общей системе лексики любого языка. В статье исследуется также семантическая структура научно-технического термина и отражение в ней новейших достижений науки и техники наших дней. Неслучайно, количество новых терминов превышает число нейтральной, общеупотребительной лексики. В статье дано также комплексное описание синтаксических функций слова-термина, его сочетаемостные свойства. Все это входит в компетенцию лексикографической кодификации языка. Рассмотрены научно-технические термины электроэнергетики, которые отражают возможности сочетания слов в речевой деятельности, и они намного шире сочетаний, предлагаемых словарями. Утверждается, что понимание лингвистической сочетаемости терминов помогает верному использованию понятия в речи.

Ключевые слова: научно-техническая терминология, кодификация, природа термина, семантическая структура термина, электроэнергетика, лингвистическая сочетаемость.

Введение

Эффективность любого исследования в значительной мере зависит от четкого понимания научных понятий и терминов, которыми приходится оперировать в процессе работы. Именно этот факт и определяет актуальность данной статьи, посвященной онтологии научно-технической терминологии и вопросам ее кодификации в лексикографических описаниях и имеющей своей целью определение таких ключевых понятий терминология и кодификация как природа термина, закрепление в словарях. В задачи исследования входит анализ существующих точек зрения по проблеме определения этого понятия и выработка его рабочей дефиниции.

Для обозначения новых понятий, которые появляются в процессе научных открытий, создаются или моделируются специальные слова, обозначающие те или иные изучаемые объекты. При кодификации таких слов чаще всего они получают помету «термин», о терминах и терминологии (см. С.В. Гринев (1993); В.П. Даниленко (1986); В.М. Лейчик (2007); К.Я. Авербух (2006); С.Д. Шелова (2010) и др.).

Термины входят в состав специальной лексики. И у терминов, и у специальной лексики общие законы формирования и развития. Лингвистическая наука образование терминов рассматривает как основную проблему в современной лексикографии.

А особенности современной лексикографии – это описание системы языка, состоящей из множества пересекающихся классов единиц и правил их употребления; описание отдельной единицы с ее индивидуальными свойствами и разнообразными связями; включение в новейшие толковые словари энциклопедической информации и т.д. (Jerebilo, 2011: 75).

На сегодняшний день отсутствует определение термина, способное объединить все его характеристики – лингвистические, логические, философско-гносеологические (однако нет никакой гарантии, что попытка подобной дефиниции невозможна). Так, с логических позиций термин является семиотическим «овеществлением» абстракции объекта специальной сферы в виде лексической единицы общеупотребительного языка (Leichik, 2007: 22), например: «Термин» – от лат. terminus – предел, граница

1. В формальной логике – понятие, выраженное словом. 2. Слово, являющееся названием строго определенного понятия (Grinev, 1993: 204).

Тенденция к жесткому отделению термина от других языковых единиц и к выделению особых закрытых систем, в которых функционируют термины, отразилась при соотнесении понятий терминология и терминосистема. Вслед за В.М. Лейчиком терминология понимается как совокупность терминов, а терминосистема – как сознательно сформированная совокупность терминов.

Эксперимент

Основную часть специальной и профессиональной лексики, их ядро составляет терминологическая лексика, то есть термины – основные носители наименований предметов и явлений специальной, профессиональной деятельности.

В нашей статье мы рассмотрим термины, которые относятся к электроэнергетике – основному виду источника энергии, которые вырабатываются следующими основными типами электростанций: тепловыми, атомными, ветровыми, солнечными и гидроэлектростанциями.

Некоторые термины электроэнергетики являются неправильно ориентирующими, не совпадают сущности выражаемых ими понятий и образуют ошибочные понятия. Такие недостатки нарушают взаимопонимание не только специалистов, но и затрудняют преподавание и приводят к практическим ошибкам, поэтому изучение терминологии имеет не только теоретическую значимость (рассмотрение термина как единицы языка, его неповторимых свойств и отличий от общеупотребительной лексики и т.д.), но и практическое – в плане нормализации и упорядочения терминологий конкретных сфер знания. В этой связи построение обоснованной научной терминологии в сегодняшней электроэнергетике имеет особую значимость. Эта необходимость стоит как задача не только перед самой электроэнергетикой, но и перед лингвистикой.

Для подтверждения этого положения рассмотрим термины, которые используются в электроэнергетике: флуктуация, флюктуация и роза ветров.

Текст 1: «…Размещение ВТ (ветротурбин) на площадке ВЭС (ветроэлектростанции) не всегда оптимально, поскольку тяжело учесть ежедневную флуктуацию направления ветра. Роза ветров размыта, непостоянна год от года. Ввиду этого на ВЭС происходит процесс затенения по ветру частью ВТ других в большей или меньшей степени. Кратковременно или с большей длительностью, а картина затенения может измениться. Выработка электроэнергии всеми ВТ также снижается. Нужно, чтобы временно затененные ВТ работали при ослабленных ветрах. …». (Vestnik energetika, 2017, № 4(63): 12-17).

Текст 2: «… Изучая особую природу терминов, в первую очередь, нужно обратить внимание к процессу терминообразования, выявить его этапы, которые обусловливают эту природу и отличают термин от единиц общеупотребительного языка. Таким образом, нужно обозначить эти этапы (периоды флуктуации) при формировании термина…».

Текст 3: «… Для того, чтобы выявить флюктуацию, необходимо резко, но не сильно надавить на область, которую исследуют. При этом возникает ощущение зыбления в виде волны, приподнимающая пальцы – это пальпируемая поверхность совершает пружинящие движения. Это явление чаще всего четко можно определить при небольшом скоплении транссудата в полостях, расположенных на поверхности. …»

Текст 4: «…Розой ветров называется векторная диаграмма, которая отражает режим ветра в исследуемой местности. Данные заносятся на основании многолетних наблюдений.

Можно сказать, что роза ветров имеет вид многоугольника. Расстояние от центра многоугольника до каждой из его вершин определяется числом, характеризующим повторяемость ветров в определённом направлении.

Роза ветров, построенная по реальным данным наблюдений, позволяет по форме многоугольника выявить направление преобладающего ветра, со стороны которого чаще всего приходит воздушный поток в данную местность. Поскольку стороны выбираются согласно сторонам света по компасу, то розу ветров иногда называют «розой компаса» (Superanskaya, Podol'skaya, 2003: 44).

Роза ветров необходима для проектирования строительства зданий, сооружений, она является необходимым элементом метеорологии и климатологии. Розы ветров различных местностей составляют основу важного документа «Строительные нормы и правила» (СНиП) 23–01–99 «Строительная климатология» (Stroitel'naya climatology, 2003). Этот документ позволяет определить параметры фундамента, толщину стен, тип строительных материалов, необходимых для создания прочных конструкций, систем отопления, вентиляции и т. д.

В настоящее время созданы компьютерные программы, позволяющие автоматически выстраивать розу ветров по таблице данных о направлениях ветра в исследуемой местности. Например, Роза ветров г. Саратова в самый холодный (а) и самый тёплый (б) месяцы года (Nadejnost' system elektroenergetiki. Terminology, 1980: 44)

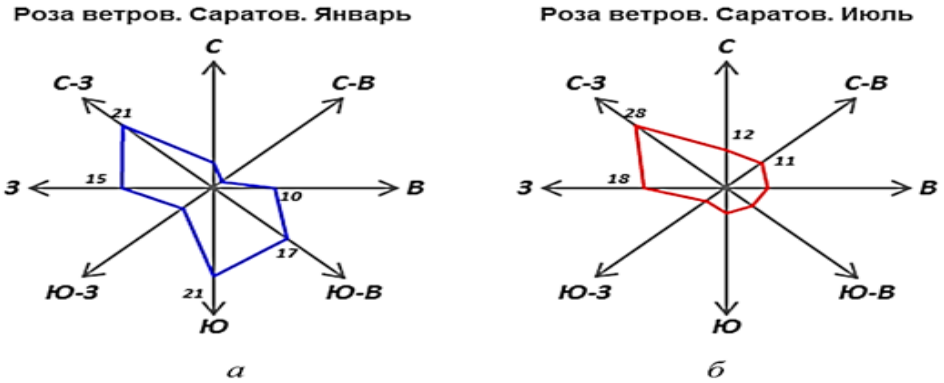

Рисунок 1

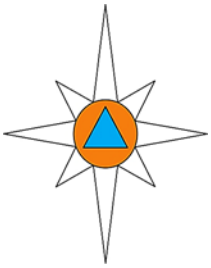

Рисунок 2

Изображение розы ветров имеется на некоторых средневековых картах. В наши дни схематичную (стилизованную) розу ветров можно увидеть на флагах, гербах и эмблемах. Например, эмблема Министерства по чрезвычайным ситуациям (МЧС) России изображается на розе ветров (http://simvolic.ru/roza-vetrov/).

Эта эмблема используется на нарукавных и нагрудных знаках, ведомственных наградах, для маркировки техники и имущества МЧС России. …».

Итак, прочитав фрагменты текстов разных отраслей, видим то, что терминосистемы флуктуация и роза ветров представляют лингвистическую модель технического знания. Она позволяет выделить термины «универсальные, свойственные многим родственным областям; уникальные, предназначенные для одной области; и концепциально-авторские, существующие в рамках одного аспекта рассмотрения» (Leichik, 2007: 95).

При изучении аспектов данной проблемы границы «ареала» исследования позволяют шире использовать лингвистические особенности того или иного термина. Наиболее интересным представляется образование понятия-термина. Объекты, явления и процессы, которые возникают в современных научных областях знаний, требуют номинативного обозначения. Подобные номинации и обеспечивает специальная терминология.

Возникновение и заимствование новых терминов в области энергетики пришло в нашу страну из других языков. По данным лексикографических исследований свыше 90 % новых слов составляет специальная лексика. Она находит отражение в словарях нового поколения. Однако не всегда источники кодификации успевают фиксировать появление новых, освоенных устной речью, понятий-терминов.

Количество новых терминов превышает число нейтральной, общеупотребительной лексики. И для развития современного языкознания необходимо изучение специальной лексики.

Любое понятие может описываться словом или словосочетанием, которое относится к именной группе. В ареале данной группы оно обозначает тот элемент суждения, который является профессионализмом, а последний служит средством, как обозначения, так и общения в сфере профессиональной деятельности (Vereschagin, 1980: 27).

Комплексное описание семантики слова и его синтаксической сочетаемости представля-

ет собой цель лексикографического описания. Здесь интересны все возможности, которые стоят за словоупотреблением:

1) теоретическое исследование возможных сочетаний;

2) прикладные возможности полученных результатов.

Значение слов, их сочетаемость, синонимичность относится к единому комплексу задач:

1) обозначить наличие теоретической описательной базы;

2) дать четкую классификацию рекомендательного характера для кодификации термина;

3) создать общую схему описания сочетаемости, интерпретации, систематизации терминов в толковых словарях.

Обсуждение результатов исследования

Практика применения технических терминов показывает, что возможности сочетания слов в речевой деятельности намного шире сочетаний, предлагаемых словарями. Поэтому очевидна необходимость теоретической и прикладной интерпретации внутренней формы термина. Этимологически (т.е. по своей внутренней форме) с лексемой флуктуация связан еще один термин – флюктуация (в основном употребляется в медицине). Прежде чем дать определение флюктуации, мы должны знать, что такое метод клинического исследования, как «пальпация». Пальпация – это метод, используемый в клинических целях, который позволяет с помощью осязания определять физические свойства органов и тканей, их реакцию на внешние воздействия, а также некоторые их функциональные признаки. В научно-техническом направлении флюктуация – это разновидность неоднородностей, т.е. разновидность информации. Одна информация порождает другую (эта трактовка понятий информация, которая не фиксирована ни в одном словаре).

Таблица 1 – Описание терминов-понятий флуктуация, флюктуация, роза ветров

Словарь	Описание термина: «флуктуация», «флюктуация»	Описание термина: «роза ветров»
Российский гидрометеорологический энциклопедический словарь/ под ред. А. И. Бедрицкого. – СПб.; М.: Летний сад, 2009, Т.3: Р – Я. – 216 с.	ЕСТЬ: «флуктуация»,	ЕСТЬ: «роза ветров»
БОС. Большой орфографический словарь русского языка. – М., 2012	ЕСТЬ: «флуктуация», «флюктуация»	НЕТ
С.И. Ожегов. Толковый словарь русского языка (4-е изд., дополненное. – М. ООО «АТЕМП», 2010. – 874 с.)	НЕТ	ЕСТЬ: «роза ветров»
Словарь иностранных слов современного русского языка. – М.: Аделант, 2012. – 800 с.	ЕСТЬ: «флуктуация», «флюктуация»	ЕСТЬ: «роза ветров» (описание редактора)
Англо-русский толковый словарь – справочник/ под ред. Ю.М. Горностаева. – М.: МЦНТИ, 2002. – 592 с.	ЕСТЬ: «флуктуация», «флюктуация»	НЕТ
Новый иллюстрированный энциклопедический словарь/ ред.коллегия: В.И.Бородулин, А. П. Горкин, А.А. Гусев и др. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2001. – 912 с.	ЕСТЬ: «флуктуация», «флюктуация»	ЕСТЬ: «роза ветров»

Таблица 2

Термин, понятие, составной элемент	Стилистические, грамматические пометы	Толкование, этимология
Роза	-ы, ж. р.	от лат. rosa – кустарниковое растение
Роза ветров	-а, ж.; муж. р.	графическое изображение
Роза	-ы,ж. р.	от нем. rose – 1) Растение с крупными душистыми цветками. 2) архитектурное или ювелирное украшение

Продолжение таблицы 2

Термин, понятие, составной элемент	Стилистические, грамматические пометы	Толкование, этимология
Флуктуация,	-и, ж. р.	от лат. fluctuation – колебание, случайные отклонения, характеризующих систему физических величин от их средних значений.
Флуктуация	-и, ж. р.	от англ. fluctuation noise – флуктуационная помеха; шум. Вид помех, которые присутствуют во всех реальных каналах связи и представляют собой беспорядочное тепловое движение электронов в проводнике.
Флюктуация	-и, ж. р.	лат. fluctuatio от fluere – течь. Зыбление жидкостей, заключенных в полости

При кодификации часто бывают неоднозначные решения проблемы перед лингвистикой. Иногда эти, обозначающие одно и то же, могут использоваться в сугубо научных, а в научно-популярных СМИ «роза ветров» является калькой, т.е. заимствованием.

Заключение

Словарная статья должна содержать исчерпывающее описание, которое гарантирует и точное понимание, и точное речевое словоупотребление. Лексикографическое описание содержит экстралингвистические факторы, семантические и этимологические компоненты. Значение слова складывается из этих составляющих.

Понимание лингвистической сочетаемости терминов, например, «флуктуация», «флюктуация», «роза ветров» помогает верному использованию понятия в речевом контексте. При описании терминов мы должны включать комплексную информацию: 1) орфоэпическую норму; 2) грамматические пометы и связи; 3) словообразовательную модель; 4) толкование слова; 5) синонимические и, если есть, антонимические связи.

Литература

Термины и понятия лингвистики: Лексика. Лексикология. Фразеология. Лексикография: Словарь-справочник. – Назрань: ООО «Пилигрим». Т.В. Жеребило. 2011.

Авербух К.Я. Общая теория термина. – Москва: Издательство МГОУ, 2006. – 252 с.

Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура. – Москва: Изд-во ЛКИ, 2007. – 256 с.

Гринев С.В. Введение в терминоведение. – Москва: Московский лицей, 1993. – 309 с.

Энергетика. Вестник союза инженеров-энергетиков РК.// Алматы: Союз, -2017. – № 4 (63). – с. 12-17.

Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. – Москва: УРСС, 2003. – 246 с.

Строительные нормы и правила (СНиП) 23-01-99 «Строительная климатология». – М.: Госстрой России, ГУП ЦПП, 2003.

Надежность систем электроэнергетики. Терминология: Сб. рекомендуемых терминов / Отв. ред. Ю.Н. Руденко. – Москва: Наука. 1980. Вып. 95. – 44 с.

Верещагин Е.М. Лингвострановедческая теория слова / Е.М. Верещагин, В.Г.Костомаров. – Москва: Русский язык, 1980.

Российский гидрометеорологический энциклопедический словарь/ под ред. А. И. Бедрицкого. – СПб.; Москва: Летний сад, 2009, Т.3: Р – Я. – 216 с.

Большой орфографический словарь русского языка. – Москва, 2012.

Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка, 4-е изд., дополненное. – Москва: ООО «АТЕМП», 2010. – 874 с.

Словарь иностранных слов современного русского языка. Москва: Аделант, 2012. – 800 с.

Англо-русский толковый словарь – справочник/ под ред. Ю. М. Горностаева. – Москва: МЦНТИ, 2002. – 592 с.

Новый иллюстрированный энциклопедический словарь/ ред.коллегия: В.И.Бородулин, А. П. Горкин, А.А. Гусев и др. – Москва: Большая Российская энциклопедия, 2001. – 912 с.

«Роза ветров» – значение символа в картографии и геральдике // Толкование и значение символов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://simvolic.ru/roza-vetrov/.

Построение розы ветров для городов России // Строительные расчеты и калькуляторы онлайн [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://stroydocs.com/info/e_veter.

References

Averbukh K.Ya. (2006). General theory of the term. M.: Publishing house MGOU, 252 p. (in Russian)

Building norms and rules (SNiP) 23-01-99 «Construction climatology». (2003). Moscow: Gosstroy of Russia, State Unitary Enterprise of the Central Pripyat, (in Russian)

Vereshchagin E.M. (1980). Lingvostranovedcheskaya theory of words / E.M. Vereshchagin, V.G. Kostomarov. Moskow: The Russian Language. (in Russian)

Construction of wind roses for Russian cities. Construction calculations and calculators online [Electronic resource]. Access mode: http://stroydocs.com/info/e_veter. (in Russian)

Grinev S.V. (1993). Introduction to Terminology. Moskow: Lyceum, 309 p. (in Russian)

Dictionary of foreign words of modern Russian. (2012). Moskow: Adelant, 800 p. (in Russian)

English-Russian explanatory dictionary – reference book / ed. M. M. Gornostaeva. (2002). Moskow: MTSNTI, 592 p. (in Russian)

Large spelling dictionary of the Russian language.(2012). Moskow. (in Russian)

Leichik V.M. (2007). Terminology: the subject, methods, structure. Moskow: Publishing house of LCI, 256 p. (in Russian)

New Illustrated encyclopaedic dictionary. (2001). Red. college: VI Borodulin, A. P. Gorkin, A.A. Gusev et al. Moskow: The Great Russian Encyclopediya, 912 p. (in Russian)

Ozhegov S.I. (2010). Explanatory Dictionary of the Russian language (4th ed., Supplemented. Moskow: ATEMP LLC, 874 p. (in Russian)

Power engineering. (2017). The Bulletin of the Union of Engineers-Power Engineers of the Republic of Kazakhstan. Almaty: Soyuz, No. 4 (63). from. 12-17. (in Russian)

Reliability of power systems. (1980). Terminology: Sat. recommended terms. Otv. Ed. Yu.N. Rudenko. Moskow: Science. Issue. 95. 44 p. (in Russian)

Russian Hydrometeorological Encyclopaedic Dictionary. (2009). Ed. AI Bedritsky. St. Petersburg; Moskow: Summer Garden, vol. 3: R – Ya 216 p. (in Russian)

Supernskaya A.V., Podol'skaya N.V., Vasilyeva N.V. (2003). General terminology. Questions of theory. Moskow: URSS, 246 p. (in Russian)

Terminy i ponyatiya lingvistiki: Leksika. Leksikologiya. Frazeologiya. Leksikografiya: Slovar'-spravochnik. (2011). Nazran': OOO «Piligrim». T.V. Zherebilo. (in Russian)

«Wind rose» – the meaning of the symbol in cartography and heraldry // Interpretation and meaning of symbols [Electronic resource]. – Access mode: http://simvolic.ru/roza-vetrov/. (in Russian)

ҒТАМР 16.21.27

Мәдиева Г.Б.[1], Әлиакбарова А.Т.[2],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]профессоры, ф. ғ. д., [2]III курс докторанты,
Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: gbmadiyeva.kz@gmail.com; aliakbarova2014@gmail.com

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ КІСІ ЕСІМДЕРІНІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада қазақ тіліндегі кісі есімдері бойынша деректі мәліметтерге сүйене отырып, заманауи қазақ антропонимдерінің лексика-семантикалық тұрғыда топтастырылуы ұсынылады. Фактіге негізделген материалға талдау жасау барысында дәстүрлі түрде қалыптасқан лексика-семантикалық топтастыру негізінде (В.Н. Никонов, Т. Жанұзақов) заманауи қазақ антропонимдері келесі топтарға бөлінеді: а) сипаттама есімдер (дескриптивтер); б) тілек есімдер (дезидеративтер); в) құрмет есімдер (меморативтер); г) тарихи-мәдени есімдер (әлеуметтік). Бұл топтар ішінара тақырыптық тұрғыда бірнеше топшаларға біріктіріледі. АХАЖ материалдарын саралай отырып, тарихи-мәдени есімдер (әлеуметтік) тобына заманауи (трансформацияланған) есімдер топшасын енгізуді ұсынамыз. Алматы қаласы бойынша 2000-2010 жылдар аралығындағы азаматтық хал актілерін тіркеу бөлімдеріндегі жазбаларды талдау барысында қазіргі қазақ антропонимиясының лексика-семантикалық жүйесіндегі өзгерістерді анықтауға мүмкіндік туындады. Қазіргі қазақ есімдерін ғылыми тұрғыда саралау кезінде қазақ антропонимиялық қорында байырғы ұлттық кісі есімдерінің жаңғыруы, жағымды, дәстүрлі есімдердің жандануы және басқа тілден енген есімдер санының артуы сынды құбылыстар айқындалды.

Түйін сөздер: кісі есімі, тегі, қазақ антропонимиясы, антропонимиялық жүйе, лексика-семантикалық топтастыру.

Madiyeva G.B.[1], Aliakbarova A.T.[2],

[1]DSc, Professor, [2]doctoral student
of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: gbmadiyeva.kz@gmail.com; aliakbarova2014@gmail.com

Lexical-semantic peculiarities of modern kazakh names

This article presents the lexical and semantic classification of modern anthroponymy of the Kazakh language on the material of personal names and surnames. Taking into account the tradition of lexical-semantic classification of anthroponyms (V. N. Nikonov, T. Zhanuzakov),analyzing the data obtained from the Civil Status Department make it possible to divide modern personal names intodifferent groups: a) descriptives; b) desideratives; c) memoratives; g) cultural-historical (social) names. In turn, these categories of names are subdivided into narrower thematic subgroups.As a result of data analysis we offer to include a new subgroup titled modern (transformed) names to the group of cultural-historical (social) names. The analysis of the factual documents of the Department of civil registration of Almaty city for the period from 2000 to 2010 provides an opportunity to identify changes in the lexical and semantic system of modern Kazakh anthroponymy. Scientific observations indicate that in the system of personal names there is a revival of indigenous, national names, activationof harmonious traditional personal names and emergence of new borrowed ones.

Key words: personal name, surname, Kazakh anthroponymy, anthroponymic system, lexical-semantic classification

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Мадиева Г.Б.[1], Әлиакбарова А.Т.[2],
[1]д. ф. н. профессор, [2]докторант III курса
Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы,
e-mail: gbmadiyeva.kz@gmail.com; aliakbarova2014@gmail.com

Лексико-семантические особенности современных казахских имен

В настоящей статье представлена лексико-семантическая классификация современной антропонимии казахского языка на материале личных имен и фамилии. Фактический материал позволяет распределить современные личные имена с учетом традиций лексико-семантической классификации антропонимов по следующим разрядам (В.Н. Никонов, Т. Жанузаков): а) имена-описания (дескриптивы); б) имена-пожелания (дезидеративы); в) имена-посвящения (меморативы); г) имена культурно-исторические (социальные). В свою очередь, эти разряды имен подразделяются на более узкие, тематически объединенные подгруппы. В результате лексико-семантического анализа личных имен, которые давались в последние годы, можно предложить добавить еще одну подгруппу под названием современные (трансформированные) имена в группу имен культурно-исторического характера. Анализ фактических документов отдела записи актов гражданского состояния города Алматы за период с 2000 по 2010 годы позволяет выявить изменения лексико-семантической системы современной казахской антропонимии. Научные наблюдения показывают, что в системе личных имен происходит возрождение исконных, национальных имен, активизируются благозвучные традиционные личные имена и появляются новые заимствованные.

Ключевые слова: личное имя, фамилия, казахская антропонимия, антропонимическая система, лексико-семантическая классификация.

Кіріспе

Қазақ халқында сәби жарық дүние есігін ашқаннан кейін орындалуға тиісті маңызды міндеттердің бірі – ат қою немесе есім беру дәстүрі. Балаға ат қойылу барысында есімнің мәнді, әрі мағыналы болуына баса назар аударылады. Қазақ антропонимиясын лексика-семантикалық тұрғыдан зерттеген ғалымдар Т. Жанұзақов, А. Смағұлов, Ж. Ағабекова, З. Жанғабылова, Б. Тілеубердиев, Р. Панзарбекова, М. Бигельдиева кісі есімдерін жіктеп, бірнеше топқа топтастырып, семантикалық жүйесін қалыптастырған.

Профессор С. Аманжоловтың анықтамасы бойынша: «Семантика дегеніміз – сөздің мағынасы деген сөз. Жалпы сөз мағынасын, оның ескі, жаңа түрінің мағыналық жақтан өзгеру жолдарын тексеретін ғылымды семасиология дейді» (Amanzholov A.S., 1949: 47-52). Ғалым семасиология сөздердің қалыптасқан түрін ғана емес, сөздердің тарихи дамуын, мағыналарының өзгерісін де зерттейтін сала екендігін айтады.

Олай болса, мағына ұғымына берілген бірнеше анықтаманы қарастырайық. Сөздің мағынасына Ә. Болғанбаев және Ғ. Қалиұлы «Қазақ тілінің лексикологиясы» атты еңбегінде мынадай анықтама беріледі: «Мағына дегеніміз – ойлау мен сөздің арасында жатқан аумақ. Мағына бұл ойлаудан сөзге дейін жүрілетін жол» (Bolganbaev A., Qaliuly G., 1979: 155). Сөздің мағынасына, яғни, лексикалық мағына бойынша А. Ысқақов мынадай тұжырым жасайды: «Әрбір сөздің өзге сөздермен қарым-қатынасқа түспей жеке-дара тұрғандағы (статикалық күйдегі) нақтылы я негізгі мағынасы, әдетте, лексикалық я тура мағына деп аталады» (Ysqaqov A., 1991:7). Ал Б. Ақбердиева бойынша: «Лексикалық мағына – зат, құбылыс, іс-әрекеттің санада бейнеленіп, тұрақталған ұғымының мазмұны» (Aqberdieva B., 2010: 73).

Жалқы есімнің мағынасы жөнінде ғалымдардың пікірлері біркелкі емес, олардың кейбірі жалқы есімде мағына болмайды десе, екіншілері мағына бар деген пікір білдіреді.

Гардинер А. «The theory of proper names» атты ғылыми еңбекте жалқы есімде мағына болмайтындығы жайлы айта келіп, жалқы есімге мынадай анықтама береді: «Собственное имя – это слово, которое идентифицирует объект только посредством звучания» (Gardiner A., 1954: 39).

Ал О. Есперсен жалқы есімде мағына болады деген пікірді ұстанады: «... this meaning is more special in each case than that of other words mentioned» (жалпы есім сөздің мағынасына қарағанда жалқы есімнің мағынасы кез-келген жекелеген жағдайларға сәйкес айтарлықтай ерекше мәнге ие болуымен ерекшеленеді). Апеллятивке қарағанда жалқы есімнің семантикалық

белгісі нақты байқалады, олар міндетті түрде мәнмәтінде қарастырылуы кажет (Esperson O., 1963: 66).

Кісі есімін когнитивтік психология тұрғысынан зерттеген Тим Бреннен кісі есімінің мағынасы жайлы екі жақты, қарама-қарсы пікірлерді қолдай отырып, олардың мән-мағынасы болатындығын атап көрсетеді (Brennen T., 2000: 142): «There is, however, a great deal of evidence from everyday life and in the scholarly literature which supports the notion that personal names are meaningful» (Дегенмен, күнделікті өмірдегі және ғылыми әдебиетердегі көптеген келтірілген деректер кісі есімің мағынаға ие екендігін дәлелдейді).

Жалқы есімнің семантикасы деп негізінен экстралингвистикалық сипаттағы оның құрамдас компоненттерінің тіркесімін ұғынамыз, жалқы есімнің семантикасы ақпараттан жинақталады, ал ақпарат тілдік, сөйлеу және арнайы ономастикалық функциялардан, стилистикалық және эстетикалық маңыздылықтардан құралады (Tileuberdiev B., 2006: 73).

Кісі есімдерінің семантикасы жайлы мәселе тұрғысында Телқожа Жанұзақов мынадай пікірде: «Қазақ тіліндегі кісі аттарының да мағынасы бар. Олардың бірінің мағынасы айқын тұрса, бірінің мағынасы жасырын тұрады. Олардың мағыналары лингвистикалық зерттеулер жүргізіліп, ғылыми тұрғыда талданғанда ғана ашылады. Ондай кісі аттары, көбінесе, ескі түрік тіліне тән сөздер мен басқа тілдерден енген сөздерден жасалған болып келеді» (Djanuzakov T. Dj., 1976: 193).

Көне түркі заманында ай мен күнге табыну, табиғатты, аңды, құстарды ерекше күш ретінде санап, кейбір хайуандарды (бөрі, ит, бұқа) шыққан тегіміз деп тотем ету жайттары басым болған. Соның нәтижесінде мынадай есімдер шыққан: Айсұлу, Айжарық, Айқан, Айдай, Күнай, Айкүн, Таутай, Тайбай, Көлбай, Көлтай (Januzakov T., 1960: 5).

«Қазақ есімдері» атты энциклопедиялық анықтамалықта А. Смағұлов жаңа туылған нәрестені тылсым күштерден және көз тиюден сақтау, қорғау мақсатында есім ретінде қойылған үй жануарлары және жабайы аңдар мен құстардың атауларын зооним есімдер деп береді. Оларға мынадай мысалдар келтіреді: Бөрібай, Қасқырбай, Арлан, Барақ, Құртқа, Бүркіт, Лашын, Атан, Қозы, Нарбай, т.б. [Smagulov A., 2006: 6]

Кісі есімі ретінде жабайы аңдардың, құстардың атауларының берілу себебін Р. Панзарбекова олардың еркіндікте, бостандықта жүретін, қарулы әрі жүйрік болып саналуымен түсіндіреді. Ата-бабамыздың негізгі кәсібі мал шаруашылығымен байланысты болғандықтан төрт түлік малға қатысты кісі есімдері де жиі кездеседі. Мысалы: Жылқыайдар, Жылқыбек, Нартай, Қойшыбай, Малбағар, Малшы, Ақбота, Айбота, Жанбота, Бурабай т.б. (Panzarbekova R., 1998: 18).

Қазақ тілінде қыз балаларға есім беруде өсімдік атауларының тигізетін әсері жайлы Б. Қалиев мынадай тұжырым жасайды: «Потенциальная возможность перехода НР в женское имя возникает тех случаях, когда растения являются символом красоты, изящества и нежности. Поэтому в качестве женских имен чаще всего используются наименования красивых цветов, например, Жанар или Жанаргүл (златоцвет), Еңлік или Еңлікгүл (эдельвейс), Қалампыр (гвоздика), Қызғалдақ (тюльпан), Райхан (базилик), Раушан (роза) и др.» (Qaliev B.,1996: 70).

Түркі тілдерінде грамматикалық тек категориясы жоқ. Түркі тілдеріндегі кісі есімдерінің әйел не ер кісіге қатыстылығы олардың мағынасына қарай белгілі болады. Ұл балаларға күш, жігер, батылдық және қайсарлық мағынасындағы сөздер, қыз балаға әдемілік, сұлулық, нәзіктікті білдіретін сөздерден жасалған есімдер қойған. Бұған қоса, тек әйел не ер кісі есімдерінде қолданылатын ұлттық бірліктер бар (Nikonov V.A., 1972: 64).

Б.А. Старостин қазақ тіліне араб тілінен енген есімдер арқылы тек категориясының пайда болғандығын айтады: «Арабские имена женского рода (Амина, Закия, Парида, Рашида, Салиха и др.) впервые внесли категорию рода в казахский язык» (Starostin B.A., 1970: 285). Демек, ер мен әйел антропонимдерінің лексикалық жүйесінен гендерлік айырмашылықты байқауға болады. Ер балаға аңдарға, құстарға байланысты атаулардан есімдер қойылса, ал қыз балаға өсімдік, мата атауларынан есімдер берілген.

Телқожа Жанұзақовтың пікірінше: «Қымбат бағалы металдар мен сапасы жоғары маталар, алуан түрлі тастар атауларынан қойылған есімдер тек әйелдерге берілетін» (Zhanuzakov T., 1971: 59). Бұл тұрғыда қазақ және түрік тілдеріндегі ер бала мен қыз балаға қойылған қымбат металл мен асылтас атауларынан жасалған есімдердің айырмашылығын М.М. Бигелдиева былайша көрсетеді: «Әшекей жасауда қолданылатын металлдар мен асылтас атауларынан жасалған есімдер әрдайым қыз балаға беріледі. Мысалы:

Алтын, Алтынгүл, Күміс, Меруерт, Маржан, Гауһар, *Gümüş*, *Altun*, *Zümrüt*, İnci, *Yeşim*. Мұндай есімдерді берудегі басты уәж – қыз баланың әдемі, сыпайы, тәрбиелі, нәзік болуын тілеу. Ал мықтылықты, қаттылықты білдіретін металл мен асылтас атауларынан жасалған есімдер сәйкесінше тек ер балаларға қойылған. Мысалы: Алмас, Болат, Құрыш, Polat, Çelik, *Demir*. Мұндағы басты уәж ер баланың бекем, мықты, жігерлі, күшті болуын қалауы» (Bigeldieva M.M., 2010: 74).

Телқожа Жанұзақов «Очерк казахской ономастики» (1982) еңбегінде В.А. Никоновтың ғылыми-негізделген семантикалық топтастыруына (Nikonov V.A., 1974: 96-102) сүйене отырып, бұрынғы зерттеу жұмыстарын толықтыра келе қазақ антропонимиясының лексикалық және семантикалық жүйесін жасады:

1) именаописательные (дескриптивы)

2) имена-пожелания (дезидеративы)

3) имена-посвящения (меморативы).

Ономаст-ғалым кісі есімдерінің семантикалық тобына өз тарапынан тағы бір топты қосады:

4) имена культурно-исторические (*с*оциальные) (Zhanuzakov T., 1982: 23-26).

Қазақ антропонимиясында нәрестенің сипатына қарай берілетін есімдер (дескриптивтер) баланың физиологиялық ерекшелігі, туған жері мен туылған күні, отбасында сәбидің нешінші бала болып өмірге келуі, ата-ананың тілегі, қуаныш сезімі, баланың жарық дүние есігін ашқанда орын алған түрлі оқиғаларды сипаттайды.

Тілек есімдер (дезидеративтер) ата-ананың сәбиіне ұзақ өмір, бақыт, байлық, батырлық, батылдық, сұлулық, нәзіктік, сыпайылық, мәдениеттілік, ақылдылық, даналық секілді жақсы қасиеттерді тілеу ниетінен туындаған. Бұл топқа келесі сәбидің ұл болуын тілеген есімдер, сәбидің дүниеге келгендегі ата-ананың армантілегінің орындалғанын білдіретін есімдер де жатады.

Құрмет есімдері (меморативтер) тарихи тұлғалардың, халық қаһармандарының, танымал адамдардың құрметіне, қайтыс болған ата-бабасының, туған-туысының құрметіне қойылады.

Мәдени-тарихи есімдер (әлеуметтік) діни есімдер (пұтқа табынушылықты білдіретін есімдер (языческие имена), тотем есімдер, ислам есімдері, табу есімдер) мен неологизм есімдерді қамтиды.

Эксперимент

Зерттеу материалы ретінде Алматы қаласы Әділет департаменті азаматтық хал актілерін тіркеуді және апостильдеуді қамтамасыз ету және бақылау бөлімінің мұрағатынан 2000-2010 жылдары туылған ұлты қазақ азаматтардың аты-жөніне талдау жасалынды.Аталған жылдар бойынша Алматы қаласында Алмалы, Алатау, Әуезов, Бостандық, Жетісу, Медеу, Түрксіб аудандары АХАЖ бөлімдеріндегі туу туралы акт жазбалары бойынша 6093 ұлты қазақ азаматтардың аты-жөні жинақталып, сараланды. Оның ішінде ер балалардың аты-жөнінің саны –6156-ны (2000 жыл бойынша3086, 2010 жыл бойынша 3070), қыз балалардың аты-жөнінің саны – 5871-і (2000 жыл бойынша3023, 2010 жыл бойынша 2848) құрады. Жинақталған материалды саралау нәтижесінде қазіргі уақытта балаға қойылып жүрген есімдердің лексика-семантикалық жүйесіне талдау жасалынды.

Заманауи кісі есімдерінің лексика-семантикалық жүйесі

Нәрестенің сипатына қарай берілетін есімдер (дескриптивтер).

1) нәрестенің физиологиялық ерекшелігін сипаттайтын есімдер бет-әлпетіне, денесінің түсіне және жүріс-тұрысына байланысты болып келеді.

АХАЖ бөлімдеріндегі туу туралы акт жазбаларына талдау жасау барысында бет-әлпеті мен дене мүшелері атауларын қолдана отырып жасалған келесі кісі есімдері кездесті: шаш – Сұлушаш, Алтыншаш, Қарашаш, Мыңшаш, Нұршаш; маңдай – Ақмандай; көз – Асылкөз, Аякөз, Қаракөз, Ботакөз; қас – Қаламқас; білек – Ақбілек.

Ер балаға қойылған есімдер арасында бет-әлпеті мен дене мүшесі атауларының қатысуы арқылы жасалғанкісі есімдері кездеспеді.

Сәбидің денесіндегі қал немесе мең болуына орай ер балаға: Қалдыбек, Қалдыбай, Қалжан, Қалтайсындыесімдер берілсе, ал қыз балаға: Қалжан, Қалымжан, Меңдігүл, Меңтай есімдері берілген.

Сонымен бірге нәрестенің денесінің түсіне байланысты қойылған қазіргі заманауи есімдер арасында да кездесетіндігі анықталды: Ақжігіт, Қаражан, *Қоңыр*; Ақбикеш, Ақбөпе, Ақжан;

2) сәбидің туған жері, туылған күні мен айы (немесе сол айдағы оқиға), яғни күнтізбелік есімдер.

Қазақ тілінде сәбижылдың қай айында туылса, сол айға байланысты есім жасап беру салты бар екендігін білеміз. Бүгінгі таңда бұл салттың әлі де болса сақталып келе жатқандығын келесі ұл бала есімдерден аңғаруға болады: Мамыр – Мамыр; Наурыз – Наурыз, Наурызбек, Наурызым; Сонымен қатар, Мизам сөзінен (араб тілінде қыркүйек айына сәйкес келетін ай аты) жасалған есімдер баланың қыркүйек айында дүниеге келгендігін білдіреді: Мизам, Мизамбек. Ал қыз балалардың есімдерінде ай аттарына қатысты берілген есімдер мүлде кездеспеді.

Мұсылман қауымында қасиетті ай саналатын Ораза айында туылған сәбилерге Рамазан деп ат қойылса, құрбан айт мерекесі қарсаңында туылған ұл балаға Айтбай, Айтбек, Айтжан, Айткали есімдері, ал қыз балаға Айтгүл (Айткүл), Мейрамгүл сынды есімдер қойылған.

Апта күндеріне қатысты қойылған есімдердің ішінде иран тіліндегі сәрсенбі (шәһар – төрт + шәмбе – күн, төртінші күн, яғни бейсенбі, бейсенбі күні туылған балаға қойылған есім) сөзінен жасалған Сәрсен (сәрсенбі сөзінен ықшамдала, қысқартылған түрі) есімі назар аудартты.

Сонымен қатар, жұма күнінде туылына байланысты араб тілінен енген жұма (джумга – жиын, жалпы қауым жиналатын күн) сөзінен және иран тіліндегі одина (Әдина, қыз бала есімі – аптаның бесінші күні, жұма куні туылған балаға қойылатын есім, синонимі Атина) сөздерінен жасалған есімдер кездесті: жұма – Жұмабек, Жұмахан; Жұмагүл; Әдина, Атина (иран тілінде жұма куні туылған балаға қойылатын есім). Келтірілген мысалдар бойынша қазіргі таңда апта күндерінің ішінде тек бейсенбі және жұма күндерінің қатысуымен жасалған есімдердің қолданыста екендігін байқаймыз. Бұрын ата-бабаларымыз сәби аптаның қай күні туылса, сол күнге сәйкес есім жасап бергендігін АХАЖ құжаттарын саралау барысында, яғни жаға заманда дүниеге келген сәбилердің ата-анасының аты-жөнінде кездескен аптаның барлық күндерінің қатысуымен жасалған есімдер (Дүйсенбай, Дүйсенгүл, Сейсенбай, Сейсенгүл, Сәрсенбай, Сәрсенгүл, Бейсенбай, Бейсенгүл, Жұмабай, Жұмагүл, Сенбек, Жексенбай) арқылы анық аңғаруға болады.

Баланың туған жеріне, яғни географиялық ұғымдарға байланысты ер балаға: Алтай, Ертіс, Еділ, Есіл, Оқжетпес, Саян секілді есімдер, қыз балаға: Дария, Жайық сынды есімдер берілген.

3) қазақ тілінде сәбидің отбасында нешінші бала екенін білдіретін есімдер бар. Ұл балаға Тұңғышәли, Кенжебек секілді есімдер берілген. Ал қыз балаға Сәния (араб, тәжік тілдерінде сан жағынан үйдегі екінші туылған бала), Кенже, Айкенже, Аккенже есімдері қойылған.

бала дүниеге келген кездегі ата-анасының эмоциясын, тілегінің қабыл болғанын, қуаныш сезімін сипаттайтын есімдер.

Ер бала есімдері: Аллаберген (Алдаберген), Аңсаған, Берген, Бердібек, Қалау, Қуаныш, Құдайберген, Сағындық.

Қыз бала есімдері: Дәметкен, Дәмегүл,Қуаныш, Сағыныш, Шаттық.

Тілек есімдер(дезидеративтер)

1) ата-ананың сәбиіне ұзақ өмір тілеуіне байланысты есімдер: Жанұзақ, Ғасыр, Өмірбек, Өміржан, Өмірзақ.

2) нәрестеге бақыт тілеумен байланысты есімдер.

Ұл бала есімдері: Бақберген, Бақдәуір, Бақжан, Баккелді, Бақыт, Бақытжан, Нұрбақыт; қыз бала есімдері: Бақыт (Бахыт), Бақытгүл, Бақытжан, Гүлбақыт;

3) сәбидің күшті, батыр болып өсуін тілеумен байланысты есімдер: Батыр, Батырлан, Батырхан, Жігер, Қайсар, Қуат.

4) қыз баланың сұлу, көрікті, ажарлы, нәзік болуын тілеумен байланысты берілген есімдер: Ажар, Айсұлу, Аккербез, Әдемі, Әсем, Әсемжан, Әсемгүл, Көркем, Сұлу; қыз балаға мата атауынан қойылған есімдер: Барқыт, Жібек, Мақпал, Масаты.

5) нәресте өскенде ақылды болсын деген тілекпен ұл балаға: Ақыл, Ақылбек, Ақылжан, Данабек, Данышпан есімдері; қыз балаға: Әлима, Дана, Данагүл, Парасат есімдері қойылған;

6) сәбидің молшылықта, баршылықта өмір сүруін, ырысты болуын тілеумен байланысты ұл балаға: Несіпбек, Рысдәулет, Ырысәлі, Ырыскелді сынды есімдер; қыз балаға: Береке, Несібелі, Ырзагүл есімдері берілген.

7) ата-ананың өздеріне деген тілек-ниетін білдіретін (келесі сәбидің ұл болуын қалаумен және баланың тірі қалуын тілеумен байланысты) есімдер.

Отбасында тек қыз бала дүнеиеге келген ата-ана келесі баланың ұл болуын тілеп, қыз балаға ырымдап Жаңыл, Қызыдықой, Ұлбосын, Ұлғанша, Ұлдана, Ұлданай, Ұлдархан, Ұлжалғас, Ұлжібек, Ұлмекен, Ұлсерік, Ұлтай, Ұлту, Ұлтуар, Ұлышсекілді есімдермен атағандығын атап көрсетуге болады.

Құрмет есімдері(меморативтер) тарихи тұлғалардың, халық қаһармандарының, танымал адамдардың құрметіне, қайтыс болған

ата-бабасының, туған-туысының құрметіне қойылады.

1) тарихта болған ұлы тұлғалардың, атақты адамдардың, ел билеген хандардың, батырлардың, әдеби шығарма кейіпкерлерінің, құрметіне қойылған есімдер: Шыңғыс, Абылай, Әбілмансұр (Абылай ханның шын есімі), Бейбарыс, Ерасыл (Қабанбай батырдың шын есімі), Сырым, Исатай, Карасай, Райымбек, Маханбет, Бауыржан, Әл-фараби, Абай, Шәкәрім, Ыбырай, Жамбыл, Әлихан, Бейімбет, Сәкен, Шоқан, Ілияс;

Ел басшыларының (президенттердің) құрметіне берілген есімдер: Ататүрк, Нұрсұлтан; қыз балаға кезінде ел билеген атақты әйел кісілер, батыр қыздардың есімдері берілген: Томирис (Тұмар), Алия, Мәншүк.

Ертегі кейіпкерлерінің есімдері: Алибаба, Алпамыс, Ертөстік, Зарлық; Ақжүніс, Гүлбаршын, Мұңлық;

Көркем шығарма кейіпкерлері: Абай, Төлеген; Ақбілек, Әйгерім, Баянсұлу, Жамал, Зере, Тоғжан, Ұлпан, Қамарсұлу, Гүлбаршын;

2) сәбиге өмірден озған ата-бабасының, жақын туыстарының атын беру салты бар. Нәрестеге өмірден өткен атасының, әкесінің немесе туысының құрметіне сол кісінің есімі беріледі немесе сол кісінің орнын басар ұл болсын деген ниетпен Орынбасар есімі беріледі.

Мәдени-тарихи есімдер (әлеуметтік) діни есімдер (пұтқа табынушылықты білдіретін есімдер (языческие имена), тотем есімдер, ислам есімдері, табу есімдер) мен неологизм есімдерді қамтиды.

1. Діни есімдер

1) пұтқа табынушылықпен байланысты антропонимдер табиғат пен аңға, құсқа сыйыну, ай мен күнге, аспан денелеріне табынуға байланысты беріліп отырған. Мысалы: Айбол, Айтуар, Айсерік, Күнтуған; Айсұлу, Айым, Айжұлдыз, Күнімай, Күнсұлу.

2) тотемге байланысты антропонимдер жабайы аңдар мен жыртқыш құс атауларынан жасалған есімдер. Мұндай есімдер негізінен ер балаға беріліп отырған. Мысалы: Арыстан, Барысхан, Қаршыға, Бүркіт, Сұңқар.

3) ислам дінімен байланысты есімдер: Абдулла, Мұхаммед, Нұрмұхаммед, Аян, Ислам, Исламхан; Хадиша, Малика, Айша, Фатима.

Кейінгі жылдары ер балаға есім таңдауда араб тілінен енген діни есімдердің кеңінен өріс алғандығы анықталды. Оған мысал ретінде келесі есімдер қатарын келтіруге болады: Абдуалиф, Абдул, Абдулжалил, Абдулла (Абдуллаh), Абдуллатиф, Абдулғани, Абдулмәжит, Абдулхафиз, Абдумәлік, Абдурашид, Абдураhим (Абдрахим, Әбдірахман), Абдусамат, Абдулазиз (Әбдуләзіз), Әбдімүттәлиб, Әбдінұр, Әбдісұлтан, Әбдіхәкім, Әбдуәлім Абдуалим, Әбунасыр (Абдунасир), Әбіласан, Әбілмансұр, Әбілхайыр, Дінасыл, Дінмұхаммед, Дінмұхаммедали т.б.

2. Неологизм есімдер.

1) шет тілдерінен енген есімдер. АХАЖ материалдарын талдау кезінде шет тілдерден енген есімдер көптеп кездесті. Ер бала есімдері: Альбертгор, Асмир, Марсель, Равиль, Рауль, Рафаэль, Эдуард; қыз бала есімдері: Ангелика, Аэлита, Анабель, Альтея, Амалия, Ванесса, Жизель, Каролина, Киара, Лилиана, Сабрина, Селина, Фарангис.

2) интернационалдық есімдер: Артур, Диас, Марат, Альбина, Софья, Клара, Элеонора.

3) заманауи (трансформацияланған) есімдер – ана тіліміздегі немесе шет тілдерден енген есімдердің формасы жағынан өзгеріп, жаңаша сипат алған түрі. Ендеше, соңғы жылдары ер балалар мен қыз балаларға берілгенкелесі есімдерге тоқталып өтейік.

Ер балаларға берілген есімдер:

Әрсен (Арсен) – грек тіліндегі «арсений» – батыл, ер жүрек мағынасындағы сөздің трансформацияланған нұсқасы;

Даниель (Дениэль) – араб тілінде Даниял (тәңір сыйы) есімінің трансформацияланған нұсқасы, өз кезегінде бұл есім араб тіліне иврит тілінен енген.

Роллан – герман тіліндегі *Roland* (*hrod* – даңқ + *lant* – жер, атақты, даңқты елден мағынасын білдіреді) есімінің транформацияланған нұсқасы болып табылады.

Қыз балаларға берілген есімдер:

Аделя (Адель, Адиля, Адэля, Аделина) – тәжік тіліндегі Адлия есімінің трансформацияланған нұсқалары, тәжікше адл – әділдік, ақиқаттық мағынасын білдірсе, ал ия қосымша ретінде қолданылады;

Азмима (Азима) – Әзима есімінің трансформацияланған нұсқалары, бұлесім араб тілінде – ұлы, мәртебелі әйел дегенді білдіреді;

Айлин (Айлуна, Айлы, Айлара) – түркі тілдеріндегі «ай» сөзінің трансформацияланған нұсқалары.

Айнель (Айни, Айнара) – Айна есімінің трансформацияланған формасы араб тілінде аин – көз, қарақ, жүз көретін ныны, әйнек;

Айсель – араб тіліндегі бал мағынасында қолданылатын «асель» сөзінің трансформацияланған түрі;

Илана – қазақ тілінде «илану» сөзінің формасы жағынан өзгеріп, кісі есіміне айналған түрі.

Тамила (Тамилана) – араб тіліндегі әдемі, тамаша, көркем, сұлу мағынасын білдіретін Жамила есімінің тарнсформацияланған нұсқалары.

Соңғы жылдары жоғарыда аталған есімдердің қазақ баласына есім ретінде таңдалып алынуы, олардың кеңінен қолданыста болу себебін жаһандану үдерісі, бұқаралық ақпарат құралдарының ықпалы, сонымен қатар есім таңдауда оның сәнді (модный)болуын, құлаққа жағымды естілуін есепке алументүсіндіруге болады.

Нәтиже мен талқы

Заманауи кісі есімдерінің лексика-семантикалық жүйесін талдау барысында қазақ антропонимиялық қорындағы кейбір есімдердің қолданыстан шығу үдерісі анықталды. Нәрестенің сипатына қарай берілетін есімдер (дескриптивтер) құрамында біршама өзгерістер орын алғандығын байқаймыз. Мәселен, заманауи кісі есімдерін талдау кезінде бет-әлпеті мен дене мүшелері атауларының қатысуы арқылы жасалған есімдер тек қыз балаларда кездескендігін атап айтуға болады. Ал негізінде, бұрын мұндай есімдер көбінесе ер балаға қойылғандығын кісі тегі мен әке аттарындағы есімдерден толық аңғаруға болады.

Мысалы: бас – Сар(ы)басова, Қазанбасова, Қызылбасова; шаш – Қарашашов; қабақ – Қабақов; көз – Көккөзова, Жыланг(к)өзов, Қалдыкөзов; қас – Аққасова, Қарақасов; самай – Самайева; мұрын – Мұрынова, Шонмұрынов; бақай – Бақаев; саусақ – Саусақбаев.

Ер баланың сыртқы сипатына байланысты алты саусақты бала туылса, оған – Артық есімі берілген. Осыған орай, материалдарды сұрыптау барысында Артықбаев сынды кісі тегі кездесті. Сонымен қатар, шала туылған нәрестелерге қойылған есімдер арасында Шалабаев, Шалатаев, Ілекерова (Лекерова) сияқты кісі тектері ерекше назар аудартты. Заманауи кісі есімдері арасында жоғарыда аталған есімдер кездеспеді.

Сонымен қатар, туылған күні мен айына қатысты қойылған есімдер (немесе сол айдағы оқиға), яғни күнтізбелік есімдердің де біртіндеп қолданыстан шыққандығын байқауға болады. Мысалы, бұрын күнтізбелік есімдердің кең ауқымды болғандығына қазіргі уақытта кісі тегіне айналған келесі есімдер арқылы көз жеткізуге болады. Мысалы, сәбидің туылған айы мен күніне байланысты қойылған есімдер қатары мынадай болған:

Қаңтар: Қаңтарбаев; Ақпан: Ақпанов, Ақпанбаева, Ақпанбетов; Наурыз айында немесе наурыз мерекесінде туылған сәбилерге берілген есімдер: Наурызов, Наурызбаева; Сәуір: Сәуірбаев; Мамыр: Мамырбаев, Мамырханов; Шілде: Шілдебаев, Шілдебекова;

Дүйсенбі: Дүйсенов, Дүйсенбаев (Дүйсебаев), Дүйсенбеков, Дүйсенбиева, Дүйсенбина; Сейсенбі: Сейсенов, Сейсенбаев, Сейсенбеков, Сейсенғалиев; Сәрсенбі: Сәрсенов, Сәрсенбеков, Сәрсенғалиев, Сәрсенбаева; Бейсенбі: Бейсенбинов, Бейсенханов, Бейсенбаев, Бейсенбеков, Бейсенғалиев; Жұма: Жұманов, Жұмабаев, Жұмабеков, Жұмағалиев, Жұмақұлов, Жұмаханов, Жұмажанова, Жұматаева, Байжұма; Сенбі: Сенбеков; Жексенбі: Жексенбаев, Жексенбеков, Жексенбиева.

Ал, заманауи кісі есімдерінде күнтізбелік есімдер қатарын сәбидің туылған айына қатысты қойылған Мамыр, Наурыз, Наурызым, Мизам, Мизамбек есімдері, ал туылған күніне байланысты қойылған Сәрсен, Жұмабек, Жұмахан; Жұмагүл; Әдина, Атина (иран тілінде жұма куні туылған балаға қойылатын есім) есімдері құрады. Яғни, заманауи кісі есімдерінің кейбір дәстүрлі күнтізбелік есімдер (барлығын қамтымайды)негізінде жасалып, кірме сөздер арқылы толыға түскендігін аңғарамыз.

Қазақ халқының көшпенді өмір салтын сипаттайтын «қыстау», «жайлау» сөздерімен жасалған есімдер ұл балаға қойылып отырған: Жайлауов, Жайлаубаев, Қыстаубаев, Көктеубай, Күзембаева. Ал заманауи кісі есімдерінде жоғарыда атап көрсетілген есімдер мүлде кездеспеді.

Қазіргі тілек есімдер (дезидеративтер) қатарында кісі тегінде кездескен қорғаныш есімдер (имена-обереги) кездеспеді. Яғни, бұрын ата-бабаларымызұзақ уақыт баласы тұрмай, шетіней берген жағдайда сәбидің тірі қалуын тілеп, мынадай есімдер берген: Амандық, Ескеалмас, Сақтаған, Сатыбалды, Тұрған, Тұрсын, Елеусіз, Елемес; балаға көз тимесін деген ниетпен Тезекбай, Жаманбала, Жаманқұл, Итемген секілді есімдер қойып отырған. Мұндай есімдер кісі тегінде ғана көрініс тапқандығына байланысты олардың архаизм есімдерге айналып бара жатқандығын байқауға болады.

Заманауи кісі есімдерінде құрмет есімдердің (меморативтер) лексика-семантикалық жүйесінде бұрынғы кезеңмен салыстырғанда айтар-

лықтай айырмашылық байқалмады. Құрмет есімдері ел басшыларының (президенттердің) есімдерімен толықтырылған, мәселен, Ататүрік – Түркия елінің алғашқы президенті Мұстафа Кемал Ататүріктің құрметіне, Нұрсұлтан – еліміздің көшбасшысы, алғашқы президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың құрметіне берілсе керек. Ал қыз балаларға берілген Томирис (Тұмар) есімі –байырғы заманда, яғни біздің жыл санауымызға дейінгі 570-520 жылдары түркі сақ халықтарының атақты ханшайымы, ел билеген әйел патшаларының бірі және бірегейінің құрметіне қойылған.

Мәдени-тарихи есімдер (әлеуметтік) саны артқандығы анық байқалады. Заманауи кісі есімдері қорында ислам дінінің әсерінен араб тілінен енген діни есімдер, жаһандану кезеңіндебұқаралық ақпарат құралдарының ықпалымен басқа тілден енген есімдер саны арта түсуде. Қазіргі таңда сәбилерге жиі қойылатын мынадай сәнді (модные) жаңа есімдер пайда болған. Мысалы, қыз балаға қойылып жүрген Айсель, Айсу, Айнель, Айнара, Милана, Лимара, Ламиса, Тиана, Самирамида, Эмина, Элайя, Элиза секілді заманауи есімдер саны көбеюде. Ал ұл балаларға күрделі есімдер кеңінен қойылуда. Мысалы: Нұрсүлеймен, Нұрмұхамедәли, Мұхаммедалишер, Мұхаммедясин, Хабибрахман, Хансұлтан, Хансұлтан, Хайдармырза, Хандияр, Сұлтанбейбарыс, Сұлтанмұрат және т.с.с. Аталған заманауи есімдердің уәжділігі мен лексика-семантикалық ерекшеліктері алдағы уақытта талданып, зерделенетін болады.

Қорытынды

Сонымен, қазіргі кісі есімдерінің лексика-семантикалық ерекшеліктерін талдау барысында бүгінгі қазақ антропонимиялық қоры ұлттық компонеттермен қатар жаһандану үдерісіне байланысты кірме есімдермен толығып отырғандығын аңғаруға болады. Ұлттық ерекшеліктер мен мәдениетті көрсететін дәстүрлі есімдердің антропонимиялық қорда сақталып, архаизм есімдерге айналғандары да кездеседі. Бұл есімдердің кейбірінің орнын сол мағынаны білдіретін, алайда басқа тілден енген есімдер алмастырған. Өз тарапымыздан тарихи-мәдени есімдер (әлеуметтік) тобына енгізілген заманауи (трансформацияланған) есімдер топшасын саралай отырып, қазіргі таңда сәбиге есім таңдауда кеңінен қолданысқа ие заманауи кісі есімдерінің құлаққа жағымды естілуі мен сәнді болуына баса назар аударылатындығы анықталды.

Әдебиеттер

Аманжолов С.А. Советтік тіл ғылымының даму негіздері // Халық мұғалімі, 1949. №10. – Б. 51-52.

Болғанбаев Ә., Қалиұлы Ғ. Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы: Мектеп, 1979. – 176 б.

Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.

Ақбердиева Б. Психолингвистикадағы мағына ұғымы // «Әбіш Кекілбаев шығармашылығы – әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар контексінде» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Ақтау, 2010. – Б. 155-157.

Gardiner A. The theory of proper names. 2nded. – London, New York; Toronto: Oxford University Press, 1954. – 76 p.

Jespersen O. The Philosophy of Grammar. 8th edition. – London; Allen & Unwin, 1963.– 359 p.

Brennen T. (2000). On the Meaning of Personal Names: A View From Cognitive Psychology, Names, 48:2, – P. 139-146. DOI: 10.1179/nam.2000.48.2.139

Тілеубердиев Б. Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері. – Алматы: Арыс, 2007. – 73 б.

Джанузаков Т.Дж. Основные проблемы ономастики казахского языка: Автореф. дис. … док. филол. наук. - Алма-Ата, 1976. – 129 с.

Жанузаков Т. Лично-собственные имена в казахском языке: автореф… канд. филол. наук. - Алма-ата: ИЯ АН КазССР, 1960.

Смағұлов А. Қазақ есімдері. Энциклопедиялық анықтамалық. - Алматы: Атамұра, 2006. -6б.

Панзарбекова Р. Қазақ тіліндегі жануарлар төлінің атауы. Филол. ғылым. дисс. Авторефераты. – Алматы, 1998. –18 б.

Қалиев Б. Лексико-семантическая и морфологическая структура названий растений в казахском языке. – Алматы: Мектеп, 1996. – 168 с.

Никонов В.А. Размежевание личных имен по полу у тюркоязычных народов // АН СССР АН Азербайджанской ССР. Советская тюркология. – Баку, 1972. – № 2. С. 63-67. 158

Старостин Б.А. О структуре и историческом развитии антропонимий арабского происхождения // В кн.: Антропонимика.– М.: Наука, 1970. – 360 с.

Жанұзақов Т.Ж. Қазақ есімдерінің тарихы (Лингвистикалық және тарихи этнографиялық талдау). – Алматы: Ғылым, 1971. – 218 б.

Бигелдиева М. М. Қазақ және түрік әйел антропонимиясы: фил. ғыл. канд. ... дисс.: Абылай хан атын. Қаз. халықар. қатынастар және әлем тілдері ун-ті. – Алматы, 2010. – 145 б.

Никонов В.А. Имя и общество. – Москва: Наука. 1974. – С. 277.

Жанузаков Т. Очерк казахской ономастики. – Алма-Ата.: Наука., 1982. – 176 с.

References

Aqberdieva B. (2010). Psiholingvistikadagy magyna ugymy [The meaning in psycolinguistics].«Abish Kekilbaev shygarmashylygy – aleumettik-gumanitarlyq gylymdar konteksinde» atty halyqaralyq gylymi-teorijalyq konferencija materialdary. Aqtau. P. 155-157. (in Kazakh)

Amanzholov S.A. (1949). Sovettik til gylymynyn damu negizderi [Development basis of Soviet linguistics.].Halyq mugalimi, No10. P. 51-52. (in Kazakh)

Bigeldieva M. M. (2010). Qazaq zhane turik aiel antroponimijasy [Kazakh and Turkish female anthroponymy]. diss.cand. of phil. sci. *Ablai Khan University* of International Relations and World Languages. Almaty. 145 p. (in Kazakh)

Bolganbaev A., Qaliuly G. (1991). Qazaq tilinin leksikologijasy [Lexicology of the Kazakh language]. Almaty: Mektep, 1979. 176 p. (in Kazakh)

Brennen T. (2000). On the Meaning of Personal Names: A View From Cognitive Psychology, Names, 48:2, P. 139-146. DOI: 10.1179/nam.2000.48.2.139 (in English)

Dzhanuzakov T. Dzh. (1976). Osnovnye problemy onomastiki kazahskogo jazyka [Basic issues of onomastics in the Kazakh language]: diss. abstract of doc. phil. sci. Alma-Ata. 129 p. (in Russian)

Gardiner A. (1954). The theory of proper names. 2nd ed. London, New York; Toronto: Oxford University Press. 76 p. (in English)

Jespersen O. (1963). The Philosophy of Grammar. 8th edition. London; Allen & Unwin. (in English). 359 p. (in English)

Nikonov V.A. (1972). Razmezhevanie lichnyh imen po polu u tjurkojazychnyh narodov [Delimitation of personal names by sex in Turkic languages].AN SSSR AN AzerbajdzhanskoiSSR. Sovetskaja tjurkologija. Baku. No 2. S.158. (in Russian)

Nikonov V.A. (1974). Imja i obshhestvo [Names in society]. Moscow: Nauka. 277 p. (in Russian)

Panzarbekova R. (1998). Qazaq tilindegi zhanuarlar tolinin atauy [Names of animals in the Kazakh language]. Filol. gylym. diss. avtoreferaty. Almaty. 18 b. (in Kazakh)

Qaliev B. (1996). Leksiko-semanticheskaja i morfologicheskaja struktura nazvanij rastenij v kazahskom jazyke [Lexico-semantic and morphological structure of flora names in the Kazakh language]. – Almaty: Mektep. 168 p. (in Russian)

Smagulov A. Qazaq esimderi [Kazakh names]. Enciklopedijalyq anyqtamalyq. Almaty: Atamura, 2006. – 6 p. (in Kazakh)

Starostin B.A. (1970). O strukture i istoricheskom razvitii antroponimii arabskogo proishozhdenija [About structure and historical development of anthroponymy of Arabic origin].V kn.: Antroponimika. – M.: Nauka, 1970. 360 p. (in Russian)

Tileuberdiev B. (2007). Qazaq onomastikasynyn lingvokonceptologijalyq negizderi [Linguoconceptual foundation of Kazakh onomastics]. – Almaty: Arys, 2007. 73 p. (in Kazakh)

Ysqaqov A. (1991). Qazirgi qazaq tili [Modern Kazakh language]. Almaty: Ana tili. 384 b. (in Kazakh)

Zhanuzakov T. (1960). Lichno-sobstvennye imena v kazahskom jazyke [Personal names in the Kazakh language]: diss. abstract of cand. phil. sci.Alma-ata: IYa AN KazSSR.p. 56, 45. (in Russian)

Zhanuzaqov T.Zh. (1971). Qazaq esimderinin tarihy [History of Kazakh personal names] (Lingvistikalyq zhane tarihi etnografijalyq taldau). – Almaty: Gylym. 218 p. (in Kazakh)

Zhanuzakov T. (1982). Ocherk kazahskoi onomastiki [Essay of Kazakh onomastics]. – Alma-Ata.: Nauka. 176 p. (in Russian)

МРНТИ 16.41.63

Манафова А.М.,

преподаватель Азербайджанского государственного экономического университета,
Азербайджан, г. Баку, e-mail: dilchilik2001@gmail.com

СХОДСТВО ЛЕКСИКИ МЕСТНЫХ АМЕРИКАНСКИХ ИНДЕЙЦЕВ С ТЮРКСКОЙ ЛЕКСИКОЙ

Статья посвящена изучению лексики тюркского происхождения, употребляемой местными американскими индейцами. В связи с этим в данной статье исследованы жизненный образ, быт, обычаи и традиции американских индейцев. В статье исследованы история, путь развития индейских племен и воздействие данного развития на лексический ярус, сходства лексики тюркских и индейского языков. Исследование данных фактов пробуждает особый интерес изучения причины и условий, дающих возможность их возникновения. В этом смысле, несомненно, исследование существующих сходств и параллельности между лексическими системами тюркского и индейского языков имеет большое значение. Генетически индейцы также тесно связаны с нетюркским населением Сибирско-Алтайского края, например, с кетскими народами, которые относились к языковому семейству Енисея. У кетов процент гаплотипов Q (95%) у женщин такой же высокий, как и у индейцев. Тем не менее, большинство древних народов Енисея были смешаны с сибирско-алтайскими тюрками и принимали участие в этногенезе якутов, тувинцев, хакасов, алтайских народов. С енисейских языков до сегодняшнего дня сохранился только язык кетов, и на этом языке говорят от 10 до 15 человек.

Ключевые слова: исследования, антропология, лексическая система, цивилизация, открытие, местное племя.

Manafova A.M.,

teacher of Azerbaijan State University of Economics,
Azerbaijan, Baku, e-mail: dilchilik2001@gmail.com

Tne similarity of the local vocabulary of American Indians with Turkic

An article about the study of vocabulary of Turkish origin, consumed by local American Indians. In this regard, this article explored the life, lifestyle, customs and traditions of the American Indians. The article explores the history, the development path of Indian tribes and the impact of this development on the lexical level, the similarities of the vocabulary of Turkish and Indian languages. The study of these facts arouses particular interest in studying the cause and conditions that give rise to their occurrence. In this sense, undoubtedly, the study of existing similarities and parallelism between the lexical systems of the Turkish and Indian languages is of great importance. Genetically, Indians are also closely related to the non-Turkic population of the Siberian-Altai Territory, for example, the Ket peoples, who belonged to the Yenisei language family. In Kets woman's the percentage of haplotypes Q (95%) is as high as that of Indians.

Nevertheless, most of the ancient peoples of the Yenisei were mixed with Siberian-Altaic Turks and took part in the ethnogenesis of the Yakuts, Tivas, Khakas, and Altai peoples. From the Yenisei languages to the present day only the language of the Kets has been preserved and in this language speaks from 10 to 15 people.

Key words: investigate, anthropology, lexical system, civilization, discovery, local tribes

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Манафова А.М.,
Әзірбайжан мемлекеттік экономика университетінің оқытушысы,
Әзірбайжан, Баку қ., e-mail: dilchilik2001@gmail.com

Жергілікті америкалық үндістер лексикасы мен түркі лексикасының ұқсастығы

Мақала жергілікті американдық үндістер қолданатын түркі тектес сөздердің лексикасын зерттеуге арналған. Осыған байланысты мақалада американдық үндістердің өмір сүру образы әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері қарастырылады. Мақалада үнді тайпаларының тарихы, даму жолдары және осы дамудың лексикалық деңгейге әсер етуі, түркі және үнді тілдерінің сөздік қорының ұқсастығы зерттеледі. Осы фактілерді зерттеу олардың пайда болуына мүмкіндік беретін себептер мен жағдайларды зерттеуге ерекше қызығушылық тудырады. Бұл тұрғыдан алғанда, түркі және үнді тілдерінің лексикалық жүйелерінің арасындағы ұқсастықтар мен параллелизмді зерттеу өте маңызды. Генетикалық жағынан үндістер Сібір-Алтай өлкесінің түрік емес тұрғындарымен, мысалы, Енисей тіліндегі отбасыларға жататын Кет халықтарымен тығыз байланысты. Кеттерде әйелдердегі Q haplotypes (95%) пайызы үндістер сияқты жоғары. Алайда Енисейдің ежелгі халықтарының көбі сібір-алтай түріктерімен араласып, якуттардың, туандардың, хакастардың, алтай халықтарының этногенезіне қатысқан. Енисей тілдерінен бүгінгі күнге дейін тек қана тіршілік етті, ал 10-дан 15 адамға дейін бұл тілде сөйлейді.

Түйін сөздер: зерттеу, антропология, лексикалық жүйе, өркениет, жаңалық, жергілікті тайпа.

Введение

По вере индейцев Вселенная состоит из трех основный слоев: высший слой – небесный; нижний слой – подземный; средний слой – наземный. Мировое дерево, объединившее данные слои является моделью космоса и символом связи. Его корни уходят в ад, крона достигает небес, ствол, объединив их, одновременно олицетворяет человечество. Все слои вселенной расставлены вокруг находящейся в центре сверхъестественной фигуры. Многие это называют «Наш Отец». Надо отметить, что разные племена и народы называют это по-разному (Например, шошоны – Там Апо, лакотасиусы – Якан Танка, зуни – Ауонавилон и др.).

Высшее существо обладает могуществом выражать свою силу посредством звезд, луны, солнца. Это существо, управляя вселенной, создает мир, человека, и ежегодно его обновляет. Рядом с ним существуют другие Боги, помогающие продолжению, протеканию жизни: Солнце-Отец, Луна-Мать, Земля-Мать, а также Боги Молнии, Дождя, Ветра и др. Они способны творить и добрые, и злые дела.

А также существуют многочисленные божественные духи, близкие к человеку. Они, войдя в различные формы, могут обладать различными добрыми и злыми силами. Они заселились на всех сторонах Земли. В большинстве случаев они заселились на горах, водах, лесах, гейзерах. Вокруг индейцев постоянно кружатся тени умерших индейцев. Все эти сказанные являются религиозными взглядами и верой древних индейцев о Вселенной.

Эксперимент

Мир сверхъестественных сил постоянно сопровождали человека по жизненному пути, они в различных местах в любое время были готовы помогать людям. В создании отношений, связи индейцев с этими силами особое место занимает молитвенные перья, молитвенные жезлы, изготовленные из ивового дерева. Обычно его держали в руках и произнеся волшебные слова вонзали в землю.

Особую роль в жизни индейских племен играли шаманы. Они выполняли функции жрецов, врачей, философов, лекарей, экстрасенсов, колдунов. Шаманы выступив из собственных побуждений, выполнив определенные способы вводили себя в специальный духовный мир, связанный с духами (произнеся проклятия, играя на барабане, дудке, танцуя). Посредством этих средств шаман, войдя в таинственный мир, приобретает знания для помощи другим. Эта «деятельность» считалась очень страшным событием, потому что неправильное обращение с магическими силами, необдуманные отношения с духами могли привести к болезням, даже к смерти (Звуковая.. https://eksisözlük.com).

Мифология, возникшая в мировоззрении индейцев, занимала особое место. В этой мифологии повествовалось, что Отец-Небо (или Отец-Солнце) вошел в первобытный мир в тумане и

стал жить с Матерью-Землей. В результате, на самом глубоком слою Земли, было поставлено начало жизни. Они в определенной степени были существами человеческого происхождения. До того, как небесные дети стали рождать на свет людей, мир был пустым. Будучи человеческого происхождения они стали понимать друг-друга. В дальнейшем многие из первобытных жителей планеты превратились в животных и птиц. Только люди сохранили свой первичный облик.

Тотемы в жизни древних индейцев считались ведущим жизненным средством. Так как, эти племена глубоко любил мир животных и птиц и в своих действиях и одеждах подражали им: украшали себя пухом и перьями птиц, хвостами животных, старались выражать их действия в своих танцах. Считают, что медведь дарит силу, заяц дарит успех, сова дарит чары, змея дарит примитивную энергию, олень дарит ловкость при беге. Имелись животные, которые являлись попечителем коллектива каждого племени. Поэтому существовали группы под названием племя Пантеры, Сокола, Бизона. Эти животные, принимаясь как родственники, назывались тотемами. В их честь отмечались праздники, торжества, осуществлялись различные исполнения.

1. Развитие жизни в мировоззрении индейцев рождается от соотношения трех основных компонентов – природы, человека и сверхъестественных сил. В этом деле основное место занимали святые видения. Использовались многие средства, помогающие этим – психологически действующие растения, например, мескаль и пейот, являющиеся маленькими видами кактуса. Эти растения росли в штатах Техас и Мексика. Будто эти растения помогает человеку войти в мир духов и увидеть дух своего покровителя. Считается, что если дух покажется кому-то и заговорит с ним, значит, этот дух хочет покровительствовать этому лицу. Дух передает своеобразные качества лицу, которому покровительствует, упражняет его своими песнями и танцами (Istoriya, 2010: 55).

Индейцы Северной Америки были окончательно убеждены, что у кого нет духа покровителя, значит, он лишен успеха в жизни.

Как уже отмечали, мысли и представления индейцев Северной Америки о мире нашли свое отражение в мифах и легендах. Нет такой природной силы, которая не нашла бы свое поэтическое воплощение. Нежные и чуткие чувства индейцев к природе брали свое начало с этого. Язык изложения мифов и легенд, как и духовный мир индейцев, были богатыми и образными. Частое употребление слов «Любовь», «Благорасположение» сообщает об их внутреннем богатстве. В поэтических образцах верность, любовь, благорасположение играли роль ведущей идеи, художественного мотива. Можно назвать легенды «Серая арка» о верности девушки к своим родителям, «Сивашская скала» об отцовском долге, «Семь белых лебедей» о женской верности.

Суеверная литература индейцев привлекает особый интерес. Сочинения, обсуждающие о добре и зле, трогающие за душу человека, очень интересны. В этих сочинениях по закону справедливости, в основном коварные, жестокие люди, кровопийцы превращались в камень, а любовь, доброжелательство, вечно живя, дарили людям красоту. Эти традиции нашли свое отражение и в кинематографе. В фильме «Тайна одной крепости» автором сценария которого является Мамедгусейн Тахмасиб, режиссером Алисаттар Атакишиев, магия превращает героев фильма в камень. В конце справедливость побеждает. Это очередной раз доказывает похожие традиции, ритуалы тюрков с индейцами. Легенда под названием «Колдун из Стенли-Парка» является из таковых. Доброжелательство понималось индейцами, как пример достоинства, великодушия. По представлениям индейцев все в мире находится под волей доброжелательных людей.

В легендах разоблачаются множество человеческих качеств, которые пробуждают ненависть – алчность, жадность, скупость. Например, в ирокезских племенах считалось одним из стыдливых этических норм, наличие еды не у соседей, а у тебя дома. По индейской этике самым отрицательным качеством считается легкая, без труда приобретенная прибыль.

Результаты и обсуждение

1. В индейских легендах и мифологии Северной Америки образ вороны дает представление заколдованного человека. В некоторых мифах этот образ даже изображается как созидательное сверхъестественное начало. Во всех сказках, легендах и мифах индейцев олицетворяются самые высшие желания, и мечты человеческой души (Разница..eksi sözlük. http/www.apa.tv/).

Так как в предыдущих исследованиях алтайских народов отмечали, что так же, как и древнее население, проживающее на территории нынешнего Алтая не принадлежали к расе монголоидов, индейцы тоже не относятся к расе монголоидов. И очевидно Виценов обосновываясь именно на эту теорию, отмечал, что индейцы

являются татарами, переселенными из Южного Алтая и Сибири. Он свой мысли старался разъяснить верой индейцев. Потому что среди индейцев до сих пор существует культ шаманства. Разницы между сибирскими шаманами и американскими шаманами нет. Даже технология изготовления шаманского бубна одинакова.

1. Далее в культе веры занимает особое место Серый Волк. Например, среди племен нутрии имеется обряд кульвана. Обряд кульвана позволяет создавать непосредственный контакт между нынешними сибирскими народами с индейцами. В связи с этим порождаются некоторые скептические теории. Например, некоторые ученые предполагают, что действительно они являются татарами, кочевавшими в Америку во времена Чингиз хана. То есть, они могут быть татарами, переселившимися в XIII столетии. В те времена имелись технические возможности для перехода через Берингов пролив, могли перейти лодкой. Самое странное то, что при исследовании культуры майя можно встретить интересные моменты. К примеру, майи называли семью «ail», то есть у турецких народов «ailə». По словам Кнозорова, культовым объектом майи является «akjılan». Перевод на русский Кнозоров показывает, как «белая змея». То есть майи поклонялись белой змее. Знаем, что название белая змея монголы давали «qayı», на монгольском языке «qayı» означает «белая змея» (Knozorov, 1952: 110) .

Рассмотрим другие лексические единицы.

Индейский – Тюркские языки

Vakan – kaqan xan (Каган хан)
Tanı – tanıma içi içmək (знать, узнавать)
Karsun – qapmaq, dişləmək (кусать, хватать)
Kan – qan (кровь)
Mi – mən (я)
İke – iki (два) ()

Давайте параллельно ознакомимся с существующими лексемами.

Yaş – gənc (молодой, юный)
Yaşıl – yaşıl cavan (зеленый молодой)
İç – daxil iç (внутрь)
Oş – (uç) – uc (конец, край)
Kuc – güc (сила)
Kol – qol (рука)
Çab – çap, kəs, doğra (рубить, резать, колоть)
(ax(cı) – ov(cu) (охотник)
Koş – quş (птица)
Ocak – ağ (белый)
Cul – su (вода)
Tur – dur, dayan (стой)
İmi – doş (грудь)
İmu – əmmək (doş) (сосать) (грудь)
Calan – ilan (змея)
Ooç – aş (переходи)
Ba – balıq (рыба)
Akan – ağa (господин, сударь)
Al – oğul (сын)

Ученый ориенталист С. Викандер видит связь между принадлежащими алтайскому семейству языками и языками индейцев майи (Vikander, 1967: 144). Еще раз рассмотрим некоторые слова в сравнительной форме: bet – bitmək (завершиться), bilim – bilik (знание), vox – boş (пустой), qanlı – qanlı (кровавый), Yakel – yandırmaq (сжечь), Taş – daşımaq (носить, таскать), Boya – boya – rəng (краска) (Musayev, 2003: 125).

Индейцы: турецкие гены и долихокефалия. Отметим еще одну деталь. Индейцы не говорят на одинаковом языковом семействе. То есть, здесь имеются очень много языковых семейств. Например, имеется языковая семья алгонкин-вакаш, хокасиу, атапаск, потом могикан, делавар. Колонизаторы больше интересовались их хозяйственной жизнью, поэтому индейцев в основном делят на материально-хозяйственные типы, а не по языковым семействам. И большая часть индейских племен разговаривают по агглютинативной системе, принадлежащей тюркским языкам, то есть Урало-алтайским языкам. Наука антропологии выявила интересный вывод, связанный с происхождением индейцев. Генетическая R+1 гаплограмма также наблюдается у американских индейцев. Что касается главной структуры, склонность к долихокефалии наблюдается и у американских индейцев.

Народ, который не зная железо, соорудил пирамиду. Имеются реакционные теории, связанные с индейцами. Даже говорили, что они являются потомками Адама и Евы. А это, естественно, является течением одного мнения, служащего их массовому уничтожению. Мы не можем считать американских индейцев представителями низшей культуры. Ну и что, что они не были знакомы с железом, они не были знакомы с огненным оружием? Эти «некультурные» индейцы соорудили пирамиды. Тайна этих пирамид до сих пор не раскрыта. Они и на самом деле аборигены, просто, объединив этот народ под названием индейцы, вопрос кочевания исчезает. Для доказательства того, что индейцы являются або-

ригенами, работали несколько институтов, но это не утвердилось. В Америке живут местные, переселившиеся туда испанцы, португальцы, англичане, которые не являются аборигенами. Территория нынешнего США в те времена была местом ссылки для людей, совершивших тяжкие преступления в Англии. Неисправные преступники ссылались туда. Естественно, эти преступники неблагоприятно относились к местному индейскому населению. В результате значительная часть индейцев была уничтожена. Имелись такие племена, которые были подвержены уничтожению. Мы все помним произведение Фенимора Купера «Последний из могикан». Странно то, что как оправдать эти кровопролития, до сих пор остается под вопросом.

Сходства в индейском и тюркском быту. Что касается сходства в быту, в нашем языке имеется пословица не впускать домой бездарного мужика. Очень интересно, что эту паремию можно наблюдать и среди ирокезов в Америке. Наблюдения американского этнографа Моргана, долгое время проживающего среди ирокезов, очень интересны. По его словам, существовали общие дома под названием овачира, и если человек из овачиры женился на человеке из чужого племени, то тот автоматически относился к племени ирокезов, то есть национальность считалась по линии матери. Если мужчина был неумелым, и безуспешным в охоте, и в общем неудачливым в жизни, однажды при возвращении домой он видел свои мокасины, одежду рядом с овачири, то молча, бесспорно должен был взять свои вещи и уйти. А это указывает на то, что там был матриархат (Morgan, 1983: 75).

В настоящее время в Турции проводятся исследования, связанные с тем, что индейцы являлись тюрками. Профессора Мичиганского Университета, Калифорнийского Университета, тюркского происхождения, проводили значительные исследования. Но в то же время имеются такие турецкие авторы, которые, в общем, отрицают какую-либо связь между индейцами и тюрками. Естественно, этот нигилизм не нужен. То есть, в любом случае, если имеется сходство между шаманом нивха и шаманом атапаска, между образом поведения, образом жизни индейцев, живущих в прерии, значит, связь существует. Возьмем наши выражения. Отца (dədə) и мы и индейцы называем dədə. Su (вода) они называют yu, еду они называют aş köz (пылающий уголь), то есть еда, приготовленная на углях, огне. И у нас большинство блюд готовились в те времена на пылающих углях. Здесь нет необычностей. Они называли yataq (постель) – yatqu. Значит наши эти слова, остались в их языке. Даже в 90-х годах прошлого века среди индейских племен было обнаружено племя с синими глазами, блондины и говорящие на близком к тюрскому языку языке. Почему то, в дальнейшем стали молчать о них.

Уругвайский ученый Б.Феррарио наряду с тем, что выдвинул версию сходства между входящим в группу майя языком кечуа и тюркским языком, отмечает близость корней слов (Berezkin, 1975: 250). Рассмотрим некоторые лексемы: kok – goy – səma (небо), vaqe – dayı (дядя), tata – ata (отец), mişi – pişik (кот), arı – arıq (худой), Qo – qovmaq (гнать), Kasa – qac(an).

Французский ориенталист Г. Дюмезиль тоже, отметив сходство между этими двумя языками, сравнивает их (Aktualniye, 1989: 115) . Ознакомимся: Caqla – saqqal (борода), Tuqu – tökmək (налить), Taqva – dağ (гора), dağ – daş (камень), Qarvin – mədə qarın (желудок, живот), Cunqa – son (da) axır (конец).

Имеется значительная близость между племенем лакота – племенем тюрков. Индейцы создают необычные произведения на коже и дереве. Технология очень сходжа с тюркской. На ковровых орнаментах имеются сходства с нашими Азербайджанскими коврами. Орнаменты на коврах и рогожах, связанных из камыша, и техника их плетения одинаковы у кочевников и индейцев.

В 1871 году был вынесен приказ о резервациях. С употреблением выражения – проживающие в Америке майи тюркоязычный народ, совпадают корни, окончания, 367 слов.

Религиозные убеждения тюрков индейских племен и алтайских татар одинаковы. Майя верили в солнце. В дальнейшем индейцы принудительно приняли христианство. В архивных данных Испанской королевы имеются ценные сведения об индейцах «Сообщения о делах в Юкатане» (De Landa, 1955: 145) .

Юрий Кнозоров, провел исследования об индейцах. Он старался исследовав прочитать каменные летописи майя, но точно не смог. Не смог показать правильное понимание иероглифов. Не смог разъяснить окончания (Knozorov, 55: 32).

Отто Рерик, по профессии врач, в течение 7 лет работал атташе в Стамбуле. Потом он переехал в Америку. Однажды он становится свидетелем разговора 2-х индейцев с племени кечуа. Прислушивается и замечает, что они говорят на

турецком языке. Не может удержать свой интерес. Услышав слова и звуки, услышанные в Стамбуле за 7 лет проживания там, в далеком племени Кечуа в Америке подтолкнуло его остаться в этом племени и работать этнографом и он в течение 15 лет живет в племени Кечуа. Он тоже исследует иероглифы и пишет книгу о сходстве турецкого и индейского языков. Он ходит в музей Глозель на регионе Мираншах Виши и видит, что письменность похожа на письменность древнего Рима. Надписи были в форме надгробного камня. Обнаружены 3 тысячи памятника с надписями. Тюркские надписи в возрасте 4500 лет и являются началом письма Орхон-Енисея. С помощью Мираншаха турецкие ученые приходят к такому выводу, возраст тюркского письма 4500 лет (Roehrig, 1845: 35). Гайдаева в 1976 году пишет, что индеец Джек Рошингсон был юристом и говорил: Имеются антропологические доказательства, касательно происхождения могалхгов, что мое племя по всей вероятности пятьдесят тысяч лет тому назад переселилось сюда из территории нынешнего Азербайджана.

Заключение

Таким образом, подытоживая все сказанное, нужно отметить, что до сих пор имеются значительные сходства в обрядах и словах тюркских народов с инками, поселившимися в Америке индейцами азиатского происхождения. Говорят, что язык племени Кечуа одинаков с грамматикой алтайского языка. В 1853 года в Вашингтоне Джон Мокинтош отметил, что индейцы по внешности, поступкам и обычаям напоминают татар, разговаривающих на турецком языке. Швейцарский ученый Стив Викендер, находившийся в 1967 году в Турции говорил, что впервые, когда он услышал разговор майя, схожесть их языка с турецким языком, и идентичность гармонии, услышанной мной в Стамбуле, привели меня в изумление. Я начал изучать тексты, язык майя и встретил множество слов, одинаковых со словами на турецком языке. Языки майя и Алтая очень близки и в фонетической, и в лексической форме. И это еще раз говорит о том, что они в прошлом имели общее происхождение.

Литература

Звуковая история «Индейцы – турки?». //https://eksisözlük.com

История и теория культуры. Учебник для высших школ / Под общей редакцией М.И. Манафой, Н.Т. Эфендиевой и С.А.Шахгусейновой. – Баку: Сабах, 2010. – 154 с.

Разница между американцами и тюрками. eksi sözlük. http/www.apa.tv/

Кнозоров Ю. Древняя письменность Центральной Америки // Советская этнография. – 1952. – № 3. – С. 100-118.

Vikander S. Maya and Altaic: Is the Maya Group of Languages Related to the Altaic Family, Ethnos 32, 1967. – Pp. 141-148.

Мусаев О. Англо-азербайджанский словарь. – Баку: Гисмет, 2003. – 1696 с.

Морган Л.Г. Лига ходеносауни, или ирокезов / Пер. с англ. Бломквист Е.Э. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства: Наука, 1983. – 343 с.

Берёзкин Ю.Е. Пути образования этнической общности кечуа. Расы и народы (ежегодник). – М.: Наука, 1975. – С. 233-259.

Диэго де Ланда. Сообщение о делах в Юкатане. – М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1955. – 273 с.

Кнозоров Ю. Система письма древних майя. – М.: Наука, 1955. – 96 с.

Актуальные вопросы сравнительного языкознания. – М.: Наука, 1989. – 237 с.

Roehrig F.L.O. Eclaircissemenls sur quelques particulares des langues Tartares of Finrioises. – Paris, 1845. – 26 p.

References

Aktualniye voprosi sravnitelnogo yazikoznaniya. (1989) [Current isues of comparative linguistics]. Moscow: Nauka, 237 p. (in Russian)

Berezkin Y. (1975). Puti obrazovaniya etnicheskoy obshnosti kechua [Ways of Formation of the Quechua Ethnic Community]. Moscow: Nauka. Pp. 233-259. (in Russian)

Diego de Landa (1955). Soobsheniye o delah v Yukatane [Report on affairs in Yucatan]. Moscow, 273 p. (in Russian)

Istoriya i teoriya kulturi (2010). [History and theory of culture]. Baku: Sabah, 154 s. (in Azerbaijanian)

Knozorov Y. (1955). Sistema pisma drevnih Maya [Ancient mayan writing system]. Moscow: Nauka, 96 p.

Knozorov Y. (1952). Drevnyaya pismennost Sentralnoy Ameriki [The ancient writing of Central America]. Sovetskaya etnografiya, № 3. Pp. 100-118. (in Russian)

Musayev O. (2003). Anglo-azerbaijanskiy slovar. [English-Azerbaijani dictionary]. Baku: Gismet, 1696 p. (in Azerbaijani)

Morgan L. (1983). Liga hodenasiuni ili irokezov. [League zhodenosauni, or Iroquois]. Moscow: Nauka, 343 p. (in Russian)

Raznitsa mejdu amerikantsami i tyurkami. [The difference between Americans and Turks]. eksi sözlük //http/www.apa.tv/

Roehrig F.L.O. (1845) Eclaircissemenls sur quelques particulares des langues Tartares of Finrioises. [Classification of some peculiarities of Tatar of Finnish languages]. Paris, 26 p. (in French)

Vikander S. (1967) Maya and Altaic: Is the Maya Group of Languages Related to the Altaic Family, Ethnos 32. Pp. 141-148. (in English)

Zvukovaya Istoriya. Indeytsi turki? [Sound Story. Are Indians Turks?]. //https://eksisözlük.com (in Russian)

ҒТАМР 81-373;001.4

Ордабекова Х.А.[1], Күркебаев К.Қ.[2],

[1]Сулейман Демирел атындағы университетінің доценті, ф. ғ. к.,
[2]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф. ғ. к.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: hafiza_1975@mail.ru, kurkebaevk@gmail.com

ДӘСТҮРЛІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ТІЛДІК САНАДАҒЫ «ҚАСҚЫР» ЛЕКСЕМАСЫНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ

Мақалада қазақ халқының дәстүрлі тілдік санасындағы «қасқыр» лексемасымен байланысты лексика-фразеологиялық қорға кешенді контекс аясында тілдік талдау жүргізіледі. Қазақ халқының тілдік санасында қасқыр «қайсарлық пен батырлықтың» символы ретінде танылады. Қасқыр зоонимы қазақ халқының дүниетанымында қайсар, тапқыр, азулы, отбасына берік, қамқоршы, жол көрсетуші, текті жануар ретінде таңбаланады. Қазақ халқы үшін «қасқыр» лексемасының мәдени феномен ретінде қабылдануын аңыз-әңгімелер, ертегілер, этнолингвистикалық арналар, яғни тілдің лексикалық қоры арқылы дәйектеледі. «Қасқыр» лексемасының қазақ халқының когнитивтік санасында жалпыхалықтық лексикадан берік орын алуы, осы лексема негізінде жасалған бірнеше қарапайым және ғылыми ұғым атауларының қалыптасқандығына тілдік талдаулар жүргізіледі. Қазақ халқының санасында қасқыр туралы қалыптасқан аялық білім жүйесі қоғамдық қатынастардың дамуы барысында өзге тілдік ерекшеліктермен толыға түседі. Мақала аясында қазіргі қазақ жастарының тілдік санасында қасқыр туралы аялық білім жүйесі қаншалықты деңгейде екенін анықтау үшін ассоциативті эксперимент жүргізілді.

Түйін сөздер: лексема, сема, сөздің семантикалық құрылымы, фразеологиялық мағына, тілдік сана, ассоциативті эксперимент.

Ordabekova H.A.[1], Kurkebaev K.K.[2]

[1]Candidate of Philological Sciences, A/Professor of the Suleyman Demirel University,
[2]Candidate of Philological Sciences, A/Professor of Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: hafiza_1975@mail.ru, kurkebaevk@gmail.com

Lingvo-culturological description of the lexeme «kaskyr» / «wolf» in traditional and modern consciousness

This article analyzes the lexeme «kaskyr», and its lexico-phraseological expression in the context of Kazakh linguistic consciousness. In the linguistic consciousness of the Kazakh people, the wolf serves as a symbol of masculinity and heroism. Also, this zoonym in the worldview of the Kazakh people associates with courage, ingenuity, loyalty, and care. The Kazakh people's perception of the lexeme «kaskyr» as a cultural phenomenon is reflected in legends, tales, ethnolinguistic sources. In the Kazakh people's consciousness, background knowledge about the wolf is expanded by other meanings during the development of social relations. The article also conducted an associative experiment, the purpose of which was to determine background knowledge about the wolf among modern Kazakh youth.

Key words: lexeme, seme, semantic structure of a word, phraseological meaning, linguistic consciousness, associative experiment.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Ордабекова Х.А.[1], Күркебаев К.Қ.[2],
[1]к. ф. н. доцент Университета им. Сулеймана Демиреля,
[2]к. ф. н. доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: hafiza_1975@mail.ru, kurkebaevk@gmail.com

Лингвокультурологическое описание лексемы «қасқыр» / «волк» в традиционном и современном сознании

В данной статье анализируется лексема «қасқыр», его лексико-фразеологическое выражение в контексте казахского языкового сознания. В языковом сознании казахского народа волк служит символом мужественности и героизма. Также этот зооним в мировоззрении казахского народа ассоциируется с храбростью, находчивостью, преданностью, заботливостью. Восприятие казахским народом лексемы «қасқыр» как культурного феномена отражено в легендах, сказках, этнолингвистических источниках. В сознании казахского народа фоновое знание о волке в ходе развития общественных отношений расширяется другими смыслами. В статье также был проведен ассоциативный эксперимент, целью которого являлось определение у современной казахской молодежи фонового знания о волке.

Ключевые слова: лексема, сема, семантическая структура слова, фразеологическое значение, языковое сознание, ассоциативный эксперимент.

Кіріспе

Белгілі бір ру-тайпаның, халықтың, ұлттың өзіндік болмысы мен дүниетанымы, рухани және материалдық мәдениеті жанды тілі арқылы ғана дәйектеледі. Тілдің сапалық белгісі тек коммуникативті қасиетке ие ақпарат беруші таңбалар жүйесінен ғана тұрмайды, ұлттық мәдениеттің ажырамас бөлігі саналады. «Концепт – тілдік ақпаратты кодтайтын (сөзге айналдыратын, таңбалайтын), сөздің ішкі мазмұнын, мәнін танытатын, оның затқа, реалийге қатысын, шындықты бейнелеуін көрсететін және сол ақпаратты келер ұрпаққа жеткізетін тілдік таңбалар жиынтығы» (Kubriakova, 1996: 143). Кез келген тілдегі концептілер жүйесі қоршаған орта туралы қалыптасқан ақпараттардың жиынтығы түрінде түзіледі, осы ақпараттар жиынтығы ғаламныңтілдік бейнесін түзеді. Осы тұрғыдан алғанда, мақаланың зерттеу мақсаты – қазақ халқының дәстүрлі тілдік санасындағы «қасқыр» лексемасымен байланысты қалыптасқан лексика-фразеологиялық жүйесіне тілдік талдау жүргізу негізінде ғаламның ұлттық тілдік бейнесін сипаттау,дәстүрлі және қазіргі тілдік санадағы «қасқыр» лексемасының ассоциациялық табиғатын айқындау.

Бұл зоонимнің қазақ халқы үшін мәдени феномен ретінде қабылдануын «қасқыр» лексемасымен байланысты қалыптасқан аңыз-әңгімелер, ертегілер, этнолингвистикалық арналар, яғни тілдің лексикалық қоры арқылы дәйектей аламыз. Қазақхалқының қиялғажайып ертегілерінде *ақ қасқыр, көк бөрі* өте ақылды, үнемі батырға бағыт-бағдар беруші, сөйлеу қабілетіне ие қасиетті жануар ретінде суреттеледі. Қазақ халқының тілдік санасында *ақ* және *көк* түсі (*ақ ниет, ақ көңіл, көк найза, көк бөрі*) қасиетті, киелі түс ретінде бағаланады, ал *сұр қасқыр* көбіне зорлық-зомбылық көрсетуіші, үнемі аш болып жүретін, сенгіш, ақымақ, айлақулық дегенді білмейтін, керісінше сол айлақулықтың құрбанына айналатын жануар ретінде бейнеленеді. Мәселен, *«Тышқан мен қасқыр», «Түлкі мен қасқыр»* сынды көптеген ертегілер дәлел бола алады. Сондай-ақ, *«Ну, погоди»* мультипликациясы орыс халқының дүниетанымы негізінде түсірілгенімен, көршілес отырған екі елдің өзара саяси-экономикалық, мәдени-әлеуметтік қарым-қатынасыаға буын, орта буын өкілдерінің санасында қасқырдың үнемі қоянның артынан қуыпжүретіндігі, қоянға енді қолы жете бергенде қоянның қулықпен қашып кетуі оны ақымақ қылып көрсетеді. Сол сияқты *«Қызыл телпекті қыз»* атты европа халықтары ертегісінің желісі бойынша әжесінің үйіне орман арқылы бара жатқан қызыл телпекті қыз жолда қасқырға кез болады. Бұл ертегі орыс тіліне аударылып, оның орысша және қазақша нұсқасында сұр қасқыр қыздың өзін де, әжесін де жей бергенде,оларды аңшылар келіп құтқарып алады. Мұнда жыртқыш аңға тән сұр қасқырдың*жауыздығы, зұлымдығы* сынды қасиеттері санада берік орныққан дей аламыз.

Эксперимент

«Қасқыр» лексеманының семантикалық құрылымы және оның концептілік өрісі

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде «қасқыр» лексемасының мынадай ұғымдық мағыналары берілген: «итке ұқсас, далалы, орманды жерлерді

мекендейтін, малға түссе, алқымынан алып қырып кететін, бағалы терісі үшін ауланатын жыртқыш аң (KATS, 2008: 428).

Берілген ұғымдық мағыналарды семалық бөліктерге бөлетін болсақ:

1 – сема: итке ұқсас аң;

2 – сема: жыртқыш аң;

3 – сема: бағалы терісі үшін ауланатын аң;

4 – сема: малға, аш болғанда адамға да шабатын аң;

5 – сема: далалы, орманды жерлерді мекендейтін аң;

6 – сема: малды алқымынан алып, қырып кететін жыртқыш аң. Осындағы әрбір семалық бөліктің өзі жекелеген этномаркерленген ұғымдардың қалыптасуына әсер еткен.

«Қасқыр» лексемасыныңқазақ халқының когнитивтік санасындажалпыхалықтық лексикадан берік орын алуы, осы лексема негізінде жасалған бірнеше қарапайым және ғылыми ұғым атауларының қалыптасқандығын атап өткен жөн. Оған дәлел ретінде, қазақ халқы қанша жүріске салса да, бағыт алған жеріне жетіп болмайтын итжүрісті *қасқыржортақ*деп атайды (KATS, 2011: 431) ,ал бүлкілдеген тез жүріс, екпіндеген, сар желісті *бөрі бүлкек, бөкен жортақ*(KATS, 2011: 567)ретінде тілдік санада таңбалаған. Сондай-ақ, қасқыр лексемасынан туындаған күрделі терминдік атаулар: *қасқыртаңдай* (мед.) – іште жатқан ұрықтың даму кезеңінде жоғарғы жақ сүйектерімен таңдай сүйегінің бірікпеуінен пайда болатын кемістік (Ahmetov, 2005: 172). Қасқыр таңдай баланың дұрыс қоректенуіне, тыныс алуына, сөйлеуіне үлкен кедергі жасайды. *Қасқыржидек* – жапырақтары ұзынша, қандауыр тәрізді, кезектесіп орналасқан, көкендер тұқымдасына жататын бұта.*Қасқыржем* – лалагүлдер тұқымдастарына жататын қос үйлі, көп жылдық шөптесін өсімдік. Қазақ даласында *сұңғыла* деген көп жылдық шөптесін өсімдігі өседі. Мұны қазақ халқы кейде *қасқыржем* деп те атайды, ал ғылыми атауы – *аспарагус*(Kaliev, 2012: 158). Бұл өсімдіктің тамырын *қасқыр қазып жегеніне* байланысты қазақ халқы қасқыржем атап кеткен. Шығыс медицинасында сұңғыланың тамырынан түрлі дәрілер жасайды. Осы өсімдіктің тамырын жеген қасқырдың қандай қайратты болатыны айтпаса да түсінікті. Ал *қасқыр жидек*атауы метафоралық тәсіл негізінде ұзынша келген жапырақтарының қандауыр тәрізді кезектесіп орналасуы мен қасқыр тістерінің бір-біріне айқасып, қармақ секілденіп тұруы негіз болған деуге болады.

Бөрі (қасқыр) – түркі халықтарының тарихи жадындағы киелі ұғым, қасқырдың жағымды атауы. Аңыз бойынша, бөрілер түркілердің ұрпағын құтқарып қалған. Бөрі *құтқарушы тотем* ретінде «Оғыз наме» жырында, «Ергенеқон» дастанында, «Ақ қасқыр» атты қазақ ертегісінде көп кездеседі. Өйткені қасқырдың ортасында қалған бабамыз бөрінің сүтін еміп, күшіктерімен ойнап күн көрген. Бұдан ата-бабаларымыздың мифологиялық санасында құдіреттің деңгейіне дейін көтерілген киелі жануар екендігін байқаймыз. Мұны тіліміздегі *«иттің иесі болса, бөрінің тәңірі бар»* деген тілдік бірлік айқындай түседі.

Қазақ халқының ертеден-ақ аңшылық кәсібімен айналысқаны белгілі.Алғашқы кезеңдерде аңшылық адам баласы үшін күнкөрістің қамы болғанымен, уақыт өте келе кәсіпке айналып, шаруашылықтың бір түріне айналды. Сол себепті ауланатын аңның қыр-сырын, өзіндік ерекшеліктер мен қасиеттерін аңшылар әбден меңгеріп алған. Сонымен қатар қазақ халқының негізгі кәсібі мал шаруашылығы болғандықтан, түз тағысы саналатын қасқырдың әрбір іс-әрекетін қалт жібермей қадағалап, өзіндік ой-тұжырымдарын жасап отырған. Осыған орай мейлі қасқыры болсын, мейлі бөрі болсын өзіндік дүниетаным түсінігі бойынша көптеген аңыз-әңгімелер, мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, тұрақты тіркестер мен тұрақты теңеулер қалыптастырған.

Қазақ халқының дәстүрлі тілдік санасында «қасқыр» лексемасы табу ретінде қолданысқа түскендігін *ұлыма, серекқұлақ, ит-құс* сынды қосалқы аталымдардың болуы дәйектейді.Жалпы қасқыр тұқымдастарының құлақтарының *ұзын болып келу* белгісіне байланысты *серекқұлақ,* оның *ұлу қасиетіне* байланысты *ұлыма,сыртқы тұрпаты* жағынан итке ұқсас болғандықтан *ит-құс* деген атауларға ие болған. Ертедегі қазақтардың мифологиялық санасында атын тура атасақ, қасқыр келіп мал-жанымызды қырып кетеді деген түсініктен, оның атын тура атаудан қорқып, қандай да бір қосымша белгілері негізінде жанама атаулар пайда болған.

Қазақ тіліндегіқасқыржәне бөрі лексемаларына берілген лексикографиялық және лексика-фразеологиялық материалдарды жинақтай келе, мынадай негізгі ұғымдық белгілерді шығаруға болады:

– *қасқыр – мықты, қайсар, батыл, ешнәрседен тайсалмайтын өжет.* Қасқырдың табиғатынан *қайсарлығы, оның ешнәрседен тайсалмайтын өжеттігі, өліспей беріспейтін қасиеті*

қазақ халқының дәстүрлі тілдік санасында *қасқыр жүрек*, *бөрі айбат, арлан бөрі, көкжал қасқыр* сынды екінші дәрежелі атауларды қалыптастырған, қасқырдың сол қайсарлығымен қатар ешкімге бағынбайтынын, тәуелсіз өмір сүргенді жақсы көретінін пайымдаған қазақ халқы «*қасқыр байлағанға көнбес, шошқа айдағанға көнбес»*дегенмақал-мәтелі арқылы дәйектейді. Бұл таным тек қазақ халқына ғана емес, әлем халқына ортақ түсінік ретінде қарастыруға болады. Оның дәлелі ретінде, қасқырдан да күшті жабайы аңдар бар, бірақ қасқыр ғана циркте өнер көрсетпейді.

Ешнәрседен қаймықпайтын, қайсар, қайтпас, өрмінезді адамды қазақ халқы *қасқыр жүректі адам*деп атайды. Оны мына өлең жолдары дәйектей түседі: Баланың түсі сары, қара көзі, Рас болса, бұрынғының айтқан сөзі: *Қайтпайтын қара тастан қасқыр жүрек, Болады Баһадүрдің нағыз өзі (Ізтілеуов, 2004).* Сондай-ақ, «қорқаулардың арасында бірінші болғанша, қасқырлардың ортасында соңғы болған жақсы» деген қанатты сөз тектен-тек айтылмаса керек. *Қасқыр, көкжал, бөрі* деген атаулар қазақ халқында жігітке, ер-азаматқа мақтау ретінде айтылады. Сонымен қатар, зоометафоралық тәсіл негізінде жағымды мағынада қасқар сөзі өз тірлігіне пысық адамдарға қарата айтылады. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде қасқыр лексемасының «ауызекі сөйлеу тілінің» көрсеткіші ретінде берілген екінші лексика-семантикалық варианты – адамның пысықтығын сипаттауда *«қасқыр адам»* (KATS, 2011: 431) сынды фразеологиялық бірлік қолданысқа түскен. Қасқыр мен адам бойындағы қасиеттерді өзара салыстырып, бейнелеп көрсетуде қазақ тілінде төмендегідей ұғымды бейнелейтін тұрақты тіркестер мен тұрақты теңеулер қалыптасқан: еркіндік; қиындық; заңсыздық;адалдық – арамдық; мейірімділік – зұлымдық; жақсылық пен жамандық, батырлық пен қорқақтық; өтірік пен шындық, қоғам және адам.

– *қасқыр – досқа адал, отбасына берік.* Қазақ халқы қасқырдың табиғатынан өз ұяласын өмірінде бір-ақ рет таңдайтынын, екінші жартысынан айырылған қасқырдың құсалықпен өлетіндігін аңғарған. Сол себепті халқымыз қасқырдың өз отбасына ешқашан сатқындық жасамайтынын, өз отбасына берік екендігін *«қасқыр да қастық қылмас жолдасына»* мақал-мәтелі арқылы пайымдайды. Қасқыр жыртқыш аңның қатарына жатқанмен, оның ішкі жан дүниесі мен сезіну түйсігі адам баласынан артық болмаса, кем түспейді екен. Сонымен қатартоптанып тіршілік ететін қасқырлар өзара шағын ұялас тобын құрайды, осыған байланысты тіліміздегі*ұялас бөрідей* тұрақты тіркесі күш біріктірген, тобын жазбайтын деген ауыс мағынаны иеленіп, өз әулеттерімен бір жерде өмір сүретін қазақ отбасыларына қатысты айтылған. Мысалы: Бар ынтымағын Құнанбайға бағындырған жиырма ауыл дәл бір *ұялас бөрідей* еді *(Әуезов, 1997)*.

– *қасқыр – текті жануар,* оның тектілігін дәстүрлі тілдік санада қалыптасқан *«қасқыр апанында қайырымды»* деген мақал-мәтелі дәйектейді. Өйткені қасқыр текті жыртқыш аң ғана апанына кіріп барған адамға қарсы шаппайды екен. Аңшылар оның осы әрекетін пайдаланып күшіктерін қапқа салып алып кетеді, текбір бөлтірікті ғана қалдырып, оның да тілерсегін қиып кетеді. Ана қасқыр ырылдап айбат шеккенімен бас салып қауып тастамайды. Бұл – төзімділіктің белгісі,ал төзімділік – тектіліктің бір белгісі ретінде саналады, оның бір дәлелі – қасқыр өзі апанын салған маңайдағы ауыл малдарына ешқашан тиіспейді екен.

– *қасқыр – кекшіл, әрі айлакер аң.* Қасқырлар табиғатынан тектілігімен қатар кекшілдігімен, әрі айлакерлігімен де ерекшеленеді. Егер қасқырдың күшіктерінің бірде-біреуін қалдырмай алып кететін болса, артынан аңдып жүріп сол ауылдың малы мен адамдарына тыныштық бермейді. Қазақы дүниетаным негізінде түсірілген «Көксерек» фильмінде қасқырдың бөлтірігін асырап алған Құрмаш қасқырдың шабуылынан қайтыс болады. Режиссер «бөлтірік – бала – қоршаған орта» сынды үш тірек ұғымды диалектикалық бірлікте ала отырып, кісі қолында өскен бөлтіріктің өсіп, қалыптасуында қоршаған орта ықпалының басымдылығын көрсетеді. Фильмнің негізгі идеясы адам баласының табиғат заңына ешқашан қарсы шыға алмайтыны, табиғатқа қастандық жасасаң, ол да сенің істеген іс-әрекетің қарай жауап беретіні туралы ой қозғайды. Сондықтан қазақ халқының дүниетанымында *«бөлтірік бөрілігін істемей қоймайды», «бөрі баласын асыраганмен ит болмас»; «қасқырды қанша асырап бақсаң да, орманға қарап ұлиды», «арлан бөрінің соқпағына бөлтірік бөрі көптігінен түспейді, бөрілік табиғатынан түседі»* мақал-мәтелдері берік орын алған.

Қой терісін жамылған қасқыр тіркесі адамның екіжүзділігін сипаттауда, қандай да бір арам ниетін жүзеге асырғысы келген адамның іс-әрекетін бағалауда қолданылады. Мысалы: Бүгінде қой терісін жамылған қасқыр сияқты

көптеген террористік ұйымдар да ислам атын жамылып, әлем жұртшылығын әбден әуре-сарсаңға түсірді (qazaquni.kz, 2016).

– *қасқыр – қатыгез, жауыз, қанішер.* Аңның өн бойындағы табиғи қасиеттері оның жауыздықтың, қанішерліктің, қатыгездіктің символы ретінде қалыптасуына ықпал еткен. Белгілі бір ұғымды жануарлар бейнесі арқылы танытуда зооморфтық метафора туындайды. Ұғым қалыптастыруда тірек метафоралар қоршаған ортаның бір үзігінің бейнесін екінші фрагментке бекітеді. Бұл концептілеуге негіз болады. Ұғымды метафора арқылы танытуда символдық және стереотиптік қолданыстар жиі кездеседі. Мәселен,*«өз бөлтірігін өзі жеген»*деген тілдік бірлік арқылы қасқырға тән іс-әрекетті қазақ халқы өз баласын өзі өлтірген адамның әрекетімен өзара байланыстыра отырып, оның жауыздығын, қанішер екендігін бейнелеуде қолданған. Жалпы тілдік жүйеде қасқырдың жауыздығын, оның ашкөздігін таңбалайтын мынадай тұрақты тіркестер қалыптасқан: *қасқыр талаған қойдай; қой торыған бөрідей; қасқыр қамаған қойдай; қасқыр тойғанына емес, қырғанына мәз; қасқырдың аузы жесе де қан, жемесе де қан; қасқырша қарау; қасқырдай қырып-жою; қасқырша қабысу; қасқырдай басып қалу; қасқырдай мейірімі жоқ; қасқырдың ойлағаны – арамдық, қойдың ойлағаны – адалдық* (KTFS, 2007: 312).

– *қасқыр – ашкөз жануар.* Өзіне азық іздеп ел кезген, ауылды торып, малға да, адамға да шабуға дайын қасқырды қазақ *аш қасқыр* деп атайды.Қазақ халқы ашыққан, жан-жағына жалақтап жатқан бөріні сипаттауда *аш бөрі, бөрі құрсақтану, аш бөрідей, ашкөзденіп антаулау, қасқырдай анталау (жапа-тармағай ашқарақтана ұмтылу), қасқырша бас салу, қасқырша талау, аш қасқырдай жалақтау, қасқыр тиген қойдай* сынды тұрақты тіркестер мен тұрақты теңеулер қалыптасқан (Konurov, 2007: 128). Қасқырдың бойындағы осы *ашкөздікті, озбырлықты* метафоралық тәсіл негізінде адамның бойындағы осындай жағымсыз қасиеттерді өзара салыстырап, образды мағына туғызуда қолданады. Мысалы: Тау ішінің *аш қасқырындай бұралып,* Сарымсақтының қарағайында бір күн, бір түн бекініп жатты: ел көзіне түспеймін деп еді, аш күйінде ұйқы да көрген жоқ. Жазушы Бақтығұлдың ішкі жан дүниесіндегі ыза-кекті өз бөлтіріктерінен айырылған қасқырдың іс-әрекетіне балайды (Әуезов, 1980).

– зоонимнің *бағалы терісі* үшін ауланатын аң екендігінескерсек, қасқыр терісінен тігілуіне байланысты метонимиялық тәсіл негізінде *қасқыр ішік, қасқыр бөрік, қасқыркөрпе* атауларының қалыптасқандығы дәлел болады. Осыған байланысты тілімізде «қасқыр қарызын терісімен өтейді» деген мақал-мәтел қалыптасқан.

Ассоциативті эксперимент

Қазақ халқының санасында қасқыр туралы қалыптасқан аялық білім жүйесі қоғамдық қатынастардың дамуы барысында өзге тілдік ерекшеліктермен толыға түседі, дегенмен қазіргі қазақ жастарының тілдік санасында қасқыр туралы аялық білім жүйесі қаншалықты деңгейде екенін білу үшін ассоциативті эксперимент жүргізілген болатын. Ассоциативті экспериментке Сулейман Демирел атындағы университеттің «Екі шет тілі», «Қазақ филологиясы» мамандығының 18-20 жас аралығындағы студенттері қатысты. Еркін ассоциативті эксперимент бойынша берілген «қасқыр» сөз-стимулына екі немесе үш сөз-реакция түрінде өз ассоциацияларын жазу керек болды. Енді сол ассоциативті эксперимент нәтижелеріне назар аударсақ. *Қасқыр сөз-стимулына берілген сөз-реакциялары:* жыртқыш аң (20); күш-қайрат (мықты, қайсар, күшті, өжетті аң) (20); көк бөрі (15); әділ, адал (10); қатыгез, зұлымдық, қаныпезер (8); ұлиды (7); ұлыма, абадан, көкжал, арлан (7); қасқыр мінезді (4); қасқырды қанша бақсаң да, орманға қарап ұлиды (2); еркіндік, ешкімге бағынбайды (2); батырлық, батылдық (2); сұр (2); азулы (2); қан (2); түріктер (2); суық (2); текті аң (1); тойымсыз (1); ертегі-әңгімелер (1); бөрілі байрақ (1); кекшіл (1); қасқырша арпалысу (1); өр мінезді (1); жалғыз (1); қадалған жерінен қан алады (1); жолындағысын жайпап түседі (1); дегеніне жетпей қоймайды (1); қоян (1); ет (1); қазақ (1); қорқынышты (1); аш көз (1);табыну (1). Берілген сөз-ассоциаттар осы зоонимнің с*ыртқы сапалық қасиеттерімен*(көк бөрі, сұр, ұлиды); *ішкі сапалық қасиеттерімен* (батырлық, батылдық, қатыгез, қайсар, күш-қайрат); *дерексіз ұғымдармен* (адалдық; кекшілдік, жалғыздық); *этномәдени ерекшеліктермен* (түріктер, табыну; еркіндік, қазақ, ет); *мифологиялық кейіпкерлермен* (көк бөрі); *табиғат нысандарымен* (орман), *өзге жануарлармен* (қоян) байланысы арқылы таңбаланады.

Нәтиже мен талқы

Жүргізілген ассоциативті эксперименттің негізінде қазіргі жастардың тілдік санасында қасқыр зоонимі «жыртқыш, мықты, күшті, қайсар, еркіндікте өмір сүретін көк бөрі» деген стереотиптің қалыптасқандығын байқаймыз. Қазіргі жастардың тілдік санасында «қасқыр» лексемасына берілген ассоциаттардың бірдей болып келу жағдаяты стереотипке айналғандығын көрсетеді, бұған 50 рецепиенттің 41-і бірдей сөз-ассоциаттармен жауап бергендігі негіз болып отыр.

Сонымен қатар қазақ жастарының қасқыр, бөрі туралы қалыптасқан тұрақты тіркестердің фразеологиялық мағынасын қаншалықты деңгейде түсінетіндігін айқындау мақсатында өз ассоциацияларын жазу сұралған болатын. Айталық, *«бөрі кеуде» тұрақты тіркесіне берілген сөз-ассоциаттары төмендегідей болды:* көкірек, паң, өр кеуде, өр мінезді, өр көкірек, тәккәпарлық (8); үлкен, кең, кеудесі кең, кең кеуделі (4); батыл, батыр, мықты, рухы мықты (4); мықтылық (4); айтқанынан қайтпайтын, өз дегенінен қайтпайтын, ешкімнен тайсалмайын (3); намысшыл, намысқой (2); жүрегінің түгі бар, жаужүрек (2); жалғыз жүріп жол табатын, терісін сыпырса да қынсыламайтын жануар (1); ешнәрсе батпайтын (1); кекшіл (1). *«Бөрі кеуде»* тұрақты тіркесіне жауап бермеген рецепиенттер саны – 20.

Қазақ әдеби тілінің түсіндірмелі сөздігінде «*бөрі кеуде»* тұрақты тіркесінің *«кеудесі кең, алдыңғы екі аяғы алшақ ат»;«иықты, кең жауырынды адам»*дегенфразеологиялық мағынасы берілген.Берілген сөз-ассоциаттарының ішінде тек төрт рецепиенттің жауабы фразеологиялық мағынамен сәйкес келсе, қалған рецепиенттердің жауабы мүлде сәйкес келмейді. Берілген жауаптардың негізінде осы тұрақты тіркестің мағынасын түсінбейтіндігін,тіркес құрамындағы *кеуде, көкірек* сөзімен ассоциациялай отырып *«тәккапарлық»,бөрі* сөзімен ассоциациялай отырып *«мықты, намысқой»* деген дерексіз ұғымдармен байланыстырып бергендерін байқаймыз. Бұдан, біз, тілдік таңба астарындағы мәдени ақпараттың уақыт өте келе әлсіреуі мүмкін деген қорытынды жасаймыз. Оған қазіргі қазақ жастарының көркем шығарманы оқымауы нәтижесінде образды ойлаудан гөрі техникалық бағытта ойлауы әсер етіп отыр деуге болады. Сондай-ақ, *«қой баққан қасқыр» тұрақты тіркесіне берілген сөз-ассоциаттары мынадай болды:* айлакер, қу, арамза, екі жүзді (12); біреуді аңду, қойды аңду (10); қандай да бір іс-әрекеттің ыңғайын күту, тосу (3); жуас, момын (3); қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман (1); аңқау; ақымақ (4); тәжірибесі бар адам (2); өз ісінің шебері (2); өзіне сай емес іс жасау (1). Берілген тұрақты тіркеске қатысты жауап бермегендер саны – 12. Бұл тұрақты тіркестің мағынасын қазақ жастарының *«бөрі кеуде»* тұрақты тіркесіне қарағанда жақсы түсінгендігін байқаймыз. Берілген фразеологизм мағынасының дұрыс қабылдануына кішкентай кезінде оқыған ертегілері, көрген мультфильмдері мен кинолары негіз болғандығы анық байқалады.

Қорытынды

Тілдік материалдар негізінде алынған қасқыр образы туралы стереотиптер бұл зоонимді қазіргі қазақ жастарының тілдік санасында қасқыр аса азулы, жыртқыш аң; адал, текті аң ретінде таңбаланатындығын байқаймыз.Қазақ жастарының қоршаған ортаны тану және оны қабылдау, оған баға беру әрекетінде қасқыр туралы түсірілген көркем фильмдерінің жастар санасында берік орын алғандығын айта кеткен жөн. Мәселен, «Шал» фильмі – қазақ киноларының танымал туындысы. Бұл фильм Э.Хеменгуэйдің «Шал мен теңіз» хикаясы желісі бойынша түсірілген. Қазақ халқының дала заңын қасиет тұтатындығы, тіршіліктің негізі саналатын кеңпейілділік пен адалдық, ізеттілік пен жанашырлық, жеке бастың ар-ожданы осы фильмде жан-жақты ашылған. Осындай кинофильмдер арқылы қазақ жастарының санасында қасқыр зоониміне берілген сөз-ассоциаттарының ішінде*жыртқыш, адалдық, көк бөрі сөз-реакцияларының* жиілік жағынан көбірек болуы осының дәлелі.

Әдебиеттер

Краткий словарь когнитивных терминов / Под ред. Е. С. Кубряковой. – Москва: Издательство Московского государственного университета, 1996. – 245 с.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы: Арыс, 2011. – 742 б .

Ахметов М. Медицина терминдерінің сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. –640 б.

Қалиев Б. Өсімдік атауларының үш тілді (қазақша-ағылшынша-орсыша) аударма сөздігі. – Алматы: Абылайхан атындағы ҚазХҚӘТУ, 2012.

Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Қазақпарат, 2007. – 356 б.

Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007. – 480 б.

References

Akhmetov M. Medicina terminderining sözdigi. [Dictionary of medical terminology.] Almaty: Sözdik-Slovar, 2007. B. 640. (In Kazakh)

Kengesbaev İ. Qazaq tilining phraseologıyalyq sözdigi. [Phraseological dictionary of Kazakh language.] Almaty: Qazaqparat, 2007. B. 356.(In Kazakh)

Kratkij slovar kognitivnyh terminov. Pod red. E. S. Kubryakovoj. [Concise dictionary of cognitive terms] Moscow:Izdatelstvo Moscowskogo gosudarstvennogo university, 1996. S 245. (In Russian)

Qazaq aedebi tilining sözdigi. [Dictionary of Literal Kazakh language] Almaty: Arys, 2011. B. 742. (In Kazakh)

Qalıyev B. Ösimdik ataularynyng üsh tildi (qazaqsha-ağylsynsha-oryssha) audarma sözdigi. -[Three-language (Kazakh-english-russian) dictionary of the names of plants] Almaty: Abylaıkhan atyndağu QazXQATU, 2012.(In Kazakh)

Qongyrov T. Türaqty tengeuler sözdigi. [Dictionary of set expressions] Almaty: Arys, 2007. B. 480. (In Kazakh)

3-бөлім

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Раздел 3

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Section 3

METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

МРНТИ 16.31.51

Алтынбекова О.Б.[1], Сабитова З.К.[2],

[1]д. ф. н. профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
[2]д. ф. н. профессор Отделения русского языка и литературы
Анатолийского университета, Турция, г. Эскишехир,
e-mail: OliviaEC@mail.ru; zsabitova2@anadolu.edu.tr

НОВЫЕ ПРОГРАММЫ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ ДЛЯ ШКОЛ КАЗАХСТАНА: ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ

В статье рассматриваются содержание, цели и задачи новой Типовой программы по учебному предмету «Русский язык» для 10 класса общественно-гуманитарного направления уровня общего среднего образования по обновленному содержанию (с русским языком обучения). Современная действительность требует новых подходов к обучению общеобразовательным предметам, в том числе изучению и применению русского языка в практической деятельности, что создает необходимость создания принципиально новых учебников для учащихся школ Казахстана.

Ключевые слова: Типовая школьная программа, русский язык, новые учебники.

Altynbekova O.B.[1], Sabitova Z.K.[2],

[1]DSc, Professor of Al Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
[2]DSc, Professor of Anadolu University, Turkey, Eskishehir,
e-mail: OliviaEC@mail.ru; zsabitova2@anadolu.edu.tr

New programs for the Russian language for schools of Kazakhstan: goals and objectives

The article discusses the content, goals and objectives of the new Standard program for the academic subject «The Russian Language» for the 10th Grade of the public humanitarian direction of the General secondary education with the updated content (with Russian as the language of instruction).Modern reality requires new approaches to teaching of general subjects, including the study and application of the Russian language in practical activities, which creates the need for development of the fundamentally new textbooks for students of schools in Kazakhstan.

Key words: Standard school program, Russian language, new textbooks.

Алтынбекова О.Б.[1], Сабитова З.К.[2],

[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, ф. ғ. д., Қазақстан, Алматы қ.
[2]Анадолу университетінің профессоры, ф. ғ. д., Түркия, Эскишехир қ.,
e-mail: OliviaEC@mail.ru; zsabitova2@anadolu.edu.tr

Орыс тілінен Қазақстан мектептеріне арналған жаңа бағдарламалар: мақсаттары мен міндеттері

Мақалада Жалпы орта білім беру деңгейінің қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы 10 сыныбына (орыс тілінде оқыталатын) арналған «Орыс тілі» пәнінен жаңартылған мазмұндағы жаңа үлгілік оқу бағдарламасының мазмұны, мақсаттары мен міндеттері қарастырылады. Қазіргі болмыс жалпы білім беру пәндерін оқытуға, оның ішінде орыс тілін оқу және тәжірибелік әрекеттерге қолдануда жаңа тәсілдерді қажет етеді, осы орайда Қазақстан мектептерінің оқушыларына арналған түбегейлі жаңа оқулықтар жасау қажеттілігі туындайды.

Түйін сөздер: Үлгілік мектеп бағдарламасы, орыс тілі, жаңа оқулықтар.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Введение

В настоящее время обучение в казахстанских общеобразовательных школах начинает проводиться по новым программам, что вызывает в обществе неоднозначную реакцию. Отклики на вновь созданные учебники, составленные по программам с обновленным содержанием, бывают диаметрально противоположными – от категорически отрицающих новые методы обучения общеобразовательным предметам – до воспринимающих их как необходимые, соответствующие требованиям современной действительности. Руководствуясь потребностями общества, Министерство образования и науки приняло Постановление МОН РК о введении в казахстанских школах обучения по интегрированным образовательным программам, предполагающим интеграцию изучаемых предметов, единство обучения и воспитания, ориентацию на умение учащихся применять знания в решении проблем разного характера.

Так, при интегрированном подходе к изучению русского языка основными становятся принципы, способствующие овладению учащимися различными видами речевой деятельности (слушание, чтение, понимание, говорение, письмо). Это позволит направить процесс обучения на формирование функциональной грамотности, стимулирующей реализацию способностей учащихся, их успешнуюадаптацию и социализацию.Методика продуктивной деятельности приходит на смену методике готовых знаний и определяет как само содержание программ, так и методы презентации данного содержания в учебниках русского языка.

Эксперимент

В рассматриваемой Типовой учебной программе по учебному предмету «Русский язык» для 10–11 классов общественно-гуманитарного направления уровня общего среднего образования по обновленному содержанию (с русским языком обучения), разработанной в соответствии с Государственным общеобязательным стандартом среднего образования (начального, основного среднего, общего среднего образования) и утвержденной Постановлением Правительства Республики Казахстан от 23 августа 2012 года №1080 (http://kzrefs.org/dokumenti-1-starshaya-shkola-10-11-kl-rusemn-rus100-rus-lit-ru/file41/index.html), декларируется, что учебный предмет «Русский язык» в образовательном процессе выполняет две функции: во-первых, это собственно *предмет* изучения (а именно: современный русский литературный язык в его реальном функционировании в современных условиях полиэтнического и многоязычного Казахстана), во-вторых, это *средство* изучения других общеобразовательных предметов.

Целью обучения является развитие творчески активной языковой личности посредством совершенствования функциональной грамотности школьников по всем видам речевой деятельности на основе сформированных знаний о языке, с учетом норм употребления средств разных уровней и активизации их в продуктивной речевой деятельности в разных сферах общения.

Задачами обучения учебному предмету Типовой программой определены следующие:

– использование знаний о русском языке, соблюдение норм литературного языка (орфоэпических, орфографических, лексических и грамматических) и правил речевого этикета в устной и письменной речи в различных сферах и ситуациях общения;

– совершенствование навыков информационного поиска, извлечения и преобразования информации;

– обогащение словарного запаса и расширение круга используемых грамматических средств академического языка;

– совершенствование навыков критического мышления: анализа, синтеза, оценки, интерпретации полученной информации;

– использование различных видов чтения в зависимости от коммуникативных задач;

– совершенствование навыков слушания и говорения;

– совершенствование умений создавать монологическое высказывание в различных жанрах публичных выступлений, критически оценивать и выбирать языковые средства с точки зрения нормативности, в соответствии с ситуацией общения;

– совершенствование умений успешного диалогического общения, ведения дискуссии в разных сферах и коммуникативных ситуациях, поиска путей решения проблемы;

– совершенствование стилистической грамотности при создании текстов разных жанров; формирование индивидуального авторского стиля; умение корректировать и редактировать текст; формирование индивидуального авторского стиля;

– расширение представлений о национально-культурной специфике русского языка, о

культуре русского, казахского и других народов;

– воспитание сознательного отношения к языку как средству общения, источнику знаний, духовно-нравственной ценности, как к языковому капиталу, способствующему успешной социализации в обществе.

В Типовой программе подчеркивается, что грамматический материал в обязательном порядке изучается в контексте речевых тем, и обучение языку осуществляется через интеграцию с другими предметами посредством изучения сквозных тем, использования текстов различных предметных областей, развития академического языка.

Содержание учебной программы по учебному предмету «Русский язык» организовано по разделам обучения, которые, в свою очередь, состоят из подразделов, содержащих в себе цели обучения в виде ожидаемых результатов. Все это позволяет учителю системно планировать работу по развитию четырех видов речевой деятельности (слушание, говорение, чтение, письмо), а также оценивать достижения обучающихся, информировать их о следующих этапах обучения.

Так, содержание учебного предмета «Русский язык» в 10 классе включает 4 раздела: слушание и говорение; чтение; письмо; соблюдение речевых норм. Раздел «Слушание и говорение» состоит из следующих подразделов: 1) Понимание содержания сообщения / информации; 2) Определение основной мысли; 3) Прогнозирование событий; 4) Участие в диалоге; 5) Построение монологического высказывания; 6) Оценивание прослушанного материала.

Раздел «Чтение» предполагает результатом обучения: 1) Понимание информации; 2) Выявление структурных частей текста и определение основной мысли; 3) Понимание применения лексических и синтаксических единиц в прочитанном тексте; 4) Определение типов и стилей текстов; 5) Формулирование вопросов и оценивание; 6) Виды чтения; 7) Извлечение информации из различных источников; 8) Сравнительный анализ текстов; 9) Интерпретация текста.

Раздел «Письмо» включает в себя подразделы: 1) Составление плана; 2) Изложение содержания прослушанного, прочитанного и аудиовизуального материала; 3) Написание текстов с использованием различных форм представления; 4) Создание текстов различных типов и стилей; 5) Написание эссе; 6) Творческое письмо; 7) Корректирование и редактирование текстов.

При освоении раздела «Соблюдение речевых норм» предполагается изучение, совершенствование и правильное употребление орфографических, лексических, грамматических, пунктуационных норм русского литературного языка.

Результатом учебной работы учащихся в 10 классах школ с русским языком обучения, согласно Типовой программе с обновленным содержанием по предмету «Русский язык», предполагается (по видам речевой деятельности):

– Слушание и говорение: понимание основной и детальной информации текста; различение факта и мнения; определение основной мысли с учетом невербальных средств общения; прогнозирование содержания по проблеме, поднимаемой в тексте; участие в дебатах, аргументация собственной позиции, предложение разных путей решения проблемы; построение развернутого монолога (рассуждения на заданную тему, убеждение) в пределах общественно-политической, социально-культурной и учебно-научной сфер; оценивание прослушанного материала с точки зрения достоверности, актуальности информации, выражение собственного мнения.

– Чтение: понимание главной, детальной, скрытой информации различных текстов с соотнесением информации, заключенной в тексте, с информацией из других источников / личным опытом; выявление роли примечаний, иллюстраций, подзаголовков в передаче основной мысли текста; понимание применения специальной лексики, аббревиации, перифраза, аллюзии, эвфемизмов и других средств выразительности в тексте; определение типов, признаков и языковых особенностей текстов разных жанров, особенностей текстов научно-популярного подстиля (очерк, эссе, статья), публицистического стиля (заметка, пресс-релиз, путевой очерк); формулирование вопросов и идей для исследования по прочитанному тексту; использование приемов просмотрового чтения, сканирования и детального чтения; извлечение и синтез информации из различных источников, сопоставление разных точек зрения; сравнение стилистических особенностей текстов (композиционных, языковых и жанровых) с учетом темы, основной мысли, проблемы, цели, целевой аудитории, позиции автора; интерпретация содержания предложения, абзаца, соотнесение его с темой, основной идеей, авторской позицией.

– Письмо: изложение содержания прослушанного, прочитанного и аудиовизуального материала, перефразирование исходного материала с сохранением основной мысли; составление разных видов плана; представление информации в виде графика, таблицы, диаграммы, схемы, ин-

фографики, в т. ч. с помощью ИКТ (Информационно-коммуникационные технологии – Information and Communication Technologies), создание текстов научно-популярного подстиля (очерк, эссе, статья), публицистического стиля (заметка, пресс-релиз, путевой очерк); с учетом цели, целевой аудитории и речевой ситуации; написание разных видов эссе, в том числе критического, анализ научной и публицистической литературы, выражение и обоснование своего согласия / несогласия с автором; написание текстов-описаний и текстов-повествований в различных жанрах с использованием средств воздействия на читателя; корректировка и редактирование всех имеющихся недочетов в тексте с учетом целей, целевой аудитории, ситуации общения и воздействия на читателя.

– Соблюдение речевых норм: соблюдение орфографических норм; использование лексики официально-делового, публицистического и научного стилей, стилистических фигур в соответствии с целью и ситуацией общения; соблюдение словообразовательных и морфологических (использование глаголов абстрактной семантики,глаголов несовершенного вида настоящего времени) норм; использование знаков препинания в простых, простых осложненных и сложных предложениях.

Результаты и обсуждение

Одной из главных задач преподавания русского языка, как и других школьных предметов, является формирование критического мышления, которое позволит успешно справляться с требованиями информационно насыщенного XXI века. Критическое мышление предполагает критическое отношение к информации, логичность рассуждений и поступков, учет собственной и других точек зрения и на основании этого – выдвижение собственных оригинальных идей и поиск возможностей для решения проблемы.

В связи с этим в проекте учебника для 10 класса, созданном по рассматриваемой Типовой программе, предлагаются задания и упражнения, направленные на формирование критического мышления учащихся. При подборе заданий учитывалось, что они должны быть нацелены на формирование у школьников умения объективно оценивать факты, чужие мнения, развивать любознательность, гибкость мышления, осознанное отношение к своим поступкам и суждениям. Предлагаемые методы обучения должны стимулировать у учащихсяжелание критически относиться к получаемой информации: определять суть проблемы, предпринимать тщательный поиск нужной информации, осуществлять разумный выбор критериев отбора фактов, мнений, проявлять постоянство в достижении результатов деятельности, стремиться к максимальной точности, адекватности выводов и результатов, нести ответственность за свой выбор и при этом оставаться открытыми для нового знания.

Овладение разными видами речевой деятельности на уроках русского языка в 10 классе общественно-гуманитарного направления осуществляется,в соответствии с Типовой программой, на основе следующих тем: «Имидж Казахстана: современный и исторический обзор», «Искусство и литература: различные формы художественного выражения», «Наука и этика: киборги и клоны», «Человек: права и свободы», «Туризм: экотуризм», «Экология души», «Свободное время как показатель развития общества», «Толерантность и межкультурный диалог». Каждая тема делится на подтемы; так, тема «Искусство и литература: различные формы художественного выражения» включает в себя подтемы: «Что такое искусство», «Художественное слово», «Литература и живопись», «Литература и музыка», «Литература и танец», а тема «Толерантность и межкультурный диалог» – такие подтемы: «Диалог культур в Казахстане», «Что такое толерантность», «Толерантность в межкультурном диалоге», «Толерантная личность».

Грамматический материал изучается в контексте названных речевых тем. Обучение языку осуществляется через интеграцию с другими предметами посредством изучения сквозных тем, использования текстов из различных предметных областей.

Каждая тема в учебнике в соответствии с технологией развития критического мышления подается по определенному плану (вызов – осмысление – рефлексия). Реализация содержания темы учебника начинается с целеполагания, которое представлено в виде эпиграфа и вопросов. На этапе вызова учащимся предлагается осмыслить эпиграф, определить, как он связан с темой урока, почему именно эти слова являются ключевыми на уроке, тем самым формируется положительная мотивация, заинтересованность школьников темой, восприятие ее важности для личностного роста каждого. Учащиеся осознанно приступают к изучению новой темы, ориентируясь на уже известные знания, расширяя и углубляя их. При этом знания школьников систематизируются: новую информацию учащий-

ся помещает в имеющуюся у него систему знаний о языке, находя для нового факта своеместо, обусловленное системными отношениями этой языковой единицы с другими.

В учебнике особое вниманиеуделяетсяразнообразным креативным формам проведения коллективной работы с обсуждением проблемных вопросов, с принятием совместных и индивидуальных решений задач, в нем содержатся развивающие упражнения, направленные на самостоятельную творческую деятельность учащихся. Кроме того, в учебник введены задания по обнаружению языковых (лексических, морфологических, синтаксических) недочетов, ошибок в оформлении текста с целью освоения приемов редактирования, стилистического анализа текста.

Для развития критического мышления, формирования функциональной грамотности учащихся в проекте учебника даны различные стратегии обучения, предполагающие творческий поиск путей решения проблемной ситуации, обсуждение в группе, презентацию результатов исследования, создание различных видов творческих работ, проектов, игровую деятельность, а также обязательный систематический мониторинг знаний учащихся.

С этой целью в учебнике по русскому языку используются такие приемы технологии развития критического мышления, как «Дуб предсказаний» (= «Дерево предсказаний»), проект, ромб ассоциаций, ассоциативное поле, туристический проспект, опорный конспект, кейс-стади, «Зигзаг», «ИНСЕРТ», «РАФТ», «Коллективная запись», «Суммирование в парах», «2, 4 и вместе», «Дорожная карта», «Займи позицию», «Измени позицию», «Создай досье», «Фишбоун», «Диаграмма Венна», «Ромашка Блума», «ИДЕАЛ», «Гипертекст», мозговой штурм, «Корзина идей», «Банк вопросов», «Стена коллективного разума» (https://nsportal.ru/shkola/obshchepedagogicheskie-tekhnologii/library/2013/01/07/priyomy-tekhnologii-kriticheskogo), дискуссия, дебаты, диспут и др.

Учебно-методический комплекс по русскому языку также включает в себя Методическое пособие для учителей, работающих по новым учебникам. В пособии предлагаются методические указания к темам, даны планы проведения каждого урока. Изучение всех восьми разделов «Типовой учебной программы» по русскому языку строится по следующему плану: методические указания к теме, включающие цели изучения темы, цели урока, языковые цели (в формате «знать, уметь, использовать»). При составлении планов уроков учитываются все этапы технологии развития критического мышления: стадия вызова (актуализация, мотивация), стадия осмысления (восприятие нового), стадия рефлексии (усвоение нового материала по теме). Дано подробное описание всех инновационных методов обучения, использованных в учебнике.

Заключение

Таким образом, Типовая программа по учебному предмету «Русский язык» для 10 класса общественно-гуманитарного направления уровня общего среднего образования по обновленному содержанию (с русским языком обучения) предполагает новые подходы к обучению русскому языку учащихся казахстанских школ в системе интегрированного образования, декларирует цели и задачи, направленные на развитие творчески активной языковой личности, расширение представлений о национально-культурной специфике русского языка,воспитание сознательного отношения к языку как средству общения, как к языковому капиталу, способствующему успешной социализации учащихся. Именно поэтому учебники, создающиеся по обновленной программе, в первую очередь должны быть ориентированы на осуществлениеинтеграции с другими предметами, развитие функциональной грамотности, критического мышления, совершенствование навыков информационного поиска, извлечения и преобразования информации и, тем самым,адаптацию учащихся в мировом информационном пространстве, их социализацию в современном обществе.

Литература

Типовая учебная программа по учебному предмету «Русский язык» для 10–11 классов общественно-гуманитарного направления уровня общего среднего образования по обновленному содержанию (с русским языком обучения) // http://kzrefs.org/dokumenti-1-starshaya-shkola-10-11-kl-rusemn-rus100-rus-lit-ru/file41/index.html

Приемы технологии критического мышления https://nsportal.ru/shkola/obshchepedagogicheskie-tekhnologii/library/2013/01/07/priyomy-tekhnologii-kriticheskogo

References

Priyemytekhnologiikriticheskogomyshleniya [Critical Thinking Techniques] https://nsportal.ru/shkola/obshchepedagogicheskie-tekhnologii/library/2013/01/07/priyomy-tekhnologii-kriticheskogo

Tipovayauchebnayaprogrammapouchebnomupredmetu «Russkiyyazyk» dlya 10–11 klassovobshchestvenno-gumanitarnogonapravleniyaurovnyaobshchegosrednegoobrazovaniyapoobnovlennomusoderzhaniyu (s russkimyazykomobucheniya) [Standard curriculum in the subject «Russian language» for grades 10–11 of the social and humanitarian direction of the level of general secondary education in the updated content (with the Russian language of instruction)]// http://kzrefs.org/dokumenti-1-starshaya-shkola-10-11-kl-rusemn-rus100-rus-lit-ru/file41/index.html

ҒТАМР 14.01

Ерхожина Ш.Л.,

Сулейман Демирел университеті, п. ғ. к.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail:ergozhina@inbox.ru

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ НЕГІЗІ – ОҚУ ІС-ӘРЕКЕТІН БЕЛСЕНДІРУ ҚҰРАЛЫ

Мақалада қазіргі білім берудің мазмұны туралы сөз болады. Жаңартылған білім мазмұнына негізделген оқулықтардың сипаты және авторлары туралы, олардың құрастырған оқулықтарының артықшылықтары қарастырылып талданды. Оқулықтардың оқылым, тыңдалым, айтылым, жазылым әрекеттері арқылы білімгерді жан-жақты дамыту мақсатында, пәннің ғылымилық, жүйелілік, біріздiлік, саналылық, көрнекілік, т.б. білім берудің негізгі ұстанымдары басшылыққа алынғаны туралы талдаулар жасалды. Оқылым, тыңдалым мәтіндерін талдау сұрақтары проблемалық тұрғыдан келеді. Оқулықтың оқу материалдары ғылыми және әлеуметтік мәселелер төңірегінде топтастырылғаны және оларды шешудің әртүрлі теориялық әдістері ұсынылуына өзіндік сараптама жасалды. Проблемалық міндеттер мен сұрақтардың оқушылардың жас ерекшеліктеріне қарай берілуі, мәтінге кіріспес бұрын ойтүрткі сұрақтарының берілуін оқушылардың танымдық қабілетін арттыратын, шығармашылыққа бағыттайтын, оқушыны сабақ үдерісінде белсенділікке апаратыны туралы тұжырым жасалды.

Түйін сөздер: жаңартылған білім мазмұны, креативті ой, танымдық, проблемалық, критериалды бағалау өлшемдері.

Yerkhozhina Sh.L.,

Suleiman Demirel University, PhD, A/Professor,
Kazakhstan, Almaty, e-mail:ergozhina@inbox.ru

The basis of updated knowledge is a tool of activate learning

The article deals with of modern education. The characteristics and content of the textbooks based on the content of the updated education, the advantages of their textbooks have been analyzed. The purpose of comprehensive to develop of the students through reading, listening, speaking and writing activities of the textbooks, analyzes have been made that the subject is guided by the basic principles of science, systemicity, consistency, consciousness, visibility, etc. Questions of reading, listening texts are problematic. The textbook's teaching materials are joined into scientific and social issues and their own analysis of the various theoretical methods of their solution. It has been concluded that the problematic issues and questions are based on the age characteristics of the learner and that before the introduction of the text, the questioning of the questions leads to the student's cognitive ability, creativity, and the student's active involvement in the learning process.

Key words: updated content of knowledge, creative thinking, cognitive, problematic, criterion evaluation.

Ерхожина Ш.Л.,

к. п. н., Университет имени Сулеймана Демиреля,
Казахстан, г. Алматы, e-mail:ergozhina@inbox.ru

Основа обновленного содержания образования – инструмент активизации образовательной деятельности

В данной статье рассматривается содержание современного образования. Проанализированы характеристики и содержание учебников, основанных на содержании обновленного образования, отмечены преимущества данных учебников. В целях всестороннего развития

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

учащихся посредством чтения, слушания, говорения и написания были сделаны анализы учебников, согласно которым субъект руководствуется основными принципами научности, систематичности, последовательности, целостности, наглядности и т.д. Вопросы анализа текстов чтения, слушания являются проблемными. Проведена самостоятельная экспертиза учебных материалов учебников, сгруппированых по научным и социальным вопросам, а также теоретические методы их решения. Дано заключение о том, что проблемные вопросы даны с учетом возрастных особенностей учащихся, что до работы над текстом даются проблемные вопросы, которые повышают познавательную способность, раскрывают творческий потенциал, в результате которого учащиеся принимают активное участие в учебном процессе.

Ключевые слова: обновленное содержание образования, кретивное мышление, когнитивное, проблемное, критериальное оценивание.

Кіріспе

Білім беру үрдісінде жаңа бағдарламаның тәжірибеге енуі мен қолданысқа түсуі жаңалық болып келді. «Жаңартылған білім мазмұны» деген атауға ие болып, білім мазмұнын түбегейлі өзгерткен бұл бағдарлама өзіндік ерекшелікке ие. Осы бағдарламаны басшылыққа алып жаңа тұрпаттағы оқулықтар құрастырылды.

Оқытуды қазіргі заман тұрғысынан талдайтын болсақ, білім мазмұны жаңартылып, қазіргі қоғамның аса маңызды қажеттіліктеріне жауап беретін, өсіп келе жатқан ұрпақтың дамуы мен тәрбиесіне, білімі мен құндылықтарды қабылдауы идеясы біріктіріле қарастырылған білім бағдарламалары тәжірибеге енгізілді. Жаңа бағдарламаға сүйенген білім оқушыны танымдық іс-әрекеттің және өзіндік дамудың субъектісі ретінде қалыптастыра алады деген сенімде. Өзінің ынтасымен, қажеттіліктері мен мақсат-мүдделерімен, жан-жақты негізді білімдарлыққа деген талпынысы мен мүмкіндіктерімен қалыптасып келе жатқан жеке тұлға қазіргі дидактиканың орталығына айналады. Баланы заман ағымы талаптарына сай, бәсекеге білімімен төтеп бере алатын, айтарлықтай шығармашылық потенциалы бар жеке тұлға етіп қалыптастыру үшін бар мүмкіндіктер оқыту үрдісінде қарастырылуда. Ондай жеке тұлға ғылым, білім, эрудиция қоғамдық құндылықтарды жасау арқылы қоршаған болмысты түрлендіріп, өмір мен басқа ортаны жақсартудың құралы болып табылады. Жақсы білім, білік, дағдыны игерген тұлғаның іс-әрекеті мен көзқарастары арқылы дүние мен адамдарға деген өзінің өнегелілік қатынасын білдіру, дағдыларын қажетті ортада жағымды үрдісте қолдану, қоғам өмірінің өзін қажетсінген тұстарында креативті ойлармен алға шығуы – оның тұлғалық болмысының білім мен тәрбие арқылы қабылданған үдерістері болып саналады. Сондай-ақ – оқушыға білім беру, дамыту және тәрбиелеу бір арнаға бағытталып беріліп жатқан қазіргі заманғы оқыту процесінің жаңартылып ұсынылуының мәні осында. Ғалым Н.Ф. Талызинаның: «Оқыту мен тәрбиелеу – алдыңғы толқын тәжірибелерінен үйрену үдерісіндегі арнайы ұйымдастырылған қызметтің түрі» (Talyzina, 1998: 9), деген анықтамасында көрсетілгендей, оқыту мен тәрбиені қабыстыра берудің маңызы зор. Оқытудың әлеуметтік мақсаттары ағартушылық, дамытушылық және тәрбие іс-әрекеті арқылы жүзеге асады. Ең басты мәселе, қазіргі қоғамға өз пікіріне берік, жаңа қоғамдық қатынастыдамытушы тұлға керек.

Өз кезеңінде әр заманның тәжірибелі педагогтарының озық идеялары таратылып, дидактикалық үдерістерге еніп жатады. Ш.А. Амонашвили, С.Н. Лысенкова, И.П. Волков, В.Ф. Шаталов, К. Бітібаева, К. Нұрғалиев, Р.Б. Нұртазина, т.б. жаңашыл ізденістерін айтуға болады. Алдыңғы аға буын ғалым-педагогтар ізін жалғастырушы, жаңартылған білім оқулықтарының мазмұнын Ф. Оразбаева, Ж. Дәулетбекова, Г. Қосымова, Р. Рахметова, Т. Ермекова, Б. Қапалбек, Ж. Отарбекова, М. Жолшаева, Г. Раева, т.б. ғалымдар құрып, олардың қолданысқа түсуіне автор ретінде атсалысты. Ал қазіргі таңдау мүмкіндігі бар мұғалімнің ізденуіне, шығармашылық идеяларын іске асыруына және жариялауына еркіндік бола тұра, олардың педагогтік ісіне бірыңғай талаптар мен міндеттер де қойылып отыр. ҚР Тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында көрсетілгендей: «Қолданыстағы заңнама талаптарына сәйкес қазақ тілі оқытушыларын оқыту және олардың біліктілігін арттыру құрылатын жүйенің қажетті құрамдас бөлігі болып табылады» (Bagdarlama, 2011), ұстаздардың біліктілігіне деген жауапкершілік, яғни оларды оқыту мәселесі мемлекет тарапынан да қолдау тауып отыр. Олардың алдындағы шәкіртіне жаңартылған білімнің бағдарламалық мазмұнын игерту арқылы олардың танымын арттырумен қатар

ол бағдарламаның бірыңғай талаптарын орындауы да өте маңызды рөл атқармақ. Оқылым, тыңдалым, айтылым, жазылым әрекеттері арқылы білімгерді жан-жақты дамыту мәселесі пәннің ғылымилық, жүйелілік, бірізділік, саналылық, көрнекілік, т.б білім берудің негізгі ұстанымдарын басшылыққа алуды көздейді. ҚР Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында: «Орта білімге кері әсер ететін факторлар – ескірген әдіснамалар мен білім беру мазмұнын іріктеу қағидаттары. Ақпараттың шамадан тыс болуы оқуға деген ынтаның төмендеуіне және оқушылар денсаулығының нашарлауына әкеледі» (bagdarlama, 2010) деп, анықтап берілген білім берудің керағар тұстарын ескере келе, олардан алшақтататын тәсілдерді жүйелеу мақсат етіледі.

Әрбір мұғалімнің өз ісіндегі тәжірибесі бірегей болғанымен, жаңартылған білім мазмұнын оқытуда олардың ортақ идеялары да бар, олар:

– шәкірттеріне деген ізгілікті тұлғалық қатынас, әрбір оқушыны жеке тұлға деп санау;

– оқушылармен қарым-қатынасты дұрыс құра білу, олардың тілегі мен ынта-ықыласын есепке ала отырып танымдық іс-әрекетке араластыру;

– оқушыларға қиынырақ мақсаттар қоя білу және оқушылардың сол мақсаттарға жете алу сенімін нығайту;

– ұжымдық, топтық, жұптық жұмыс түрлеріне сүйену;

– оқушыларға мүмкін болған кезде, тапсырмаларды еркін таңдау құқығын бере білу;

– бағдарламалық материалды 4 түрлі танымдық іс-әрекетке бағыттай үйрету;

– ұжымдық және даралық өзін-өзі талдай білуге қатыстыру;

– оқушылардың дүниетанымдық көкжиегін кеңейтуге негізделген ақпараттарды мол беру;

– оқушылар білімін бағамдауда критериалды бағалау өлшемдерін негізге алу, т.б.

Мұғалімдер тәжірибесінде оқытудың негізгі формасы – сабаққа ерекше көңіл бөлінеді. Жаңартылған мазмұндағы бағдарламаны меңгертуде сабақтың кезеңдері де жаңарып және мектептегі балалардың дербестігін, шығармашылық белсенділігін дамытуға бағыттылығына негізделген жаңа үдерістермен толықтырылған. Сабақтың 40 минуттық уақытқа қысқартылуы да баланың ынтасына, денсаулығына, физиологиялық дамуына нұқсан келтірмеудің бірден бір көрінісі.

Оқушылардың белсенділігін арттыру мақсатын шешуде жаңа бағдарламаға құрылған оқулықтардың тапсырмалар түзуінде көп жаңалықтары бар. Әр мақсаттың жетістік критерийлері есепке алынады. Оқушылардың ынтасын оятатын, қызығушылығын арттыратын, белсенділікке жетелейтін тапсырмалардың түрлендіріле берілуі оқулықтардың өзіндік ерекшелігі ретінде айқындалады.

Жаңа бағдарламамен ұйымдастырылған сабақ нәтижесінде мұғалім жақсы жетістікке жетудің жаңа формаларын шеберлікпен пайдалана алуына қарай: оқушылардың өз пікірінде тұра алуы; пікірталастар мен талқылауларға қатысуы; өз жолдастарына және мұғаліміне сұрақ қоя білуі; жолдастарының жауаптарын түзету; жолдастарының жауаптары мен жазба жұмыстарын бағалай білу; артта қалған оқушыларды оқытуы; үлгерімі нашар оқушыларға түсініксіз жерлерді түсіндіруі; өз бетінше шамасы келетін тапсырмаларды таңдауы; танымдық міндетті (мәселені) шешудің бірнеше түрін табуы; өзін өзі тексеру үшін, өзіндік танымдық және тәжірибелік әрекеттерін талдау үшін ойластыруы; танымдық міндеттердің шешімін өзіне белгілі тәсілдерін жинақтап қолдануы жүзеге асырылады.

Білім берудегі инновациялық технологиялардың тәжірибеге енуі мен оны тиімді қолданудың өзіндік рөлі бар. Әлемдік озық үлгілер ғана жинақталып, тиімділігі танылған, нәтижелілігі мойындалған әдіс-тәсілдер қолданыстан шықпайды. Жаңашыл педагогтар мен шебер ұстаздар тәжірибесінде оқыту әдістері өзгеріп отырады. Ұзақ уақыт бойында оқыту үдерісінің елеулі бөлігі болып табылатын әдістердің алуан түрі жинақталған. Алайда олардың ара қатынасы, артықшылығы, нақты толысуы мектептің мақсаттық бағыттарына қарай өзгеріп отырады.

Эксперимент

Жаңартылған мазмұнда құрастырылған оқулықтарда балалардың танымдық және шығармашылық белсенділігін дамытудың міндеттері бірінші орынға қойылады. Баланың логикалық ойын дамытатын тапсырмаларды көптеп беру қарастырылған. Оқылым мақсатындағы мәтіндермен оқып танысқаннан кейін, сол ақпараттардың мәнін түсінуі, қабылдауы және ол туралы өзіндік ой қорытуы, ақпаратқа интерпретация жасай алуы тұрғысынан баланың ой генерациясы іске асады. Ол тапсырмалдарды немесе қойылған сұраққа жауап беруі ауызша

немесе жазбаша жүруі ықтимал. Бұл кезеңдегі іскерлік дағды қалыптастыру жұмыстары оның практикасына жол береді. Ал тыңдалым мақсатындағы мәтіндермен жұмыстың түрі де сан түрлі. Ақпаратты тыңдау арқылы негізгі мәселені анықтау, қосымша ақпарат не болып тұр және оған өз көзқарасы тұрғысынан анализ, синтез жасауы – оның оқу танымдық қабілетін арттырады.

Осындай жаңалық тұрғысында мектеп мұғалімдерінің бағдарламаға және жаңа тұрпатты оқулықтың мазмұнына көзқарас, пікірлері қандай деген мәселе туындады. 2017 жылдың қараша айында республикамыздың барлық облысына оқулық авторлары іс-сапарға шығып, оқулық мазмұнымен аймақ мұғалімдеріне таныстыру семинарлары жүргізілді. Еліміздің оңтүстік, батыс аймақтары бойынша жаңа оқулыққа деген қызығушылықтың басымдығы байқалды. Дегенмен мәселе туындататын сұрақтардың да көп болғаны жасырын емес. Мәселен, оқылым және тыңдалым мақсатындағы мәтіндерді бір сабақтың үдерісінде игерудің қиыншылығының басымдығы сөз болды. Алыс аудандарда тыңдалым іс-әрекетін жүргізуге техникалық құрылғылардың дайын еместігі алға тартылды. Дәл осы мәселемен оңтүстік, батыс аймақтардағы шалғай ауылдардың 50 пайыздайы қиындыққа ұрынары анық болды. Тыңдалым материалдары электронды сипатта жазылып, диск түрінде оқулыққа қосымша берілген болатын. Кейбір тәжірибелі ұстаздар өз ісіне үлкен жауапкершілікпен қарап, өзінің жеке компьютерлерін көтеріп жүріп бұл кедергілерді жеңудің жолын қарастырғаны да белгілі болды.

Ауызша баяндау әдістері мектепте бұрыннан-ақ басты орын алып келді. Мұғалім сөзі, оқулықтар – оқыту үдерісінің бұрыннан келе жатқан құралдары. Мектеп мұғалімдері дәстүрлі оқытудың осындай қасаң тәсілдерін қолдану үрдісінің орнын жаңа тәсілдермен ауыстыруға көше бастады. Соңғы он жылда олар проблемалық сипатқа ие болып келеді. Осы проблемалық әдіс жаңартылған білім мазмұны оқулықтарының мазмұндық құрамы болып келеді. Оқу материалы көкейкесті ғылыми және әлеуметтік мәселелер төңірегінде топтастырылып, оларды шешудің әртүрлі теориялық әдістері ұсынылады. Оқушылардың жас ерекшеліктеріне қарай проблемалық міндеттер мен сұрақтар беріліп отырады. Мәтінге кіріспес бұрын ойтүрткі сұрақтарының берілуі проблема қоя оқыту ретінде, оқу материалын түсіндірудегі жүйелі үдерісте басты орынға ие.

Оқыту тәсілдерінің бірі – өздік жұмыс, оқушылардың өздігінен білім алуына, жұмысты жоспарлаудың маңызды дағдыларын қалыптастыруға, оны ұйымдастыру мен өзін өзі бақылауға, ақпаратты талдау мен сараптауға, эссенің түрлерін қолдануға, жазуға, жалпы қорытынды жасауға, жұмысқа тиісті түзетулер енгізуге дайындығы үшін маңызы өте зор. П.И. Пидкасистыйдың пікірінше (Pidkasistyi, 1980: 68), ең қолайлы және практикада тексерген сабақтың тиімділігін, сабақ үстінде оқушылардың белсенділігін арттырудың бірдебір жолы оқу жұмысында өзіндік жұмысты тиісті ұйымдастыру болып табылады. Өздігінен жұмыс істеу әрекеті үрдісінде ғана оқушы білімді меңгеруде қол жетімді жетістікке жетеді. Т.И. Шамованың айтуы бойынша, «Оқушылардың өзіндік жұмысы дегеніміз – олардың барынша белсенділік, шығармашылық, дербес ойлау мен ынталылық таныта отырып атқаратын қызметтері» (Shamova, 2007: 169). Өзіндік жұмыс оқушыны оқу субъектісі етіп қана қоймай, оның қазіргі ақпараттар заманындағы өте маңызды әртүрлі бағыттан келіп түскен ақпаратты жинастыру мен талдау дағдыларын қалыптастырады. Профессор Р.Г. Лемберг оқушылардың өзіндік жұмыстарын ұйымдастыру белгілі шарттарға байланысты болатынын көрсеткен.Олар:

а) оқушылардың істейтін жұмысының мақсатын айқын түсінуі;

ә) жұмыстың жемісті аяқталуына, оның алдағы нәтижесіне сенімділігі (Lemberg, 1962: 9). Осы аталған шарттардың орындалуы негізінде оқушы іс-әрекеттерінің нәтижесі айқындалып отырған. Мектеп мұғалімдері балалардың танымдық қабілетін арттыратын іс-әрекеттің қандай түрі болмасын, төселетінін, орындауға құзыретті болатынын тәжірибеде дәлелдей түскендігін байқаған.

Өз қызметтерінде жаңартылған білім мазмұны оқулықтарын қолдануға қызығушылықтың артқаны туралы пікірлер білдіріп, оңтүстік және батыс аймақтарында жүргізілген сауалнамалар бойынша аймақ мұғалімдерінің 90 пайызы қолдау танытты.

Нәтиже мен талқы

Жаңа оқулықта бағдарлама бойынша ірі бөлімдік тақырыпты және сол мазмұнды қамтитын бірнеше тақырыпшалардың қамтылуы оқушылардың оқу танымдық және дүниетанымдық, шығармашылық белсенділіктерін арттыру міндетіне басымдық береді.

Осы міндеттердің орындалуындағы кейбір іс-әрекеттерді дидактикалық ойындар негізінде жүзеге асыру қарастырылады. Эмоционалдық өріске бағытталған олар оқушылардың танымдық ынта-ықыласына, қиялына дем беріп, оқу процесінде аз қамтылатын жеке тұлғалық компоненттердің қызметін арттырады. Рөлдік ойындар мен драматизация ынта-ықыласты оятатын мықты педагогикалық тәсіл болғандықтан, іске асыруда оқушылардың қызығушылығын оятып, олардың шығармашылық белсенділігін арттырады. Тыңдалым мақсатында мультимедиялық үрдіс қолданылады. Оқу үрдісінде ақпараттарды экранда бейнелеудің түрлі формалары мультимедия идеясын туғызады. Мультимедиялық технология – әртүрлі типтегі мәліметтерді пайдалану, ұсыну әрекеттерін ақпараттық және бағдарламалық жабдықтарды пайдалану арқылы жүзеге асатын құралдар, әдістер мен тәсілдер жиынтығы. Білім берудегі мультимедия – таным процесінің жоғарлауына септілігін тигізетін, білім беру мазмұнын интерактивті формада ұсынатын, дидактикалық-ақпараттық құрал. Презентациялар – оқушыларға жаңа материалды (иллюстрациялар, суреттер, бейне жазбалар, дидактикалық материалдар) көрнекті түрде көрсету құралы болса, екінші жағынан, мұғалімдерге материалды дайындауды және қолдану үдерісін де жеңілдетеді. Алдын ала жүргізілген тәжірибелерде көрсетілгендей, ақпараттық-коммуникативтік құралдарды сабақта пайдалану, оқушылардың оқуға деген ынтасын арттырып, сабақтың қызықты өтуін қамтамасыз етеді. Ең бастысы-мұғалімдерді жаңа компьютерлік технологияларды пайдалануға дағдыландырады. Мультимедияның білім беру үрдісіндегі маңызы:

– оқушы өз бетімен ізденеді; (интернет материалдарын жинақтау)

– шығармашылық белесенділігін арттырады;

– ұжымдық іс-әрекетке баулиды;

– еркін ойлауға мүмкіндік береді.

Оқулықтағы оқылым, тыңдалым материалдарын меңгеруде қолданылатын техникалық құрылғылар мұғалімнің дайындығына және оқушылардың есте сақтауы тұрғысынан маңызы зор. Еліміздің шет аймақтарындағы орта мектептерде жаппай құрылғылар орнату, жалпы мектепте техникалық база құру мәселесі Білім және Ғылым министрлігі тарапынан қолға алынып жатқан өзекті мәселе. Ал жаңартылған мазмұнды оқулықты қолдану мәселесі әр мектептің қай баспадан жарық көрген оқулықты таңдауы өз құзырындағы мәселе болып қалады.

Қорытынды

Осылайша, жаңартылған білім мазмұнын меңгертудің мақсат-міндеттерін шешудегі іс-әрекеттердің кешенді тұрғыда құрылғаны оқушыларды танымдық тұрғыдан белсендірудің практикалық шешімі мен нәтижесін көруге мүмкіндік береді. Жаңа мазмұн – оқушыны құндылықтардан алшақтатпайтын, тұлға болып қалыптасуына, болашақта өз мамандығын таңдауына бағыт алатын және білім қорын жан-жақтан қалыптастыратын бірден бір оқыту құралы.

Әдебиеттер

Талызина Н.Ф. Педагогическая психология. – Москва, 1998. – 280 с.
ҚР Тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2011.
ҚР Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2010.
Пидкасистый П.И. Самостоятельная познавательная деятельность школьников в обучении / Педагогика. – 1980. – 240 с.
Шамова Т.И. Управление образовательными системами. – М., 2007. – 384 с.
Лемберг Р.Г. О самостоятельной работе учащихся // Сов. педагогика. – 1962. – №2. – С. 15-27.

References

QR Tilderdi damytu men qoldanudyn -2011-2020 jyldarga arnalgan memlekettik bagdarlamasy [State Program of Development and Applications of Languages of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020], Astana, 2011. (In Kazakh)

QR Bilim berudi damytudyn -2011-2020 jyldarga arnalgan memlekettik bagdarlamasy [State Program of Education Development for 2011-2020], Astana,2010. (In Kazakh)

Lemberg R.G. O samostoyatelnoi rabote ushashihsya [About students independent work] Sov.pedagogika. 1962. №2. P. 15-27. (In Russian)

PidkasistyiP.I. Samostoyatelnaya poznavatelnaya deyatelnost shkolnikov v obushenii [Independent educational activities of schoolchildren in training] Pedagogika, 1980. P. 240. (In Russian)

Talyzina N.F. Pedogodishesaya psihologya. [Pedagogical psychology.] Moskva, 1998. 280 s. (In Russian)

Shamova T.I. Upravlenie obrazovatelnymi sistemami. [Management of educational systems.] M., 2007. 384 s. (In Russian)

IRSTI 81'243

Esembekov T.U.[1], Alimbayeva A.T.[2], Ongarbayeva M.S.[3],

[1] DSc, Professor, [2]doctoral student, [3]doctoral student
of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: Esembekov53@mail.ru, alimbay.adil@mail.com, trmeru16@mail.ru

THE IMPORTANCE OF TEXT ANALYSIS IN DEFINING A PHILOLOGICAL COMPETENCE

In this article, special attention is paid to the philological preparation of language and literature teachers, because literature is the basis of cognition and formation of personality. In this regard, one of the primary tasks of philological education is the development of literary text analysis skills. Here the question is about the need to master knowledge of theory, the history of word art, and the basis of literary hermeneutics. The article also presents a number of problems in modern philological education. It is undeniable that there is a gap in the methodology of humanitarian knowledge and the methodology for studying literature. A large amount of material that should be learned by school children, students, does not always allow us to fully comprehend and experience every literary work. Having received only a general idea, the reader does not experience the aesthetic impact of the art of the word. The issue of interpreting a literary work that promotes the development of the cultural level of the addressee is also raised. As a solution to these problems, the authors offer a conscious and in-depth study of Kazakh literature of the 20-30s of the 20th century, a direct acquaintance with the «Alashordian literature». Poetry and prose of this period is the best way to form a personal attitude to what has been read.

Key words: literary analysis of the text, interpretation, Alashordian literature, philological competence, hermeneutics.

Есембеков Т.О.[1], Алимбаева А.Т.[2], Онгарбаева М.С.[3],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]профессоры, ф. ғ. д. [2]2 курс PhD докторанты, [3]2 курс PhD докторанты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Esembekov53@mail.ru, alimbay.adil@mail.com, trmeru16@mail.ru

Филологиялық құзіреттілікті анықтаудағы мәтін талдаудың маңыздылығы

Аталған мақалада тіл мен әдебиет оқытушыларының филологиялық даярлығына ерекше көңіл бөлінеді, себебі дәл әдебиеттің өзі танып білудің және тұлғаны қалыптастырудың негізі болып табылады. Бұл тұрғыдан филологиялық білім берудің аса маңызды міндеттерінің бірі мәтіннің әдеби талдаудың дағдыларын дамыту болып саналады. Мұнда сөз өнерінің теориясы, тарихы, әдеби герменевтика бойынша білімдерді игеру қажеттілігі жөнінде мәселе туындайды. Мақалада сонымен қатар заманауи филологиялық білім беруде бар бірқатар мәселелер жайында айтылады. Гуманитарлық білім әдіснамасында және әдебиетті зерттеу әдістемесінде біршама алшақтық бар екені даусыз факт. Оқушылар, студенттер игеруге тиісті материалдың үлкен көлемі әрбір әдеби шығарманы әрдайым толыққанды зерделеуге және ұғынуға мүмкіндік бермейді. Тек жалпы түсінік ала отырып, оқырман сөз өнерінің эстетикалық әсер етуін сезіне алмайды. Сондай-ақ жолданушының мәдени деңгейін дамытуға себептесетін, әдеби шығарманы түсіндірудің мәселесі қозғалады. Аталған мәселелердің шешімі ретінде авторлар 20-шы ғасырдың 20-30-ші жылдардың қазақ әдебиетін саналы және тереңдетілген зерттеуді, «алашорда әдебиетімен» тікелей танысуды ұсынып отыр. Бұл кезеңнің поэзиясы және прозасы оқылған әдебиетке тұлғалық қарым-қатынасты айта аларлықтай жақсы қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: мәтінді әдеби талдау, интерпретация, алашорда әдебиеті, жалпы филологиялық құзіреттілік, герменевтика.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Есембеков Т.У.[1], Алимбаева А.Т.[2], Онгарбаева М.С.[3],
[1]д. ф. н. профессор, [2]PhD докторант 2 курса, [3]PhD докторант 2 курса
Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: Esembekov53@mail.ru, alimbay.adil@mail.com, trmeru16@mail.ru

Значимость анализа текста в выявлении филологической компетентности

В данной статье особое внимание уделяется филологической подготовке преподавателей-словесников, ведь именно литература является основой познания и становления личности. В этом плане одной из первостепенных задач филологического образования является развитие навыков литературного анализа текста. Здесь встает вопрос о необходимости овладения знаний по теории, истории искусства слова, основе литературной герменевтики. В статье также озвучен ряд проблем, имеющихся в современном филологическом образовании. Неоспорим тот факт, что в методологии гуманитарного знания и методике изучения литературы имеется некий разрыв. Большой объем материала, который должен быть освоен школьниками, студентами, не всегда позволяет полноценно осмыслить и прочувствовать каждое литературное произведение. Получив лишь общее представление, читатель не испытывает эстетического воздействия искусства слова. Также поднимается вопрос интерпретации литературного произведения, который способствует развитию культурного уровня адресата. В качестве решения данных проблем авторы предлагают осознанное и углубленное изучение казахской литературы 20-30 годов XX века, непосредственное знакомство с «алашординской литературой». Поэзия и проза этого периода как нельзя лучше способствует формированию личностного отношения к прочитанному.

Ключевые слова: литературный анализ текста, интерпретация, алашординская литература, общефилологическая компетентность, герменевтика.

Introduction

The thoroughness of the philological training of language and literature teachers is dictated by modern requirements for university and school teaching of literature as a discipline, which largely determines the moral and professional level of students. It should be noted that literature in Kazakhstan was the highest form of language, and always performed a special mission. It was and remains an important source of knowledge and transformation of society and personality. A purposeful and proper attention to the text makes it possible to substantially enhance the fundamental preparation of the student-philologist. Artistic text is considered as an integral, imaginative, functional, communicative, completed aesthetic object. At the same time, the literary creation is presented as a unique form of appeal to the world, society, personality, in other words the author's position, point of view, creative concept have different forms of expression, reflection, embodiment, realization. Thus, the formation of students' knowledge, abilities and skills of interpreting the literary text on the basis of an analysis of its content and form is one of the most urgent tasks of philological education. In addition, such studies will synthesize knowledge of literary criticism, linguistics, text theory, and stylistics. Such an approach will allow to overcome the subjectivity of conclusions and observations and determines the content of the interpretation of the text. Otherwise, there is a danger of so-called «problematic reasoning» with copious citation and indication of individual «techniques», mainly explaining and commenting on the text. Literary composition is characterized by polysemy, a hierarchy of meanings, the presence of subtext, overtext, context, intertext, proto-text. It seems that in this context important is P. Riker's remark that «interpretation is the work of thinking, which consists of deciphering the meaning behind an obvious meaning, in revealing the levels of meaning, concluded in a literal sense» (Ricker P., 1985: 12). So, the success of the interpretation is connected with the objective-subjective and subjective-expressive signs of the text. Interpretation requires an activity of perception from both the receptor and the interpreter. Therefore, the knowledge of the foundations of philological hermeneutics, in our opinion, is timely, in demand, and relevant.

At the current stage, the processes of humanization and humanitarization are becoming priority in education, enhancing its variability, improving philological education. The introduction to reading national and world classics, the formation of a culture of artistic perception, aesthetic taste, imaginative thinking, empathy, speech culture and intercultural communication should become the main indicators of the philological competence of the university graduate.

One of the key tasks of modern education and upbringing is the preparation of a qualified reader

capable of deep personal perception, understanding and interpretation of literary creation, moreover possessing aesthetic taste, reading culture.

In the 21st century, the content of the national literary education has changed: it contains more mythology and folklore, ancient Kazakh literature, national literature from abroad, a new layer of works that have not been previously a part of the curriculum. At the same time, in the reader's circulation there are samples of emigration literature and the Kazakh diaspora from different countries of the latest literature. Reading and interpretation of these works requires mastering a certain range of knowledge in theory, the history of word art, literary hermeneutics.

Updating the content of literary education also determines the development of modern forms and methods of teaching. Considerable attention should be given to ways to organize professional reading of artistic texts, techniques stirring students' interest in independent development, the development of associative and imaginative thinking, imagination, speech abilities and skills.

In modern Kazakhstan philological education there are a number of unsolved problems. It is necessary to state a certain gap between the modern methodology of humanitarian knowledge and methodological approaches to the study of literature in secondary schools and higher educational institutions. The concentric structure of literary education does not always take into account the theoretical foundations of the subject. In the upper grades, there is an unjustified overload of educational material. It should also be taken into account that in the quantitative approach to the selection of content, the goal of which is the desire to reach the «volume of knowledge» by any means, the process of reading, perception, analysis, evaluation of an artistic composition requiring an adequate amount of time and skills is often overlooked.

This state of affairs often does not contribute to a careful reading and comprehension of the majority of literary texts, as a result of which readers do not experience the aesthetic impact of the word art, they often receive only general information about literature. In some editions, the teaching material is presented in a complicated and dry way, sometimes the theorizing is carried out without the necessary adaptation to the age characteristics of the students.

It is certain that in-depth study of the Kazakh literature of the 20-30s of the XX century in the school can contribute to an optimal solution of some of the above-mentioned problems. Poetry and prose of this period are emotionally, intellectually, emphatically, philosophically saturated and designed to active participation of the addressee. It seems that the literature of the beginning of the last century fosters the formation of a personal attitude to the read material, the improvement of the historical, social, artistic and aesthetic views of students.

Research

Until the end of the twentieth century, this «layer» of national culture was closed to the reader. In the 90 years, the readers were struck by a flood of new names, facts, evidence, works previously unknown. Therefore, at the present stage, the main task of teaching literature is not only to give information about Alashordian poetry, but also to teach to read, correctly understand, objectively evaluate the works of M. Zhumabaev, Zh. Aimauytov, M. Dulatov, A. Baytursynov, S. Kudaiberdiev and others . The implementation of these tasks is possible in the process of learning through the interpretation of the artistic text. The development of the cultural level of the addressee is in many respects favored by such a literary component as the interpretation activity aimed at independently comprehending the meaning and essence of the work. In this regard, it is desirable in the academic competition, in graduate works on literature to task such topics as: «The poem of M. Zhumabaeva «East» (perception, interpretation, evaluation).

Currently, the problem of interpreting a literary work evokes the close interest of philologists, methodologists, and interpretations contradictory in the definition of the term «interpretation», to some extent creates difficulties in the development of this issue.

It is known that the communicative side is also important in artistic creation, because the works, first of all, are directed precisely towards the perceiving subject and are oriented towards the perception of a certain addressee. At the same time, fiction is defined as a special means of contact, conversation, communication between people, peoples, and generations. Therefore literary hermeneutics considers verbal creativity not only in its relation to the author, to reality, traditions, but also to the perceiving consciousness. Between authors and the text, the author and the recipient, the text and the critic there are often complex, sometimes contradictory relations, which sociologists, psychologists, philosophers, and philologists try to explain in their own way. At the intersection of these sciences, problems of perception, understanding,

analysis, evaluation, interpretation of an artistic text are considered.

The Latin word interpretatuo (mediation) initially meant interpretation, an explanation of the meaning of something, an explanation of a certain text. In philology, the term «interpretation» was formed as perception, understanding, analysis, construal, comprehension of the meaning, essence, idea, concept, style, poetics, structure of a literary work.

Interpretation has become one of the basic concepts of hermeneutics, the universal theory of text comprehension and, in a broad sense, another personality. In antiquity, the purpose of reasoning about the subject was to establish and reveal the true nature of the object. The task of the «interpreter» was to understand and discern the norms that the author used to find out the truth he was inspired by. It is noticeable that even then the interpretation activity was directed not at the formal, but at the spiritual understanding of the literary creation.

With the development of science, the meaning and content of the term «interpretation» changes. German scientist F. Schleiermacher tried to develop the concept of hermeneutics. In the interpretation of the act, the scientist delineates two main points: (a) understanding of the characteristics of speech as a fact of the language, (b) understanding the originality of speech as a fact of thought, which enabled him to identify the grammatical and psychological types of interpretations. According to the philosopher, any speech cannot be understood until its spiritual meaning is understood, that is, the activity of the interpreter is both cognitive, with the orientation at an objectivity, and subjectively directed (Schleiermacher G.D.,1993: 233). F. Schleiermacher aims to understand the speech better than its initiator, which was later interpreted in different ways. At the same time, the object of his understanding is primarily from the interpreter, the critic, the addressee, the receptor. Some representatives of these directions of the author include as a component in the text system, but do not accentuate reality in a separate position over the text. In contrast to Schleiermacher, G. Gadamer justified the thesis about the need to bring together and merge the historical situation of the text author and the historical conditionality of the position of the interpreter. The central concept of hermeneutics is understanding, considered by the German thinker as a process of «merging horizons» (Gadamer G.G., 1983:73). In the concept of G. Gadamer an important role is played by the provision on the preunderstanding of the text, which found its further development in the writings of M. Heidegger, G. Shpet and others. Thus, in the work «Being and Time» M. Heidegger puts forward the idea that the interpretation is rooted in «foreknowledge.» Thus, in order to interpret the text, the reader must have a «preunderstanding», must «get used to the text,» and «empathize it» and only on this basis interpret. G. Shpet singles out in the process of understanding the two principles: «the intuitive comprehension of man,» and his «holistic grasp.» Only after this there is an analytical interpretation.

Apparently, understanding is not only reduced to a logical-rational sphere, to the activity of the intellect, to literal understanding, to pragmatic analysis. A certain but not the least role is played here by the intuition of the interpreter, which in turn raises questions of adequacy, objectivity, truthfulness of understanding. According to Gadamer, the truth of understanding is based not so much on knowledge of scientific objective laws as on the physiological intuition of a person who has the right to his own subjective interpretation.

Part of the scientists insists on the impossibility of an objective understanding of the artistic composition as such. A. Potebnya in his «Theoretical Poetics» argues that it is impossible to understand the thoughts of the other. And what we call understanding, is the emergence of thought about the other's speech. Humboldt spoke of the multiplicity of possible interpretations of the poetic text, opposed by Esenin, V.E. Khalizev, A. Gornfeld others. Their point of view is to affirm the existence of the only true interpretation of the work of art. Maybe there is one Shakespearian understanding of Hamlet, and all other understandings either have the right to exist or are they always false?

G. Gadamer in his book «The relevance of the beautiful» said that there is no correct interpretation of the text as such, for the content of the text is multitudinous in the nature of the art of the word and therefore the interpretational discrepancy has its justification. A big dispute in scientific circles is about the purpose of interpretation: the task of the interpreter is «perception and comprehension» or «the product of meaning and interpretation,» although various connections between these processes are obvious.

E. Husserl, in his phenomenological reduction, urged him to be guided in thinking not by random considerations of the psychological order, but by «the thing itself», since the meaning-forming activity occurs mainly during reading and is an act of consciousness. The author allegedly objected to the meaning of the text, and they, in turn, are

distributed by recipients. Thus, the meaning-forming activity occurs during the reading, which is an act of consciousness.

An important role in this is assigned to the subjective associations of the recipient itself, arising from the perception of the text, here there may be random considerations of a subjective nature. In this connection E. Husserl introduced the concept of «horizon», which determines the integrity of the author's interpretation, that is, the establishment of the author's horizon of meanings, which excludes accidental associations of the recipient. To distinguish the experience of the addressee from an easy occupation.

In this connection, Gadamer interpreted the interpretation as the introduction of meaning into a work «from the outside» in order to explain his understanding (Humboldt V., 1984: 129). For R. Barthes interpretation is also the introduction by the recipient of his situation in the act of reading, when he obeys the requirements of the symbolic code of the work.

Results and discussion

Scientists are still concerned with the issue of overcoming cultural remoteness, distance between the recipient and unfamiliar text, that is, the inclusion of the meaning of this work in modern understanding. Some researchers (P. Riker, Hirsch) note that any interpretation seeks to overcome the distance between the past cultural epoch to which the text belongs and the interpreter himself who can make sense of himself by making it his own. Paul Ricker correlates the interpretation with such a notion as a symbol, he calls any structure of meaning a symbol. One sense, direct, primary, literal means, in his opinion, another meaning, indirect, secondary, allegorical. The researcher speaks of an obvious sense, having levels of meaning, concluded in a literal meaning (Heidegger M.,1993: 25).

L. Vintgenstein put forward an interesting theory, based on the delineation of the positions of the observer and the interpreter. The state of the observer he defines as a spontaneous state that arises as a result of direct interaction of the recipient and the text in a single space. And the position of the interpreter is associated with the process of reflection. It is known that in his time John Locke considered reflection as an observation. Proceeding from this theory G.I. Bogin considers the interpretation as a reinterpretation from an understanding into a more explicit form, treating it as expressed reflexion (Bogin G.I., 1993: 129).

It is no accident that M.M. Bakhtin defines the nature of humanitarian cognition as the interaction between the studied text and the context that is created in the process of its perception, framing it (Bakhtin M.M., 1997: 285). The scientific understanding of the literary text is understood as a special activity and as a spiritual appropriation of the meaning of what has been read. At the same time, he speaks about the correlation of the contents of the read material to his own situation, that is, theinaccessibility of historical, cultural and other distances. In M. Bakhtin's opinion, the «dialogic movement of understanding» is the basis for the interpretation of a work of art. Thus, the process is not «reproduction» of a certain meaning, but of his creative creation. Interpretation is connected with the internal structural moment of understanding, which draws the reader to the author's emotional-value horizon, but does not exhaust the semantic potential of the text. It is known that Y. Mukarzhovsky associated perception, cognition and understanding of the text with the concepts of «deliberate» and «unintentional». «Intentionality» is presented as a tendency to the semantic unification of a work. And «unintentionality» includes everything that prevents one from perceiving the semantic unity of the literary text.

Such a generalization and teaching of theoretical-communicative and historical-cultural knowledge is necessary for students-philologists in the process of interpreting artistic texts. Teaching the basics of interpretation should be carried out on the basis of a personalized approach in unity with the enrichment of the spiritual world of the individual. The system of tasks should be aimed at the creative and consistent development of an artistic creation with a combination of an objective-objective, subjective-intuitive and rational-logical way of understanding the meanings and essence of a literary text. Only on the basis of works in literary criticism, literary hermeneutics, theory and linguistics of text, art history, sociology, it is necessary to interpret the content and semantic layers of the notion «the phenomenon of Alashordian literature» that determines the specific features of Kazakh scientific thought at the beginning of the 20th century. It should not be forgotten that the «dialogic movement of understanding» is a grateful basis for the interpretation of the artistic text. It seems that a purposeful and consistent teaching of the ideas of literary hermeneutics will help to significantly increase the level of general philosophical competence of future language teachers.

References

Bakhtin M.M. (1997) Yazik v hudozhestvennoy literature. [Language in fiction.] M. 440 p. (in Russian)

Bogin G.I.(1991) Filologicheskayagermenevtika. [Philological hermeneutics.] Tver. 440 p. (in Russian)

Gadamer G.G. (1988) Istina I metod. Osnovyfilosofskoygermenevtiki. [Truthandmethod. Fundamentals of philosophical hermeneutics.] M. 300 p. (in Russian)

Ricker P. (1985) Konflikttolkovanui.Essepogermenevtike. [Conflict of Interpretations. Essays on hermeneutics.] M.: 244 p. (in Russian)

Schleiermacher G.D. (1993) Germenevtika. [Hermeneutics.] M. 325 p. (in Russian)

Heidegger M. (1993) Rabotyirazmushleniyaraznukh let. [Works and reflections of different years.] M. 255 p. (in Russian)

HumboldtV. (1984) Izbrannyeproizvedeniyapoyazikoznaniyu. [Selected Works on Linguistics.] M.: 240 p. (in Russian)

МРНТИ 81’243

Кадашева К.[1], Айкенова Р.А.[2], Сейдахметова Р.Г.[3], Омарова С.К.[4],

[1,2]д. п. н. профессор, [3]д. ф. н. профессор, [4]к. ф. н. доцент
Университета «Туран-Астана», Казахстан, г. Астана,
e-mail: Karlygash@mail.ru, ryskeldy.aykenova@mail.ru,
seidakhmetova@tau-edu.kz, omarovask@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ РАБОТЫ С ГАЗЕТНО-ЖУРНАЛЬНЫМ МАТЕРИАЛОМ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ УМЕНИЙ И НАВЫКОВ ОБУЧАЮЩИХСЯ

В статье рассматривается эффективное использование газетно-журнального материала в процессе обучения казахскому языку. Предложенные авторами технологии обучения на основе СМИ способствует ускоренному формированию коммуникативных умений и навыков разговорной речи. Авторы подчеркивают, что задания с газетно-журнальными материалами, представленные в разработанном их учебнике, значительно обогащают словарный запас обучающихся, способствуют эффективному овладению языком.

Ключевые слова: газетно-журнальный материал, периодические издания, интерпретация и моделирование текста, поисково-мыслительная деятельность, критическое и аналитическое мышление.

Kadasheva K.[1], Aikenova R.A.[2], Seydakhmetova R.G.[3], Omarova S.K.[4],

[1,2] Doctor of Science Professor, [3]Doctor of Science Professor ,
[4] Candidate of Philological Sciences, A/Professor
of the University «Turan-Astana», Kazakhstan, Astana,
e-mail: Karlygash@mail.ru, ryskeldy.aykenova@mail.ru, seidakhmetova@tau-edu.kz, omarovask@mail.ru

Peculiarities of working with newspaper-journal material for forming skills and skills of students

The paper considers the effective use of newspaper and magazine material in the process of teaching the Kazakh language. The technology of teaching based on the media, offered by the authors, allows for the accelerated formation of communicative skills and conversational skills. The authors emphasize that assignments with newspaper and magazine materials, presented in the developed textbook, significantly enrich the vocabulary of learners, contribute to effective mastery of the language.

Key words: newspaper and magazine material, periodicals, interpretation and modeling of the text, formation of search and thought activity of students, critical and analytical thinking.

Қадашева Қ.[1], Айкенова Р.А.[2], Сейдахметова Р.Г.[3], Омарова С.Қ.[4]

«Тұран-Астана» университетінің
[1,2] профессоры, п. ғ. д., [3]профессоры, ф. ғ. д., [4]доценті, ф. ғ. к.,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: Karlygash@mail.ru, ryskeldy.aykenova@mail.ru,
seidakhmetova@tau-edu.kz, omarovask@mail.ru

Тіл үйренушілердің дағдысы мен білігін қалыптастырудағы газет-журнал материалдарының ерекшеліктері

Мақалада газет және журнал бетінде жарияланатын мақалалар, хабарламалар, сұхбаттар мен тілші шолуларын сабақ үрдісінде ұтымды қолдану және теледидар хабарлары мен газет-журнал материалдарын тіл үйрету сабағында қолданудың тиімді нәтижесі туралы жазылған. Авторлар

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

бұқаралық ақпарат құралдары арқылы оқу үрдісінде тіл үйренушілердің қызығушылығын арттыру, сөйлеу дағдысы мен білігін қалыптастыру мәселесін баяндайды. Сондай-ақ оқу үрдісіндегі базалық деңгей талаптарына сәйкес саяси-қоғамдық, тұрмыстық-мәдени аяда жылдам қарым-қатынасқа түсуге үйрететін тиімді әдіс-тәсілдер сипатталады.

Түйін сөздер: газет-журнал материалдары, жүйелі басылымдар, интерпретация және мәтінді үлгілеу, іздену-ойлау қызметі, сыни және аналитикалық ойлау.

Введение

Газеты и журналы, как наиболее популярные средства массовой информации, дают возможность погружения в повседневную современную жизнь казахстанцев, понять их культуру и мировоззрение, узнать о происходящих событиях и новостях.

Эти издания наиболее оперативно отражают те изменения, которые происходят в языке, так как новые слова и их значения фиксируются только в материалах СМИ. Статьи, разнообразные по своей тематике, жанрам и стилистическим особенностям, как, например, информационное сообщение, репортаж, интервью, очерки и т.д. являются материалами для обучения на основе чтения газет и журналов (Volodina, 2000: 12)

Все статьи, используемые в учебнике и подготовленные нами, представляют собой аутентичные, адаптированные и неадаптированные тексты, полностью сохранившие особенности авторского стиля газетно-журнальных форм.

Основываясь на многолетний опыт преподавания языка, мы предлагаем новые методы работы со средствами массовой информации, которые будут способствовать развитию лингвистических знаний и разговорных навыков для формирования коммуникативной компетенции. Была поставлена цель развития умений и навыков, необходимых для успешной коммуникации обучающихся в общественно-политической, культурно-бытовой и других сферах, что соответствует базовым требованиям обучения казахскому языку. Предложенные методы обучения позволяют ускоренному формированию коммуникативных навыков, что немаловажно для овладения разговорной речью. В данном случае средства массовой информации не только средства, обеспечивающие общественно-культурно-бытовой информацией, но и средства, влияющие на мировоззрение, на развитие мыслительных, коммуникативных способностей.

Следует отметить, что обучающиеся благодаря изучению газетно-журнального материала на казахском языке в соответствии с учебными темами, развивают и коммуникативные навыки.

Газеты и журналы – это основная часть духовной, культурной и общественно-политической жизни стран, поэтому они источники разнообразной информации, а статьи на самые разнообразные темы, публикуемые в периодической печати, способствуют получению не только информации, но и знакомят обучающихся с историей, жизнью и бытом, литературой и культурой народа. Газеты, периодическая печать – основные средства массовой иноформации, агитации и пропаганды, они выступают как зеркало мира, отражающие общественную жизнь. (Myrzakhanova, 2002: 114).

Их специфика в том, что они оперативно сообщают информацию, знакомят читателей с злобонодневными проблемами, вовлекают в обсуждение актуальных проблем, одним словом, они освещают общемировые проблемы, выражают мнение общества, тем самым способствуют формированию мировоззренической позиции обучаемых, его духовного облика, развивают его критичекое мышление, влияют на принятие самостоятельных решений.

Также к статьям, с которыми работают обучающиеся, подобраны разнообразые задания.

Эксперимент

В журналах («Денсаулық», «Жұлдыздар отбасы», «Экономика», «Тіл және қоғам») публикуются материалы, использование которых способствует развитию навыков говорения, обогащения словарного запаса обучающихся. Учитывая, что газеты и журналы являются источниками получения актуальной информации, надо уметь их применять как достоверный живой материал, тем самым изучая и и анализируя их, можно активно обогащать свой словарный запас и развивать навыки говорения.

Эффективное использование газетного материала в процессе обучения языку дает обучающимся: во-первых, информацию о событиях общественной жизни, культуре, политической и духовной жизни, во-вторых, чтение разнообразных по своей тематике статей с богатыми фак-

тами и деталями, обогащает словарный запас активной лексикой, фразеологизмами, образными выражениями. Знакомство с актуальными проблемами дня на основе газетного материала позволяет на занятиях организовывать дискуссии, круглые столы, обсуждение проблемных вопросов. В-третьих, в статьях, публикуемых в периодических изданиях, весьма часто используются и комментируются неологизмы, заимствованные слова, термины, терминологические и фразеологические сочетания. Такой метод обучения значительно обогащает словарный запас обучающихся.

Периодические издания самого разного направления (язык, искусство, экономика, здоровье и т.д.) являются прововестниками новостей и выступают в роли собеседника. В связи с этим мы, в соответсвии с Типовой учебной программой, утвержденной в 2016 году Министерством образования и науки Республики Казахстан, подготовили учебник, где газетные и журнальные обучающие материалы используются в процессе самостоятельной работы. Газетно-журнальные материалы, представленные в разработанном учебнике, являются дополнением к основным темам. Например, тема практического занятия «Отбасы. Неке. Баспана. Бала тәрбиесі». Соответственно, тема СРС «Отбасы». Тесная взаимосвязь тем практических занятий и СРС позволяет ранообразить виды работ с газетными материалами: официальное сообщение, диалог, интервью, рассказы, статьи и др.

Благодаря подбору соответствующих газетных и журнальных текстов, в которых находит отражение не только та или иная тема занятия, но содержится лексика, необходимая для обогащения словарного запаса обучающихся, а также развития их коммуникативных навыков.

Коммуникативность развивается в ходе работы с газетным материалом, а также в процессе применения «метода журналиста», таких как проведение собеседования, собирание материала, организация интервью, написание и публикация статей и т.д. (Momynova, 2003: 215).

Все эти материалы включены в подготавливаемый нами учебник. Кроме того в нашем учебнике указаны и описаны методы работ с газетным материалом, такие, как: работа с газетным текстом, умение выбирать из него разнообразные виды информации (фактическую, подтекстовую, концептуально-содержательную), отбор тематической лексики, включение отобранных слов в новые словосочетания, что также способствует значительному обогащению словаря обучающихся. Необходимо подчеркнуть, что в учебнике разработаны различные виды заданий с наименованиями стран и городов, часто встречающиеся в газетах и журналах.

В соответствии с указанной Типовой программой можно ответить на вопрос, для чего нужно отбирать и выбирать газетные тексты? Ответим следующим образом:

1. К стилистическим особенностям газетных материалов можно отнести их публицистическую и информативную направленность, а они оказывают содействие в развитии речи обучаемого.

2. Несмотря на требования сегодняшнего дня обучать языку на разных уровнях, учитывать уровневую языковую подготовку. Пока еще нет учебного пособия по обучению языку на основе газетного материала.

3. В нашем языке находят отражения все те изменения, которые происходят в политической, экономической и культурной жизни страны:

– в газетных материалах используют новые слова и термины;

– в настоящее время в языке газет используются архаические слова и выражения, употребляемые вместо заимствованных слов, а также различные лексические варианты языка. Это явление занимает активное место в периодических изданиях.

Газетные тексты, заголовки, которые изучает обучаемый в качестве читателя, привлекают внимание стилистическими особенностями и жанровым разнообразием: в них часто используются прецедентные имена, каламбуры, образные выражения. Внимание читателя привлекает обилие различных газетных жанров, таких, как информационное сообщение, репортаж, политические обозрения, интервью, заседание Парламента, интервью, отражающие расширенные заседания Правительства, Послание Президента, очерки и т д.

Тексты популярных изданиий и газет «Егемен Қазақстан», «Ана тілі», «Айқын», «Астана», которые отражают реальные события и новости Казахстана, служат основой для учебника.

Отбор таких материалов производится в следующем направлении: запоминание содержания газетной статьи, содержащей фактические данные и доскональную информацию; проведение работ, стимулирующих ассоциативное мышление и запоминание; отбор лексики в соответствии с учебной темой из газетного материала и составление с ними новых словосочетаний; подбор к ним синонимов, наблюдение за ис-

пользованием данного слова в составе образных средств, подбор тестов, в которых использованы выразительные средства языка.

Результаты и обсуждение

Лексические и грамматические задания, предназначенные для понимания текста, отбираются и конкретизируются в соответствии с темой. Объем их небольшой, они должны содержать 8-10 или 10-15 предложений. Примечательно, что при подборе текстов акцентируется внимание на возможности интерпретации и моделирования текста, что указывает на новые подходы к анализу текста. Первоначальные задания предназначены для знакомства с особенностями газетных и журнальных статей и направлены на анализ их структуры, заголовков текста, слоганов текста. В учебнике представлено значительное количество упражнений по разным темам, в них акцентируется внимание на чтение и понимание содержания текста. К таким заданиям относятся:

– упражнения, предназначенные для понимания структуры текста и выделение в нем структурных частей;

– упражнения, направленные на понимание основного смысла текста;

– упражнения, обеспечивающие понимание фрагментов текста, конктретной информации в нем;

– упражнения на полное понимание содержания текста и определение тех или иных газетных рубрик;

– задания на выявление слов-лингвокультуры;

– задания, обеспечивающие усвоению и закреплению слов;

– задания, обеспечивающие понимание значений слов активной лексики, использование их в различных ситуациях общественной жизни, использование их в процессе общения на различные темы;

– упражнения на перевод абзацев и отдельных предложений;

– упражнения на описание (работа с картиной), слов, использующихся в прямой и обратной речи;

– задания из газетного текста для устного диалога с применением слов автора, прямой и косвенной речи;

– задания на понимание отдельных фрагментов текста и его ключевых деталей в поисках основных словосочетаний и предложениий.

В учебнике в соответствии с типовой программой предлагаются различные модели заданий на тематику: общественно-политическую, культурную, бытовую и социальную.

Использование газетно-журнальных материалов способствует развитию мыслительной деятельности обучающихся, их критичекого мышления. Поэтому такие тексты должны быть в небольшом объеме, состоящие из 3-10 предложениий; содержать в себе какую-либо информацию: новости, официальные переговоры, о спорте, визиты, рассказы, поздравительные слова и выражения и т.д. Это связано с тем, что в таких текстах дается актуальная информация о жизни страны, о значительных событиях общественной жизни. А также дает информацию о том, когда это событие происходило и кто в нем участвовал.

Вместе с тем следует отметить, что газетные статьи, подобранные в соответсвии с заголовками, поэтому, несомненно, вызовут интерес у обучаемого, так как знакомят с новостями дня, недели, событиями, происходящими в стране.

Учебные материалы, представленные в соответствии с темами, окажут значительное влияние на обогащение словаря обучающегося, активизизацию его в процессе общения в личных ситуациях общественной жизни, а также являются источником для получения богатой информации.

Активная лексика газетной статьи не должна усваиваться раздельно, напротив, они подбираются с целью дополнения лексических минимумов, подобранных к основным темам учебника. Таким образом, обучающийся, изучая газетную лексику, развивает свой словарный запас и это ведет к формированию навыков свободного говорения.

Систематическое использование на занятиях публицистического материала прививает у обучающихся навыки чтения и понимания, к поиску ответов к проблемным вопросам, получению основных информаций, а самое главное, к умению подготовить сообщение по пройденным темам.

На основе вышеизложенного предлагаем тематику статей, стимулирующих обучающихся к эффективной работе:

– собранные информации об общественно-политических событиях, происходящих в Казахстане и мире;

– уяснение понятий, отражающих духовно-культурную жизнь народов Казахстана;

– составление языковой гипотезы;

– лексико-грамматический анализ словосочетаний и предложений;

– освоение и уяснение для себя значения заимствованных слов, а также слов с культурным компонентом значения (Kadasheva, 2005: 98).

В процессе работы над газетными материалами мы неоднократно убеждались в том, что тексты публицистического характера являются одним из эффективных способов обучения чтению на базовом уровне.

Если учесть, что газетно-журнальные материалы в основном предназначены для читателя, то можно отметить, что тексты статей развивают у обучающихся свободную манеру общения с окружающими. Таким образом, работа с газетным материалом является результативным методом в процессе обучения языку, где обучающийся имеет возможность знакомиться с неологизмами и лексическо-грамматической структурой слов и предложений. (Kadasheva K., Omarova S.K., 2016: 14)

Кроме этого, обучающийся на занятиях самостоятельно читая газетные публикации, получает различные информации об изучаемом языке, знакомится с культурой, бытом, с различными событиями в обществе. Усваивая различные виды текста статьи (просмотр, чтение, познание, поиск, резюмирование, закрепление), обучающийся имеет возможность преодолевать языковой барьер.

Исходя из этого, можно предложить виды упражнений, ориентированных на работу с газетным текстом, а именно:

– работа с новыми словами и словосочетаниями текста;

– объяснение значений незнакомых слов, встречающихся в тексте;

– выявление основной идеи текста репортажа, интервью, сообщения, корреспонденции;

– проведение разнообразной работы с абзацами;

– чтение текста и составление гипотезы о том, о чем идет речь в соответствии с заголовком;

– нахождение в тексте активной лексики, знакомой ему по пройденным темам;

– нахождение прямого и переносного употребления слов и словосочетаний;

– выявление значение сокращенных слов и аббревиатур;

– подбор нового заголовка к тексту, дающий возможность описать события, о которых идет речь в данном тексте;

– деление текста на смысловые фрагменты и чтение его вслух, делая необходимые паузы;

– изменение эмоциональной окраски и цель высказывания нескольких предложениий из текста, трансформация его в вопросительные, а затем восклицательные предложения;

– выбор нескольких ключевых предложений для передачи основного содержания текста.

Заключение

Таким образом, мы приходим к выводу, что применение газетно-журнальных материалов в процессе обучения языку положительно влияет на его эффективное овладение, способствует формированию коммуникативной компетенции. Метод обучения казахскому языку на основе газетно-журнальных материалов построен на принципе проблемного обучения, который предусматривает формирование поисково-мыслительной деятельности обучающихся, развивает критическое и аналитическое мышление обучаемых.

Литература

Володина М.Н. Аспекты изучения языка СМИ на филологическом факультете МГУ им. М.В. Ломоносова // Вестник МУ. Филологическая серия. – 2000. – № 6. – С.10-15.

Мырзаханова А.К. Методологические основы преподавания культурологии казахского языка для тюркоязычных студентов: дисс. канд. пед. наук. – 2002. – 180с.

Момынова Б. Газетная лексика. – Алматы: Арыс, 2003. – 320 с.

Кадашева К. Қазақ тілі методикасының тиімді әдістері. – Алматы, 2005. – 168 б.

Кадашева К., Омарова С.К. (2016) СМИ как метод формирования региональной компетентности студентов // III Международная научно-методическая конференция «Научно-инновационное развитие как фактор модернизации высшего образования». – Астана. – С. 12-16.

References

Kadasheva K. (2005) Methods of teaching the Kazakh language as closely related. Almaty. 168 p. (In Kazakh)

Kadasheva K., Omarova S.K. (2016) Mass media as a method in the formation of the regional competence of students. Scientific and innovative development – as a factor in the modernization of higher education «III International Scientific and Methodical Conference. Astana, P. 12–16. (In Russian)

Momynova B. (2003) Newspaper lexicon. Almaty, Publishing house «Arys». 320 p. (In Russian)

Myrzakhanova A.K. (2002) Methodological bases of teaching the culturology of the Kazakh language to Turkic-speaking students: diss. cand. ped. sciences. 180 p. (In Russian)

Volodina M.N. (2000) Aspects of studying Media in the philological faculty MSUniversity M.B.Lomonosov. Herald of the MU. Philological series, no.6. P. 10-15. (In Russian)

IRSTI 81'243

Nurshaikhova Zh.A.[1], Raimbekova A.A.[2], Zuyeva N.Yu.[3],

[1]DSc, Professor, [2]Candidate of Philological Sciences, A/Professor,
[3]Candidate of Philological Sciences, A/Professor
of Kazakh National University Al-Farabi, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: zhanara26n@mail.ru; raimbekova@yandex.kz; nataliazueva@rambler.ru

THE CORRECTING PROCESS OF PRONUNCIATION AT THE BEGINNERS' LEVEL IN RUSSIAN AS FOREIGN

This article discusses the problem of learning pronunciation and phonetics of Russian as foreign language. The purpose of the article is to review the characteristics of this type of competence, its importance to master the system of language. There have been characteristic features of acoustic and perceptual phonetics of foreigners as having a great influence on the process of mastering the speech activity in Russian. We generalize practical experience with the foreign audience at the initial stage of learning Russian as foreign language. Particular attention is drawn to the difficulties of perception and mastering the Russian phonetic system of representatives of the peoples of Southeast Asia. Also there are analyzed some characteristics of Russian phonemes as an example of the reduction vowels, consonants in stunning combinations of words with prepositions. And it is revealed the necessity of permanent system performance by foreigners of different exercises aimed at mastering the phonetics of the Russian language. These exercises should involve practicing the pronunciation, intonation, as well as work with varying emphasis. The authors note that these skills must be received by students at the basic level of education. Phonetics language, its rules must be studied and practiced by students constantly.

Key words: pronunciation,phonetics, phonological knowledge, competence phonetic, phoneme, acoustic phonetics, perceptive phonetics.

Нұршайықова Ж.А.[1], Раимбекова А.А.[2], Зуева Н.Ю.[3],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]профессоры, ф. ғ. д., [2]доценті, ф. ғ. к., [3]доценті, ф. ғ. к., Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: zhanara26n@mail.ru; raimbekova@yandex.kz; nataliazueva@rambler.ru

Орыс тілін шет тілі ретінде оқытудың бастапқы деңгейінде айтылымды түзету үдерісі

Мақалада шетелдіктерге орыс тілінің фонетикасын үйрету мәселелері қарастырылған. Аталмыш құзырет түрлерінің ерекшеліктерін, сонымен қатар оның тіл жүйесін меңгерудегі маңыздылығын қарастыру мақала мақсаты болып табылады. Орыс тіліндегі сөйлеу қызметін меңгеру үдерісіне үлкен әсер ететін шетелдіктердің акустикалық және перцептивтік фонетикасының өзіндік ерекшеліктері байқалады. Орыс тілін шет тілі ретінде оқытудың бастапқы деңгейінде шетелдік аудиториямен жұмыс істеудің тәжірибесі жиынтықталады. Оңтүстік-Шығыс Азия халықтары өкілдерінің орыс тілі фонетикасының жүйесін меңгеруі мен қабылдауындағы қиыншылықтарға ерекше көңіл бөлінеді. Орыс тіліндегі о дауысты дыбысының қысаңдануы, сонымен қоса дауыссыз дыбыстардың көмекші сөздермен тіркескенде қатаңдануы сынды өзіндік ерекшеліктерге талдау жасалынды. Шетелдіктердің орыс тілі фонетикасын меңгеруге бағытталған әртүрлі жүйедегі жаттығулар жасату қажеттілігі айқындалып дәлелденді. Аталмыш жаттығулар дыбыстарды айту, дауыс ырғағы, сонымен бірге өзгеретін екпін түрлерімен де жұмыс жасау сынды мәселелерді де қамту керек. Мақала авторлары тіл үйренушілерден жоғарыда айтылған дағдылар тіл оқытудың қарапайым деңгейінде талап етілуі керек деп есептейді. Тілдегі дыбыстар мен ережелерді тіл үйренушілерге ұдайы меңгертіп, жетілдіріп отыру қажет.

Түйін сөздер: айтылу, фонетика, фонологиялық мағлұмат, фонетикалық құзырет, фонема, акустикалық фонетика, перцептивтік фонетика.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Нуршаихова Ж.А.[1], Раимбекова А.А.[2], Зуева Н.Ю.[3],
[1]д. ф. н. профессор, [2]к. ф. н. доцент, [3]к. ф. н. доцент
Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: zhanara26n@mail.ru; raimbekova@yandex.kz; nataliazueva@rambler.ru

Процесс корректировки произношения на начальном этапе в РКИ

В данной статье рассмотрены проблемы отработки произношения у иностранных слушателей на начальном этапе обучения русскому как иностранному, а также обучения фонетике русского языка. Цель статьи заключается в рассмотрении особенностей данного вида компетенции, её важности для овладения системой языка. Отмечаются характерные особенности акустической и перцептивной фонетики иностранцев как имеющие большое влияние на процесс овладения речевой деятельностью на русском языке. Обобщается практический опыт работы с иностранной аудиторией на начальном этапе обучения русскому как иностранному. Особое внимание обращается на трудности восприятия и овладения русской фонетической системой представителями народов Юго-Восточной Азии. Проанализированы некоторые характерные особенности русских фонем на примере редукции гласной о, оглушения согласных в сочетаниях слов с предлогами. Выявлена и обоснована необходимость постоянного выполнения иностранцами системы различных упражнений, направленных на овладение произношением русского языка. Данные упражнения должны охватывать отработку произношения, интонирования, а также работу с изменяющимся ударением. Авторы отмечают, что данные умения и навыки должны быть получены учащимися на базовом уровне обучения. Фонетика языка, правила произношения должны изучаться и отрабатываться учащимися постоянно.

Ключевые слова: произношение, фонетика, фонологические знания, фонетическая компетенция, фонема, акустическая фонетика, перцептивная фонетика.

Training of foreign students to practical phonetics and intonation of the Russian language is one of the most complicated and long-lasting aspects of teaching Russian as a foreign language. Aspect has several objectives: 1) pragmatic, or communicative, aimed at improving auditory and pronunciation skills. This is the most common goal for all students, regardless of their future profession; 2) methodological, or professional. This is specific for students of Philology goal, aimed at the assimilation of systemic effects of the Russian sound system and the possible interference of deviations from the norms of pronunciation, mastery of control and self-monitor pronunciation and ways and methods of correction articulation and intonation; 3) finally, linguistic research, which requires to teach students to observe, evaluate, and explain the facts of sound structure of the language, to be able to compare phenomena in different languages, to find the causes of speech errors and consciously to correct them (Avanesov R.I., 1984: 140).

There are diverse problems of practical training of students-foreigners to Russian phonetics and intonation in different types of speech activity. So, in terms of audition, the student must learn to accurately perceive the overall phonetic shape of Russian words in the speech stream and rhythmical-intonation design of speech, combining in the minds of plan of expression, plan of content, to learn to understand the importance of sounding the statements emerging from the interaction of lexicon, syntax, intonation and context. In the process of mastering phonetically correct oral language — speaking the student should learn in full the Russian articulation base in the field of syllables, words, phrase, phrases, primarily in the full style of pronunciation, to acquire all the diverse types of switches articulation from one articulation to the other within a word, phrase, syntagma.

Learning to read (and read aloud) involves: 1) formation of ability to voice the text in accordance with the phonetic laws governing the sound appearance of the written words; 2) development and automation skills allocation and continuous reading syntagm, determining the place of the syntagmatic accent, correct rhythmical-intonational design syntagm and phrases with regard to their communicative type, functional-stylistic and emotional – expressive characteristics; 3) mastering all phonostilistics means for fluent and expressive reading of texts of different functional styles and genres. Finally, the phonetic task of the workshop is to educate student-sorthographically correct writing, the writing overall phonetic shape of words according to the spelling principles of the Russian language, the assimilation of compliance letter and sound forms of Russian non-root morphemes and of morphonological alternations in the root.

Teaching Russian as a foreign language involves the formation of a number of competences: orthographic, phonetic, and communicative. Phonetic competence, namely knowledge of the theoretical and practical aspects of phonetics in studying language is the basic part of speaking, listening, understanding verbal and written language. This explains the systematic study of foreign language, which begins with an introductory as the phonetic course and is accompanied by work on the phonetics during almost the whole course of language teaching.

Students, who are already engaged in systemic study of Russian language and have specific knowledge in grammar, are suggesting support or corrective courses of phonetics that will help to correct and further avoid some phonetic mistakes in pronunciation.

Phonetics examines not only language function, but also the material side of the object: the work of the articulator apparatus and the acoustic characteristics of sound phenomena and their perception by native speakers.

Phonetics is a branch of linguistics that studies the sounds in connected speech, their compatibility and their positional changes. The range of problems of general phonetics is quite wide. Phonetics studies:

1) general conditions of sound production, the capabilities of the articulator apparatus;

2) acoustic properties of sound units;

3) functional aspect of speech sounds (the study of phoneme);

4) patterns of combinations of sounds and their influence on each other in the speech;

5) nature of the syllable and the laws of syllabication;

6) stress and vowel harmony as a means of organization of the phonetic structure of words;

7) intonation as a means of organizing utterance units;

8) relationship of language sound with the writing (with graphics and spelling).

For successful communication and self-confidence student must have phonetic literacy, which is determined by the correct pronunciation of sounds, understanding of the rhythm of Russian speech, proper intonation design statements.

The highest value, in our opinion, is the systematic study of phonetics for listening, as it can give an answer to the question: «Why I don't understand, although I actually know enough words in that language?» Having received the answer to this question, the student gets the answer to the question «How do you need to start to understand sounding speech?» is listening real articulation and real pace a large amount of authentic texts, and then speak, comparing your pronunciation with sounding material.Thus, we can say that the phonetic competence serves as a tool to achieve communication.

At the present Russian language study involves representatives of the language systems radically different from the Russian language (Japanese, Chinese, and Koreans). Precisely linguistic skills in the field of phonetics serve as a basis for further study of Russian language. Question of specialized study of phonetics and phonetic rising of the students` level knowledge raises a new question: what is the ratio of the communicative principles and linguistic literacy in the field of Russian language and national peculiarities and phonetic system of the native language of foreign students during studying phonetics?

Starting to learn a foreign language, the learner faces a number of challenges that greatly complicate the process of mastering a foreign language. This is primarily due to the transition to a phonetic system of another language, especially when detected, caused by the influence of the phonetic system of the native language.

So when learning another language to eliminate the influence of the phonetic system of the native language is necessary a conscious comparison of articulations and speech sounds of both systems as modern researches have demonstrated.

Linguistic phonetic literacy in the field covers four areas: audio pronunciation and change the positions of sounds; design of inflections and cases of their application; the emphasis in the words and moves it to the appropriate application of the word; syntagmatic division of the phrases into separate members.

Here great importance is the understanding of phonemes – sounds that are in a strong position: for vowels is the position under stress, for a consonant is the position before vowel or sonorous sound. One of the problems of perception of foreign speech is that during speaking, in our case, in Russian, student does not separate sounds from each other, saying them together (and sometimes the sounds overlap each other, or generally fall out, e.g., *сшапкой* [ø:áпкъц̣]). In the speech sounds are modified under the influence of the neighboring phonemes. Let's compare: *сделать* [z` d`lyt']; *втетради* [ftetrad`]; *изжурнала* [iz:zhurnal^].

Between russian phonemes *о, е, я – о*is considered the most volatile of the phoneme. In unstressed position phoneme *о* is reduced, but when the letter «о» is in the unstressed position, and follows a hard consonant, it is pronounced as a short dim reduced sound, hardly recognizable as, for example, *г[ъ]*

лова. Based on the experience with foreigners, we can say that the qualitative and quantitative changes of the sound associated with the phonemes о, е, я generate the greatest number of difficulties in the speech and in the perception of Russian sounding speech.

The most interesting, in your opinion, is the acoustic and perceptual phonetics. Acoustic Phonetics studies speech sounds as physical phenomena, describes such their characteristics as height (which depends on the frequency of oscillation), strength (the amplitude), volume, timbre and duration of the sound, as well as perceptual – studying the features of the analysis and perception of speech, hearing organ sounds. This is due to the fact that teaching in a multinational audience, where at one time there are representatives of diametrically opposed on the language system, the teacher is forced to split phonetic course, to maximize take into account the characteristics of this audience. There is no doubt that the level of perception of sounds, such as the Chinese or Vietnamese is different from the English-speaking peoples. There are different perceptions of intonation, tone is also different.

Comparative phonetics has a number of difficulties, since it is usually in the audience sitting multinational audience, in textbooks as this moment may not be taken into account fully. The solution of this issue remains a teacher, which should be taken into account in the selection of tasks typological features of students' native language and typical mistakes in pronunciation and intonation. For example, in Chinese and English-speaking audience it works syllabic principle of the material on the pronunciation of sounds, articulation of clear allocation of oppositions in hardness / softness *л* and development of not only increasing, but also the mandatory reduction in tone interrogative intonation structures.

On the issue of studying phonetics it occupies an important place lexicon of language, which has its own system based on the objective meaning of words. The words are inextricably linked with the concepts that are always expressed in words. So close to each other in the sound structure of a word, with very different meanings, belong to different series of words («doctor-speaker,» «vector-lecturer»). Conversely, quite different in sound composition words having the same value, constitute one and the same group of words – the synonyms.

The most important objective for the human is the meaning of the words. Therefore, the words of similar meaning, but differ sharply on sound composition, cause a similar reaction. On the contrary, the words similar in sound composition, but sharply different meanings, usually cause different reactions. This happens not only when an arbitrary, but also when an involuntary reaction on the same floor.

All this indicates that certain language words form a system which can be the basis for a sound structure of words and their objective value. The second system is stronger than the first, since synonyms continue to cause reflex after differentiation of similar sounding words. This is the main language and the real system. It determines the role due to the clarity of differentiation of similar sounding words. They are easily differentiated from each other, precisely because of their objective meaning is different. At the same time, similar sound complex not related to differences in the objective value, do not provide differentiation.

Thematic meaning of the words is in the basis of education systems of words that are related to each other, despite the differences in their grammatical form (different endings, suffixes, prefixes). The words «*бег*», «*убежать*», *«избегать», «беглый», «беглец»*, with a common part – the root («бег» or «беж») associated with a particular substantive value, form the single group.

One of the important tasks of phonetician is diagnosis of phonological and phonetic errors, their analysis and to find possible solutions.

Working with the phonetics of Russian language for foreigners associated with the production of phonemic hearing, ie, distinguishing sounds by ear. This is important because many Russian sounds are the same for foreigners. For example, if a student says *«деДушка»* instead of *«деВушка»* and not hear yourself, then it means that he does not distinguish sounds by ear [Д] and [В], they sound the same to him.Thus, the question arises about the system, which should be correct phonetic errors at the basic level of Russian language teaching.This requires a conscious reproduction of sounds, relying on tangible points of articulation.

At the national-oriented approach, contrasting bilabial and labiodental consonant is adjusted throughout the course of study, where the attention is drawn to the meaning-value of the opposition, for example, *был – выл; бил-был*, etc.

Great difficulties are in the rhythmic system of Russian words. Stress is one of the most important and unique phonetic characteristics of Russian speech. For the formation of the ability to properly transfer the rhythmic structure of a word, phrase, syntagm requires knowledge of the theoretical basis. Basics of ownership rhythm lay at the elementary level, but the work must go on, and on the base. This phonological knowledge enable correct

determination of the place of the stressed syllable, pronouncing it with greater intensity, duration and more precise quality characteristics when compared with unstressed syllables.

In conclusion, it should be noted the importance of learning the phonetics associated with the training standards of sounds pronunciation in words, sounds, combinations in different parts of the word, with the rules of stress in words. As a result of this principle, the practical orientation in the study of phonetics students formed pronouncing skills. Basic concepts for learning phonetic spelling: vowels – stressed and unstressed, voiced and unvoiced consonants, hard and soft, sibilant consonants, deafened and voicing consonants, must be learned by pupils at the primary level of education. Phonetics language, its rules as a necessary part of mastering communication, must be studied and practiced by students all the time, starting with the first practical lessons of foreign language.

References

Avanesov R.I. (1984) Russkoeliteraturnoeproiznoshenie. [Russian literary pronunciation] 6-e izd., pererab. i dop. M.: Prosveschenie, 1984. 383 s. S. 140. (In Russian)

Bogomazov G.M. (2001) Determinantnyie osnovy prepodavaniya fonetiki sovremennogo russkogo literaturnogo yazyika v vuze. [Determinant bases of teaching the phonetics of the modern Russian literary language in high school] Fonetika v sistemeyazyika. Vyip. 2. M.: Vlados, 2001. 352 s. (In Russian)

Bryizgunova E.A. (1983) Zvuki i intonatsiya russkoy rechi: [Sounds and intonation of the Russian language] Dlya inostrantsev, izuchayusch. rus. yaz. E.A. Bryizgunova. 3-e izd. M.: Russkiyyazyik, 1983. 279 s. (In Russian)

Kasatkin L.L. (2006) Sovremennyiyrusskiyyazyik: [Modern Russian] Fonetika. M.: Akademiya, 2006. 351 s. (In Russian)

Trubetskoy N.S. (2000) Osnovy fonologii [Basics of phonology] Pod red. S.D. Katsnelsona; Vstup. st. L.A. Kasatkina. Izd. 2-e. M.: Aspekt-Press, 2000. 352 s. (In Russian)

ҒТАМР 81: 372:881

Оразбаева Ф.Ш.[1], Бекеева Н.Ж.[2],

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
[1]профессоры, п. ғ. д., [2]докторанты,
Қазақстан, Алматы, қ., e-mail: F_orazbaeva@mail.ru, nuraisha@kimep.kz

ҚАЗАҚ ТІЛІН КӘСІБИ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ ОҚЫТУ ЖӘНЕ ЛИНГВОЕЛТАНЫМ БАҒЫТЫ

Мемлекеттік тілді оқыту әдістемесінде тілді үйретудегі лингвоелтаным бағыты арнайы зерттеу объектісіне айналып, түрлі қырынан зерттеле бастады. Болашақ маманның кәсіби қарым-қатынас дағдысын дамытуда осы ұстанымның тәжірибелік мысалдары мақалаға негіз болды. Тілді үйретуде кәсіби тілдік қарым-қатынас дағдысын дамытудың ғылыми-әдіснамалық және әдістемелік негізін жан-жақты зерделеу, мемлекеттік тілді оқытудың инфрақұрылымын дамыту уақыт сұранымы болып табылады. Зерттеуде тілді лингвоелтаным бағытында оқыту арқылы қазақ халқының ғасырлар бойғы жиналған тілдік бай сөздік қорын оның мәдениетімен тығыз байланыста, болашақ ұрпаққа мұра ретінде сіңіре, қалыптастыра, қолданымдылық қатысым қасиетіне бейімдей оқыту ұсынылады. Тілдік білімінің сатылай көтерілуіне, жүйелі түрде деңгейлеп жоғарылауына толық мүмкіндік беретін бірден-бір әдіс екендігі нақты тәжірибелік мысалдармен дәлелденеді. Тілді танымдық құрал ретінде оқытудың қай параметрлерін алсақ та, ол, сайып келгенде, тіл арқылы адамзаттың өзін-өзі тануы және сыртқы қоршаған дүниенің қыр-сырын ұғып-түсінуі, игеруі. Ұлттың рухани болмысы мен елдің мәдени құндылықтарының мазмұны сөз өнері арқылы бейнеленіп, ұрпақтан-ұрпаққа жетеді. Бұл ұстаным негізінде тіл үйренуші айтпақ ойды нақты және терең жеткізе алады. Бұл бағытта ұсынылған сабақ материалына тек қазақ халқының мәдени мұрасы деп таным мақсатында ғана қарамай, өз болашағы үшін кәсіби, саяси-әлеуметтік мәні бар құрал ретінде таниды;

Қоғамда өзін рухани бай, жан-жақты жетілген тұлға ретінде қалыптастырудың маңыздылығын сезіне отырып үйренеді.

Түйін сөздер: тіл үйрету, лингвоелтаным бағыты, мәдени және ұлттық құндылықтар, кәсіби дағды, кәсіби маман.

Orazbaeva F.Sh.[1], Bekeyeva N.Zh.[2],

[1]DSc, Professor, [2]doctoral student
of Abai Kazakh National Pedagogical University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: F_orazbaeva@mail.ru, nuraisha@kimep.kz

Teaching the Kazakh language as a means of professional communication and linguistics

In the methods of teaching of the state language linguistics direction in learning language became a special object of study and has been studied in various aspects. Practical examples of this position in the development of professional communication skills of the future specialist served as the basis for the article. Today it is a popular time to develop and study linguistics direction and methodological basis thoroughly, to teach professional language skills and develop the infrastructure of teaching the state language. The article proposes to teach the language with the help of linguistics direction to contact closely with the rich culture of Kazakh people to familiarize with the heritage and form it as a legacy of ancestors for the future generation. The life examples given in the article prove that this method provides a full opportunity for a systematic increase in the level of language learning, since through language humanity learns not only itself, but also the world around it. The essence of the spiritual existence of the nation and cultural values of the people is transmitted from generation to generation directly through the art

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

of speech. Through this position, the student can more clearly and deeply convey their thoughts. In the materials of classes the cultural heritage of the Kazakh people should be considered not only for cognitive purposes, but also as a means of professional, socio-political significance for its future development as a fully developed, spiritually rich person.

Key words: language learning, linguistic approach, cultural and national values, professional skills, professional specialist.

Оразбаева Ф.Ш.[1], Бекеева Н.Ж.[2],

[1] д. п. н. профессор, [2]докторант
Казахского национального педагогического университета им. Абая,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: F_orazbaeva@mail.ru, nuraisha@kimep.kz

Обучение казахскому языку как средству профессионального общения и лингвострановедческое направление

В последнее время лингвострановедческий подход в обучении государственному языку стал активно выступать в качестве специального объекта исследования. Основой для статьи послужил опыт многолетних наблюдений применения данного подхода в процессе развития профессиональных навыков общения будущего специалиста. Всестороннее изучение научно-методологических и методических основ развития профессионально-языковых навыков общения в ходе обучения языку, развитие инфраструктуры усвоения государственного языка являются на сегодняшний день самыми востребованными задачами современного ученого-лингвиста. В данном исследовании предлагаются способы изучения языка с применением лингвострановедческого направления, при котором изучение и усвоение богатого, веками собранного лексического словарного запаса казахского языка происходит в непосредственной тесной связи с его культурой, тем самым создавая связь между языковым и культурным наследием предков и взращиванием и развитием будущего поколения. Примеры, базирующиеся на опыте автора, которые приведены в данной статье, доказывают, что этот метод предоставляет широкую возможность для системного повышения уровня обучения языку, так как посредством языка человечество познает не только себя, но и окружающий его мир. Сущность духовного бытия нации и культурных ценностей народа передается из поколения в поколение непосредственно через искусство слова. Благодаря применению лингвострановедческого подхода в обучении языку учащийся может более четко и глубже передать свои мысли. В процессе преподавания национального языка изучение культурного наследия казахского народа должно выступать не только в познавательных целях, но и в качестве средства с большой профессиональной и социально-политической значимостью для будущего становления специалиста, как всесторонне развитой и духовно-богатой личности.

Ключевые слова: обучение языка, лингвострановедческий подход, культурные и национальные ценности, профессиональные навыки, профессиональный специалист.

Кіріспе

Тілді меңгерту үдерісін диалектикалық-динамикалық құбылыс ретінде қарастыру, оны қоршаған әлеммен сабақтастықта зерделеу, тілді үйретуді ұлттық құндылықтармен сабақтастыру, мәдениетаралық, елтанымдық қарым-қатынас құралы тұрғысынан үйрету әлемдік тәжірбиелерді сараптап, ғылыми ой-тұжырымдарды зерделеуді керек етеді. Олай болса, тілді жаңаша оқытудың арқауларын дәйектеуде сол тамырлас ғылымдардағы тұжырымдар да ескеріледі. Осы орайда тілді әр халықтың интелектуалдық әлеуетінің, санасы мен ой-толғамының көрсеткіші, дүниетаным мен елтаным, өлкетанымның құралы ретінде оқыту маңызды. Бұл мәселе өзге ұлт өкілдеріне мемлекеттік тілді үйретудің кәсіби қарым-қатынас дағдысын дамыту барысында коммуникативтік-лингвоелтанымдық бағытта оқыту үдерісінде ұтымды жүзеге асады.

Жалпы тілді үйретуде кәсіби тілдік қарым-қатынас дағдысын дамытудың ғылыми-әдіснамалық және әдістемелік негізін жан жақты зерделеу, мемлекеттік тілді оқытудың инфрақұрылымын дамыту уақыт сұранымы болып табылады.

Ж. Манкеева пайымдауында: «Біздің ойымызша, қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде қордаланып, шешілмей жатқан түйткілдерінің бір себебі – социумның, мейлі ол мемлекетік жүйе қызметіндегі ресми тұлға бола ма, басқа ма, біразы қоғамдағы, иә адам санасының қалыптасуындағы тілдің мәнін дұрыс түсінбеуінде. Яғни тілді тек қарым-қатынас құралы деп, онда да қарым-қатынасты терең таным аспектісінде емес, тар,

тіпті тұрмыстық, қарапайым түсіністік құралы ретінде ғана түсінеді» дей келе, одан шығу жолдарын нақты этномәдени деректер арқылы ұғындыруды ұсынады: «Олар – ұлттық болмыс-бітімін, дүниеге көзқарасын, рухани-мәдени құндылықтарын, әлеуметтік мәнін ұлттық таным қорында жинақталған таңбалар. Себебі, қазақ ұлты да басқа ұлттар секілді ғасырлар бойы жинақталған ой-тәжірибесін, даналығын, дүниетанымдық көзқарастарын, салт-дәстүрін т.б. тілінде көрсете білген. Олар халық өмірінің, тұрмысының, мәдениетінің ортақ сипаты ретінде тұтас құрылымдық жүйе құрайды (Mankeeva, 2014: 613).

Қазақстанның озық елдер қатарына қосылу жоспары бүгінгідей жан жақты өсіп-өркендеу кезеңін басынан кешіп отыр. Өркениетті елдер қатарына ену мәселесінде елдің мемлекеттік тіліне де жаңа міндеттер жүктелуде. Себебі, қоғам мен бірге тіл де дамиды. Өркениеттер тоғысында білім беру саласы мәдениеттің ажырамас және дамытушы бөлігі ретінде қызмет атқарады. Қазақстанның білім беру саласы еліміздің ғылыми дүниетанымы мен интеллектуалды күш-қуатын қалыптастыруда бар күшін салуда. Осы орайда әлемдік мәдениеттің озық үлгілерін ескере отырып, өз ұлттық мәдениеттіміздің салтанат құру мәселесін басты назарда ұстауымыз қажет. Адамзаттың этностық тілі мен сыртқы дүниетанымдық орта туралы ұғымның ара қатысы қашанда біртұтас құбылыс есебінде әр түрлі ғылым салаларында әр қырынан қарастырылып келеді. Тіл сол халықтың дүниетанымын ғана емес, бүкіл болмысын айқындап тұратын құрал екенін ескерсек, қазіргідей интеграциялық даму кезеңінде мемлекеттік тілді қарым-қатынас құралы ретінде кәсіби тұрғыдан оқытуда лингвоелтаным бағыты өзекті болып отырғаны көпшілікке аян.

Мемлекеттік тілдің қолданылу аясын кеңейту, тілді қарапайым деңгейден базалық, жоғары және жетік және кәсіби деңгейлерге сай меңгерту коммуникативтік лингвистиканың басқа ғылым салаларымен тоғыса отырып, тілдік бірліктердің дүниетанымдық, елтанымдық, мәдениеттанымдық мазмұнын жан-жақты зерделеумен байланысты. Елтаным мен ұлт мәдениетінің тілдік бейнесін қазіргі ілімнің талаптарына орай жаңаша зерттеу – бүгінгі күн тәртібіндегі көкейтесті мәселе екенін білікті ғалымдар атап өтуде: «Қазақ ұлттық мәдениетінің ерекше болмысын сипаттайтын осы белгі қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесіне сәйкес жаңа деңгейде жаңғыруы тиіс. Осы тұрғыдан сөз мәдениетін коммуникативтік-прагматикалық, когнитивтік және лингвомәдениеттік, этикалық, лингвоэкологиялық тұрғыдан қарастырудың концептуалдық негіздерін айқындау, сөздің коммуникативтік сапаларын анықтау – сөзбен өрілген қазақ мәдениетін жаңғырту ісіндегі өзекті мәселе» (Uali, 2007: 103). Тілдік коммуникация адамдардың тіл арқылы түсінісуін қамтамасыз етумен қатар адами, мәдени қасиеттерді қалыптастыруға ықпал етеді. Тілдесімнің нәтижесінде адамдар бір-бірінің ішкі жан-дүниесін ұғады, қоршаған ортаны, әлемді, табиғатты, ел мен жерді танып-біледі, оларды зерделеп-түсінеді. Тілді адам мен адамның, бір ұлт пен екінші ұлттың түсінісу, ұғынысу, пікірлесу құралы ретінде меңгерту оның қолданылу аясын кеңейтеді, қоғамдық-әлеуметтік рөлін күшейтеді.

Бұл ғылыми жағынан тілді үйретудің коммуникативтік, коммуникативтік-танымдық, когнитивтік, сөз мәдениеті, функционалдық сауаттылықты қалыптастыру теорияларына сүйене келіп, негізінен, лингводидактика саласының жаңа бағытта дамуына игі ықпал етеді.

Ғылымда осы саланың қалыптасуы мен дамуына көп еңбек еткен ғалымдар Е.М. Верещагин, В.Г.Костомаров лингводидактика ілімінің маңызын түсіндіре отырып, әрбір әдістеме, әрбір әдіс нақты түрде өз атрибутымен анықталуы тиіс екенін айтады. Ғалымдар *лингвоелтанымдық әдістеме* туралы пікірлерін тұжырымдай келіп, оның, ең алдымен, терминдік атауының қай әдістемеге қатыстылығын анықтап алу қажеттігін ескертеді. «Поэтому лингвострановедческий аспект и лингвострановедческий метод преподавания далее называются в их совокупности лингвострановедческой методикой преподавания иностранных языков. В том же значении употребляется и синомичный термин лингвострановедческое преподавание» (Vereshagyn, Kostomarov 1976:63). Тілді оқытудың бұл саласының екі мақсатты көздейтіндігін айтады: «что лингвострановедческой методике преподавания русского языка приследуется две цели: научить языку как форме выражения, как средству коммуникации и одновременно ознокомить обучающегося с культурой нашей страны – в том ее виде, как она опосредована языком. Содержанием лингвострановедения культура страны изучаемого языка, ставшая предметом методики преподавания этого языка» Келесі анықтамада да бұл мәселенің мақсаты жөнінде: «Главная цель лингвострановедения – обеспечение коммуникативной компитенции в актах межкультурной

коммуникации, прежде всего через адекватное восприятие речи собеседника и понимание оригинальных текстов» (Vereshagyn, Kostomarov, 1976: 63). Осы пікір арқылы авторлар түпкі мақсатты анықтап береді.

Мемлекеттік тілді оқыту әдістемесінде тілді үйретудегі лингвоелтаным бағыты арнайы зерттеу обьектісіне айналып, түрлі қырынан зерттеле бастады. Тілді лингвоелтаным бағытында оқыту дегеніміз – қазақ халқының ғасырлар бойғы жиналған тілдік бай сөздік қорын оның мәдениетімен тығыз байланыста, болашақ ұрпаққа мұра ретінде сіңіре, қалыптастыра, қолданымдылық қатысым қасиетіне бейімдей оқыту. Осы саланы арнайы зерттеген З.Н. Жұматаева қазақ тілін оқытудағы негізгі міндетті тілдің *қатысымдық құзіреті* екенін айта келе: «Бірақ бұл құзірет «технократтық ойлауды» қалыптастыруға алып кетуі мүмкін. Өйткені қатысымдық құзіретті қалыптастыру міндеті қойылған әдістемелерді қарасақ, оларда әрине, қарым-қатынас жасаудың түрлі әдістері берілгенін көре аламыз. Тіл үйретудің бұ әдісі тек көзделетін қысқа мерзімді мақсатқа жету құралы ретінде ғана оқытылатынын аңғару қиын емес. Осыдан келіп, прагматикалық көзқарас, антигуманизм, мәдениетсіздік, қоршаған әлемге, айналадағы адамдарға деген адамгершілікпен қарамау, жөнсіз қатаңдық пен қаталдықтың туындап жататынына терең ой жібермейді» (Жұматаева З.Н., 1993: 125), -деген пікір айтады. Шындығында да тілді оқытудағы түпкі мақсат нәтижесі *еркін сөйлесе, өз ойын толық жеткізе алса*, деген қарапайым өлшемге келіп саяды. Бірақ біздің негізгі зерттеу обьектімізге айналып отырған қазақ тілін кәсіби қарым қатынас құралы ретінде оқытуда бұл мәселенің шешімі бар екенін дәлелдеп отыр. *Тілді үйретудің лингвоелтанымдық бағыты басты ұстаным болса*, онда тіл үйренуші құзіретті тұлға деңгейінен рухани тілдік қоры бай Абай айтқан «толық адам» деңгейіне де көтерілу мүмкіндігі бар. Жоғарыда аталған автор (Jumatayeva, 2007: 123).

Өз еңбегінде тілді елтанымдық бағытта меңгеруге үш түрлі құзіреттілік арқылы жетуге болатынын айтады. Ол құзіреттіліктер:

– *Тілдік-лингвистикалық құзірет,*
– *Коммуникативтік құзірет,*
– *Мәдениеттаным құзіреті.*

Осы құзіреттіліктер ішінде мәдениеттаным құзіретін іштей *мәдениетаралық құзіретке* бөліне алынатындығын айтады. Автор ұсынысын толық қолдай отырып, ұлт пен ұлтты бірбірінен оның мәдениеті, салт-дәстүрі, тілі, ділі арқылы ғана ажыратылатынын айтуымыз қажет. Лингвоелтанымның ең басты категориясы – әлем бейнесі ұғымы екенін ескерсек, қазақ халқының тілдік санасындағы осы аталған ұғымдардың бәрі де сол ұлтты ұлт ретінде анық танытатын, айқындайтын негізгі белгілері. Ал сөзді таңба ретінде емес, әр сөз-таңбаны өзіндік ішкі мазмұн-мағынасы бар элемент ретінде қарастырсақ, ол мазмұнда ұлттық мәдениеттің бір компоненті жатады.

Белгілі ғалым Қ.Жарықбаев адамға тән сөйлеу әрекетінде екі сипаттың болу керектігіне назар аударады:біріншісі–сөйлеудің мазмұндылығы, екіншісі–сөйлеудің мәнерлілігі. Оны толықтай былайша айқындап береді: «Сөйлейтін сөзде мазмұн болмаса, ол өзінің сөздік мәнін жояды. *Сөздің мазмұндылығы дегеніміз* – біреуге жеткізілетін ойдың айқындығы. *Сөздің мәнерлілігі дегеніміз* – адамның сөйлеу кезіндегі эмоциялық қалпын білдіре алуы, яғни әрбір сөйлемді өзінің сазымен айта алуы» (Jarykbaev, 1993: 142).

Лингвоелтаным бағыты арқылы тіл үйретудегі қол жеткізер тағы бір маңызды мәселе – қазақ тілінің ұлттық-мәдени семантикасынан хабардар етуі. Бұл тіл үйренушіге -қолданыстағы ұлттық менталитетті білдіретін сөздің мәдени мағынасын түсіндіру. Семантикасын ашу болып табылады.

Эксперимент

Осы мәселелерді зерттеу мақсатында арнайы тәжірибе жасалды. Тәжірибеге КИМЭП Университетінде «Кәсіби қазақ тілі-1,2,3,4 » курстарын алушы студенттерге 2017 жылдың күзгі семестрінде 2 топ барлығы 43 студент қатысты. Семестрдегі сағат саны – 45. Студенттердің қазақ тілін білу деңгейі әлемдік стандарт бойынша А -2, В-1 В-2 Алғашқыда қарапайым түрдегі модель ұсынылды. Екінші кезеңде лингвоелтанушылық ұстаным негізіндегі модель ұсынылды. Екінші кезең басында фразеологиялық тіркестер іріктеліп ұсынылды. Ол танымдық және мазмұндық деңгейде дамып отырады. Сондай-ақ тілді үйретудегі лингвоелтаным бағыты деңгейлер жоғарылаған сайын тілдік қолданыстағы сөздер қорын түрлендіруді, байытылып,, күрделеніп отырды. Өз тәжірибемізде, болашақ кәсіби маманның қарым-қатынас дағдысын дамыту мәселесінде, мысалы, бұл градация, фразеологиялық ампфликация былайша көрініс тапты. Екі түрлі *қарапайым* және *лингвоелтанушылық* ұстаным бағытында:

Қарапайым түрдегі модель: Сөз → Сөз тіркесі → Сөйлем *маман ®– біріншіден,* тіл үйренуші айтпақ ойды нақты және терең жеткізе алады;

– екіншіден, тіл үйренуші қазақ мәдениетінің ғасырлар бойғы жинақталған тілдік қорының жүйелілікпен жинақталған құбылыс екендігіне көз жеткізе отырып, бойына сіңіреді;

– *үшіншіден,* тіл үйренуші бұл бағытта ұсынылған сабақ материалына тек қазақ халқының мәдени мұрасы деп таным мақсатында ғана қарамай, өз болашағы үшін кәсіби, саясиәлеуметтік мәні бар құрал ретінде таниды;

– *төртіншіден,* осындай дамып жатқан қоғамда өзін рухани бай, жан- жақты жетілген тұлға ретінде қалыптастырудың маңыздылығын сезіне отырып үйренеді;

Осы аталған мәселелердің іргетасы фондық біліммен тікелей байланысты екені белгілі.

Жоғарыда аталған ғалымдар Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров зерттеу еңбектерінде фондық білімді үш бағытта қарастырған:

1. жалпыхалықтық білім – бүткіл халық үшін ұғынықты мәселелер;

2. аймақтық мәліметтер – белгілі бір аймақ тұрғындары ғана терең білетін, түсінетін мәселелер;

3. этникалық және тілдік қауымдастық білімі.

Тілді лингвоелтаным бағытында оқытуда бұл мәселелердің бастапқы құраушы элементтері ол – лингвомәдени бірліктер. Лингвомәдени бірліктерге тілші-ғалымдар (Momynova, 2008:186) мына мәселелерді жатқызады:

1) концептілер, метафоралар, паремиологиялық қор мен фразеологизмдер;

2) ритуал, рәсімдерде, салт пен дәстүрде, наным-сенімдер мен аңыздарда кездесетін мифологияланған тілдік бірліктер;

3) символдар мен эталондардағы, стереотиптердегі тілдік бірліктер;

4) сөйлеу этикетінің коммуникативтік бірліктері жатады.

Бұл топтастыруларды біздің зерттеуімізде тіл үйренушілерге жеңілден күрделіге қарай немесе төменен жоғарыға қарай ұсыну нәтижелі екендігін айтқымыз келеді.

Кез келген ұлт өкілінің сөйлеу стилі немесе немесе тіл иесінің қолданысындағы сөзінде, әңгімесінде аксиологиялық мәні бар, бағалауыштық мәнді сөздер мен екпін түсіре қолданатын тілдік бірліктері көрініп отырады. Бұндай бірліктер айтылмақшы мәселеге, әңгімеге негіз болып, ой тұтастығын түзеді. Сол арқылы ұлт өкілінің немесе тілдік тұлғаның ішкі жан дүниесін, стилін ашуға көмектеседі. Ол қолданыстағы кез-келген сөз емес, мағыналық өріс құра, қажеттті мағына тудыра алатын бірліктер. Ол сол ұлттың мәдениеті, салт дәстүрі т.б. мәселелері арқылы ғана көрініс табады. Сондықтан деңгей бойынша ұсынылатын материалдардың осы мақсатқа жұмылдырылғаны жөн.

Е.И. Пассов психологиялық жағынан қарағанда сөздің екі ерекешелігін айтады: *сезімдік* және *мағыналық.* «Слово имеет две стороны: чувственную и смысловую. Чувственная /внешняя/ сторона довольна сложна. Поскольку слово есть раздражитель, то оно состоит из зрительного и слухового компонентов/его можно увидеть и услышать/; так как любое слово это и действие, то оно имеет еще артикуляционный и моторнографический компоненты/его можно произнести и написать. Когда говорят о смысловой/внутренней/ стороне, обычно имеют в виду значение слова и понятие» (Passov, 1989: 132). Тілдік бірлік ретінде сөздің сыртқы қалпы мен ішкі мазмұнынымен қатар, оның сезімді білдіруі де, атқаратын қызметі де маңызды екені сөзсіз. Оқыту процесінде осы мәселелерге ерекше назар аудару қажеттігіне ешкім шүбә келтірмейді.

Қатысымдық бірлік тұрғысынан алып қарағанда, сөздің алатын орнынан да, білдіретін сезімдік жағынан да тілдесім үшін қажеттісі – сөздің байланысу амалы мен қолданылу заңдылығы.

Өйткені өзіндік заңдылықпен қолданылмаған сөз сезімді де білдірмейді, тілдегі орнына сай қызметін де атқара алмайды». Аталған ұсыныстарды негізге ала отырып, бұл мәселеде ерекше ескерілетін нәрсе – лингвомәдени бірліктерді жаттанды түрде жұмсай салмай, ішкі мән-мағынасын терең түсіне отырып, тіл заңдылығына сүйене отырып қолдану. Сонда ғана тіл үйренушіге жоғарыда келтірілген мысалдардағы *сақадай сай болудың* қандай екендігін, *бақайшығына дейін шағу*дың не екенін түсіну мүмкін болады.

Болашақ маманның кәсіби қарым-қатынас дағыдысын дамыта тіл үйретуде лингвоелтану ұстанымын қолданудың өзіндік қиындықтары да бар екендігін айта кетуіміз қажет. Сондықтан бұл бағытты қолдануда оқытушыға мұқият дайындық пен ұқыптылық және тәжірибе қажет. Материалдарды ұсынудағы тым күрделілік пен сөздік қорды ұсыну мәселесіндегі жүйесіздіктен аулақ болып, ең қажетті және жиілігі жоғары

белсенді лексиканы жүйелі түрде ұсынуды ескерген жағдайда тіл үйрету мәселесінде жақсы нәтижеге жетуге болады. Бұл туралы зерттеуші-мамандар пікірі де бізді қолдайды: «Студенттің өздік және шығармашылық жұмыстарының аясында олардың сөздік қоры кеңейтіледі; қазақ тілінің қолданыс аясының кеңдігі мен тілдік-қатысымдық мүмкіндіктерін тануы үшін этикеттік орамдар, тілдің алуан түрлі көріктеуіш құралдары, тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер ұсынылып, олардың студенттің сөздік қорынан орын алуына ықпал ететін тапсырмалар орындатылады. Бұның барлығы оқу мотивациясын тудырып,қазақ тілін еркін қолдануына мүдделілік туғызады. Бір жағынан, осындай интеграциялық сипаттағы білім мазмұны жастар санасына өз ұлттық құндылықтарын құрметтеу сезімін оятып, ұлттық рухын шыңдаса, екінші жағынан, қазақ тілінің ішкі тілдік әлеуетін тану оны болашақ кәсіби қызметінде орынды және міндетті қолдануға ұмтылдырып, кәсіби мансап жолында оның қажеттігін мойындатады. Ең бастысы, өз халқының ғасырлар бойы қол жеткізген мұрасын қастерлей білетін шынайы интеллигент болуына мүдделілігін арттыратын интеллектуалдық әлеуетін қалыптастырады» (Orazbaeva, 2009: 260).

Қорытынды

Алаш арыстарының көрнекті өкілі, қайраткер, жазушы М. Жұмабаев: «Бір ұлттың тілінде сол ұлттың жері, тарихы, тұрмысы, мінезі айнадай көрініп тұрады. Қазақ тілінде қазақтың сайран даласы, біресе желсіз түндей тымық, біресе құйындай екпінді тарихы, сары далада үдере көшкен тұрмысы, асықпайтын саспайтын сабырлы мінезі – бәрі көрініп тұр. Қазақтың сар даласы кең. Тілі де бай». (Zhumabaev,1992:46). Демек, мемлекеттік тілді үйретудің күнделікті тұрмыс тілі деңгейінен, қарым-қатынас тілі деңгейінен, ұлттық бай мұра мен рухани құндылықтар сақталған философиялық деңгейіне дейін дамыта терең меңгерту Ұлы Дала Елінің тарихымен, дархан жерімен, шалқар көлімен, адамдардың сабырлы мінезімен біртұтас қарастырылатын мәселе.

Бұл бағытты ұстану студенттердің қазақ тілінде кәсіби қарым-қатынас дағдысын дамытуда лингвоелтаным бағытын ұстану тіл үйренушінің танымын кеңейтіп, сөз өнері арқылы ел мен жердің , жалпы қоршаған ортаның ерекшеліктерін қатар игеріп, айтар ойының нақты, дәлелді, болуын және мазмұндылығы мен мәнерлілігін де қамтамасыз ете алады.

Әдебиеттер

Манкеева Ж. А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 640 б.

Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің негіздері: филолог. Ғылым. Докт. ...автореф. – Алматы, 2007.

Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. Изд. 2-е, перераб. и дополн. – М.: Русский язык, 1976. – 248 с.

Жұматаева З.Н. Қазақ тілін түркітілді студенттерге лингвоелтаным бағытында оқыту әдістемесі. П.ғ.к, дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. – Алматы, 2007.

Жарықбаев Қ. Психология. – Алматы: Білім, 1993. – 242 б.

Момынова Б. Шәкәрім поэзиясының тілі(лексика-функционалды ракурс). – Алматы: Арыс, 2008. – 256 б.

Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. М., Руссский язык, 1989.

Оразбаева Ф.Ш. Тіл әлемі. Мақалалар мен зерттеулер. Алматы: Ан Арыс, 2009. – 367 б. – Б. 348.

Жұмабаев М. Педагогика // Жұлдыз. – 1992. – №4. – 46 б.

References

Mankeeva.J.A. Kazakh tyly byliminin maseleleri. [Problems of Kazakh linguistics.] Almaty. Abzal-Ai, 2014. 640 p. (in Kazakh)

Uali N. Kazakh soz madeniyetinin negyzderi: philiolog. Gylym.[Basics of the Kazakh language: philologist, science.] Dokt. avtoref. Almaty, 2007. (in Kazakh)

Vereshagyn E.M, Kostomarov V.G. Jazyk I kultura. Lingvostranovedenie v prepodanii russkogo yazika kak inostrannogo. [Language and Culture. Linguistic and cultural studies in teaching Russian as a foreign language.] Izd.2-e pererab. I dopoln. M: Russkiy jazyk, 1976. 248 p. (in Russian)

Jumatayeva Z.N. Kazakh tyly turkytildi studentterge ligvotanym bagytynda okytu adistemesi. [Methods of teaching Kazakh language for Turkish students in the field of linguo] P.g.k, darezhesyn alu ushin daiyndagan diss. Almaty, 2007. (in Kazakh)

Jarykbaev K. Psihologiya. Almaty: Bilim,1993. 242 b. (in Kazakh)

Momynova B. Shakarym poeziyasinin tili (leksika-funktsional'dy rakurs). Almaty: Arys, 2008. 256 b. (in Kazakh)

Passov E.I. Osnovy kommunikatiyvnoi metodiki obucheniya inojazychnomu obsheniu. [Basics of communicative methods of teaching foreign languages.] M, Rus. jaz, 1989. (in Russian)

Orazbaeva F.Sh. Til alemy. Makalalar men zertteuler. [Article and researches.] Almaty, An Arys, 2009, 367 b, B. 348. (in Kazakh)

Zhumabaev M. Pedagogika. Zhuldyz. 1992. №4. 46 b. (in Kazakh)

IRSTI 16.41.21

Orazbekova I.G.[1], Muldagalyieva A.A.[2], Okusheva G.T.[3],

[1]Candidate of Philological Sciences, A/Professor
[2]Candidate of Philological Sciences, A/Professor
[3]Candidate of Philological Sciences, A/Professor
of al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: indiragazizovna@mail.ru

PHRASEOLOGISMS WITH PROPER NAMES IN THE ENGLISH LANGUAGE (etymology and context)

This article presents an analysis of the functioning of the proper names (anthroponyms, toponyms, mythonyms) in the phraseological units of the English language. The semantics of phraseological units with the proper name component comprises cultural connotative meaning that is essential and most clearly dominating. Teaching phraseological units enhances the development of linguistic and extra-linguistic skills of students. Students should learn phraseologisms in the original context backed up by historical and cultural comments that reveal the origin and etymology. In the paper examples of the use of idioms are derived from the texts of British National Corpus and online translator Reverso Context.

Key words: phraseological units, connotative meaning, etymology, corpus of texts, concordance

Оразбекова И.Г.[1], Молдағалиева А.А.[2], Окушева Г.Т.[3],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]доценті, ф. ғ .к., [2] доценті, ф. ғ. к., [3]доценті, ф. ғ. к.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: indiragazizovna@mail.ru

Ағылшын тіліндегі жалқы есімдері бар фразеологизмдер (этимологиясы және пайдалану контекстері)

Бұл мақалада ағылшын тілінінің фразеологиялық бірліктері құрылымында кездесетін жалқы есімдердің (антропонимдер, топонимдер, мифонимдер) атқаратын рөлі қарастырылған. Жалқы есімдері бар фразеологиялар семантикасында ұлттық-мәдени коннотативті компоненттер өте маңызды болып табылады және айқын көрінеді. Фразеологиялық бірліктерді оқыту студенттердің лингвистикалық және қосымша тілдік дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Фразеологиялық бірліктердің мағыналарын оқыту барысында фразеологияның пайда болуы мен маңыздылығын анықтай отырып, тарихи-мәдени ерекшеліктеріне назар аудару керек, сонымен қатар студенттерге күнделікті қолданыстағы контекст мысалдарын көрсету керек. Біздің зерттеуімізде қолданылған идиомдар Британ Ұлттық Корпусының және ReversoContext онлайн аудармашы бағдарламасының мәтіндері негізінде құрастырылған.

Түйін сөздер: фразеологизмдер, коннотативті мағына, этимология, мәтіннің құрылымы, конкорданс.

Оразбекова И.Г.[1], Мулдагалиева А.А.[2], Окушева Г.Т.[3],

[1]к. ф. н. доцент, [2]к. ф. н. доцент [3]к. ф. н. доцент
Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: indiragazizovna@mail.ru

Фразеологизмы с именем собственным в английском языке (этимология и контексты употребления)

В данной статье представлен анализ функционирования имени собственного (антропонимы, топонимы, мифонимы) в составе фразеологической единицы английского языка. В семантике фразеологизмов с именем собственным национально-культурный коннотативный компонент

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

является весьма важным и наиболее ярко проявляется. Преподавание фразеологизмов способствует развитию лингвистических и экстра-лингвистических навыков студентов. При изучении значений фразеологизмов необходимо делать историко-культурные комментарии, раскрывая одновременно происхождение и значение фразеологизма, а также предоставить студентам контексты употребления живого языка. В нашем исследовании примеры использования идиом составлены на основе текстов из Британского национального корпуса и онлайн-переводчика Reverso Context.

Ключевые слова: фразеологизмы, коннотативное значение, этимология, корпус текстов, конкорданс.

Introduction

In recent research on foreign language acquisition there is a strong tendency to teach culture and language in symbiosis, for culture is seen as the natural environment of the language, and these two categories cannot be treated and learnt apart.

Wierzbicka (2007) states that every language has the words with positive or negative value that influence people's attitudes and decisions. Wierzbicka quotes Stubbs (2001) «our knowledge of a language is not only a knowledge of individual words, but of their predictable combinations, and of the cultural knowledge which these combinations often encapsulate» (Wierzbicka, 2007, p. 49).

She presents a description of the English adjective *reasonable* and refers to Collins COBUILD English Language Dictionary. She wants to find the exact meanings of *reasonably* in different collocations: to behave unreasonably, to have unreasonably broad shoulders, be unreasonably angry or unreasonably obsessed. In this light, she turns to cultural underpinnings, because the emergence of the modern concept of 'reasonableness' is linked with the British Enlightenment.

Kennedy (2008) demonstrates the important role of phraseology in language learning by presenting collocations used with the most frequent words presented in the British National Corpus. He distinguishes prominent features (lexical and grammatical) of collocations, analysing multi-word units in the language. Accent on phraseology in language learning is diverse, ranging from proverbs and sayings (e.g. Make hay while the sun shines) to lexical chunks and idiomatic expressions (e.g. heavy rain, blind dreams). Kennedy explores eight verbs: enjoy, start, give, receive, begin, stop, end, finish.

Phraseology is the most valuable source of linguistic knowledge, the heritage of the people that reflects history, national culture, customs and traditions. Unlike lexicology, which studies the vocabulary of a language, phraseology studies phraseological units, that trace the rich historical experience of the people, their representations of the world, attitudes to work, life, and religion. Correct and appropriate use of phraseological units gives speech unique and special expressiveness.

Lexical chunks and idiomatic expressions are an integral part of any language. Enriching the vocabulary and mastering word skills with idioms is one of the most difficult tasks facing English language learners. The process of memorizing and using them requires a lot of effort from a non-native English language student. Language learners, having a vague idea of phraseological expressions, find themselves in a difficult situation when they listen to English speech, when translating modern English texts. Following on from this, they get simply lost in conversation and discussions.

The proper name is a noun that is used to denote a particular person, place, or thing, such as Lincoln, Sarah, Pittsburgh, and Carnegie Hall (https://www.dictionary.com/browse/proper-name). Proper names include anthroponyms, toponyms, mythonyms.

Methodology

Anthroponyms

This group includes phraseological units with the proper name component, historically ascending to the name of a certain person with whom the appearance of this phraseological unit is associated.

Platonic love – platonic, pure love Plato (424/423 BC – 348/347 BC) was a classical Greek philosopher, mathematician, a pupil of Socrates, a writer of philosophical tractates and the founder of the Academy in Athens, which became the first university in the Western world. Together with his mentor Socrates and his pupil Aristotle, Plato helped to lay the foundations of Western philosophy and science. In the modern popular sense, the phrase refers to non-sexual affectionate relationships. At the same time, this interpretation is a misunderstanding of the nature of the Platonic ideal of love, which in its origin was a holistic but passionate love based not on the absence of erotic interest, but on the spiritual transmutation of the sexual power that opens up vast expanses of more subtle pleasures (Shitova, 2013).

Examples of the idiom are taken from ReversoContext (https:// context.reverso.net). The translation is given in Russian.

Look, Mark, *platonic love* affairs have been known to exist.

Slushaj, Mark, platonicheskaya lyubov', kak izvestno, sushchestvuet. (Russian)

Maybe his best friend is in *platonic love* with Snow White.

Mozhet luchshij drug Princa tajno vlyublen v Belosnezhku. (Russian)

What she means is ours is more of a *platonic love*.

Oni imeet v vidu, chto u nas s nej platonicheskaya lyubov'. (Russian)

What's a *platonic love* note?

Platonicheskaya lyubovnaya zapiska – ehto kak? (Russian)

Barbie Doll – Trademark name for a doll representing a conventionally attractive and fashionably dressed young woman, used allusively for a woman who is attractive in a glossily artificial way, but who is considered to lack sense and character.

A small doll originating in the USA in 1959. Her direct ancestor was a German doll called Lilli, based on a German tabloid cartoon character and launched by the Hausser toy firm in 1955. In 1956 Ruth and Elliot Handler, co-founders of the US toy manufacturers Mattel, were on holiday in Lucerne with their daughter Barbara and son Ken when Barbara, then aged 15, pointed out the Lilli doll in a shop window. Mrs Handler bought a few examples and took them home (Dent, 2013).

Ruth Handler watched her daughter Barbara play with paper dolls, and noticed that she often enjoyed giving them adult roles. At the time, most children's toy dolls were representations of infants. The first Barbie doll wore a black and white zebra striped swimsuit and signature topknot ponytail, and was available as either a blonde or brunette. The doll was marketed as a «Teen-age Fashion Model,» with her clothes created by Mattel fashion designer Charlotte Johnson.

The examples from http://context.reverso.net

Regina's like the *Barbie doll* I never had. I'd never seen anybody so glamorous.

Regina slovno kukla Barbi, kotoroj u menya nikogda ne bylo. (Russian)

So, you go out, and you find yourself a little *Barbie doll* wife.

Poehtomu ty ushel i nashel sebe v zheny kuklu Barbi. (Russian)

Growing up, people thought I was this *Barbie doll*.

Vsyu zhizn' menya prinimali za kuklu Barbi. (Russian)

You look like a *Barbie doll* with your... delicate features, your perfect sense of style and spacious guest house.

A ty vylitaya kukla Barbi... Tonkie cherty, bezuprechnoe chuvstvo stilya i shikarnyj dom dlya gostej. (Russian)

Every Tom, Dick and Harry – any common, undistinguished person; anyone at all, indiscriminately.

Linda and Roger Flavell (1992) explain that «this trio dates back to at least 1815 in America, but alternative forms of the phrase, with variations on the names used, are earlier. The obvious explanation is the best one: the commonest names denote the man in the street, or that archetype of normality, the man on the Clapham omnibus. More fancifully, there might be a rather sinister explanation. Harry, as in Old Harry, has for centuries referred to the devil. Similarly, so has Dick – Heywood uses it thus in his Edward TV of 1599. It has been relatively interchangeable over four hundred years with dickens, which is still as familiar to us today as it was to Shakespeare in The Merry Wives of Windsor in 1601: I cannot tell what the dickens his name is. Tom, however, has no known diabolical links, which tends to make this theory fall apart'' (Flavell L. & Flavell R., 1992, p. 104).

We couldn't have *every Tom, Dick and Harry* going around doing it, could we?

Nel'zya, chtob kazhdyj zhelayushchij smog ehtim zanimat'sya. (Russian)

You want to throw away everything we've built just to pay back *every Tom, Dick, and Harry* who's ever invested in clothes over bros?

Hochesh' lishit'sya vsego, chto my sozdali, prosto chtoby vernut' den'gi kazhdomu Tomu, Diku, i Garri, kotorye vlozhilis' v kompaniyu? (Russian)

Not now *every Tom, Dick and Harry* seems to have a motor.

Sejchas kazhdyj vtoroj gonyaet na avto. (Russian)

Mythonyms

This group includes proper names from biblical legends and ancient myths. Phraseological units of this type have a high degree of semantic integrity, since they are non-motivated and the meaning of single components is not transparent. Representing laconic formulations of ideas and complex images, ancient myths and biblical legends evoke a number of associations. Insufficient acquaintance with the specific conditions of origin leads to the fact that the meaning of idioms is understood incorrectly.

Therefore it is necessary to know the etymology that tries to show the origins, since phrases develop idiomatic sense.

Doubting Thomas – an incredulous or sceptical person.

Thomas [Bible] One of the twelve apostles in the New Testament, known also as Thomas Didymus, meaning 'twin' in Aramaic. After the Crucifixion, when Jesus appeared before the disciples to show them that he had risen from the dead, Thomas was not present. When the other disciples told Thomas that they had seen Jesus, he said he would not believe that it was true 'except I shall see in his hands the print of the nails, and put my finger into the print of the nails, and thrust my hand into his side' (Delahunty & Dignen, 2010).

The examples if the idiom are taken from the online translator Reverso Context which gives not only the translation but the idiom use in different contexts. (http://context.reverso.net)

He is not a *doubting Thomas*.

On daleko ne Foma neveruyushchij. (Russian)

Come here, *Doubting Thomas*...

Idi syuda, Foma Neveruyushchij... (Russian)

In fact, legend has is that when *Doubting Thomas*, the Apostle, Saint Thomas, landed on the shores of Kerala, my home state, somewhere around 52 A.D., he was welcomed on shore by a flute-playing Jewish girl.

Soglasno legende, kogda Foma Neveruyushchij – apostol, svyatoj Foma – prichalil k beregu moego rodnogo shtata Kerala, primerno okolo 52 goda n.eh., ego vstretila na beregu evrejskaya devochka, igravshaya na flejte. (Russian)

Well, having a *doubting thomas* in the house can't help.

Nu da, Foma neveruyushchij u vas doma ne smozhet pomoch'. (Russian)

Mark of Cain – the sign placed on Cain after the murder of Abel; (figurative) a sign of infamy.

[Bible] The first-born son of Adam and Eve, according to the book of Genesis, who murdered his younger brother Abel. Cain was a tiller of the ground and Abel a keeper of sheep. When they brought their offerings to God, Abel's lamb was accepted but Cain's offering from his harvest was not. In jealous anger Cain killed his brother. Once his crime was revealed, Cain was cursed by God for ever. He was cast out from his homeland and forced to live a life of vagrancy as an outcast for the rest of his life (Delahunty & Dignen, 2010).

The *Mark of Cain* never lets its host die easy.

Pechat' Kaina ne pozvolit hozyainu umeret' spokojno. (Russian)

I need the *Mark of Cain* off of my brother.

Nuzhno snyat' Pechat' Kaina s moego brata. (Russian)

Cut the Gordian knot // Alexandrian solution – (myth) cut the Gordian knot; quickly and crucially solve the problem. The phrase is often used as a metaphor for a difficult problem solved by a bold stroke.

Gordius, the king of Phrygia, had tied such a complex knot that no one could untie. Anyone who did would become the ruler of Asia. Alexander the Great came across this puzzle in his conquests and solved it by cutting through the knot with a blow of his sword. A quick, decisive action, perhaps by unexpected and unorthodox means, is the sense the phrase has had in English since the days of Shakespeare:

Turn him to any cause of policy,

The Gordian knot of it he will unloose

(Henry V, Act 1, scene i)

What if, by fact, I could introduce you and Miss Randolph to an individual who could *cut the Gordian knot* that is your mutual conundrum with the attorney general?

A chto esli, skazhem, ya by poznakomil vas i miss Rehndol'f s chelovekom, kotoryj by mog razrubit' Gordiev uzel ehtoj vashej vzaimnoj golovolomki o General'nom prokurore? (Russian)

On Ambassador Selebi's part, it was yet another effort by him to *cut the Gordian knot* of an impasse.

So storony posla Selebi rech' idet eshche ob odnoj popytke razrubit' tot gordiev uzel, kakim yavlyaetsya obrazovavshayasya u nas tupikovaya situaciya. (Russian)

Mr. President, we will support any initiative you may want to take to *cut the Gordian knot* of this impasse.

G-n Predsedatel', my podderzhim lyubuyu iniciativu, kotoruyu Vy zahoteli by predprinyat', chtoby razrubit' ehtot gordiev uzel i vyjti iz tupika. (Russian)

I shall take my responsibilities seriously, but it will be indispensable for me to have the firm support and political will of all delegations if we are to break the vicious circle and *cut the Gordian knot* which is paralysing the Conference.

Ya vser'ez vosprinimayu svoi obyazannosti, no mne ponadobitsya i tverdaya podderzhka i politicheskaya volya so storony vsekh delegacij, chtoby nam udalos' razorvat' tot porochnyj krug i razrezat' tot gordiev uzel, chto paralizuet Konferenciyu. (Russian)

Toponyms

Realities, denoted by phraseological units with toponyms, are closely related to the geography and

history of the country, traditions that exist in one specific area.

From Dan to Beersheba

1. Bible from one end of Israel to the other: Judg. 20:1

2. from end to end; throughout; everywhere (https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/from-dan-to-beersheba)

Castles in Spain (castles in the air)

1. thinking of some impossible task

2. make plans or hopes that have very little chance of happening

3. imaginary unachievable plots

4. daydreams miles away

The idiom was first used in the 1500s. The idiom seems to have evolved from the original «To build castles in Spain.» Much of Spain was under Moorish control, so the idea that a castle could be built there was an unattainable dream.

The original phrase was first used in *Le Roman de la Rose*in the 13th century. It was translated from the original French into English in 1365.

Thou shalt make *castles* than in Spaine, And d As time moved on the cultural reference did not make sense anymore. Thus, it was changed to «castles in the sky.» The first known use of it was by writer and translator William Painter (1540 – 1594)

Which was a building of *Castels in the ayre*, fantasying a thousand deuises in his minde.

The original phrase is still used in French as this is where it originated. It has also been changed to «Castles in the sky» by some users. It has the same meaning and origin. (https://www.theidioms.com/castles-in-the-air/)

Concordances by the results of British National Corpus

«One of the major problems mentioned in the process of foreign language teaching is the lack of adequate educational text materials and relevant vocabularies, while the daily workload of teachers in the current preparation of new aids for motivating activities remains consistently high. In this area, much assistance can be provided by applying the methods of corpus linguistics: automated extraction of information, corpus-based data teaching, textual search in large-scale corpora using natural language processing techniques.

Among the rapidly developing current projects a very important place is occupied by the British corpus of the English language which represents a variety of genres and types of the language: from the records of spoken English and newspaper articles to full texts of novels. British National Corpus (BNC) is one of the most famous and well-known corpora of the English language. It is one of the first national corpora which served as a model for creating modern corpora of different other languages.

The corpus can be used primarily as a source of live speech samples in teaching English or for research purposes in order to identify new trends in the development of language» (Madieva et al., 2015, p. 6415).

British National Corpus consists of 100 million words with 10% of spoken discourse and 90% of written discourse. It contains lemmas consisting of a headword and its inflected forms. For each lemma frequency data are provided that shows how often the word and its derivatives occur in the corpus (Nation, 2004).

The analysis of contexts is based on the results of BNC. The concordances reflect different contexts of idioms distributed in the corpus which are shown in the pictures.

Results and Conclusion

The idioms collected from dictionaries (Dictionary of idioms and their origins by Linda and Roger Flavell; Shitova, L. Proper name idioms and their origins); Oxford Reference database http://www.oxfordreference.com; online Idioms Dictionary https://www.theidioms.com compose the practical material of the research.

The results of the research show that understanding idiomatic expressions involves complex knowledge of the culture studies, history and literature. The etymological analysis should be accompanied by the real-context examples of language corpora. In our study we came to the conclusion that for EFL students, it is crucial to use online translator programs like Reverso Context which give examples of real life language use of words with translation. For more sophisticated, advanced students it is possible to use the concordances of British National Corpus.

Linda and Roger Flavell (1992) call idioms «anomalies of language, mavericks of the linguistic world», focusing on the etymology of the word *idiom* that comes from the Greek «idios» – «strange» (Flavell L. & Flavell R., 1992, p. 6). Violating the semantic rules, idioms cannot be perceived literally. One of the indicators of the level of language proficiency is the ability to combine words idiomatically in accordance with the norms of semantic and lexical compatibility which are sometimes practically non-motivated.

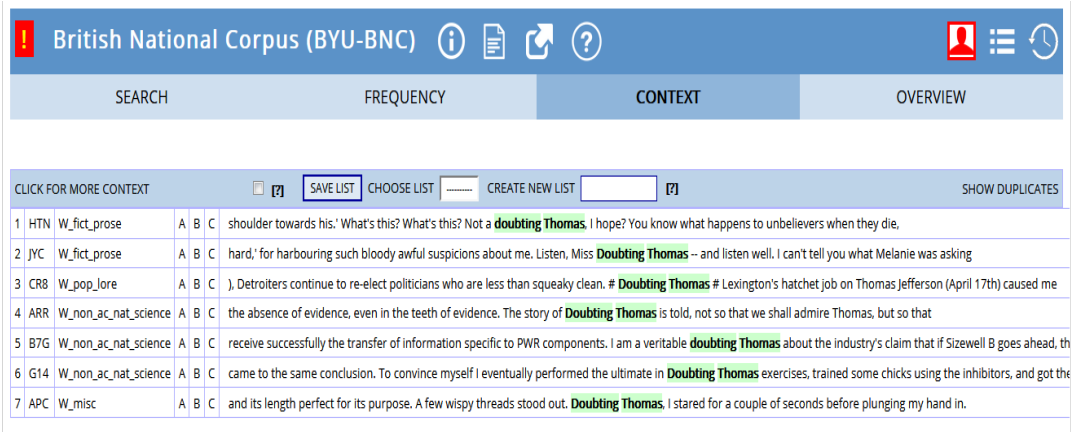

Picture 1 – The concordance of Doubting Thomas in BNC

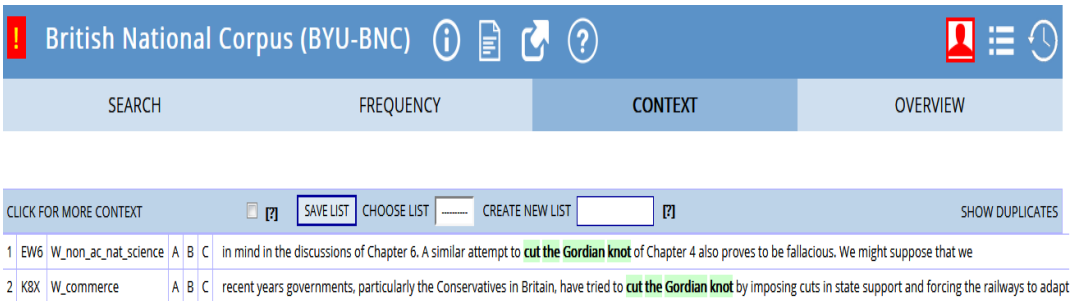

Picture 2 – The concordance of Cut the Gordian knot in BNC

The etymologies of the idioms with proper names were explored by the information presented in phraseological dictionaries which present practical implications. However, the use of a phraseological unit in the process of communication presupposes knowledge of the language situation where it functions appropriately. Therefore, the main task of the active type dictionary is to provide the reader with a complete, explicit and sufficient description of all aspects of the semantics of the phraseological unit. In this sense, the use of language corpora with concrete examples of the context is essential for language learning development and translation techniques skills.

References

Dent, S. (Ed). (2013). Brewer's Dictionary of Phrase & Fable (19 ed.) DOI:10.1093/acref/9780199990009.001.0001 (In English).

Delahunty, A. & Dignen, S. (2010). The Oxford dictionary of reference and allusion (3 ed.) DOI:10.1093/acref/9780199567454.001.0001 (In English).

Flavell L., & Flavell R. (1992). Dictionary of idioms and their origins. Kyle Cathie Limited. (In English).

Kennedy, G. (2008) Phraseology and language pedagogy: semantic preference associated with English verbs in the British National Corpus. In F. Meunier & S. Granger (Eds.), Phraseology in Foreign Language Learning and Teaching. Pp. 21-43. John Benjamins Publishing Company. (In English).

Madieva, G., Orazbekova, I., Tayeva, R. (2015). Lexical approach as a combination of applied linguistics, corpus linguistics and language teaching methodology. Proceedings of INTED 2015 Conference. Pp. 6413-6420. (In English).

Nation, P. (2004). In P. Bogaards & B. Laufer (Eds.), Vocabulary in a Second Language: Selection, acquisition, and testing. Pp. 3-15. John Benjamins Publishing Company. (In English).

Stubbs, M. (2001) Words and Phrases: Corpus Studies of Lexical Semantics. Oxford; Malden, MA: Blackwell. (In English).

Shitova, L. (2013) Proper Name Idioms and Their Origins. Slovar imennyh idiom. SPb.: Antologiya. (In Russian). Retrieved September, 2018 from https://teachershelp.ru/proper-name-idioms-and-their-origins/

Wierzbicka, A. (2003) Introduction to the Second Edition of Cross-Cultural Pragmatics. Berlin: Mouton de Gruyter. (In English).

Wierzbicka, A. (2007). Reasonably well: Natural Semantic Metalanguage as a tool for the study of phraseology and its cultural underpinnings. In Paul Skandera Mouton (Ed.), Phraseology and culture in English. Pp.49-79. Mouton de Gruyter Berlin New York. (In English).

IRSTI 14.35.09

Rustemova A.I., Gumarova S.B.,

Assistant Professors of Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: rusalis70@mail.ru, sholpan5619@mail.ru

TEACHING «PROFESSIONAL-ORIENTED FOREIGN LANGUAGE» FOR STUDENTS OF PHYSICS DEPARTMENTS

This article gives examples of tasks and activities aimed at expansion and consolidation the professional vocabulary, which can be used at English language lessons for students of the physics department. The use of different types of tasks at English language lessons allows students to get acquainted with the necessary professional vocabulary, develop skills in reading and translating technical literature, improve the skills in perception of scientific and technical English language, develop dialogue and monologue speech. One of the most important goals that universities of Kazakhstan try to get is the training professional specialists who are able to compete with foreign colleagues in the international labor market. To achieve this goal, university graduates are required to speak English at the appropriate level. Teaching the discipline «Professionally-oriented foreign language» at the physics department and using the variety of tasks and activities at English language lessons allows students to become highly qualified specialists in their field. The methodology of teaching English to students of physics and technical specialties is being developed precisely in this direction, the integration of the linguistic and professional spheres.

Key words: professional development, professional vocabulary, communicative competence, training specialists, solving problems in physics, discussion physic laws, physical phenomena.

Рустемова А.И., Гумарова Ш.Б.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушылары,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: rusalis70@mail.ru, sholpan5619@mail.ru

Физика-техникалық факультетінде «Кәсіби бағытталған шет тілі» пәнін оқыту

Бұл мақалада физика-техникалық факультетінің студенттері үшін ағылшын тілі сабақтарында қолдануға болатын кәсіби лексиканы кеңейтуге және бекітуге бағытталған тапсырмалар үлгілері берілген. Ағылшын тілі сабақтарында әр түрлі тапсырмаларды қолдану техникалық әдебиетті оқу және аудару дағдыларын дамытуға, кәсіби лексика арқылы сөздік қорын кеңейтуге, ғылыми тілде сөйлеуді қабылдау дағдыларын жетілдіруге, диалогтық және монологтық сөйлеуді дамытуға мүмкіндік береді. Қазақстанның жоғары оқу орындары шешетін маңызды мәселелердің бірі Халықаралық еңбек нарығында шетелдік әріптестермен бәсекелестікке төтеп бере алатын кәсіби мамандарды даярлау болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін ЖОО-ның түлектері ағылшын тілін тиісті деңгейде меңгеруі тиіс. Физика-техникалық факультетінде «Кәсіби бағытталған шет тілі» пәнін оқыту және ағылшын тілі сабақтарында түрлі тапсырмаларды қолдану студенттерге өз ісінің білікті, сұранысқа ие мамандары болуға мүмкіндік береді. Физика-техникалық мамандықтар студенттеріне ағылшын тілін оқыту әдістемесі дәл осы бағытта, тіл және кәсіби саланы біріктіруде әзірленеді.

Түйін сөздер: біліктілікті арттыру, кәсіби лексика, коммуникативтік құзыреттілік, мамандарды даярлау, физика бойынша есептерді шешу, физика бойынша заңдарды талқылау, физикалық құбылыстар.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Рустемова А.И., Гумарова Ш.Б.,
старшие преподаватели Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: rusalis70@mail.ru, sholpan5619@mail.ru

Преподавание дисциплины «Профессионально-ориентированный иностранный язык» на физико-техническом факультете

В данной статье приведены образцы заданий, направленных на расширение и закрепление профессиональной лексики, которые можно использовать на уроках английского языка для студентов физико-технического факультета. Использование разных видов заданий на уроках английского языка позволяет развить навыки чтения и перевода технической литературы, расширить словарный запас за счет профессиональной лексики, усовершенствовать навыки восприятия научной речи на языке, развить диалогическую и монологическую речь. Одной из важнейших проблем, которую решают вузы Казахстана, является подготовка профессиональных специалистов, способных выдержать конкуренцию с зарубежными коллегами на международном рынке труда. Для достижения этой цели выпускники вузов обязаны владеть английским языком на соответствующем уровне. Преподавание дисциплины «Профессионально-ориентированный иностранный язык» на физико-техническом факультете и использование разнообразных заданий на уроках английского языка позволяют студентам стать высококвалифицированными, востребованными специалистами своего дела. Методика обучения английскому языку студентов физико-технических специальностей разрабатывается именно в этом направлении, интеграции языковой и профессиональной сферы.

Ключевые слова: повышение квалификации, профессиональная лексика, коммуникативная компетенция, подготовка специалистов, решение задач по физике, обсуждение законов по физике, физические явления.

Introduction

Kazakhstan education system has been making a lot of efforts in recent years for getting its positions in world market of educational services. Nowadays a lot of changes are taking place in the sphere of educational services in Kazakhstan. Ministry of Education and Science of Kazakhstan is planning step by step transition of teaching four subjects – physicist, chemistry, biology and computing in English language for 10 and 11 classes.

In 6-7 years all technical subjects in Kazakhstan will be taught in English. Teaching subjects in English will increase prestige and competitiveness of particular educational institutions in Kazakhstan.

In order to be ready to teach subjects in English all teachers should start learning English language and start teaching the subjects in English today. In addition, Pedagogical Universities should prepare thousands of specialists who will be able to teach subjects in English.

A demand for physics teachers knowing English language increases every year. Important sign of today is also that students have come to understand the need for learning foreign languages. The physics department of Al-Farabi Kazakh National University also takes part in preparing physics teachers knowing English language. During teaching professionally oriented language for students of physics departments is very effective using different types of task for making lessons interesting and motivate students to learn English language, develop the cognitive independence of the learners and help students to become an active participant in the educational process.

Experiment

Asking students of physics department what kind of tasks and materials they like in studying physics in English language I have revealed some useful resources and tasks for students of physics department. There are some examples of tasks in English language directed to expansion and revision of professional knowledge of students of physics department.

Task 1: Students try to find answers to different questions on physics and try to give explanation to different physics phenomena. At the end of the task students learn new words on physics and be able to explain different physics phenomena.

Question 1: We cannot make water hotter when it is boiling. Why?

Answer: When water is boiling, you can make it hotter, but not as a liquid. We cannot make water hotter than a hundred degrees, because it will turn into water-vapor. But it is quite possible to make water-vapor hotter than the temperature of boiling water.

If we go on boiling water, we are putting heat into it. We must not think that if the water cannot become hotter, the heat is lost. No. The heat goes into water, and the water takes the form of a gas, and the heat still remains. Though the heat is not making water hotter, it makes the water-vapor hotter.

One the other hand, we must always remember that the boiling point of water depends on air pressure. On the top of a high mountain, where the air pressure is less, the water boils at a lower temperature. At the Dead Sea, which is more than two thousand feet below sea-level, and where the air pressure is greater, the boiling point of the water is higher

Question 2: A full bottle keeps heat longer than a bottle which is half full. Why?

Answer: A bottle full of hot water contains more heat than a bottle which is only half full. Different things take different amounts of heat to be raised to the same temperature.

Let us take some water and the same amount of anything else in the world, and make them five degrees hotter than they were before. We find that we have to put more heat into the water than into the other things.

Question 3: What makes a soap bubble rise and fall? If a soap bubble does not burst too soon, it will begin to fall. Why?

Answer: If we want to explain this, we must remember a balloon which is filled with hot air. It rises for some time and then it falls again. A balloon rises because the hot air inside it is lighter than the air round it; and as it is lighter, it must rise. When the air inside a balloon cools, the weight of the balloon itself makes it fall.

A soap bubble is really a little balloon filled with hot air. The air which fills a soap bubble is warm air from our lungs. This air is much lighter than the air outside. It goes out of our lungs with such force that it can carry the weight of the water which makes the skin of the soap bubble.

But this cannot last for a long time, because the skin of a soap bubble is very thin. So the heat inside a soap bubble soon escapes, and the bubble becomes as cool as the air around it, and it begins to fall.

Question 4: A man taps the wheels of a train at the station. Why?

Answer: The men who tap the wheels of trains at the station must see that none of the wheels are defective before the train goes on.

If the wheel is good, it gives out a clear, ringing sound. But if the wheel is broken, it gives out a cracked sound when a man taps it.

So the men who tap the wheels are able to discover very quickly which wheel is good, and which is bad, and we may say that their work is very important

Question 5: Iron seems colder than wood. Why?

Answer: When we touch a cold or a hot thing, our feeling does not always depend on how cold or hot the thing really is. The pen and the pencil on your table are both of the same temperature, but the pen seems to you much colder than the pencil. All the parts of a hammer are of the same temperature, but the iron part of it seems much colder than the wooden part.

In all these cases the thing which we touch is colder than our skin. So the heat goes from our skin into that thing. Our feeling depends on the fact how quickly the thing takes heat from our fingers.

Iron takes heat quickly from our fingers; it makes our fingers cold, and so we say that it is cold. But wood does not take heat away so quickly from our fingers, and we say it is not so cold.

So we must say that iron is a good conductor of heat, and wood is a bad conductor.

Question 6: Your face turns pale when you are frightened. Why?

Answer: The skin of our faces has a certain colour. But the main part of the colour of the face is the colour of the blood shining through the skin.

When a person is frightened, the brain sends impulses to the blood-vessels of the face which become constricted and allow very little blood to pass through the skin of the face. So we see that the face is almost white. But your face may turn pale not only when you are frightened. Bad air, for example, can make your face turn white, too. When a person`s face becomes very pale, we must understand that he may faint. If not enough blood is passing through his face, not enough blood may pass through his brain, because the blood-vessels of the brain may be constricted too.

Question 7: Why do we put a spoon in a glass before we pour hot water into it?

Answer: When we pour hot water into a glass, the heat may sometimes expand inside of the glass too quickly and break the glass.

A spoon is a good conductor, and if we put it in the glass, it takes some of the heat from the water. The best spoon for this is silver or copper. But any spoon will be good, because all metals are good conductors of heat.

Question 8: What makes the wind whistle?

Answer: It not so easily notice the whistling and all other sounds which the wind makes when we are out of doors. But we easily notice all these sounds when we are in a house.

Why? Because when the wind blows through chinks of doors and windows, it meets all kinds of things. The wind makes these things tremble, vibrate and produces all kind of sounds. Sometimes people are frightened by these noises. But if they go out of door into the wind, they will not hear the whistle so well, because what our ears can hear is not the wind, but the sounds which are made by trembling and vibrating (Perelman, 1980).

Task 2: Students prepare interesting information, relating to the Earth, the Moon, planets, stars and gravitation. They try to master the subject astronomy and find answers to interesting facts that happen day by day.

For example:

1. Why doesn't the Moon fall onto the Sun?
2. Why is there no air on the Moon?
3. Why do astronomers observe eclipse?
4. Why do stars look like stars?
5. What constellations can we see in the sky?
6. What is inside the Earth? (Perelman, 1980).

Task 3: Students try to solve problems in physics and give the detailed analysis of the results. At the end of the task student learn new words on physics and be able to give detailed solutions and explanations to different physics problems.

Problem 1: Determine the mean distance between the Earth and the Moon if the electromagnetic signal sent to the Moon from the Earth returns in 2.56 s. What is the mean velocity of the moon round the Earth if the sidereal month is 27.3 days long?

Solution: A ratio signal sent to the Moon will be reflected by its surface and return to the Earth. We know the time in which the ratio signal covers twice the distance from the Earth to the Moon. Therefore

$$d = \frac{ct}{2}, d = \frac{300000\ {}^{km}/_{s} \times 2.56\ s}{2} \cong 384380\ km.$$

In order to determine the mean orbital velocity of the Moon around the Earth we use the formula $\bar{v} = 2\,{}^{\pi d}/_{T}$, where T is the sideral month, i.e. the time taken by the Moon to complete one revolution around the Earth relative to the stars. Substituting the numerical values, we obtain

$$\bar{v} = \frac{6.28 \times 3.84 \times 10^5\ km}{27.3 \times 24 \times 3600\ s} \cong 1.02\ {}^{km}/_{s}.$$

Answer: The approximate distance between the Earth and the Moon is 384380 km. The mean orbital velocity of the Moon is 1.02 km/s.

Problem 2: Determine the ratio of the mass of the Sun to the mass of the Earth if the period of revolution of the Moon round the Earth is 27.2 days and the mean distance from the Earth to the Moon is 384000km.

Given: T_{Moon} = 27.2 days is the period of revolution of the Moon round the Earth, $a_{Moon} = 3.84 \times 10^8$ km is the mean distance from the Earth to the Moon, and T_{Earth} = 365 days is the period of revolution of the Earth round the Sun. From tables, we take the mean distance from the Earth to the Sun $a_{Earth} = 1.5 \times 10^8$ km.

Find: the ratio between the mass of the Sun and the mass of the Earth,

$$m_{Sun}/m_{Earth}.$$

Solution: We shall use the formula for the refined version of Kepler's third law:

$$\frac{m_{Sun} + m_{Earth}}{m_{Earth} + m_{Moon}} \frac{T^2_{Earth}}{T^2_{Moon}} = \frac{a^3_{Earth}}{a^3_{Moon}}.$$

Since the mass of the Moon relative to that of the Sun and the mass of the Moon relative to the mass of the Earth are negligibly small, we can rewrite the formula sa follows:

$$\frac{m_{Sun} + m_{Earth}}{m_{Earth} + m_{Moon}} \frac{T^2_{Earth}}{T^2_{Moon}} = \frac{a^3_{Earth}}{a^3_{Moon}}.$$

Hence

$$m_{Sun}/m_{Earth} = \frac{a^3_{Earth}}{a^3_{Moon}} \times \frac{T^2_{Moon}}{T^2_{Earth}}.$$

Substituting in the numerical values, we obtain

$$\frac{m_{Sun}}{m_{Earth}} = \frac{(1.5 \times 10^8\ km)^3 (27.2\ days)^2}{(3.84 \times 10^5\ km)^3 (365\ days)^2} = 330000$$

Answer: The ratio between the masses of the Sun and Earth is about 330000 (Gladkova, 1989).

Task 4: Students prepare presentations to topics, related to elementary physics: Kinematics, Dynamics, Statics, Work, Power, Energy, Mechanical oscillation, Mechanical waves,

Mechanics of liquids, Molecular physics, Mutual conversion of liquids and gases, Properties of liquids, Static electricity, Electric current in various media, Magnetism, Mirrors and lenses (Amirov, 2012).

Task 5: Find out the best student who knows physics laws. Students give explanation to different physics laws.

1. What is the first law of motion? – Body continues to state in rest or continues uniform motion, in a straight line unless compelled to change that state by some external force.

2. What is the third law of motion? – Action and reaction are equal and opposite in direction.

3. What is kinetic energy? – Energy of motion; i, e. the power of doing work that a body has by virtue of its motion. For example: the energy of running water.

4. What is potential energy? – Energy of position; i. e. the power of doing work that a body has by virtue of its position. For example: the energy of a head of water (Ahmet, 2014).

5. How are these varieties of energy related? – They are mutually convertible. Either may be converted into an equivalent amount of the other.

6. What is a pendulum? – A weight suspended so as to be able to swing to and fro.

7. What is an oscillation? -The motion from one end of the arc to the other.

8. What is Archimede's principle? --A body's loss of weight when immersed in a fluid equals the weight of the fluid which it displaces, i. e., it equals the weight of a like volume of the fluid.

9. What are the laws of boiling?

Under a constant pressure, every liquid begins to boil at a certain temperature which is invariable for the given substance.

10. How is light propagated? --In straight lines, as long as it travels in a homogeneous medium.

11. What is a transparent body? --One that transmits light so freely that objects may be distinctly seen through it.

12. What is an opaque body? --One that does not transmit light.

13. What is the cause of a rainbow? --The refraction, reflection and dispersion of sunlight by rain- drops.

14. What is the first law of magnetic poles? --Unlike poles attract each other; like poles repel each other (Irfan P, 2014).

Task 6: Students search the web and find answer to questions:

a) What are the advantages and disadvantages of using nuclear power?

b) Applications of nuclear energy.

c) Describe the advantages of using new types of reactors.

d) What new conducting, semiconducting, magnetic and other types of materials do you know?

e) Describe the advantages of using new types of materials.

f) Using Internet resources find legends about constellations and retell them.

Task 7: Students show some experiments and answer the question:

What do the experiments show?

Experiments:

1. Light and colour – Spinning disk – When you spin the disc, these colours will mix together to produce white.

Spin the disc as quickly as possible. The colours merge together and the disc looks almost white.

2. Gases and Heat – Gases expand a lot when they are heated, and contract a lot when cooled.

Place the balloon in a large vessel of hot water. The balloon starts inflating and eventually stands up right as the air inside the bottle expands.

3. Centripetal force – Can you turn a bucket of water upside-down without the water falling out? You can with the help of centripetal force.

4. How can you take the coin from the bowl with water without getting your fingers wet? – Put the coin into the bowl. Pour water into the bowl so it covers the coin. Carefully place the warm jar upside-down near the coin.

5. How can you lift the small pieces of paper with the help of a balloon? – The balloon sticks the small pieces of paper if you rub it against your sleeve, because it becomes charged (Glencoe, 2010).

Task 8: Students act out the roles based on the given conversation and use new vocabulary of the lesson.

B: Excuse me, I brought my television here to be fixed, is it ready yet?

A: Well, I'm afraid I have some bad news. Your TV has heat stress damage

B: What's that?

A: It's caused by heat from the power supply

B: What could have caused it?

A: Have you left your TV on for any long periods of time?

B: Well, yes I went away for a long weekend and forgot to turn it off, it was on for four days.

A: That'll be what caused the damage.

B: Really?

A: Yes. You shouldn't put that much heat stress on your electrical equipment.

B: So, can you repair it?

A: I can repair it. It just needs some new components (Evans, 2015).

Task 9 – Read and translate the Russian sentences into English and then give their Russian version again

Russian version	English version
Магнитная левитация Если мы поднесем северный полюс постоянного магнита к северному же полюсу другого такого же магнита, магниты будут отталкиваться друг от друга. (Если мы перевернем один из магнитов и поднесем его южным полюсом к северному полюсу другого, два магнита будут притягиваться.) Этот же принцип — то, что одноименные полюса магнитов отталкиваются, — можно использовать для подъема с земли огромных тяжестей. Уже сейчас в нескольких странах идет строительство технически передовых поездов на магнитной подвеске. Такие поезда проносятся не по путям, а над ними на минимальном расстоянии; на весу их удерживают обычные магниты. Поезда как бы парят в воздухе и могут благодаря нулевому трению развивать рекордные скорости.	Magnetic levitation If we place two bar magnets next to each other with north poles opposite each other, the two magnets repel each other. (If we rotate the magnet, so that the north pole is close to the other south pole, then the two magnets attract each other.) This same principle, that north poles repel each other, can be used to lift enormous weights off the ground. Already several nations are building advanced magnetic levitation trains (maglev trains) that hover just above the railroad tracks using ordinary magnets. Because they have zero friction, they can attain record-breaking speeds, floating over a cushion of air (Michia Kaku, 2017).
Описание природы Газ, да и вообще *любое* вещество, есть мириады движущихся частиц. Все то, что мы наблюдали, стоя на морском берегу, можно сразу объединить в единое целое. Во-первых, давление: оно возникает вследствие столкновений атомов с препятствиями, или с чем бы то ни было; медленное течение атомов, если все они в среднем движутся в одном направлении, есть ветер; *хаотичные* внутренние движения — это теплота. Есть волны избыточного давления, где собирается слишком много частиц, и потому они, устремляясь вперед, сдавливают другие частицы, и так далее. Эти волны избыточного давления есть *звук*. Понять все это было немаловажным достижением.	Description of nature Gas, and indeed all matter, is a myriad of moving particles. Thus many of the things we saw while standing at the seashore can immediately be connected. First the pressure: this comes from the collisions of the atoms with the walls or whatever; the drift of the atoms, if they are all moving in one direction on the average, is wind; the random internal motion are the heat. There are waves of excess density, where too many particles have collected, and so as they rush off they push up piles of particles father out, and so on (Feynman, 2011).
Картина мира Около 340 г . до н. э. древнегреческий философ Аристотель написал сочинение «О небе», где привел веские аргументы в пользу того, что Земля скорее является сферой, а не плоской плитой.Одним из аргументов стали затмения Луны. Аристотель понял, что их вызывает Земля, которая, проходя между Солнцем и Луной, отбрасывает тень на Луну. Аристотель заметил, что тень Земли *всегда* круглая. Так и должно быть, если Земля — сфера, а не плоский диск. Имей Земля форму диска, ее тень была бы круглой не всегда, но только в те моменты, когда Солнце оказывается точно над центром диска. В остальных случаях тень удлинялась бы, принимая форму эллипса (эллипс — это вытянутая окружность).	Our picture of the Universe As long ago as 340 BC the Greek philosopher Aristotle, in his book On the Heavens, was able to put forward two good arguments for believing that the earth was a round sphere rather than a flat plate. First, he realized that eclipses of the moon were caused by the earth coming between the sun and the moon. The earth's shadow on the moon was always round, which would be true only if the earth was spherical. If the earth had been a flat disk, the shadow would have been elongated and elliptical, unless the eclipse always occurred at a time when the sun was directly under the center of the disk (Stephen Hawking, 1998).

Task 10: Physics tests – For each question select the one choice in the set best answers the question and give the explanation to you choice.

1. An object is observed to have zero acceleration. Which of the following statement is correct?

a) The object may be in motion. b) The object must be at rest.

c) The object must have zero net force acting on it. d) Both a) and c) are correct. e) None of the above is correct.

Answer: d) F=ma – Acceleration measures the rate of change of velocity. The fact that the acceleration is zero does not necessary mean that the velocity is zero. Therefore a) is correct. If the acceleration is zero, the net force acting on the object is zero. Therefore c) is correct.

2. A beam of parallel rays is reflected from a smooth plane surface. After reflection the rays will be

a) converging b) diverging c) parallel d) diffused e) focused

Answer: c) – That the rays will be parallel follows from the fact that all the angle of reflection will be equal (Herman, 2010).

Task 11: Look carefully at the information in the Table 1. Comment on the trends of energy consumption shown in the table.

Table 1 – Carbon dioxide emissions: major EU countries

Million tonnes CO2			
	1980	1986	1989
United Kindom	528.7	525.9	530.1
Belgium	120.0	95.4	99.1
France	459.2	353.2	360.6
Germany	767.5	675.3	647.9
Italy	355.5	343.2	343.2
Spain	196.2	176.1	176.1
European Community	2747.1	2492.0	2562.9

Answer: This table shows CO2 emission and compares different European community countries over three different years, the first column is 1980, the middle column is 1986 and the last one is 1989. If we look at the total we see that emission of CO2 actually fell from 2747.1 million tonnes in 1980 to 2492 million tonnes in 1986. That trend was not continued as the figure rose again to 2562.9 in 1989. The other striking observation from this table is the heavy contribution to CO2 emission from Germany and Britain. German emission were at least falling but in 1989 stood at 647.9 million tonnes. The most impressive fall is in France, from 459.2 to 360.6 much lower than either Germany or Britain (Kovalenko, 2015).

Task 12: What video materials on physics and discuss them.

A) Go to the site https://www.khanacademy.org and watch video materials about Newton's laws of motion, work and energy, waves and sounds, electric charges and electric force, thermodynamics, magnetic forces, geometric optics, quantum physics and so on. After watching the video materials answer the questions: «What does the video show?» and «What physics laws are described in the video?» (Khan Academy: https://www.khanacademy.org/science/physics).

b) Go the site http://www.physics.org/index.asp and watch physics experiments. After watching video materials try to explain the experiments and answer the question «How does it work?» Find answers to different questions on physics: How does an artificial heart work? How do mobile phones work? How does physics help sport? Why is the sky blue? Can we control lightning? How is physics used in archaeology? How does a fridge work? (Your guide to physics on the web: http://www.physics.org/index.asp).

Results and discussion

Using different forms of educational activity as translation texts on the specialty, preparing presentations on professionally important topics, writing summary of research results in articles or reports in a foreign language etc., begin to dominate at language lessons depending on the content of the professional activity. The use of such diverse tasks makes it possible to effectively form the language and speech competence required for the subsequent use of English in a professional environment. Tasks given at this article are used at professionally oriented foreign language lessons for students of physics department and at the end of the tasks students are able to:

– use active vocabulary on their specialty;
– make up questions on physics and answer the them;
– read formulae and solve physics problems;
– understand and translate texts on physics;
– discuss different physics phenomena;
– explain physics problems on different branches of physics;
– select the right answer and explain the physics test;
– search the web and find necessary information on physics;
– prepare presentations on physics and talk in front of the class;
– give instructions and perform experiments on physics;
– give definitions to physics terms;
– understand video materials on physics and write lectures on physics;
– describe different diagrams, table, charts and make conclusion;
– give explanation to different physics laws and etc.

Conclusion

Teaching physics in English language is a promising direction in the development of education system in Kazakhstan. The important steps should be done in teaching English language to physics teachers and preparing educational-methodical complexes and new textbooks on physics in English language. Teaching physics in English language is possible due to different internet resources which are helpful in studying and teaching the subject. Thus, using different materials and textbooks allows students to find answer to different questions on physics and accumulate new vocabulary needed in their own field in order to be able to communicate effectively in the target situation, develop the language skills they need to succeed in professional work situations.

Литература

Перельман Я. И. Занимательная физика. – Москва: Мир, 1980. – 221 с. (на Английском)
Перельман Я.И. Занимательная астрономия. – Москва: Мир, 1980. – 194 с. (на Английском)
Гладкова Р. Сборник вопросов и задач по физике. – Москва: Мир, 1989. – 368 с.
Амиров Ш. Элементарная физика. – Баку: Издательство Баку, 2012. – 292 с. (на Английском)
Ахмет А. Механика. – Турция: Замбак, 2014. – 233с. (на Английском)
Ирван П. Электричество и Магнетизм. – Турция: Замбак, 2014. – 194 с. (на Английском)
Гленкое К. Физика: Принципы и проблемы. – США: МакГрав Хил, 2010. – 352 с. (на Английском)
Эванс В. Электроника: Английский язык для специальных целей. Ньюбари: Экспресс, 2015. – 256 с. (на Английском)
Мичиа Каку Физика невозможного. – Нью-Йорк: Вашингтон Пост, 2017. – 353 с. (на Английском)
Фейнман Р. Шесть простых вещей. – Нью-Йорк: Персиус Бук, 2011. – 146 с. (на Английском)
Стивен Хокин Кратчайшая история времени. – Нью-Йорк: Bantam, 1998. – 212 с. (на Английском)
Херман Г. И. Тесты по физике. – Нью-Йорк: Baron, 2010. – 424 с. (на Английском)
Коваленко И.Ю. English for engineers. – Москва: Юраит, 2015. – 279 с. (на Английском)
Хан Академия https://www.khanacademy.org/science/physics (на Английском)
Гид по физике http://www.physics.org/index.asp (на Английском).

References

Amirov Sh. (2012). Elementary physics. Baku: Baku Publisher, 292 p. (in English)
Ahmet A. (2014). Mechanics. Turkey: Zambak, 233 p. (in English)
Evans V. (2015). Electronics: English for specific purposes. Newbury: Express Publishing, 256 p. (in English)
Feynman R. P. (2011). Six easy pieces. New York: Perseus book, 146 p. (in English)
Gladkova R. (1989). Selected questions and problems in physics. Moscow: Mir, 368 p. (in English)
Glencoe K. (2010). Physics: Principles and problems. USA: McGram-Hill, 352 p. (in English)
Herman G. I. (2010). SAT subject test physics. New-York: Baron, 424 p. (in English)
Irfan P. (2014). Electricity and Magnetism. Turkey: Zambak Publishing, 194 p. (in English)
Kovalenko I.Y. (2015). English for engineers. Moscow: Urait, 279 p. (in English)
Khan Academy. https://www.khanacademy.org/science/physics (in English)
Michia Kaku (2017). Physics of the impossible. New-York: Washington Post, 353 p. (in English)
Perelman Y.I. (1980). Physics for entertainment. Moscow: Mir, 221 p. (in English)
Perelman Y.I. (1980). Astronomy for entertainment. Moscow: Mir, 194 p. (in English)
Stephen Hawking (1998) A brief history of time. New York: Bantam publisher, 212 p. (in English)
Your guide to physics on the web. http://www.physics.org/index.asp (in English)

IRSTI 81’243

Sadenova A.E.[1], Ikhsangalieva G.K.[2], Zhou. Jinsheng.[3],

[1]DSc, A/Professor, [2]DSc, A/Professor of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
[3]DSc, Professor of Yuexiu University of Foreign Languages, Shaushin, China,
e-mail: sadenovaa@mail.ru, ikhsan.gulnara@gmail.com

PECULIARITIES OF FOREIGN STUDENTS TESTING IN THE CONTROLPROCESS OF THEIR SPEECH ACTIVITY

This article discusses various ways to control the competence of oral communication of foreign students, analyzes the use of conventional and real tests, makes recommendations to verify the results of verbal communication.

The problems of the control of speaking foreign students studying, analyzes the results of psychological preconditions teaching speaking.Prominent among the tests needed to monitor speaking given to testing and their components.Not every test can not display all the real-world results, it is therefore proposed test interviews showing the results of speaking, imitate real voice communication.

In the article on the test guidelines, corresponding to different stages of testing.The attention is focused not only on the linguistic forms of expression, but also on the content.

To test the results of speaking are invited to use interactive forms and dialogs polylog.Test presented in the article helps kontrolivaniyu results of oral communication.

Key words:verbal communication, test conventional and natural kinds of tests.

Саденова А.Е.[1], Ихсангалиева Г.Қ.[2] , Шоу Джин Шен[3],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]доценті, ф. ғ. д.., [2]доценті, ф. ғ. д., Қазақстан, Алматы қ.
Юесюу шет тілдер университетінің [3]профессоры, ф. ғ. д., Қытай, Шаушин қ.,
e-mail: sadenovaa@mail.ru, ikhsan.gulnara@gmail.com

Шетелдік студенттердің сөйлеу қызметін бақылау үдерісінде тестілеудің ерекшеліктері

Мақалада шетелдік студенттердің ауызша тілдесу құзыреттіліктерін бақылаудың түрлі әдістәсілдері қарастырылады, шартты және шынайы тесттердің қолданылуы талданады, ауызша тілдесу қорытындысын тексеру үшін ұсынымдар беріледі.

Шетелдік студенттердің сөйлеуін бақылау мәселелері қарастырылады. Сөйлеуді тексерудің психологиялық мәселелері сөз болады. Сөйлеу нәтижесін бақылау үшін қажетті жайттардың арасындағы тестілеу мәселесіне және оның компоненттеріне назар аударылады. Коммуникативтік тілдесу деңгейін анықтау үшін алынатын тестілеу барлық шынайы нәтижені көрсете алмайды, сондықтан да шынайы сөйлесуге жақын тестілеудің үлгілері ұсынылады.

Мақалада тестілеудің түрлі кезеңдеріне тиесілі түрлі әдістемелік ұсыныстар берілген. Айтылымның тілдік қана емес, сондай-ақ мазмұнды жағына да назар аударылады. Сөйлеуді тексеру үшін көрнекі нысандар, диалогтар мен полилогтарды қолдану ұсынылады.

Мақалада ұсынылған тестілеу ауызша сөйлеуді тексеруге көмектеседі. Мұнда ең алдымен айтылымның туындауы, оның коммуникативтік мәні мен тілдің нормасына сай келуі бақыланады. Ауызша тестілеуді жүргізуде бір жағынан репликалардың кезектесе алмасуына мән беру көзделсе, екінші жағынан тестілеуді еркін түрде өткізу арқылы қарым-қатынасқа түсу, диалогтық сөйлеу нәтижесін бақылау көзделеді.

Түйін сөздер: ауызша тілдесу, тестілеу, тест, шартты және шынайы тест түрлері.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Саденова А.Е.[1], Ихсангалиева Г.К.[2], Шоу Джин Шен[3],
[1]д. ф. н. доцент, [2]д. ф. н. доцент
Казахского национального университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
[3]д. ф. н. профессор Университета иностранных языков Юесюу, Китай, г. Шаушин,
e-mail: sadenovaa@mail.ru, ikhsan.gulnara@gmail.com

Особенности тестирования иностранных студентов в процессе контроля их речевой деятельности

В статье рассматриваются различные способы контролирования компетенции устного общения иностранных студентов, анализируется использование условных и реальных тестов, даются рекомендации для проверки результатов речевого общения.

Рассматриваются проблемы контроля говорения иностранных учащихся, дается анализ психологических предпосылок результата обучения говорению. Важное место среди тестов, необходимых для контроля говорения, отводится тестированиям и их компонентам. Не каждый тест не может отобразить все реально существующие результаты, поэтому предлагается тест, который показывает результаты говорения, имитируют реальное речевое общение.

В статье предложены по тесту методические рекомендации, соответствующие разным этапам тестирования. Акцентируется внимание не только на языковой форме высказывания, но и на содержательной.

Для тестирования результатов говорению предлагается интерактивные формы использования диалогов и полилогов. Тест, представленный в статье, способствует контроливанию результатов устного общения.

Ключевые слова: речевое общение, тестирование, тест, условные и естественные виды тестов.

Introduction

Working with the projects teacher can realize in groups and individually. It is necessary to note, that the method of projects helps students to seize such competences as: to be ready to work in collective, to accept the responsibility for a choice, to share the responsibility with members of the team, to analyze results of activity (Davies, Pears, 2011: 63).

In numerous researches on training foreign students with the Russian and Kazakh languages it is paid attention to the fact that the motives of the language selection for the study have changed. Nowadays most students study the Russian language in order to get an education and find good jobs. Russian, of course, refers to the «market» or the language of «marketing» and in terms of development of the world economic space is the international language. Exactly the internationality of the Russian language can serve as the main motive for its choice to study. However, getting in Kazakhstan, where the official language is Kazakh, and Russian language is the language of international communication, foreign students realize that knowledge of the Kazakh language is the need for education and further work. President of Kazakhstan N.A. Nazarbayev proclaimed the principle that in Kazakhstan are studying three languages: Kazakh, Russian and English.

The Constitution of the Republic of Kazakhstan (1995) and the law «On Education» (2007) are the basic documents that have introduced the educational policy of the government.

From the time that Kazakhstan gained its independence, we have had an aim to be in close political, social cultural and economic relationships with most developed countries in the world. The importance of language knowledge, day by day is reaching the great top because of the unity development between different nations and countries that leads to the fruitful relationships. Firstly, the idea of trinity of the languages was proclaimed in October 2006 on the twelve congress of the Assembly of Kazakhstan (Nazarbayev, 2008, Address of the President of Kazakhstan.February 6). Kazakhstan's President NursultanNazarbayev delivered his annual state of the nation address, «New Kazakhstan in a New World», on February 28 in 2007, outlining the strategy of Kazakhstan's development for the next decade where he offered the idea of trinity of the languages. «Kazakhstan should be viewed in the world as a highly educated country whose people use three languages. These will be Kazakh as the state language, Russian as the language of interethnic communication, and English as the language of successful integration into the global economy,» the President noted. «Building the Future Together» – address to the People of Kazakhstan of the President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev has planned several stages of economic-social development which we must achieveby 2020. This

plan has pointed out its own strategy and didn't wait the world's crisis**.** President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev paid great attention not only to a social modernization – a new social policy, but to education as well as to Healthcare. I have always said that knowledge of three languages is an obligatory condition of one's wellbeing (Nazarbayev, 2011, Address of the President of thecountry. January 28).

New time, globalization of world processes require a search for new methods of training the Russian and Kazakh languages for foreign students. Students learn languages with a clear understanding that, in practice, they must not only speak, but also understand the interlocutors, colleagues, lectures.

Experiment

Nowadays, the new conditions of society development make the system of higher education face new challenges of creating a whole new level of training qualified specialists, which would contribute to their development and becoming creative personalities possessing their own thinking style, as well as the capability to solve the tasks they face creatively and on their own. Intentional development and systematic reforming of higher education implies a special role of language education, developing communicative competence of a person capable of using a foreign language as a means of communication. E.I. Passov considers a foreign language as a «productive power», and the foreign language literacy – as an «economic category»(Passov, 2007:17).The key to the communication between people is in their striving to understand each other. Each culture is formed in accordance with its basic characteristics, one of which is the language. According to S.G. Ter-Minasova, by learning one foreign word a person kind of extracts a piece of a puzzle from a strange picture, not completely known to him yet, and tries to reconcile it with the picture of the world existing in his consciousness, which has been set by his native language (Ter-Minasova, 2008: 48).

In teaching Russian as a foreign language testing is used for a long time. Tests are used to meet the requirements of the language, to enroll in Higher Education Institutions, the distribution of students in groups, to clarify the courses of particular groups of students, to test the results of training, to enroll in postgraduate school, etc.

Mastering Russian as a foreign language, pupils should acquire practical language skills. In connection with this testing helps to identify the level of communicative competence, which is especially important in an advanced stage of language learning, as it is at this stage the teacher has to deal with students who have studied Russian in different groups or in different institutions, the level of language training is different.

The methods of teaching languages has long being used a pragmatic testing, developed by American scientists. One of the features that distinguish a pragmatic approach to testing, has been the central role of the ability to make creative use of language tools to communicate in Russian in various sociocultural contexts (rather than the ability to produce specific elements of the language).

Traditional discrete tests, the role of which doesn't beg in no way, evaluate the degree of possession of the individual components of speech – phonetics, grammar, vocabulary, have no predictive validity, that is obtained with their help data do not predict will a test-taker use of language means in communication purposes. Such tests do not allow to relate the language assessment, obtained in different institutions where teaching is conducted under different programs with a focus on the different requirements and approaches. All this has made it necessary to develop communicative competence tests, pragmatic tests, one of which is a test interview. Test interview is qualitatively different from other tests in that it does not focus on any program, the assessment does not take into account any conditions or duration of training or previous assessment of test-takers. The purpose of the test is to assess the ability actively to deal with communicative tasks in situations, which are close to the real, creatively to use of language tools to convey information.

Checking oral competence by using test-interview involves two interrelated processes – obtaining a representative sample of the speech of a test-taker and evaluation of this sample.

The test-interview is a conversation that takes place entirely in Russian, and can last from 10 to 30 minutes, depending on the level of a test-taker. The purpose of the conversation is to get a sample of speech, on the basis of which it is possible to assess the communicative competence of a test-taker. The conversationcan be recorded on a tape recorder and then is evaluated.

Typically the procedure of such test is strictly standardized, and skill of the teacher who conducts a test is the ability to build a conversation so that it does not turn into an interrogation, that a test-taker feels at ease and easy to engage in conversation. To do this, the teacher should play the role of an interested interlocutor who doesn't interrupt and

correct, teach, help, repeat a test-taker. Questions for an interview should be clearly stated. The teacher must encourage a test-taker by observations of the type: Very interesting! True? Really? Can't you tell me more? And then what happened? Etc.

The content of the test-interview depends on the answers of a test-taker, it is necessary to take into account not only the linguistic level, but also topics that may be of interest to a student. For example, if a test-taker is interested in sports, it is better to talk on the sports theme. Therefore, for a test-interview materials are prepared on a variety of topics: work, study, business, entertainment, music, etc. The logical sequence and natural conversations are based on the ability of the teacher to extract themes for discussions from answers of a test-taker.

The structure of a test-interview is usually divided into four mandatory phrases: introductory, setting, checking and conclusion. It is necessary to provide correlation of estimations and the stability of a test.

In the introductory phrase the teacher who conducts a test-interview, meets with a test-taker, communicates with the greetings and asks him/ her simple, routine questions to make a preliminary impression of the level of his/ her language training, as well as to provide a test-taker the opportunity to get used to this situation. Then a test-taker is asked a series of questions to establish the «floor», that is the level at which he/she communicates easily. When the examiner is satisfied that the «floor» is installed, he gives a test-taker more complex task to establish a «ceiling» that is, the upper limit of his/ her speech competence. Such tasks can lead to the «disintegration» – a test-taker begins to falter, makes more mistakes, gestures, and refuses to answer, and so on.

During the interview, questions directed at the definition of «floor» are usually alternated with questions, aimed at establishing a «ceiling». This alternation is repeated as long as a clear view of the lower and upper limits of communicative skills of a test-taker isn't created. After establishing the «floor» and «ceiling» a test-taker is offered the role task of an appropriate difficulty. For example, at the average level of communicative competence it can play a situation in the clinic (in the store, in the dean's office, etc.).

If a student is proficient in the language at the professional level it is offered more complicated situations that require detailed explanations and the abilities to convince or persuade the interlocutor. Game situations reveal the knowledge of the linguistic resources that are not always easy to check in question-answer form. These include, primarily, socio-linguistic and pragmatic skills.

In the conclusion part of the interview it is advisable to ask a number of questions at the «floor» to complete a test in a positive tone and to give an opportunity a test-taker to feel confidence in his/her ability to use language. Next, a test-taker is given an estimation, corresponding to a certain level that most accurately reflects his/her speech skills. The scale on which is derived estimation, is known in the methodology of language teaching for a long time (the system ASPIYA) and is a form of an inverted pyramid in which each level includes all the previous ones.

On ASPIYA system the assessment is given with the following criteria: the context, in which a test-taker may use the language, the content of which he/she could speak, the correctness with which he/she performs communicative tasks, and the text that he/she makes. Also the tasks and functions that a test-taker can perform, are taken into account.

For example, based on the goals of communication, at the beginner level a test-taker can describe his/her room, listing the items contained in it, in an advanced stage of learning the Russian language he/she can lead discussions on abstract topics, arguing his/her point of view. Contexts, in which the discussion is conducted, vary in degree of difficulty and determine the choice of speech means.

The simplest contexts are characterized by excessive linguistic and extra-linguistic information that allows the speaker to solve the communicative problems, based on the limited memorized material, more complex contexts require flexibility in the use of language means.

In assessing communicative competence is taken into account and correctness of a speech of a tester: compliance with phonetic, lexical, morphological, syntactic, sociolinguistic and pragmatic norms of the Russian language. And sociolinguistic norms and pragmatic skills play an important role.Basing on the description of the levels, presented in the system ASPIYA, the department prepares interview tests in accordance with the goals and objectives of the testing.

Wide dissemination of this method of control as testing in the practice of teaching RLF, puts a teacher to have to define a more precise and specific guidelines, measurement criteria for quality of errors. This was dictated by the need to differentiate errors in order of importance, depth, seriousness of violation of an adequate solution.

This principle of an assessment, both in the doing of lexical and grammatical tests (where accounting

is relatively simple: the object of evaluation is not beyond a given parameter, and each task, in case of the validity of a test, obviously corresponds to a particular level, so one position – one point) is not a criterion-correct in assessing these types of speech activity as speaking and writing. Such an approach can't serve as an objective indicator of the quality of the student's knowledge, as the weight of errors in each individual case is different.

At the present time, in assessing «product» of an oral statement, it is accepted to take into account such factors as: fluency, spontaneity, consistency, completeness / incompleteness of a statement, the adequacy of chosen language means, purity and so on. Despite the difference in the approach to the assessment of sounding speech by different methodists, evaluation criteria generally is same, and one of the essential components to be accounting, is always called communicative-significant and communicative-insignificant errors. At communicative-oriented training speech errors, related to the adequacy of the solution of problems of communication tasks, the ability to choose the right intentions, become differentially evaluated, received the naming of communicative-significant and communicative-insignificant.

Researchers note that when considering communicative-significant errors, attention is drawn to two problems: the first «is the need to systematize the various phenomena that combine the concept, and the second – a distinction of communicative-significant and communicative-insignificant errors» (Balykhina, http://www.testor.ru.).

However, the precise definition that would allow distinguishing between communicative-significant and communicative-insignificant errors, isn't yet existed, and the mass of errors doesn't systematize, that could be clearly defined as communicative-significant or insignificant in the process of speech production.

We understand as communicative-significant errors which violate the meaning of a certain phrase, the conversation as a whole, making it difficult or impossible to continue the communication. Communicative-significant errors are defined as lexical and grammatical errors, leading to a distortion of meaning, expression, and causing misunderstanding by a recipient.

Along with this there is an opinion that an error of any level makes it difficult to communicate, so it should be attributed as communicative-significant only those errors, in which communication is not just difficult, but it is impossible. In this case, the main criterion is the ultimate effectiveness (success) of a solution of a communicative task. However, each teacher of RLF is familiar with the situation when students from different countries in the absence of control by a teacher communicate quite freely with each other (as it seems in Russian to them), joke, agree about something (there is a successful communication), but a teacher at the same time doesn't understand a word. And we give such dialogue from the practice of communication of a teacher and a student.

Teacher: – Where will you go at holidays?

Student: – To Beijin.

T : – Is there anybody there?

S: – No, I have never been there.

T : – And where will you live?

S: – At the restaurant.

The result is a communicative failure, because the teacher doesn't know how to live in the restaurant. The first thought, the student confused lexemes and made a communicative-significant mistake, but the essence of the failure lies in the field of an intercultural communication: in China, it is really possible to live in a restaurant, because there are rooms where a tourist can stay in, however, not every recipient is familiar with this reality. The result – grammatical rules are not violated; but the understanding is not reached.

In order to successful communication it is not enough knowledge of the language. How to evaluate the use of a lexeme, which caused such misunderstanding: as a cultural error, that is, to recognize that student hasn't a good knowledge of intercultural communication and solved the problem in an inadequate method, he made a mistake, and this error clearly violated the understanding of a statement by a recipient or do not consider it as a mistake at all, because norms of speech are not violated in anything.

As we can see in the first case, from the point of view of a teacher, all speech of students is wrong, but there is a communication, communication is possible, and the second example, this is a variant of an error-free speech, and a failed communication. What, then, should be understood as a successful communication and as a result of it, what errors should be recognized as communicative- significant?

If we assume that the communicative failure is a complete or partial failure to understand a statement by a listener on one hand and the full or partial inability to realize the communicative intention of the speaker on the other side, with full confidence we can say that the definition of communicative-significant define almost all the errors, as in different contexts, the same violation of the norms of language

can lead to difficulties of understanding, and to a breach of communication and does not affect the communication process.

T.M. Balykhina considers as communicative-insignificant errors that often are in violation of these or certain norms of the target language, but do not affect on the successful progress in communication. «Some of the errors are communicative- insignificant, made in the field of:

Phonetics:

– errors, connected to the pass of unpronounceable consonants, for example:

Welcome (*зрастуйте (здравствуйте), meeting (стреча (встреча)*;

– phonemicerrors, suchas: job (*арбота (работа)), friend (дурук (друг)), wanted (хотила (хотела)), once (однаждыи (однажды))*;

2) Grammar, forexample: *мы будем экзамены в июле;я читал много книга*;

3) vocabulary, e.g.: *мой дедушка – старинный человек; я хорошо вспоминаю это событие* и т.д.

4) a slip of a pen or tongue (Balykhina, 2004).

However, this is difficult to accept, because the same speech disorder in different situations causes different degrees of misunderstanding. For example: *my grandfather – an ancient man* (*мойдедушка – старинныйчеловек)*. In this case, the erroneous usage of the adjective *ancient* is compensated by a guess and easily correlated with the correct option: old. However, the erroneous use of the same adjective in such phrases as // это*старинная*книга // унеё*старинная*работа// doesn't allow so simple to interpret the adjective *ancient,* as in the first variant. And in this case we can talk about the undoubted communicative-significant of a disorder. Consequently, the same error should be assessed differently. Then the question arises naturally, what should be the basis of differentiated evaluation of the same mistake actually. The same can be said of phonemic errors. Even mixing of consonant sounds on the principle of hardness-softness, can completely deprive the meaning of a statement. For example: my father //*мойфофо// (мойпапа)* (from the story of the Korean student), or // He howled (was) on the street // (//*онвыл (был) наулице//)*.

Let us give another example:

Student: – Ко мне приехала мама, она хочет купить здесь квартиру. (Mom came to me, she wants to buy an apartment here.)

Teacher: – Онаужевыбрала? (Has she already choosen?)

S: – Нет ещё. Или дорого, или ей не нравится. (Not yet. Or expensive or she does not like.)

T: – А какую она хочет? (And what does she want?)

S: – Чтобы там деревья были, цветы. Оналюбитприроду. (That there are trees and flowers there. She loves nature.)

Student is showing a picture which hangs on the wall and saying, «This is the kind».

In this case, the only error which can be qualified as a slip of a tongue (a picture – a flat), completely destroyed the sense of a previous dialogue, and a communicative failure, is a result of a non-communicative significant error.

At the same time errors, that are currently considered as communicative-significant, such as: transposition of parts of speech in a sentence *// тывчерабылгде//*, the violation of relations within a sentence //*онправитсягулятьвпарку//* doesn't not always hinder to understanding. In the above examples it can not be ambiguity or any haziness. In addition, obviously, it should pay attention to the fact that one and the same error in the context and out of it will be interpreted differently.

For example the following phrase: «Yesterday, I have a problem» («*Вчерауменяестьпроблема*»), is clearly ambiguous out of context, it is not perceived as violating the understanding in a dialogue.

Teacher: – Why weren't you present at a lesson?

Student: – *Yesterday I had a problem.*

Eveninthistext: «*однаждый день мой друга Бориса за болель горла. Потом Борис поехаль в балницупосмотрель врачу. Доктор скзаль ему хорошо одихоете. НоБорисне*случалврача. *Ондумалкататсянаканках»,* it is easy to understand the essence of a statement, and none of the errors does not destroy the meaning.

It raises many questions and a classification of errors of a speech etiquette that make by foreign students. If a teacher welcomes *Good morning* (*// здравствуйте/ доброеутро //*) and etc. a student replies *Hi* (//*привет*!//), or instead *See you later* (*// досвидания/ довстречи//*) he says *Bye* (*// пока/давай //)* Are these mistakes considered as communicative-significant?

Results and discussion

Thus, from the above it can be concluded that at the present time there is no accurate, complete, unambiguous interpretation of communicative-significance of errors. At the moment, it is not defined criteria, allowing a clear distinction between communicative-significant and communicative-insignificant errors. In this situation, errors of different levels and categories are of equal value, and this

violates the principle of objectivity of evaluation. It seems to us that:

1. Communicative can only be called just only a mistake that leads to a complete misunderstanding by a recipient the intention of a speaker.

2. The communicative importance of an error must be defined within the context.

3. The value of an error is best defined not by the principle of a communicative significance / insignificance, but by the level and category.

Conclusion

In conclusion when working with foreign students, studying Russian language, a test-interview is used to assess the communicative competence of students of the second year of study. This is primarily an introductory testing, which will allow to provide the most appropriate group formation, to make adjustments to the curriculum. Repeated testing makes it possible not only to determine the degree of communicative skills, but also to obtain information that will allow later to answer the question: what factors in language training of students most contribute to the success in mastering the language.

We need to note that the innovative techniques should be used taking into account the specific audience, according to national circumstances, the extent of training and educational level.

Positive attitude to studying language forms interesting materials in the country studies and cultural relations that need to be carefully selected.

Литература

Davies P., Pears E. (2011). Success in English Teaching: A complete introduction to teaching English. – OxfordUniversityPress. (In England)

Назарбаев Н.А. Главная цель государственной политики по улучшению благосостояния народа // Обращение Президента Казахстана. – 6 февраля 2008.

Назарбаев Н.А. Построение будущего вместе! // Обращение Президента страны. – 28 января 2011.

Пасов, Е.И., Киберова Л.В., Коларова Е. Концепция коммуникативного искусства. Методическое пособие для русистов. (Концепция коммуникативного обучения иностранному языку (теория и ее реализация). Книга ресурсов для русских). – Санкт-Петербург: Златоуст, 2007.

Тер-Минасова, С.Г. Язык и межкультурная коммуникация: Учеб. Пособие (Язык и межкультурная коммуникация: учебная помощь). – Москва: Слово, 2008.

Балыхина Т.М. Основы теории тестов и практика тестирования (в аспекте русского языка как иностранного). – М., 2004.

Балыхина Т.М. Особенности оценивания звучащей речи. http://www.testor.ru.

Банкевич Л.В. Тестирование лексики иностранного языка. – М.,1981.

Государственный образовательный стандарт по русскому языку как иностранному. –М., 1999.

Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. – М., 1989.

References

Balykhina T.M. (2004). Osnovyteorytestovipraktikatestirovania (v aspekterusskogoyazikakakinostrannogo). [Fundamentals of the theory of tests and practice of testing (in the aspect of Russian as a foreign language)]. M. (In Russian)

Balykhina T.M. (2007). Osobennostyocenivaniazvuchaceyrechy. [Features of the assessment of speech.] http://www.testor.ru (In Russian)

Bankevich L.V. (1981). Testirovanieleksikiinistrannogoyazyka. [Testing foreign language vocabulary.] M. (In Russian)

Gosydarstvennyiobrazovatelnyi standard porusskomuyazyku kaki inostrannomu.(1999). [State educational standard in Russian as a foreign language.] M. (In Russian)

Davies P., Pears E. (2011). Successin English Teaching: A complete introduction to teaching English. Oxford University Press. (In England)

Nazarbayev N.A. (2008). The main goal of the state policy to improve the welfare of the people [The main objective of the state policy to improve the welfare of the people] Address of the President of Kazakhstan. February 6. (In Kazakh)

Nazarbayev N.A. (2011). Building the Future Together! [Building the future together!] Address of the President of the country. January 28. (In Kazakh)

Passov E.I. (1989).Osnovy kommunikativnoi metodiki obuchenya inoyazychnomu obsheniu. [Fundamentals of communicative methods of teaching foreign language communication.] M. (In Russian)

Passov E.I., Kibereva L.V., &Kolarova E. (2007). Kontseptsiyakommunikativnogoinoyazychnogoobrazovaniya (teoriyaieerealizatsiya). [The concept of communicative art.] Metodicheskoeposobiedlyarusistov [Concept of Communicative Foreign language Education (Theory and Its Implementation). Resource Book for Russianists]. Saint Petersburg: Zlatoust. (In Russian)

Ter-Minasova, S.G. (2007). Yazykimezhkul'turnayakommunikatsiya: [Language and intercultural communication:] Ucheb. Posobie. Moscow: Slovo. (In Russian)

МРНТИ 14.35.07

Таттимбетова К.О.,

докторант PhD Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: tattimbetovak@gmail.com

СТРАТЕГИИ АНАЛИТИЧЕСКОГО ЧТЕНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ И. ЩЕГОЛИХИНА В ВУЗЕ

В статье рассматриваются стратегии аналитического чтения произведений И. Щеголихина в вузе. Автор утверждает, что аналитическое чтение следует базировать на системе эвристических вопросов и заданий по изучению творчества И. Щеголихина. Для углубления чтения и активизации мышления в процессе изучения литературных произведений рекомендуется также применять специальные формы организации мыслительного процесса: составление студентами ментальных карт и метод «мозгового штурма» (брейнсторминг). Метод «мозгового штурма» предназначен для продуцирования идей или решений при работе в группе. Аналитическое чтение художественных текстов дает студентам возможность почувствовать себя в процессе сотворчества с автором.

Ключевые слова: стратегии чтения, ментальная карта, мозговой штурм, аналитическое чтение, изучение, вуз.

Tattimbetova K.O.,

doctoral candidate of PhD of Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: tattimbetovak@gmail.com

The strategy of analytical reading works of I. Shehegolikhin in higher education institution

In article the strategy of analytical reading works of I. Shehegolikhin in higher education institution are considered. The author claims that analytical reading should be based on the system of heuristic questions and tasks on studying of creativity of I. Shehegolikhin. In the course of studying of literary works it is also recommended to apply to deepening of reading and activization of thinking special forms of the organization of thought process: drawing up mental maps by students and method of «brainstorming» (brainstorming). The method of «brainstorming» is intended for producing the ideas or decisions during the work in group. Analytical reading art texts gives to students the chance to feel in the course of coauthorship with the author.

Key words: strategy of reading, mental map, brainstorming, analytical reading, studying, higher education institution.

Таттимбетова К.О.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: tattimbetovak@gmail.com

Жоғары оқу орнында И. Щеголихин шығармаларын аналитикалық оқыту қағидалары

Мақалада И. Щеголихин шығармаларын ЖОО-да аналитикалық оқытудың стратегиясы қарастырылады. Автордың пікірінше, аналитикалық оқу эвристикалық сұрақтарға және И. Шеголихин шығармашылығын зерттеуге арналған тапсырмаларға негізделуі керек. Әдеби шығармаларды оқып-үйрену барысында оқуды және ойлауды тереңдету үшін ойлау үрдісін ұйымдастырудың арнайы формаларын пайдалану ұсынылады: студенттердің ақыл-ой карталарын құрастыруы және «миға шабуыл» әдісі (брейнсторминг). «Миға шабуыл» әдісі топпен жұмыс

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

кезінде жаңа идеялармен бөлісуге және топпен жұмыс барысында тез шешім шығаруға арналған. Көркем мәтіндерді аналитикалық оқыту студенттерге автормен бірлесіп, шығармашылық жұмыс жасағандай күйді сезінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: оқу стратегиясы, ақыл-ой картасы, миға шабуыл, аналитикалық оқу, И.П. Щеголихин, зерттеу, ЖОО.

Введение

Современная методика преподавания русской литературы в вузе требует поиска новых приемов анализа художественных произведений. В настоящей статьевпервые рассматриваются стратегии текстовой деятельности и предлагаются образцы анализа произведений И. Щеголихина, в процессе работы с которыми студенты осваивают современные стратегии чтения и понимания художественных текстов.

Суть процесса чтения, этого рецептивного вида речевой деятельности, состоит в декодировании (расшифровке) графических символов и переводе их в мыслительные образы. Процесс чтения складывается из двух основных этапов: зрительного восприятия и этапа осмысления (интерпретации) прочитанного.На этапе осмысления прочитанного происходит понимание отдельных слов, предложений, всего текста. Иногда это происходит последовательно, а в отдельных случаях – одновременно. Здесь же зачастую осуществляется понимание подтекста, что особенно актуально при чтении публицистических произведений и художественной литературы. На данном этапе важны «интеллектуальные навыки» аналитического чтения: умение выделять главную и основную информацию, способность к запоминанию, способность к концентрации внимания.

Внимание называют катализатором процесса аналитического чтения. Умение управлять своим вниманием при чтении – это важнейшее свойство, которого можно добиться, овладев гибкой стратегией чтения. Обычно студенты начинают читать, не ставя перед собой никакой цели и не используя правил обработки содержания текста. Поэтому многие студенты, прочитав книгу или статью, не помнят их названия, автора, не могут выделить основные идеи автора, сжато изложить содержание прочитанного. В свете сказанного, одним из важнейших приёмов чтения является использование различных программ чтения, т.е. алгоритмов чтения.

Эксперимент

Авторы учебника «Речевая коммуникация» О.Я. Гойхман и Т.М. Надеина приводят классификацию способов чтения, считая, что прежде чем начать чтение, необходимо выбрать определённый режим, в котором будет происходить сам процесс чтения. Этот режим зависит от материала, который предстоит прочитать, и от цели чтения. Авторы советуют классифицировать тексты, предназначенные для прочтения, в зависимости от цели чтения (Goihman O.Ya., Naedina T.M., 2006: 47). В наиболее общем виде предлагаемая классификация выглядит следующим образом:

1 Тексты, которые необходимо подробно изучить;

2 Тексты, с которыми следует ознакомиться;

3 Тексты, из которых нужно выбрать определённую информацию.

Студенты, как правило, читают достаточно быстро, но неэффективно, забывая содержание и плохо ориентируясь в поисках нужной информации. Навыки чтения необходимо у студентов развивать, поскольку это поможет им перерабатывать большее количество информации и экономить время. Способы, или виды, чтения называют стратегиями, используемыми при чтении текстов различных жанров. Стратегия чтения выбирается в зависимости от цели и задачи чтения. Среди основных способов чтения текстов (углубленное, ознакомительное, выборочное, чтение-просмотр, сканирование, быстрое чтение) особо выделяется углубленное чтение или аналитическое (Goihman O.Ya., Naedina T.M., 2006: 48).

По мнению О.Я. Гойхман и Т.М. Надеиной, при таком способе чтения необходимо понять, какую проблему решает автор, каковы его точка зрения и выводы. Для этого необходимо осмыслить структуру текста, сопоставить выводы автора с собственными рассуждениями. При этом обращается внимание на детали текста, производятся их анализ и оценка. При углубленном

чтении достигается запоминание основной части текста, подробное усвоение текста, понимание основной идеи автора, вопросов, которые он рассматривает для доказательства своей идеи. Углубленное чтение называют аналитическим, изучающим, творческим.

Ю.М. Лотман отмечает: «Как только получателю информации становится известно, что перед ним художественное сообщение, он сразу подходит к нему совершенно особым образом. Текст предстаёт перед ним дважды (как минимум) зашифрованным» (Lotman I.M., 2000: 60).

Понимание входит как часть в таксономию Б. Блума учебных целей по уровням познавательной деятельности (знание, понимание, применение, анализ, синтез и оценка). Задания и вопросы к тексту формулируются с учётом иерархии познавательной деятельности, например, чтобы студент мог применить знания (уровень 3), он должен иметь необходимую информацию (уровень 1) и обладать её пониманием (уровень 2) (Kagan M.S., 2007: 36).

Взяв за основу блумовскую систему, мы разработали систему вопросов и заданий по изучению творчества И. Щеголихина:

– простые вопросы, отвечая на которые нужно назвать какие-то факты, например: «Назовите автобиографические романы И.П. Щеголихина»;

– уточняющие вопросы, их задают с целью получения информации, отсутствующей в сообщении, но подразумевающейся, например: «Вы действительно считаете этот роман автобиографическим?»;

– интерпретационные вопросы, они направлены на установление причинно-следственных связей, например: «Почему писателя И.П. Щеголихина называют летописцем эпохи?»;

– творческие вопросы с элементами условности, предположения, прогноза, например: «Как вы думаете, написал бы И.П. Щеголихин книгу о Гулаге, если бы он сам не был заключённым Гулага?»;

– оценочные вопросы, они направлены на выяснение критериев оценки тех или иных событий, явлений, фактов, например: «Чем отличаются романы «Снега метельные» и «Должностные лица?»;

– практические вопросы направлены на установление взаимосвязи между теорией и практикой, например: «В каких жанрах представлено творчество И.П. Щеголихина?».

Понимание через визуализацию связано с совершенствованием навыков чтения. Теория Б. Блума оказывается так или иначе связанной с методом составления ментальных карт, или интеллект-карт, разработанным Тони Бьюзеном, создателем теории ментальной грамотности, которая в будущем, по его словам, может перевернуть человеческое сознание. Ментальные карты как метод визуализации информации, отражающий взаимосвязь элементов, их иерархичность и последовательность, – это современный, быстрый, интересный, ёмкий, работающий и достаточно простой способ систематизации, обобщения, представления, запоминания и аккумуляции большого объёма данных.Например, конструирование ментальной карты, отражающей структуру и композицию книги, состоящей из двух планов: плана свёрнутого содержания (заглавие, аннотация, оглавление, список литературы) и плана развёрнутого содержания (введение – предисловие, пролог; основная часть, заключение – послесловие, эпилог; приложение). Затем в карте отражается жанровая принадлежность книги, структура основной части и главные особенности стилистической направленности (Literaturaiisskustvo, 1995: 61).

В отличие от многоэтапных и разветвлённых схем, диаграмм, маркированных списков, ментальная карта как альтернативный способ структурирования информации значительно упрощает процесс восприятия и запоминания данных. Например, чтобы запомнить все произведения И.П. Щеголихина, включенные в сборник «Шальная неделя», студентам предлагается отразить в ментальной карте названия повестей и главных героев, кратко сформулировав основную сюжетную линию произведения: «Шальная неделя» – «Трое в машине» – (Дёмин, детективная история с ограблением кассы в городе Алма-Ата, история любви); «Лишними не будут» – (Решетов Игорь, детективная история с угоном легковых автомашин на улицах города Алма-Ата, история семьи); «Пятый угол» – (Глеб Антонов –медик, история любви, случайное убийство во время спасения беззащитного); «Машина бремени» – (автор-повествователь – врач, автотурист по Средней Азии, эпизод из истории Тамерлана); «Шальная неделя» – (автор-повествователь, загадочное происшествие, история о любви).

Ментальные карты позволяют студентам сосредоточиться и увидеть всю структуру в целом, приучая их мыслить системно уже на этапе чтения, когда задача поставлена, и весь процесс создания наглядного представления должен происходить с использованием ассоциаций. Благодаря ассоциативности, опираясь на ключевое слово

или фразу, читательское сознание «вытягивает» другие, которые фиксируются, потом можно добавлять их по мере вспоминания. Ментальная карта – это также своеобразное исследование, результат которого может оказаться абсолютно неожиданным, что позволяет взглянуть на явление с другой стороны. В ментальной карте студенты могут и выражают свою креативность и индивидуальность через образы, цветовую гамму, фигуры и раскрывают свой творческий потенциал, генерируют новые идеи.

Результаты и обсуждение

Для активизации подобного рода мышления можно применять специальные формы организации мыслительного процесса, например, «мозговой штурм», или брейнсторминг, – метод, предложенный американским учёным А. Осборном. Этот метод предназначен для продуцирования идей или решений при работе в группе. К основным правилам проведения «мозгового штурма» относятся:

1 Учебная группа разделяется на несколько команд.

2 «Запрет критики» – предлагаемые идеи нельзя критиковать или прерывать, можно лишь одобрять или предлагать свою идею.

3 Участники при выполнении задания должны быть в состоянии психической и мышечной расслабленности.

4 Все идеи фиксируются письменно без указания авторства.

5 Собранные в результате брейнсторминга ценные идеи кладутся в основу ментальной карты.

6 Мозговой штурм для решения ментальных задач положен в основу синектики, предложенной американским учёным У. Гордоном. При синектическом штурме предусмотрено выполнение четырёх приёмов, основанных на аналогии: прямой – как решаются задачи, похожие на данную; личной – попробовать войти в образ данного в задаче объекта и рассуждать с его точки зрения; символической – дать в двух словах образное определение сути задачи; фантастической – представить, как бы эту задачу решили маги-волшебники.

7 Данный метод активизации творческих мыслительных возможностей предусматривает стимуляцию ассоциативных образов (воображения).

8 Воображение – это психический процесс создания нового в форме образа, наглядного представления.

Так, на одном из занятий в связи с темой «Композиция текста» было предложено внимательно прочитать финальную часть повести И. Щеголихина «Шальная неделя», в которой писатель приводит удивительную историю, рассказанную ему казахским писателем. Эта грустная история о любви молодых людей, о войне, о смерти, о похоронном извещении, названном казахами «қара қағаз», о победе любви к жизни и к ближнему, о мудрости, о глубокой человечности инвалида, о рассуждении: что лучше – горькая правда или сладкая ложь. После углубленного чтения студенты смогли все названные ассоциации отразить в ментальной карте. Более сложная задача состояла в том, чтобы определить начало и концовку «сцепления» с основным повествованием, насколько этот мотив придаёт дополнительную глубину основному содержанию, и насколько в нём можно услышать его «эхо», и как вокруг него «светится» ореол смыслов излагаемой темы, как в этом отрывке отражается центральная идея всей книги.

Следует предварительно разделитьпроизведение на несколько смысловых частей, в той последовательности, как студенты анализировали и визуализировали её в ментальной карте, используя возникшие ассоциации.

«Удивительную историю рассказал мне один казахский писатель.

Жила-была девочка в ауле перед войной, девушка шестнадцати лет. Полюбила юношу и проводила его на фронт.

Получала письма, а потом в аул пришла похоронная. Но «кара кагаз», чёрная бумага, не попала ей в руки.

На почте работал инвалид, потерявший ноги на фронте. Он стал писать девушке письма от имени погибшего воина: лежу в госпитале, ранен в руку, изменился почерк. Учись, любимая, работай, не унывай, встретимся после победы. И она отвечала: учусь, работаю, люблю и жду.

Инвалид писал ей о несбывшейся мечте, о том, как из госпиталя он вернулся в строй, к своим друзьям-однополчанам, как дошёл до Берлина.

Девушка отвечала, не зная, что письма её не идут дальше родного аула.

Кончилась война, девушке уже двадцать лет. Надежда помогла ей вырасти бодрой, укрепила её.

Письма стали приходить всё реже – служу в Германии, жив-здоров, на земле мир, мы уже взрослые, каждый вправе решать свою судьбу…

Пришло время, девушка полюбила другого и вышла замуж. Сейчас у неё взрослые дети.

О судьбе юноши узнала только через двадцать лет, когда в ауле поставили обелиск с именами павших» (Shegolikhin I., 1987: 414).

Последующие финальные строки повести чётко проясняют смысл встроенного в основной сюжет «вечного» мотива, и он действительно становится центральным, но «нервным узлом» повествования. Понимание этого смыслового звена в повествовательной цепи вызывает взрыв эстетических эмоций, необходимый художнику, приводит в движение цепочку ассоциаций, способствующих правильному восприятию произведения, обогащающих его (Cherniavskaiya V.E., 2009: 175).

Заключение

Предложенная в даннойстатье методика анализа произведений И. Щеголихина отличается инновационным подходом к художественному тексту в аспекте его аналитического чтения. Нами впервые предлагаются разработанные вопросы и задания по творчеству И. Щеголихина, имеющие целью выполнение их после аналитического прочтения текста и «мозгового штурма» по его содержанию, затем конструирование на основе его содержания ментальной карты, дающее возможность читателю почувствовать себя в процессе сотворчества с автором.

Литература

Гойхман О.Я., Надеина Т.М. Речевая коммуникация: учебное пособие. – М.: ИНФРА, 2006. – 272 с.

Лотман Ю.М. Текст в тексте // Семиосфера. – СПб., 2000.

Каган М.С. Чтение как феномен культуры // Избранные труды. Труды по проблемам теории культуры. – СПб.: Петрополис, 2007. – Т. 3. – 180 с.

Литература и искусство: Универсальная энциклопедия школьника. – М., 1995. – 480 с.

Щеголихин И. Шальная неделя // Трое в машине. Лишними не будут. Пятый угол. Машина бремени. – Алма-Ата, 1987. – 416 с.

Чернявская В.Е. Лингвистика текста. – М.: Книжный дом «Либроком», 2009. – 248 с.

References

Cherniavskaiya V.E. (2009) Lingvistikatexta [Text linguistics]. M.: Knizhidom «Librokom». 248 p.

Goihman O.Ya., Naedina T.M. (2006) Rechevaiyakommunikaciya: uchebnoeposobie [Speech communication: education guidance]. M.: ИНФРА, 2006. 272 p. (In Russian)

Kagan M.S. (2007) Chteniekakfenomenkulturi. Izbrannietrudi. Trudipoproblemamteoriikulturi [Reading as culture phenomenon. Chosen works. Works on problems of the theory of culture.] SPb.: Petropolis. T. 3. 180 p. (In Russian)

Literaturaiisskustvo: Universalnaiyaenciklopediyashkolnika (1995) [Literature and art: Universal encyclopedia by the school student].M., 480 p. (In Russian)

Lotman I.M. (2000) Text v texte. Semiosfera[The text in the text. Semiosfera]. SPb. (In Russian)

ShegolikhinI. (1987) Shalnaiyanedeliya. Troevmachine. Lichniminebudut. Piyatiugol. Machinabremeni [Crazy week. Three in the car. Will not be superfluous. Fifthcorner. Burdencar]. Alma-Ata. 416 p. (In Russian)

IRSTI 17.07.61

Tsyganova V.A.[1], Gumarova Sh.B.[2], Nurmukhanbetova A.A.[3],

[1]Master of Arts, teacher, [2]senior lecturer, [3]senior lecturer
of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: tvaleriyaa@gmail.com,gumarova5619@gmail.com

A NEW MODEL OF A SPECIALIST

The article considers a new model of a specialist on a competence basis. One of the most effective, promising and effective approaches recognized throughout the world is the competence approach. Modernization of education based on the competence approach is being actively discussed today.It reflects the kind of content of education that does not reduce to a knowledge-orienting component, but involves a holistic experience in solving life problems, performing key functions, social roles, competences, where subject knowledge does not disappear from the structure of education, but performs a subordinate , an approximate role. The results of the conducted experiments showed that education in our country requires the introduction of a model of competence education.Modern, dynamically developing, socio-economic realities of society require changes in the education system in the field of strengthening its practical and personal orientation, which proves the importance of the new model of a specialist on a competence basis described by us. The success of modernization of the national educational system depends on how firmly this model of a specialist enters into the system of active professional and pedagogical activity of teachers – university practitioners in our country.

Key words: competence, competence approach, competence-oriented training, developing training, competency model of education.

Цыганова В.А.[1], Гумарова Ш.Б.[2], Нұрмуханбетова Ә.Ә.[3],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]оқытушысы, магистр, [2]аға оқытушысы, [3]аға оқытушысы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: tvaleriyaa@gmail.com, gumarova5619@gmail.com

Жаңа маман үлгісі

Бұл мақалада құзыреттілік ыңғайға сай келетін жаңа маман үлгісі қарастырылуда. Әлемдегі танымал келетін тиімді, келешегі бар және нәтижелі ыңғайлардың бірі ол құзыреттілік ыңғайы болып танылған. Бүгінгі таңда құзыреттілік ыңғай негізінде білімді жаңғырту белсенді түрде талқылануда. Оның ішінде оқытудың білім мазмұнын төмендетпейтін, білім беру құрылымынан объективті білім жоғалып кетпейтін, дегенімен бағынышты болатын, алға қойылған мақсаттарға қол жеткізуді қамтамасыз ететін негізгі функцияларды, әлеуметтік рөлдерді, құзыреттерді жүзеге асыратын өмірлік проблемаларды шешуде тұтас тәжірибені көздейтін болады. Қоғамның заманауи, белсенді дамып келе жатқан, әлеуметтік-экономикалық шындықтары білім жүйесінің практикалық және тұлғалық бағдар саласында жоғарылауының қажеттілігі туындауы біздің сипатымыздағы құзыреттілік ыңғайы негізінде жаңа маман қажеттілігінің жоғарылауын айғақтайды. Ұлттық білім жүйесінің жаңғыруының сәттілігі бұндай маман үлгісінің еліміздегі жоғары оқу орындарындағы белсенді мамандандырылған – педагогикалық оқытушы-практиктердің қызметіне енуіне байланысты болып табылады.

Түйін сөздер: біліктілік, жете білушілік, құзыреттілік, хабардарлық, құзыреттілік ыңғай, білікті-бағдарлы оқыту, оқуды дамыту, құзыреттілік жүйе білімі.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Цыганова В.А.[1], Гумарова Ш.Б.[2], Нурмуханбетова А.А.[3],
[1]магистр, преподаватель, [2]старший преподаватель, [3]старший преподаватель
Казахского национального университетаим. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: tvaleriyaa@gmail.com, gumarova5619@gmail.com

Новая модель специалиста

В статье рассматривается новая модель специалиста на компетентностной основе. Одним из наиболее эффективных, перспективных и результативных подходов, признанных во всём мире, считается компетентностный подход. Модернизация образования на основе компетентностного подхода сегодня активно обсуждается. В нём отражён такой вид содержания образования, который не сводится к знаниево-ориентировочному компоненту, а предполагает целостный опыт решения жизненных проблем, выполнения ключевых функций, социальных ролей, компетенций, где предметное знание при этом не исчезает из структуры образованности, а выполняет в нём подчинённую, ориентировочную роль. Результаты проведённых экспериментов показали, что в нашей стране необходимо внедрение модели компетентностного образования. Современные, динамично развивающиеся, социально-экономические реалии общества требуют изменения системы образования в области усиления его практической и личностной ориентированности, что доказывает значимость, описанной нами новой модели специалиста на компетентностной основе. Успех модернизации отечественной образовательной системы зависит от того, насколько прочно войдёт данная модель специалиста в систему активной профессионально-педагогической деятельности преподавателей – практиков вузов в нашей стране.

Ключевые слова: компетентность, компетентностный подход, компетентностно-ориентированное обучение, развивающее обучение, компетентностная модель образования.

Introduction

The mentality of a specialist of the 21st century is more focused on the independent solution of professional tasks that promote self-actualization, meet his desire for self-knowledge and self-realization in personal and professional aspects. The competence model of a specialist is humanisticallyoriented, it is less rigidly attached to a specific object and subject of labor, which ensures higher mobility of university graduates in changing market conditions.

Among the many reasons restraining the renewal of education, one can call it a well-known one-sidedness, disharmony, when instead of a holistic socio-cultural experience, students actually master only a part of it, primarily a knowledge component. The orientation towards mastering knowledge of the world around us dates back to the late Renaissance, when in European schools we began to move away from the religious and totalitarian education, during which religious texts were unconsciously learned and generally accepted norms of behavior were formed on this basis.At the same time there was a transition to a knowledge model, to the conscious assimilation of concepts, to an elemental-materialistic, nature-friendly way of thinking.

As the society developed, education increasingly acquired a scientistic orientation. The knowledge communicated to the students gained the properties of systemic character. The whole scientific picture of the world helped to orientate in it, which was proved by the subsequent successes of civilization. Equilibrium in the relations between «school» and «life» was supported by periodic updating of the content of education, mainly due to the inclusion in it of new subject areas that were «requested» by developing production and social relations. Sometimes sections were introduced into the subjects of study, which ensure the connection between learning and life. So there were models of polytechnic education, the fundamentals of technology and integrated courses.

However, changes in the social, information and technological spheres have led to the formation of a type of culture for which a one-sidedly understood knowledge-based education has lost its effectiveness and even expediency. Today it is possible to speak with good reason about the crisis of the knowledge-educational paradigm, which has several reasons. The first reason is connected with the change in the very phenomenon of knowledge and its correlation with public practice, that is, the obtaining of information becomes a priority sphere of a person's professional activity and a condition for the existence of any modern production in general. The rate of renewal of knowledge is commensurate with the pace of restructuring production lines. Under the seconditions, knowledgehasbecomemeaningless. The incredible flow of information that is becoming obsolete faster than the pupil will finish school can not be «squeezed» into the programs.

Learning «eternal truths» is, of course, necessary, but without the ability to update the operational part of one's cultural experience, the student can not be considered prepared for life.

Another reason for the crisis of the knowledge paradigm is that there is no need to overload the child's memory with «in reserve» truths, because there are other information stores. You just need to teach the students to use them. The priority of the individual's independence and subjectivity in the modern world calls for strengthening the general cultural foundation of education, developing skills to mobilize one's personal potential for solving various social, environmental and other tasks, as well as a reasonable moral-expedient transformation of reality. A specialist is in demand, who will not wait for instructions, but enter into life with already established creative, project – constructive and spiritual – personal experience. The structure of knowledge education is not «tuned» to this function.

Experiment

Attempts to go beyond the bounds of a knowledgeable paradigm, to expand the content of education not in quantitative, but in qualitative terms have been undertaken for a long time. This was primarily reflected in those educational models that have been put forward and tested in recent decades. Firstly, it is a cultural model of the content of education (Kraevsky V.V., Lerner I. Ya., 1983: 34), where the idea of reflecting the totality of the main types of experience is embodied. This experience is being mastered by a new generation that provides continuity in sociocultural progress. Authors of the concept V.V. Kraevsky, I.Ya. Lerner distinguish four dissimilar components of cultural experience: knowledge about various areas of reality, experience of performing known methods of activity, experience of creative activity and experience of emotional value of attitude to objects and means of human activity. Mastering the experience contributes to the subsequent socialization of the school graduate. The content of education is not limited to a set of information that needs to be learned and reproduced, but includes a holistic block of culturally appropriate learning, that is, interaction between teaching and learning.

Was this model implemented in practice? Yes and no. On the one hand, a highly effective pedagogical process ensures the appropriation of a holistic cultural experience. This can be seen in the spontaneously emerging mass practice. On the other hand, the program – methodical and normative educational base, which corresponds to this model of education, has never been created.

Consider another model, which also goes beyond the boundaries of the knowledge paradigm. V.S. Lednev and M. S. Kagan believe that the basis of the content of education is not a set of scientific and subject areas, but human activity (Lednev V.S., 1980: 44). It is represented by such types of it as practical – transformative, cognitive, communicative, value – orientational and aesthetic (Kagan M. S., 1974: 26).

Attempts to go beyond the scope of subject-specific education were also carried out in systems of developmental learning. L.V. Zankov emphasized the acceleration of the overall intellectual development of children through the implementation of such principles in the educational process as training at a high level of difficulty, the leading role of theoretical knowledge, problems, individualization and the passage of material at a rapid pace. (Zankov L.V., 1968: 54).

In V. V. Davydov's system, a special role is assigned to the development of theoretical thinking in younger schoolchildren. The main subject of mastering is a meaningful abstraction, that is, a general principle of solving various problems from a certain subject area. This is when children master theoretical concepts, which serve for them as a tool for constructing modes of activity in a certain subject area (Davydov V.V., 1972: 72). Developmental training is not just another method, but a new kind of educational content that contributes to the formation of the intellectual competence of the student.

Among the notable attempts to reconstruct the content of education is the desire to design educational systems that are oriented toward the development of the personal sphere of students. Let us recall the works of V.S. Ilyin, who proposed the idea of constructing the content of education in accordance with the structure of the personality. In order for education to form an «integral personality», it is necessary to reflect in its structure the basic situations of the life activity of a person and the values of the society in which he lives (Ilyin V.S., 1984: 35).In this context, we can note studies on the problem of personality – oriented education, which is associated with the study of personal experience as a component of the content of education (Serikov V.V., 1999: 42, Zelentsova A.V., 1996: 74), as well as specific means of its selection (Kryukova E.A., 2000: 88). They show that the formation of the personal sphere of the pupil is also «responsible» for a certain type of content of education, which is called personal experience: personal self-organization

(I.V. Lysenko), dialogic experience (S.V. Belova), personal freedom (V.V. Zaitsev).

The search for ways out of the knowledge paradigm was undertaken by the creators of integrated training courses, for example, the project method of teaching.

Those, who are trying to go beyond the boundaries of a knowledge-based educational space are guided by the fact that there really are «two entities». The first, which is presented in the programs is subject to compulsory assimilation and control, and the second – «hidden education» (V.I. Slobodchikov). It is a kind of secondary product of the educational process.This includes all the results that contribute to the formation of competence and personal experience, as well as other indicators of education. They can not be built up from a set of knowledge and skills. In the process of social modernization, they have become a priority.

Results and discussion

Now let's consider how it is possible to modernize education on a competent basis. This approach is actively discussed today (E.Ya. Kogan, V.V. Laptev, O.E. Lebedev, E.A. Lenskaya, A.A. Pinsky, I.D. Frumin, B.D. Elkonin). It reflects the kind of content of education that does not boil down to a knowledge-orienting component, but involves a holistic experience in solving life problems, fulfilling key functions, social roles, competencies. Subject knowledge does not disappear from the structure of education, but performs an approximate role in it. «We refused not from knowledge as a cultural object, but from a certain form of knowledge» just in case «, that is, information.»(Elkonin B.D., 2002: 27).

Competence approach puts forward on the first place not the knowledge of the student, but the ability to solve problems arising in different situations.

Teach behavior in various situations is impossible. B.D. Elkonin suggested building and pre-setting «inclusion situations» (Elkonin B.D., 2002: 29).This means assessing the situation, as well as designing the actions and relationships that require certain decisions.

The student should realize the task itself, evaluate the new experience and monitor the effectiveness of their actions. This is a project for solving a vital problem. Hence the name of the method that provides the formation of competence – project.

The competence model of education is very different from the knowledge model. The basis of the content of education should be not only knowledge, but more complex cultural-didactic, structurally-holistic competence. The transition to a new level of the integrity of education can not be achieved only by quantitative changes in traditional elements or simply by updating their composition.

The specificity of competence training is that it is not «ready knowledge» that someone has suggested, but «the conditions for the origin of this knowledge» are traced by someone (Gromyko Yu.V., 2000: 38). The student himself formulates concepts that are necessary to solve the problem. In this approach, educational activity, periodically acquiring a research or practice-transformational nature, itself becomes the object of assimilation.

Integration in the content of education concepts, ways of human activity, creative potential, the experience of the manifestation of a personal position, is carried out in the process of creating the foundations of all these types of their own experience, which should be the subject of reflection, research, evaluation. Probably, this is possible in the event that this experience takes an alienated form, in a socially and personally significant product created by the learner himself.

The idea that competence-oriented training ends not with an answer at the board, but with the creation of a product, is confirmed by the centuries-old experience of the included training. Masters, scientists, artists always prepared themselves for the scientific, artistic and sporting activities within the framework of the «school», creating a creative product together with their teacher and mastering not only the information and rules, but also the method, approach, the style of effective work, the system of values , which guided this master. Let us recall the Montessori system and organizational games of G.P. Shedrovitsky. In this training, the student learns new types of experience: he finds and identifies problems, acquires the skills of research and design, co-operation, applies known and creates new technologies for obtaining a product, evaluates the quality of the result.

The psychological mechanism of forming competence differs significantly from the mechanism of formation of conceptual «academic» knowledge. This is primarily due to the fact that ordinary school knowledge is intended for memorization and reproduction, or at best for obtaining other knowledge by logical or empirical means. It is unlikely that a student can be trained in competence. He can become this only himself, having found and tested various models of behavior in the given subject area, choosing from them those that are most appropriate to his style, aesthetic taste and moral

orientations. Competence, therefore, appears as a complex synthesis of cognitive, object-practical and personal experience.

The methodology of designing personal developmental educational systems, which is actively developed in recent years (N.A. Alekseev, E.V. Bondarevskaya, I.S. Yakimanskaya), but not applicable in practice under the conditions of a knowledge-based education paradigm, in the transition to a competence-based educational model will be in demand.

Further development of the model of competence education is connected with the transition from a general theoretical idea of its content to the construction of subject educational programs, adequate situational modeling technologies and control and measuring materials.

In the structure of the indicative basis of activity, we distinguish the following elements: 1) the subject and methods; 2) conceptual knowledge about the essence of the object or process created in this activity; 3) a set of tried-and-tested methods of activity; 4) the experience of performing this activity in problematic conditions when the task conditions are not complete, the information deficit, the lack of cause-effect relations, the unsuitability of known solutions; 5) the mechanism of reflection, manifested in a kind of testing the situation and their own behavior in accordance with their values and meanings.

Competence as a property of the individual exists in various forms: as a degree of skill, a way of personal self-realization, a result of self-development of an individual or a form of manifestation of ability.

The nature of competence lies in the fact that it is a product of learning, a consequence of the self-development of the individual, not so much of technology as of personal growth, self-organization and generalization of activity and personal experience. Competence is a way of existence of knowledge, skills, education, contributing to personal self-realization, finding a pupil of his place in the world, as a result of which education appears as highly motivated and in a true sense personally personalized, ensuring the maximum demand for personal potential, recognition of the person around and awareness of her own significance.

Until recently, the phenomenon of competence was associated most closely with the sphere of vocational education. It was always clear that competence is not identical to «passing the course,» but is associated with some additional prerequisites for the development of a specialist, his own creative potential and the quality of education that he received. It was in a professional school focused on competence that such specific methods of training competent specialists emerged, such as a task-oriented approach, simulation-modeling, project and context-based teaching methods, the integration of educational and research work.

Competent approach in the sphere of general education is a new phenomenon for the domestic didactics. In contrast to professional competence, which has a standardized scope of application, existing patterns of performance and requirements for their quality, key general educational competence is manifested as a certain level of functional literacy. These two types of competence combine experience that is not reducible to a set of knowledge and skills, the integrity and concreteness of the perception of the situation, the willingness to receive a new product.

Hypothetically, it is possible to determine the general characteristics of an educational program that is not focused on the subject-knowledge, but on the competence model of education: 1) a description of the attributes and the expected level of competence in some area; 2) the definition of the necessary and sufficient set of learning tasks-situations, the sequence of which is built up in accordance with the increase in completeness, problemativeness, concreteness, novelty, vitality, practicality, interdisciplinarity, creativity, value-semantic reflection and self-assessment, humanitarian expertise of decisions, the need for a combination of fundamental and applied knowledge;3) process technology, including the sequence of presentation of problem-situations to students of different types and levels; 4) algorithms and heuristic schemes that organize the activity of students in overcoming difficult situations; 5) technology for accompanying, counseling and supporting students in the process of passing the program.

How to make the transition from the subject-knowledge to a more holistic model of education, where priority will be given to experience, competence, subjectivity?

For this, as we represent, one model should not be replaced by another. Perhaps the coexistence of two paradigms – knowledge-objective and competence. Let's name here three variants of possible models: the first – the knowledge-academic system is realized in an elementary and basic school, and in the senior profile – competent; the second is the simultaneous functioning of two elective educational options: academic and

practice-oriented, competence; the third – the transitional forms of building education are developed through the inclusion in the curriculum of integrated courses in which the subject areas are related to the spheres of competence. Other options are possible, but the transition to a new stage can not be carried out by very rapid administrative action. A deep research and modernization of the theoretical foundations of the design of educational systems is in order to create an information, scientific and methodological base and a system for training personnel, and the formation of a new pedagogical thinking in society.

The first steps to building a competence model of education must be done today. As the basic measures, we denote three basic ones. The first is to expand the intersubject component in the structure of curricula in general education disciplines, that is, to include in the content of this subject educational material from other fields of knowledge and practice, indicating the possibilities of use. This component should appear before the students in the form of interdisciplinary tasks, which in principle can not be solved by the means of one subject. Naturally, such an understanding of the essence of the assimilation of the material must be reflected in the corresponding control and measuring materials, and ultimately in the examination tests.

The next step is the creation of a conceptual framework for the introduction of competence elements in all educational areas of the curriculum. This will be a special set of requirements, that is, an educational standard for constructing a competency-oriented training subject, rather than «material reproduction.» Simultaneously with this adjustment of educational programs, work should also be carried out on the harmonization of the introduction of various educational areas in a common set of key competencies.

Finally, the real organizational form of implementing the competency model of education should be a profile high school. It is for this purpose that the program for the development of education is consistently passed. This school is created taking into account the didactic patterns of competence education and the alternative ways of implementing the educational opportunities and needs of citizens.

Conclusion

The fulfillment of these priority tasks is impossible without the creative cooperation of professionals developing the content of education with practitioners, from the innovative search for which and their counter initiatives, the success of the modernization of the educational system largely depends.

Литература

Теоретические основы содержания общего среднего образования / Под ред. В.В. Краевского, И.Я. Лернера. – М.: Педагогика, 1983. – 352 с.

Леднев В.С. Содержание общего среднего образования: проблемы структуры. – М.: Педагогика, 1980. – 264 с.

Каган М.С. Человеческая деятельность. – М.: Политиздат, 1974. – 328 с.

Занков Л.В. Дидактика и жизнь. – М.: Просвещение, 1968. – 176 с.

Давыдов В.В. Виды обобщений в обучении. –М.: Педагогика, 1972. – 424 с.

Ильин В.С. Формирование личности школьника. – М.: Педагогика, 1984. – 144 с.

Сериков В.В. Образование и личность. – М.: Издательская корпорация «Логос», 1999. – 272 с.

Зеленцова А.В. Личностный опыт в структуре содержания образования. дис. канд. пед. наук. – Волгоград. –1996.

Крюкова Е.А. Теоретические основы проектирования и применения личностно-развивающих педагогических средств. дис. докт. пед. наук. – Волгоград. – 2000.

Эльконин Б.Д. Понятие компетентности с позиций развивающего обучения // Современные подходы к компетентностно ориентированному образованию. – Красноярск. – 2002.– 267с.

Громыко Ю.В. Понятие и проект в теории развивающего образования В.В. Давыдова // Известия РАО. – 2000. – Вып. 2. – С. 40–44.

References

Davydov V.V. (1972). Vidyobobsheniy v obuchenii [Types of generalizations in teaching]. M.: Pedagogika, 424 p. (in Russian)

Elkonin B.D. (2002). Ponytiye kompetentnosti s pozitsyyrazvivayushegoobucheniya [The concept of competence from the standpoint of developmental learning]. K.: Sovremennyepodhody k kompetentnostnoorientirovannomuobrazovaniyu, 267 p. (in Russian)

Gromyko Yu.V. (2000). Ponytiye i proyekt v teoriirazvivayushegoobrazovaniya V. V. Davydova. Izvestiya RAO [Concept and project in the theory of developmental education of V.V. Davydov. News of RAO]. №2, P. 40 – 44. (in Russian)

Ilyin V.S. (1984). Formirovaniyelichnostishkolnika [Formation of the student's personality]. M.: Pedagogika, 144 p. (in Russian)

Kagan M. S. (1974). Chelovecheskayadeyatelnost [Human's activity]. M.: Politizdat, 328 p. (in Russian)

Kraevsky V.V., LernerI.Ya. (1983). Teoreticheskieosnovysoderghaniyaobshegosrednegoobrazovaniya [Theoreticalfoundations of the content of general secondary education]. M.: Pedagogika, 352 p. (in Russian)

Kryukova E.A. (2000). Teoreticheskiyeosnovyproektirovaniya i primeneniyalichnostno – razvivayushihpedagogicheskihsredstv [Theoretical bases of designing and application of personal-developing pedagogical means]. V., 142p. (in Russian)

Lednev V.S.(1980). Soderghanieobshegosrednegoobrazovaniya: problemystruktury [Content of general secondary education: structure problems of structure]. M.: Pedagogika, 264 p. (in Russian)

Serikov V.V. (1999). Obrazovaniye i lichnost [Education and personality]. M.: Izdatelskayakorporatsiya «Logos», 272 p. (in Russian)

Zankov L.V. (1968). Didaktika i zhizn [Didactics and life]. M.: Prosvsheniye, 176 p. (in Russian)

Zelentsova A.V. (1996). Lichnostnyyopyt v structure soderzhaniyaobrazovaniya [Personal experience in the structure of the content of education]. V., 122 p. (in Russian)

4-бөлім

АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ

Раздел 4

ТЕОРИЯ ПЕРЕВОДА

Section 4

THE THEORY OF TRANSLATION

ҒТАМР 17.07.61

Карбозова М.А.,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: makbal-86@mail.ru

ПРАГМАТИКАЛЫҚ БЕЙІМДЕЛУ – ПОЭЗИЯ АУДАРМАСЫНЫҢ БАРАБАРЛЫҒЫНА ЖЕТУДІҢ НЕГІЗГІ ФАКТОРЫ

Мақалада аударматанудағы прагматикалық бейімделу мәселесі және оның поэзия аудармасымен байланысы қарастырылған. Сонымен қатар, поэзия аудармасының барабарлығына жету мақсатында прагматикалық бейімдеудің рөлі анықталады. Аударманың прагматикалық бейімделуі жайында толық ақпарат беріліп, прагматикалық бейімдеуде тәржімеші қандай аударма әдіс-тәсілдерін пайдаланатыны анықталады. Автор поэзия аудармасы мен түпнұсқаға талдау жасау барысында тәржімашының поэзия аудармасын оқырманға байланысты прагматикалық бейімдеу кезінде жиі қолданатын аударма тәсілін анықтаған. Сонымен қатар, мақалада тәржімешінің қазақ поэзиясын ағылшын тіліне бейімдей аударуда ұлттық мәдени сөздер мен сөз тіркестері мағыналарының және өлең авторы айтпақшы ойы мен әсерінің сақталуы талданған. Талдау нәтижесінде өлең аудармасы мен түпнұсқаның мағыналық және эмоциялық әсерінің сәйкестігі анықталды. Осының негізінде, прагматикалық бейімдеу арқылы аударылған поэзия түпнұсқаға барабар болатыны дәлелденген.

Түйін сөздер: аударма, түпнұсқа, прагматикалық бейімдеу, поэзия аудармасы, барабар аударма, аударма тәсілдері.

Karbozova M.A.,

PhD doctoral student of L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Astana, e-mail: makbal-86@mail.ru

Pragmatic adaptation – the main factor in achieving adequate poetry translation

The article deals with the problem of pragmatic adaptation in translation studies and its relation to the poetry translation. In addition, the role of pragmatic adaptation in ensuring the adequacy of the translation of poetry is determined. Detailed information about pragmatic adaptation is given and frequently used types of translation technique during pragmatic adaptation are determined. In the article, the author determines the most often used translation method for pragmatic adaptation of poetry translation oriented to the reader. In addition, the article analyzes the preservation of the meaning of national words and expressions in English translation of Kazakh poetry, as well as the correspondence of ideas and effects transmitted by the author of poetry. As a result, the adequacy of the meaning and emotional effect of translated poetry and the original was determined. Thus, it can be stated that pragmatic adaptation is a factor of adequate poetry translation.

Key words: translation, original, pragmatic adaptation, poetry translation, adequatetranslation, translation technique.

Карбозова М.А.,

PhD докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Астана, e-mail: makbal-86@mail.ru

Прагматическая адаптация – основной фактор в достижении адекватного перевода поэзии

В статье рассматривается проблема прагматической адаптации в переводоведении и ее отношение к переводу поэзии. Кроме того, определяется роль прагматической адаптации в обеспечении адекватности перевода поэзии. Дается подробная информация о прагматической

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

адаптации и определяются часто используемые виды переводческой трансформации в прагматической адаптации. В статье, анализируя перевод и оригинал поэзии, определяется переводческий метод, часто используемый переводчиком при прагматической адаптации перевода поэзии, ориентированного на читателя. Кроме того, в статье анализируется сохранение смысла национальных слов и выражений при переводе казахской поэзии на английский язык, также соответствие идеи и эффекта, переданных автором оригинала. В результате была определена адекватность смысла и эмоционального эффекта поэзии и оригинала. На основе этого доказано, что прагматическая адаптация является фактором адекватности перевода поэзии.

Ключевые слова: перевод, оригинал, прагматическая адаптация, перевод поэзии, адекватность перевода, методы перевода.

Кіріспе

Қазіргі аударматануда аударманың прагматикалық әсерін, яғни коммуникативтік нәтижесін және осы нәтижеге жету тәсілдеріне бағытталған зерттеулер қатары көбеюде. В.Н. Комиссаров аударманың түпнұсқа мәтіннің коммуникативтік әсерін жаңғыртуға ұмтылатынын немесе аударманы қабылдаушыға әсер ететіндей нәтижеге жетуге тырысатынын атап көрсетеді. (Komissarov, 1999: 179). Осыған орай аударманы мәтінге тиісті өзгертулер енгізу арқылы аударманы прагматикалық тұрғыдан бейімдейді деп айтуға болады.В.Н.Комиссаров аударманың прагматикалық бейімделуін: «аударманың нақты рецепторы тарапынан тиісті реакцияға жету мақсатында аударма мәтініне енгізілетін өзгертулер», – деп түсіндірген. (Komissarov, 1999: 179). Аударма практикасында прагматикалық бейімделудің 4 түрі жиі кездеседі.

Прагматикалық бейімделудің бірінші түрі аударманы қабылдаушылардың хабарламаны адекватты түсінуін қамтамасыз етуге мақсатталған. «Орташа деңгейдегі» қабылдаушыны ескере отырып, аудармашы түпнұсқа оқырмандарына түсінікті хабарламаның аударма оқырмандарына қажетті аялық білімнің болмауына байланысты, түсініксіз болу себебін ескереді. Тәржімеші мұндай жағдайларда аударма мәтініне жеткіліксіз білімнің орнын толықтыратын қосымша ақпарат енгізеді.

Прагматикалық бейімделудің екінші түрі түпнұсқа мазмұнын дұрыс қабылдау мақсатымен қабылдаушыға бастапқы мәтін аудармасының эмоционалды әсерін жеткізеді.

Прагматикалық бейімделудің үшінші түрінің жоғарыда айтылғандардан айырмашылығы бар. Бұл жағдайда аудармашы орта деңгейдегі қабылдаушыға емес, тиісті әсер ету тұрғысынан нақты қабылдаушымен қарым-қатынастың жағдаятына бейімделеді:

1. Нақты жағдайда аудармашы айтылған сөзді емес, ойды жеткізуді жөн көреді.

2. Қабылдаушы талап ететін әсерге жету үшін, аудармашы түпнұсқада қолданылған тәсілдерден басқа тәсілдердің қажеттігін өзі шешеді.

Прагматикалық бейімделудің 4-ші типін «экстрааудармашылық» міндеттердің шешімі ретінде сипаттауға болады. Кез келген аударма – аудармашының нақты бір мақсатқа жету үшін құрастыратын мәтіні. Бірақ кейде аудармашы түпнұсқаны дәлме-дәл қайта тудырумен байланысты емес белгілі бір мақсатқа жету үшін және қандай да бір өз міндетін шешу мақсатында қолдануы мүмкін. (Zhumabekova, 2015: 118-199).

Сонымен, прагматикалық бейімделудің түрлерін қолдануда аудармашы мәтінге қосымша элементтер қосу, өзге тілді алушының көзқарасы бойынша артық элементтерді түсіріп тастау және семантикалық трансформацияларды қолдану арқылы аударады. Аудармашы қолданатын толықтырулар мен түсірулер аударма тілінің нормалары тұрғысынан қосымша сөздер енгізуді немесе, керісінше, қандай да бір артық элеметтерді түсірулерді немесе мәнмәтінмен толықтыруларды талап ететін грамматикалық, сондай-ақ лексикалық трансформациялар болып табылады. (Nelyubin, 2003: 130).

Прагматикалық бейімдеуді А.Д. Швейцер де прагматикалық фактордың аударма процесіне жасайтын ықпалы деп біледі, сонымен қатар аудармада жеткізілетін ақпарат көлемін анықтайтын аса маңызды сүзгілердің бірі екенін де атап өткен. Оның ойынша, прагматикалық бейімдеудің мәнін жете түсіну үшін екі қарама-қайшы тілдік тенденцияны – экспликация мен импликацияны ескеру қажет. (Schweitzer, 1973: 242-243). Яғни эксплицитті мағына мен имплицитті мағынаны ескеру қажет. Бұл жерде эксплицитті дегенімізтілдік материал арқылы ашық айтылып, нақты түсіндірілген мағына (Kaliev, 2005: 39), ал имплицитті– тілдік материал арқылы ашып көрсетілмеген, бірақ контекст арқылы білініп тұратын жасырын мағына. (Kaliev, 2005: 402).

Хабарламаны жіберуші оны құрастыру барысында хабарлама мәтінінде қай ақпараттың сөзбен жеткізілуі тиіс екенін және қайсысы енгізілмеу керектігін таңдауы тиіс,түпнұсқа тілінде түсінікті болып табылатын және сөзбен жеткізуді талап етпейтін ақпарат аударма тіліне ауысқанда түсініксіз болып, аударғанда артық мағына беруі мүмкін немесе аударма тіліне таныс болуы тиіс ақпарат аудармада түсініксіз болуы мүмкін. (Schweitzer, 1973: 242-243). Сондықтан аудармашы түпнұсқа тіліндегі мәтінің қабылдаушыға түсінікті болуы үшін прагматикалық бейімделудің дұрыс тәсілін таңдау керек және аударманың прагматикалық бейімделуін жүзеге асыра отырып, аударманың барабарлығына жету керек. Яғни прагматикалық тұрғыдан бейімделе аударылған мәтін, әсіресе поэзия – бұл прагматикалық жағынан барабар туынды деп айтуымызғаболады.

Барабар (адекватты) аударма – түпнұсқаның мазмұны мен пішіні басқа тілдің тілдік құралдары арқылы қайта құрылуы, яғни аудармада жанрлық-стилистикалық, құрылымдық-семантикалық, т.б. тілдік нормалар мен заңдылықтардың сақталуы арқылы жасалған тәржіме.

Барабар поэзия аудармасын Л.Л. Нелюбин: «аударма теориясында мазмұны жағынан эстетикалық, және түпнұсқаға барынша сәйкес поэзия мәтіні, яғни түпнұсқаны барынша толық әрі қысқартуларсыз аударма тілінде жеткізетін мәтін», – деп түсіндіреді. (Nelyubin, 2003: 14).

Поэзияны аударуда толық барабарлыққа жету өте қиын. Өйткені поэзиялық шығармада аз ғана сөздің аясына көп мағына, көркем, философиялық, эстетикалық ойлар сыйып, бір елдің тіршілік-тынысы, мәдениеті, тарихы, әдет-ғұрпы таныстырылады. «Поэзия – ұлттық тілдің тіршілік етуінің ең жоғарғы формасы. Поэзия шығармашылығында халықтың рухы – оның тарихы және мәдени дамуының, мінез бітімінің ерекшелігі барынша толық көрінеді. Басқа халықтың поэзиясын түсіну басқа ұлттық мінезді, басқа мәдениеттің сезім әлемін түсіну деген сөз» (Etkind, 1963: 3), – деп поэтикалық шығармалар аудармасын зерттеуші Е. Эткинд поэзия аудармасы арқылы бір ұлттың әдебиеті мен тілі ғана емес, ұлт болмысының өзі әлемге таныстырылатынын айтқан.

Поэзияны аудару – аударма түрлерінің ішіндегі ең күрделісі болғандықтан, ол поэзия шығармашылығынан да күрделі. Поэзия аудармасында аудармашы мәтінді өзінше пайымдау, бажайлау тұрғысынан бөлекше жауапкершілік жүктелетіндіктен, аудармашыдан лингвистика мен аударма теориясы саласында жеткілікті дайындықпен қатар, әдебиетшілік, мәдениеттанушылық, стилистік дарын да талап етіледі. (Abdrakhmanov, 2007: 3).

Эксперимент

Жоғарыда айтылған ғалым-зерттеушілердің поэзия аудармасына қатысты ойларынан поэзия аудармасы аударма түрлерінің ішінде прагматикалық бейімделуді ең қажет ететін аударма түрі деген түйіндеме жасауға болады. Прагматикалық бейімдеу арқылы тәржімеленген аудармалардың барлығыбарабарбола бермейді, әсіресе, поэзия аудармаларының түпнұсқаға барабар болуы сирек кездеседі. Поэзия аудармасының барабарлығын прагматикалық бейімделугеталдау жасау арқылы анықтай аламыз. Мысал ретінде М. Мақатаевтың «Қара өлеңінің» ағылшын тіліндегі аудармасын қарастырмақпыз. М. Мақатаевтың өлеңдерін аударуда прагматикалық бейімдеуге жүгінбей аудару мүмкін емес, өйткені М. Мақатаевтың поэзиясының қайнар көзі, шабыт тұғыры – туған елі, өскен жері, Отан тағдыры, замана тынысы, замандастарының аңсар арманы, адамның ішкі сезім иірімдері, сан түрлі көңіл-күйі мен жан тебіренісі. Ақынның ойлары өлеңнің ағылшын тіліндегі аудармасы мен түпнұсқасында қалай берілгендігі және прагматикасын сақтау мақсатында тәржімеші аударманы қабылдаушыға бейімдеуде аударманың қандай әдіс-тәсілдерін қолданғанын анықтаймыз.

Түпнұсқаның бірінші шумағы:

Қалқам,
Мен Лермонтов, Пушкин де емес,
Есенинмін демеймін ешкімге мен,
Қазақтың қара өлеңі – құдіретім,
Онда бір сұмдық сыр бар естілмеген.
(Makataev, 2016: 127).

Аудармасы:

My dear,
I – am no Lermontov, nor Pushkin.
Nor have I told some I'm Esenin.
Yet, Kazakh folk poetry is my strength.
For, within, grand mysteries lie in its depth.
(Makataev, 2016: 47).

Аудармашы түпнұсқадағы «қара өлең» дегенді «folk poetry» деп тәржімалаған. Осы сөзді аудармашы модуляция (ұғымның

логикалық дамуы) тәсілін қолдануы арқылы аударманы қабылдаушыға түсінікті етіп «қара өлең»-ді ағылшын тілінде «халық өлеңі» деп аудару арқылы бейімдеген. Модуляция тәсілімен бейімделген «қара өлең» тілдік бірлігі М. Мақатаевтың Лермонтов, Пушкин, Есениндердің атақ-даңқын ардақтағанымен, абыройын дара қойғанымен, қара өлеңді биік ұстайтыны, құдіретті рухқа, ұлы ұстазға балайтыны аударма мазмұнында сақталғанын аңғару қиын емес.

Өлеңнің екінші шумағы:

Жат жерді жастанғанда жазатайым,
Қанымен жазды, мүмкін, ағатайым.
... Қасиетіңнен, қара өлең, айналайын,
Қазақтың дәл өзіндей қарапайым.
(Makataev, 2016: 127).

Аудармасы:

My eldest brother remains, to lay in lands strange,
Perhaps then, with blood – his message he did convey.
Your dignity, folk poem, I gently place in the grave.
Like the true Kazakh, you too – are plain.
(Makataev, 2016: 47).

Бұл шумақта аудармашы түсіру әдісін қолданып, «жазатайым» сөзін аударамаған, соның салдарынан аудармада оқиғаның «аяқасты, кенеттен болғанын» білмеймейміз. Осы шумақта аудармашы орын алмастыру әдісін де қолданған. Аудармашы түпнұсқаның екінші жолындағы «ағатайым» сөзін «My eldest brother» деп аударып, оны бірінші жолға алмастырған. Сәйкесінше «ағатайым» сөзінің орны ауыстырылғандықтан екінші жолда оны аудармашы «he» деп компенсация тәсілін қолдану арқылы аударған. Сондай-ақ, аудармашы компенсация тәсілімен осы жолдағы «жазды» сөзін қарапайым «write» сөзімен емес, «convey» деп аударған және «message» сөзін қосу арқылы түпнұсқа қабылдаушысына түсінікті болатын пресуппозицияны аудармада сақтай білген. Үшінші жолда да аудармашы қосу әдісін қолданған, бірақ бұл жолдағы қосу әдісі түпнұсқада жоқ, үстемелі мағына беріп тұрған «gently place in the grave» (аудармасы «қабірге құнттап қойдым») сөйлемін қосқан. Аудармашы осы тәсілді қолданып толықтыру арқылы өлең аудармасы мазмұнына қайғылы, мұңлы сарын беріпаударма қабылдаушысына түпнұсқадағыдай прагматикалық әсерін сақтай алған.

Өлеңнің үшінші шумағы:

Түзу-түзу тілінген таспадайын,
Қамшы өремін таспадан басқадайын.
Қаламасаң қамшымды аулақ жүргін,
Қараша үйдің есігін ашпа, ағайын!
(Makataev, 2016: 127).

Аудармасы:

From rawhide cut into even strips,
I weave a unique, never before seen whip.
If my whip you don’t admire – from me, depart,
Don’t open this plain house door, my counterpart!
(Makataev, 2016: 47).

Бұл шумақта аудармашы түпнұсқаның екінші жолындағы «басқадай» дегенді «unique» деп аудару арқылы осы жолды аудармада әсерлі болатындай аудара білген. Сондай-ақ, компенсация тәсілін қолдану арқылы осы шумақтың соңғы жолындағы «қараша үй»-ді «plain house» деп, «ағайын» сөзін «my counterpart» деп аудару арқылы аударманы қабылдаушыға өлеңдегі: қараша үйдің – көлемі шағын, көтерме туырлықты, қарапайым үй деп түсінетіндей және ағайын сөзінің – бауырлас, достас (елдерге) адамдарға айтылатын сөз ретінде қолданатын ағылшын тіліндегі дұрыс баламаларын тапқан. Осыған орай, өлең аудармасы мен түпнұсқаның мағыналары бір-біріне барабар келіп,тәржімешіаударма прагматикасын сәтті бейімдейалған.

Өлеңнің келесі шумағы:

Түзу-түзу жыртылған аңыздайын,
Аңызыма неге нәр тамызбайын.
Қара өлеңі қазақтың қаза болса,
Қара көзден неге қан ағызбайын.
(Makataev, 2016: 127).

Аудармасы:

Into even-even stripes the stubble-field’s tilled
Why not water it a bit, let it drink its fill?
If the Kazakh people’s folk poem somehow dies,
How must I, dark bloody tears, for her cry?
(Makataev, 2016: 47).

Аудармашы түпнұсқадағы «аңыз» сөзін ағылшын тілінде сәйкес сипаттамасы бар «stubble-field» деген балама сөзімен жақсы тәржімалаған. Соңғы жолында аудармашы түсіру тәсілінорынды пайдаланып «қара көз» сөз тіркесін аудармада бермей,қалдырған. Өйткені

тәржімеші «қара көз» сөз тіркесін калькалау әдісі арқылы «black eye» деп аударғанда реципиент оны жағымсыз мағынада қабылдауы мүмкін еді. Оның себебі, ағылшын тілінде «black eye» фразалық бірлігі«ұятқа қалу» және «абыройсыздықты» деген мағынаға ие. Осыған орай, аудармашы бұл шумақтың прагматикалық әсерін сақтай алған деп айта аламыз.

Өлеңнің түпнұсқасы:

Іздемпаздық менің де бір өнерім,
Будан жасап бидай мен тары егемін.
Қазан-миым бәрін де қайнатады,
Дара қойып қазақтың қара өлеңін.
(Makataev, 2016: 127).

Аудармасы:

Inquisitiveness is one of my characteristics:
I sow, grow and crossbreed wheat and millet.
My cauldron-brain will boil, until it's molten
Will separate; liberate the Kazakh folk poem.
(Makataev, 2016: 47).

Бұл шумақта аудармашы компенсация тәсілін сәтті қолданған. Түпнұсқадағы «Іздемпаздық»-қа балама болып тұрған «Inquisitiveness» сөзіне сәйкес «өнерім» сөзін «characteristics» деген сөзбен алмастыра жақсы аударған. Сондай-ақ, аудармашы үшінші жолдағы «қазан-миым» тіркесін калькалау арқылы «cauldron-brain» деп аударған және осы жолды әсерлету мақсатында «molten» (балқыған) сөзін қосқан. Тәржімеші бұл шумақты прагматикалық тұрғыдан әсерлеу мақсатында қосқан сөздері арқылы өлең аудармасының мағынасын түпнұсқаға сәйкестендіре алды.

Өлеңнің соңғы шумағы:

Ақынмын деп қалай мен айта аламын,
Халқымның өзі айтқанын қайталадым.
... Күпі киген қазақтың қара өлеңін,
Шекпен жауып, өзіне қайтарамын...
(Makataev, 2016: 127).

Аудармасы:

How could I utter that I am a poet?
I simply repeat – 'twas my nation who told it.
Dressed in plain shirt – the Kazakh folk poem,
In caftan adorned, to him I return.
(Makataev, 2016: 47).

Соңғы шумақты оқу барысында бірден байқайтынымыз қазақ халқының ұлттық киім атауы аудармаларының компенсация тәсілі арқылы берілуі. Аудармашы «күпі» сөзін «plain shirt» деп, «шекпен»-ді «caftan» деп аударған. Егер аудармашы ұлттық сипаттағы сөздерді транслитерация арқылы аударып, қазақ атауын қалдырған болса, аударманы қабылдаушы ақынның айтпақ ойын түсінбес еді. Аудармашы компенсация тәсілінің көмегімен осы шумақтың негізгі мазмұнын сақтаған.

Нәтиже мен талқы

Жасалған талдау негізінде аударма авторы өлең аудармасын қабылдаушыға прагматикалық тұрғыдан сәтті бейімдей алған. Талдау барысында аудармашы қосу тәсіліне жиі жүгініп, аударманы бейімдей отырып ұсынғаны анықталды. Осы тәсілді қолдану арқылы аудармашы түпнұсқаның мазмұнына қосымша, аударманы әсерлі ететін сөздерді қолданған. Сәйкесінше, аудармашы түпнұсқа мен аударманың прагматикалық барабарлығына қол жеткізе алды деген қорытынды жасай аламыз, өйткені ақынның айтпақ ойын ауармада сақтап, адресатқа тиісті әсерін сақтай білген.

Қорытынды

Аударылған өлең оқырман танымына бейімделе аударылған жағдайда түпнұсқадағы мағынасы мен әсері сақталады, яғни түпнұсқа мен аударманы қабылдаушылар бірдей мазмұнды түсінеді, сәйкес әсер алады. Сондықтан прагматикалық бейімдеумен аударылған аударма – «аударманы қабылдаушыға жіберушінің коммуникативтік ниетіне сай реакциясын туды-ратын аударма; автор қолданатын бейнелілікті, реңктерді, ырғақты және т. с. с. мүмкіндігінше сақтау арқылы оқырманға белгілі бір әсер ету тұрғысынан автордың барлық ойы жеткізілген аударма, яғни барабар аударма». (Nelyubin, 2003: 14).

Әдебиеттер

Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. – М.: ЭТС, 1999. – 188 б.

Жұмабекова А.Қ. Аударматанудың негіздері. Оқу-әдістемелік құрал. – Астана: Ш. Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы, 2015. – 288 б.

Нелюбин Л.Л. Толковый переводоведческий словарь. – 3-е изд., перераб. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 320 с.

Швейцер А.Д. Перевод и лингвистика (Газетно-информацинный и военно-публицистический перевод). – М.: Воениздат, 1973. – 280 с.

Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 440 б.

Эткинд Е. Поэзия и перевод. – М., 1963. – 365 с.

Абдрахманов С. Төлтума мен телтума, Астана: Елорда, 2007. – 464 б.

Мақатаев М. Жүрек арызы: Өлеңдер. – Алматы: ҚазАқпарат, 2016. – 280 б.

Makataev M. Selected poetry of Mukaghali. – New York: Metropolitan Classics, 2016. – 108 p.

References

Abdrakhmanov S. (2007) Toltuma men Teltuma. [The origin and translation.] Astana: Elorda, 2007. 464 b.

Etkind E. (1963) Poezia i perevod. [Poetry and translation.] M., 1963. 365 b.

Kaliev G. Tilbilimiterminderiningtusindirmesozdigi. [Explanatory dictionary of linguistic terminology.] Almaty. Sozdik-Slovar, 2005. 440 b.

Komissarov V.V. (1999) Sovremennoeperevodovedenie. [Modern translation studies.] M.: ETS. 1999, 188 b.

Makataev M. (2016) Selected poetry of Mukaghali. New York: Metropolitan Classics, 2016. 108 p.

Makataev M. (2016) Zhurekaryzy: Olender. [Pleading of the heart: poems.] Almaty: KazAkparat, 2016. 280 b.

Nelyubin L.L. (2003) Tolkovyiperevodcheskislovar. [Explanatory Translation Dictionary.] 3-e izd., pererab. Moskva: Flinta: Nauka, 2003. 320 b.

Schweitzer A.D. (1973) Perevodilingvistica. [Translation and linguistics.] (Gazetno-informatsionnyi I voenno-publbsticheskiiperevod). Moskva: Voenizdat, 1973. 280 b.

Zhumabekova A.K. (2015) Audarmatanudynnegizderi. [The bases of translation studies.] Oku-adistemelikkural. – Astana: Sh. Shayakhmetov atyndagy tilderdi damytudyn respublikalyk uilestiru-adistemelik ortalygy, 2015. 288 b.

IRSTI 17.07.61

Tazhbekova Zh.N.[1], Balmagambetova Zh.T.[2],

[1]Research Assistant, [2]DfSc, Professor
of E.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan, Karaganda,
e-mail: Zhadyra_190390@mail.ru, janna1965@rambler.ru

GRAMMATICAL TRANSFORMATIONS (on the sentence level) AS TRANSLATION TECHNIQUES

The present scientific article covers the problem of multiple interpretation of translational transformations. The author analysis different aspects of transformations and gives their characteristics. Adequate, or as it is called, an equivalent translation is made at the necessary and sufficient level for transmission of constant plan of content subject to the relevant plan of the expression, namely the rules of the translation language. The translation process is often impossible to use relevant words and phrases, which given us by dictionary. This happens because of the differences in systems of source language and target language. In such cases, interpreter uses transformational translating. Such a translation is to convert the internal form of a word or phrase, or its complete replacement for adequate translation of the statements content. In this article, we reviewed the kinds of translation transformations, analysed their classification. The above examples are analysed using the transfer of certain types of translation transformation proved that a literal translation, similar in semantics to the original text, prevents the perception of the translated text. To achieve adequacy of translation is needed translation transformation.

Key words: translations, translation transformations, source text, translation text, translation equivalence, substitution, omission, addition.

Тажбекова Ж.Н.[1], Балмагамбетова Ж.Т.[2],

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің
[1]магистранты, [2]профессоры, ф. ғ. д.,
Қазақстан, Қарағанды қ., e-mail: Zhadyra_190390@mail.ru, janna1965@rambler.ru

Аударма техникасы ретінде грамматикалық өзгерістер (сөйлем деңгейінде)

Осы ғылыми мақалада аударма трансформациялардың бірнеше түсіндірмесі қарастырылған. Автор өзгертулердің әр түрлі аспектілерін талдайды және олардың сипаттамаларын береді. Қажетті немесе жеткілікті деп аталатын аударма тиісті жоспардың мазмұнын, атап айтқанда, аударма тілінің ережелерін ескере отырып, мазмұнның тұрақты жоспарын беру үшін қажетті және жеткілікті деңгейде жүзеге асырылады. Аударма үдерісі сөздікпен берілген тиісті сөздерді және сөз тіркестерін жиі қолдану мүмкін емес. Бұл бастапқы тілдегі және мақсатты тіл жүйелеріндегі айырмашылықтарға байланысты болады. Мұндай жағдайларда аударма трансформацияларды пайдаланады. Мұндай аударма – сөздің немесе фразаның ішкі түрін немесе оның мазмұнын жеткілікті аудару үшін оны толық ауыстырады. Бұл мақалада аударма трансформацияның түрлері қарастырылды, олардың жіктелуі талданды. Жоғарыда келтірілген мысалдар трансформацияның жекелеген түрлерін аудару арқылы талданады, бұл түпнұсқа мәтінге семантикамен ұқсас мәтін аудармасы аударылған мәтіннің қабылдануына жол бермейді. Аударманы жеткіліктілігіне қол жеткізу үшін аударма трансформациясы қажет.

Түйін сөздер: аудармалар, аударма трансформациялар, түпнұсқа мәтіні, аударма мәтіні, аударма эквиваленті, ауыстыру, кемшіліктер, толықтыру.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Тажбекова Ж.Н.[1], Балмагамбетова Ж.Т.[2],
[1]магистрант, [2]д. ф. н. профессор Карагандинского государственного университета им. Е.А. Букетова,
Казахстан, г. Караганда, e-mail: Zhadyra_190390@mail.ru, janna1965@rambler.ru

Грамматические трансформации (на уровне предложения) в качестве методов перевода

Настоящая статья посвящена проблеме множественной интерпретации переводческих трансформаций. Анализируются различные аспекты преобразований и даются их характеристики. Адекватный перевод осуществляется на уровне, необходимом и достаточном для передачи неизменного плана содержания при соблюдении соответствующего плана выражения, т.е. норм переводящего языка. В процессе перевода часто оказывается невозможным использование соответствующих слов и выражений, которые нам даёт словарь. Происходит это из-за различия систем исходного языка и языка перевода. В подобных случаях переводчик прибегает к трансформационному переводу. Такой перевод заключается в преобразовании внутренней формы слова или словосочетания, или же её полной замене для адекватной передачи содержания высказывания. В нашей статье мы рассмотрели виды переводческих трансформаций, проанализировали их классификации. Для достижения адекватности перевода необходимы переводческие трансформации.

Ключевые слова: перевод, переводческие трансформации, исходный текст, текст перевода, эквивалентность перевода, замена, опущение, добавление.

Introduction

Grammatical transformation is one of the most actively studied phenomena in modern translation theory. At the same time, attention is drawn to the fact that there are still unresolved issues in this area. In the literature on current problems of translation theory and practice, discussions are held about the aspects of interpretation used in the translation of transformations. Translators pay attention to grammatical, lexical, semantic, logical, semantic signs that can serve as a basis for their interpretation.

This article is devoted to the study of this problem. Naturally, the task here is not to show its complex solution.

Experiment

Word-for-word translation until we come to very rare cases (very simple short sentences) is impossible. In the course of translation in order to achieve translation equivalence, we have to resort to different grammatical and lexical changes, which are called *transformations.* They can be of four types:

1. Transposition
2. Replacement
3. Addition & Omission

This classification is arbitrary, not precise, because as far as translation goes we can't find any of the transformations in is pure form. They are usually combined with one another.

Results and discussion

1) Transposition – it's a change in the order of linguistic elements, which are words, phrases, clauses and sentences. Most often it is connected with the notions of theme and rheme: **A boy came in – The boy came in*

In the first case, literal translation is impossible, as the word «boy» is rheme, so we change the word order: *«Вошел мальчик»*

Within a complex sentence, the same tendency is observed in Russian. So the first place is occupied by the part of a sentence that most logically precedes the second, while in English the position of both clauses though not quite fixed is for the most part governed by existing syntactical rules. In fact, the main clause precedes the subordinate one, and this often causes a change in the order of clauses in translation.

He trembled as he looked up – Взглянув наверх, он задрожал.

You goin' to court this morning? – Said Jim. We have strolled over. – Мы подошли. «Вы пойдете сегодня в суд?» – спросил Джим.

The transposition of the sentence elements is sometimes called sentence restructuring, because the sentence is being restructured in the process of translation. This restructuring consists in changing syntactic functions of words in a sentence. In English as in Russian the theme is generally placed in the beginning if a sentence, though

in English this place is reserved for the sentence subject. The subject represents the theme of the English sentence though semantically it is not always the doer of the action expressed by the predicate group. It may be its object and even denote some adverbial relations (time, place, cause etc.). In Russian the word order is relatively free, therefore the first word group must not necessarily be at the same time its syntactic subject. So in many cases the English subject is replaced by a secondary element, such as object, adverbial modifier with constant changes in the syntactic pattern of the sentence. Very often, there occur some lexical changes.

*He was met by his sister.

*He was given money.

*The new film is much spoken about.

*The tent sleeps 6 people – 6 человек могут разместиться в этой палатке.

*The fog stopped the traffic.

It is obvious that when we translate from Russian into English the process is reversed.

**В комнате установилась тишина» – «The room turned silent.»*

**В радиотехнических устройствах часто встречаются системы из электрических проводов». – Radio equipment often includes systems of electric wires.*

2) Replacement – This is a very important transformation, and I can affect any kind of linguistic units: word forms, parts of speech, sentence elements, types of syntactic relations, sentence types etc.

- Word forms

*The struggles of the Indian people in all parts of the US» – борьба

*A novel about lives of common people» – о жизни

*He said he knew the man» – он сказал, что знает…

*The door was opened by a middle-aged woman» – дверь открыла…

- Parts of speech

It is a common type of replacement for English nouns derived from verbs and denoting actions. In this case, the English noun is replaced by a Russian verb.

*It's our hope that… – мы надеемся, что…

*The abandonment by Irene of all the glittering things he had given her – Ирэн оставила

The same is true for nouns derived from verbs with the help of the suffix –er. The situation is complex, because in Russian the corresponding word may not exist at all or such words may denote people of permanent occupations.

*He is an early riser.

*I am a very rapid packer.

*John is a sound sleeper – крепко спит

*The writer of this note – написавший эту записку

*She is a very good dancer » – хорошо танцует

Very often English adjectives are replaced by Russian nouns.

*Australian prosperity – процветание Австралии

*Youthful joblessness – безработица среди молодежи

English comparative forms of adjectives, such as «higher, lower, longer, shorter, better» are frequently replaced by Russian nouns that come from adjective stems.

*They demand higher wages and better living conditions – они требуют повышения зарплаты и улучшения условий жизни.

-Sentence elements

It is sometimes called syntactic restructuring, which consists in changing of the functions of the words in the sentence. As in Russian so in English the theme is usually placed in the beginning of the sentence (subject, object, adverbial relations). In many cases, the English subject is very often replaced by some secondary element with constant changes in the syntactic pattern of the whole sentence. Very often, it is accompanied by certain lexical changes.

* The new film is much spoken about.

*Last week saw a 500 strong meeting of shop-assistants & trade union officials.

*Figure 2 gives…

- Sentence types

It is a very common transformation of the simple sentence by a complex one and vice versa. While translating from English into Russian it becomes necessary to replace English structures with non-finite verbal forms by subordinate clauses and in this case, we turn the simple sentence into a complex one.

*I want you to speak English.

*I heard my mother go out and close the door.

*Here is a book for you to read.

The subtype of this transformation is known as unification or conversely division of sentences in translation, it's a replacement of two simple sentences by a compound or a complex one or vise versa.

*Thousands of Algerians tonight fled from the dead city of Orleansville after a 12-second earthquake had ripped through central Algeria

killing an estimated 1,100 people – Сегодня вечером в центре Алжира произошло сильное землетрясение. Около 1100 человек погибло. Оставшиеся в живых в спешке покинули разрушенный город.

Unification of two or more sentences occurs more rarely.

*The only thing that worried me was our front door. It creaked like a bastard. – Меня волновала только входная дверь, которая скрипела, как сволочь.

- Types of syntactic relations

Both Russian and English have syntactic relation of coordination and subordination. Coordination is more characteristic of spoken Russian, so it is often desirable when doing consecutive or immediate translation from English into Russian to replace subordination of sentences by coordination.

*So I started walking way over coast where the pretty cheap restaurants are, because I didn't want to spend a lot of dough.»

Transformation – a formal linguistic operation, which enables to place 2 levels of structural representation in correspondence.

These transformations are optional from the grammatical point of view, but they are very frequent because they add to the clarity and the simplicity of style.

The transformation helps to avoid ambiguity; it makes the implicit meaning of a sentence explicit. In the phrase «in 1969 report of the Royal Commission on Security «of» has two meanings:

- A report about the Commission
- A report delivered by the Commission.

When we deal with translation, we deal with several operations and problems:

• Semantic,
• Stylistic,
• Pragmatic.

3) Addition & omission

Grammatical transformations consist in analysis aimed at removing ambiguity and synthesis aimed at reconstruction of the original message of the TL.

*– Have you heard of my son's robbery?

*-- No, whom did he rob? (Who robbed him?)»

The surface structure here is the same but the deep structure would be different.

*Another problem that was found considerably exaggerated is that of radar blackout. (= прекращение работы радара с целью маскировки или выведения его из строя) An attempt to blackout the radar would require the establishing of about 15 aiming points in the sky – Серьезность проблемы, связанной с выведением из строя РЛС была также, как выяснилось, значительно преувеличена.»

Addition here is caused by various factors, which are necessitated by lexical incompleteness. That means that certain word groups or sentences don't give enough information or the lack of information sometimes depends on the insufficiency of the context or peculiarities of the language. Thus in English in many cases words, which are omitted, can be easily restored by the context. In Russian their actual presence is a necessity.

*payclaim – требование о повышении З/платы
*gun license – разрешение на ношение оружия
*oil talk – переговоры о ценах на нефть

Sometimes addition is required to compensate the lack of grammatical forms.

*This form of national defense investment is capable of protecting the country against attack = Investment in national defense.

*The story of Robin Hood – told by or about?

Sometimes it is enough to introduce a preposition to make things go right.

*State-financed» = financed by state
*US-made» = made in US

Ambiguity may be created not only by polisemy, but also by homonymy, though these cases are rare enough.

*This gives the housewife viewer the opportunity to fill that role.

We can't translate this sentence properly until we know the context: «Psychologically Mr. Godfrey's morning program creates the illusion of the family structure with one important omission. There is no mother in the Godfrey's family. This gives the housewife the opportunity to feel that role.» Thus, the translation of the sentence will sound like this: «домохозяйка, которая смотрит телепередачу, воображает себя в этой роли.»

In many cases, the ambiguity may be solved within the framework of the same context.

*In my judgment the war in Vietnam is a tragic national mistake, a colossal one. In any other context of life when a mistake has been made, whether by a person, by a company or by a nation, there's only one thing to do – face up to it.» The translation is not a «национальная ошибка», but «ошибка, совершенная государством».

Within phrases adjective + noun they demand interpretation and explanation and sometimes the structure is made more explicit by using

clauses or participial constructions. When we make transformations of this kind, we always speak of syntactical transformations as a means of interpretation.

*Fortunately for the army, an increasingly unpopular politician was to serve as a prime target in an election year, and indeed, his handling the military operation appears to have been lax.

Here we create one more sentence to express the meaning of the original. Sometimes such transformation is called morphologically conditioned. We also have syntactically conditioned transformations when here's no structural analogue in the TL.

*Two days later with 10,000 veterans on Capitol Hill awaiting the result, the senate defeated the Bill by an overwhelming vote of 62 to 18» – через 2 дня, когда 10 000 ветеранов собрались… ожидая…

The clause explains the meaning of absolute construction

Some transformations are conditioned by word-building patterns.

*Mrs. Castle claimed that the official figure of 970000 jobless was a big underestimate. She spoke of the grim reality of the waste of human resources that is direct result of the Tory policy – …мрачной действительности, когда в результате политики Тори разбазаривают людские ресурсы.

These are the laws of collocability that affect the translator. Therefore, we speak not of «мрачное разбазаривание» we resort to a clause. If the subject of the sentence is an abstract notion, the sentence is surely to transform.

*Long habit has made it more possible for me to speak through the creatures of my invention. I can decide what they would think more rapidly than I can decide, what I think myself. – В силу долголетней привычки мне удобней высказываться через посредство вымышленных мной людей. Решать, что они подумали бы мне легче, чем решать, что думаю я сам.

In English nature can be represented as the doer of the action.

The context itself may also cause grammatical transformations, performed due to a certain stylistic necessity. E.G. the repetition of a pronoun may be considered as a stylistic device (immediate effect of sincerity). In Russian this is stylistically impossible & produces an effect of monotony.

* He sat down by the stream, the clear water blowing between the rocks; he crossed the stream… he knelt by the stream… he lowered himself with a hand on…

Very often English nouns are replaced by Russian verbs. Russian system of prefixes is so rich that it can help the translator to choose the necessary verb to retain the meaning expressed by a noun in English.

*Drowning is the biggest killer of children acc. to a world health report, published in Geneva yesterday – …наибольший процент погибших детей приходится на утонувших.

Very often adjectives are replaced by adverbs.

*Poirot waved an eloquent hand – Пуаро картинно помахал рукой.

Sometimes the process is reversed when the English adverb is replaced by the adjective

*The accusation has been disapproved editorially – Обвинение было опровергнуто в передовой статье.

Sometimes we have to substitute the adverb by other parts of speech, bcos we cannot find any analogue in Russian.

* But it was a solid tyred grotesquely composed of one 5-foot wheel & one tyring one – В те времена у велосипеда был нелепый вид…

*… He was not in sympathy with Andrew Johnson personally or politically – Эндрю Джонсон ни как человек ни как политический деятель не внушал ему доверия.

Sometimes an adverb does not characterize an action. It can simply express the attitude of the doer, or the state, the doer is in.

*… said the inspector virtuously – сказал надменный инспектор.

There are certain rules that every translator should observe.

Verbs can be substituted by nouns & vice versa. These substitutions are based upon 2 principles.

1. The translation must be adequate & transparent.

2. The translation must be precise & the economy should be observed.

Abstract nouns present certain challenge & cause restructuring of the sentence.

Conclusion

The first challenge the translator faces is to get the mechanisms of the TL & produce a grammatically adequate utterance, corresponding to the rules of the TL. Fundamentally, to access the validity of the translation we should compose the TL text of the second language& the translation of it should be correct. Translator should demonstrate textual competence, when their TL text has the structural features of a formal written English & informal spoken English, as the case might be.

Литература

Васильев Л.М. Общие проблемы лингвистики: теория и методы. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2007. – 205 с.
Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. – М., 1972. – 365 с.
Бархударов Л.С. Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории перевода. – М.: Высшая школа, 1975. – 320 с.
Казакова Т.А. Практич. основы перевода. – СПб: Союз, 2003. – 318 с.
Базылев В.Н. Изучение языков и перевод // Реальность, язык и сознание. – 2005. – Вып. 3. – С. 91-97.
Harrap's Standard Learner's English Dictionary. London: Intellectual Publishing. Co, 1990. – 541 p.
Сиротина Т.А. Большой англо-русский, русско-английский словарь. – М.: БАО-ПРЕСС, 2007. – 1150 с.

References

BarhudarovL.S. (1975). Jazykiperevod. Voprosy obshey i chastnoi teorii perevoda [Language and translation. Questions of general and particular theory of translation]. M.: Vysshaya shkola, 320 p. (in Russian)

Bazylev V.N. (2005). Izuchenie jazykov i perevod // Realnost, jazyk i soznanie [Learning languages and translation // Reality, language and consciousness]. № 3, P. 91-97. (in Russian)

Harrap's Standard Learner's English Dictionary. London: Intellectual Publishing. Co, 1990. 541 p.

Homskiy N. (1972). Aspekty teorii sintaksisa [Aspects of the theory of syntax]. M., 365 p. (in Russian)

KazakovaT.A. (2003). Practich. osnovyperevoda [Practical Basics of Translation]. SPt: Soyuz, 318 p. (in Russian)

SirotinaT.A. (2007). Bolshoi anglo-russkiy, russko-anglijskiy slovar' [A large English-Russian, Russian-English dictionary]. M.: BAO-PRESS, 1150 p. (in Russian)

Vasilieva L.M. (2007). Obshie problemy lingvistiki: teoria i metody [General problems of linguistics: theory and methods]. Ufa: RIZBashGU, 205 p. (in Russian)

МРНТИ 16.31.41; 17.82.31

Тен Ю.П.,

к. ф. н. доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: yu.51@rambler.ru

ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПЕРЕВОДА КУЛЬТУРНО-СПЕЦИФИЧЕСКОЙ СРЕДЫ ОБЩЕНИЯ (на материале современной корейской прозы)

Настоящая статья посвящена вопросу лингвопрагматического подхода при переводе культурно-специфической среды общения на материале современной корейской прозы. В статье проводится анализ основных лингвопрагматических компонентов, отражающих взаимосвязь лингвопрагматики и теории речевых актов. Рассматриваются соотношения эсплицитной и имплицитной частей содержания корейскоязычного речевого произведения на материале современной корейской прозы. Материалом для исследования послужил корпус корейскоязычных высказываний, собранных методом целенаправленной выборки из произведений современной корейской прозы. В корейской литературе находит языковое отражение фиксированная речь героев произведений. В их речевом поведении отражается культура Кореи, которая имеет глубокие корни, восходящие к конфуцианству и буддизму. Методологической и теоретической базой исследования стали труды отечественных и зарубежных ученых в области лигвопрагматики, семантики, теории дискурса и теории и практики перевода. Гипотезой настоящего исследования является утверждение, что имплицитная часть составляет неотъемлемую часть общего смысла текста, и оказывается прагматически более значимой. Материалы исследования могут использоваться для совершенствования приемов перевода, а также для разработки лекционных и практических курсов по лингвистике текста, лингвопрагматике, лингвистической семантике и практике межкультурного общения.

Статья написана в рамках проекта Академии корееведения (AKS-2017-INC-2230007) «Подготовка специалистов в области литературы и создание учебников по корейской литературе (в том числе «Литература корейцев Казахстана»)».

Ключевые слова: лингвопрагматика, имплицитная и эсплицитная части текста, иллокутивная сила высказывания, межкультурное общение.

Ten Yu.P.,

Candidate of Philological Sciences, A/Professor of al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: yu.51@rambler.ru

Linguopragmatical basis of translation of culture-specific communication environment (based on material of modern Korean prose)

This article is devoted to the linguopragmatic approach problem when translating the cultural-specific communication environment. The research is based on the material of modern Korean prose. The analysis of the main linguopragmatic components reflecting the interrelation of linguopragmatics and the theory of speech acts is carried out. The article also considers the relations between the explicit and implicit parts of the content of the speech product in Korean language. Statements in Korean were collected by the method of purposeful sampling from the works of modern Korean prose and served as the body material for the study. The methodological and theoretical basis of the study is the works of domestic and foreign scientists in the field of linguopragmatics, semantics, discourse theory, translation theory and practice. The hypothesis of this study is the assertion that the implicit part is an integral part of the overall meaning of the text, and it turns out to be pragmatically more significant. Research materials can be used to improve the methods of translation, as well as to develop lecture and practical courses on

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

text linguistics, linguopragmatics, linguistic semantics and the practice of intercultural communication.

The article was written within the framework of Korean Scholars Academy project (AKS-2017-INC-2230007) Korean literature (including the literature of the Koreans of Kazakhstan) and textbook specialist training

Key words: linguopragmatics, implicit and explicit part of text, intercultural communication.

Тен Ю. П.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф. ғ. к.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: yu.51@rambler.ru

Мәдени-ерекшелік ортаның тілдесуін аударудың лингвопрагматикалық негіздері (қазіргі Корей прозасы негізінде)

Бұл мақала қазіргі корей прозасы негізінде мәдени-ерекшелік ортаның тілдесуін аудару кезіндегі лингвопрагматикалық сұрақ төңірегінде болмақ. Лингвопрагматиканың және сөйлеу актілері теориясының өзара байланысын көрсететін негізгі лингвопрагматикалық компоненттерге талдау жүргізіледі. Сондай-ақ, мақалада корей тілінің сөйлеу қатынасы мазмұнының жабық және жасырын бөліктері арасындағы қатынастар қарастырылады. Зерттеу материалы ретінде заманауи корей прозасының шығармаларынан мақсатты іріктеу әдісі арқылы жиналған корей тілінде сөйлейтін сөздердің тұрқы болды. Зерттеудің әдіснамалық және теориялық негізі ретінде лингвопрагматика, семантика, дискурс теориясы және аударма теориясы мен практикасы саласындағы отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері болды. Зерттеудің гипотезасы – жасырын мәтіннің жалпы мағынасының ажырамас бөлігі және оның прагматикалық тұрғыдан маңызы болып табылады. Зерттеу материалдарын аудару әдістерін жетілдіруге, сонымен қатар мәтіндік лингвистика, лингвопрагматика, лингвистикалық семантикалар және мәдениетаралық коммуникация практикасы бойынша лекциялар мен практикалық курстар әзірлеу үшін пайдалануға болады.

Түйін сөз: лингвопрагматика, мәтіннің жасырын және жабық бөліктері, пікір айтудың иллокутивті күші, халықаралық қатынас.

Введение

Международные контакты в наши дни становятся все более интенсивными и не имеют себе равных в истории. Они создают климат взаимного доверия и понимания между народами, необходимый для упрочнения мира и всеобщей безопасности. Важная роль в обеспечении этих контактов играет переводческая деятельность. Перевод при этом рассматривается многообразно, во всех основных аспектах: как особого рода речевая деятельность, как процесс порождения текста на языке перевода, как сеть функциональных соответствий между системами двух языков, как предмет обучения и т. д. Нами представлена трактовка перевода художественных текстов с точки зрения лингвистической прагматики.

Прагматика, довольно молодое направление лингвистики, которая изучается в таких разделах лингвистики, как риторика и стилистика, актуальный синтаксис, психология речи и речевой деятельности, теория коммуникации и функциональных стилей, социолингвистика, психолингвистика, теория дискурса, психология общения и другие.

Интерес к явлениям прагматики возник в 70-е года 20 века. Термин «прагматика» в научный обиход ввел Ч. Моррис. Он разделил семиотику на семантику – учение об отношении знаков к объектам действительности; синтактику – учение об отношении между знаками; и прагматику – учение об отношении знаков к тем, кто пользуется знаковыми системами. Прагматика, таким образом, изучает поведение знаков в реальных процессах коммуникации. То сеть функционирование языковых знаков по схеме «знак – пользователь знака». Теоретические основания лингвистической прагматики были заложены к 60-м годам 20 века трудами лингвистов-философов Оксфордской школы Б. Рассел, Дж. Остин, Х. Грайс, Дж. Серл (1). Книга Дж. Серла «Речевые акты. Очерк философии языка» появилась в 1969 г. и стала важным этапом развития прагматической теории. Исследованием проблематики скрытой информации и методы его описания занимались такие ученые, как Н.Д. Арутюнова, Р.С. Столнейкер, Д.Н. Лич, Д.С. Шиффрин (2).

Эксперимент

По Дж. Личу «объяснение отношений между смыслом (который часто описывается как «буквальное» или лежащее на поверхности значении и иллокутивной силой (то есть, направленным

речевым воздействием говорящего на слушающего)» является задачей прагматики. Объктом прагматических исследований, считает Дж. Лич «должно быть изучение в его отношении к речевой ситуации и общих условий коммуникативного использования языка… (Leech, 1983: 13). По мнению Арутюновой Н.Д. «прагматика таким образом, изучает поведение знаков в реальных процессах коммуникации» (Арутюнова, 1985: 3). «Прагматика, – пишет Р.С. Столнейкер, – это наука, изучающая язык в его отношении и к тем, кто его использует.» (Столнейкер, 1985:4).

Таким образом цель лингвопрагматики – изучение языка в контексте – социальном, ситуативном и т.д., исследование языка как средства коммуникации. Речевая деятельность стала рассматриваться как одна из форм жизни. Структурная лингвистика, которая сосредоточивалась на моделировании языка и исследованием инвариантных единиц – морфем и фонем, стала заменяться исследованием прагматических проблем: проблему дейксиса, особенности практической речи, правила речевого поведения, концепт значения.

Исследованиями Р.С. Столнейкера определено, что дополнением к изучению иллокутивных актов становится изучение индексальных выражений. Поэтому наряду со «смыслом языкового выражения», т.е. «чистой семантикой», рассматривают смысловые дополнения, привнесенные извне: «смысл данного произнесения языкового выражения», «смысл говорящего», «смысл слушающего» (Столнейкер, 1985: 33).

Понимание высказывания в равной степени зависит от семантического и прагматического уровней. Иллокутивная сила высказывания выявляется с одной стороны, через индикаторы, характеризующие говорящего, с другой стороны через фоновые знания коммуникантов, и реализует интенцию, намерение говорящего совершить то или иное действие посредством этого высказывания.

В связи с субъектом речи, с точки зрения лингвопрагматики, нами рассматриваются прагматические пресупозиции: оценка говорящим общего фонда знаний, конкретной информированности, интересов, мнений и взглядов, особенностей характера способности понимания адресата; правила разговора, т.е. конверсионные максимы ведения разговора, сформулированные Грайсом (Grice, 1975: 30). В связи с адресатом речи рассматриваются интерпретация речи: правила вывода косвенных и скрытых смыслов из прямого значения высказывания; перлокутивный эффект, по Остину, воздействие высказывания на адресата (Остин, 1999). В связи с отношениями между участниками коммуникации изучаются социально-этическая сторона речи (форма обращения, стиль общения).

Результаты и обсуждение

Рассмотрим в связи с этим некоторые примеры из корейской художественной литературы. Прагматические отношения, характеризуют перевод как акт межъязыковой и межкультурной коммуникации. Повесть «Когда цветёт гречиха», написан Ли Хе Соком в 1936. В основу замысла повести полодена история о странствующем торговце, который случайно знакомится со своим сыном, плодом любви одной ночи, ночи, когда цвела гречихи. Для иностранного читателя понимание произведения вызывает некоторую сложность. Без знания корейской действительности, без знакомства с культурой и традицией сложно понять и интрепретировать поступки и действия персонажей повести.

В повести Ли Хе Сока «Когда цвела гречиха» в сцене драки в харчевне герой повести Хо Сен Вон, разнимая дерущихся, подчеркивает

«어디서 주워먹은 선머슴인지는 모르겠으나, 네게도 아비 어미 있겠지. 그 사나운 꼴 보면 맘 좋겠다. 장사람 탐탁하게 해야 되지, 계집이 다 무어야. 나가거라, 냉큼 꼴 치워.» 그러나 한마디도 대거리하지 않고 하염없이 나가는 꼴을 보려니, 도리어 측은히 여겨졌다 (Ли Хё Сок, 2003: 216-217).

Речь Хо Сен Вона обращена к зачинщику, попавшему в отвратительную ситуацию. С точки зрения лингвопрагматики в контексте охвачены все языковые уровни: морфологические явления (формы обращения в невежливой форме), синтаксические (модели предложений), лексические, наиболее ярко подчеркивающие данную ситуацию коммуникации. Рассмотрим какие свойства и отношения имеют приоритетное значение в речевом сознании Хо Сен Вона и парня Дони. «… *Что ты за шалопай, у тебя родители есть. Каково им было бы, увидев твой мерзкий вид. Такие как мы, торговцы, должны вести себя прилично, а ты с бабой сцепился». Дони, с низко опушенной головой, не сказав ни слова в ответ, молча, вышел из харчевни*». В культуре Кореи отношение детей к родителям зиждется на основе конфуцианских канонов, одним из которых является почитание и уважение старших, также как и отношение старшего к младшим. На данной философии держится «домострой» в ко-

рейской семье, в обществе, и государстве.

Рассмотрим некоторые языковые единицы.

Идиомы:

시침을 떼다 (*дословно: убрать стежки (наметки для примерки) прикидываться равнодушным*

입에 풀칠을 하다 *(дословно: обмазать рот клеем) влачить жалкое существование*

줄행랑을 놓다 *(дословно: класть бегство) убегать без оглядки*

Как видно, из сравнения дословного перевода и эквивалентов в ПЯ, вывести значения идиом без знания культурной коннотации представляет определенную трудность.

иероглифические идиомы:

화중지병 (*дословно: хлеб на рисунке) видит око, да зуб неймет*. Значение каждого иероглифа, переданного в тексте буквами корейского алфавита, хангыль, означает: 화 картина, рисунок; 중 середина; 지 в, частица со значением принадлежности; 병 хлеб.

Синтагмы:

장돌림 (*дословно: обход рынков (базаров) странствующий торговец*

닷새 만큼씩의 장날 (*дословно: базарный день через пять дней) рынок, действующий раз в пять дней*

아름다운 강산이 그대로 그에게는 그리운 고향이었다 *(великолепные горы и реки стали для него (Хо Сен Вона) родиной, которой не хватало ему)*

У скитальца Хо Сен Вона родину сменили прекрасные горы и реки. Хо Сен Вон-простой человек, обездоленный богатыми янбанами. Несмотря на то, что он провел ночь с дочерью самого богатого янбана из Понпхена, вряд ли он смог бы жениться на ней. Богатые родители выгоняют дочь из дому, из деревни, потому, что она опозорила их. Дочь янбана становится простолюдинкой и влачит жалкое существование. Об этом мы узнаем из рассказа ее сына Дони. Речь торговца Хо Сен Вона изобилует просторечной лексикой, понимание которой представляет трудность и для современного носителя корейского языка.

욕지거리 *брань, ругань*

꼬락서니 *неприятный, жалкий вид*

해깝게 (*диал.) легкий*

Значение подобной лексики невозможно вывести без толкового словаря стандартного корейского языка или словаря диадектов корейского языка.

Одно из лучших произведений Ли Хе Сока «Когда цвела гречиха» примечательна описанием природы. Так, читая данное произведение, мы слышим нежный аромат цветущей гречихи. Она цветет в Корее во второй половине августа. Ночи в это время года еще теплые, а солнце уже не палит днем столь нещадно, как в начале августа, да и июль, сезон дождей, давно позади. Странствующие торговцы со своей поклажей движутся по горным тропам к следующему месту торговли, очередному стихийному рынку в каком-нибудь селении, например, *Чинбу, Тэхва,* или еще дальше *Еннам*, или *Каллын* и так по всей стране, где раз в пять дней открывается базарный день. Хо Сен Вон хвастался, что его родина *Чхонджу*. «고향에 돌보러 간 일도 있는 것 같지는 않았다» «*Он никогда не бывал там, и никому и ничему не проявлял свою заботу»* (Ли Хе Сок, 2003: 219). Кореец дважды в год, как минимум, обязательно посещает свою малую родину, чтобы отдать дань усопшим предкам. Справить поминки, привести в порядок могилы родителей. Ли Хе Сок мастерски, одной, казалось, случайной репликой, передает адресату боль потери родины. Повесть написана в 1936 году, до освобождения Кореи от японской аннексии и возвращение Родины остается, почти, долгих десять лет. Далее, Ли Хе Сок отмечает, что родиной, которой не хватало Хо Сен Вону, стали великолепные горы и реки. «…아름다운 강산이 그대로 그에게는 그리운 고향이었다» (Ли Хе Сок, 2003: 219).

«밤중을 지난 무렵인지 죽은 듯이 고요한 속에서 짐승 같은 달의 숨소리가 손에 잡힐 듯이 들리며, 콩 포기와 옥수수 잎새가 한층 달에 푸르게 젖었다. 산허리는 온통 메밀 밭이어서 피기 시작한 꽃이 소금을 뿌린 듯이 흐뭇한 달빛에 숨이 막힐 지경이다. 붉은 대공이 향기같이 애잔하고 나귀들의 걸음도 시원하다.» (Ли Хе Сок, 2003: 220).

«*Под ярким лунным светом гречишные поля, раскинутые между холмов, будто посыпанные солью, источали нежный аромат так, что дух захватывало*». Культурная коннатация данного отрывка необходима для интерпретации текста оригинала.

«*Белое поле*» у разных народов ассоциируется по-разному. У узбеков – *белое золото*, у русских – словно *белая шаль (или скатерть), белое покрывало*, у казахов – *белое, словно вершины Алатау*, у корейцев «*белые, будто посыпанные солью*». Почему соль? В Корее на западном побережье вдоль морского берега, на многие километры, тянутся белые делянки, морской соли, которая выпаривается под солнцем. Рядом огромные белые кучи соли. Они которые хранятся тут же под навесами. Это специфичность, ин-

дивидуальность образного мышления корейцев влияет на формирование их картины мира, тонко переданного писателем Ли Хе Соком в его произведении «Когда цвела гречиха». Рассмотрим с лингвопрагматической точки зрения имя собственное в контексте называния и обращения. В биографии писателей часто встречается текст следующнй структуры:

«길재 (吉再, 1353년 ~ 1419년). 고려말과 조선초의 학자. 본관은 해평(海平). 자는 재보(再父), 호는 야은(冶隱) 또는 금오산인(金烏山人), 아버지는 지금 주사(知錦州事) 원진(元進)이며, 어머니는 판도판서 (版圖判書)에 추증된 김희적(金希迪)의 딸이다 (길재, 1998).

Киль Чэ (Джэ) конфуцианский ученый (конец эпохи Корё – начало эпохи Чосон). Родом из волости Хэпхён провинции Кёнсан (ныне провинция Северная Кёнсан). По *прозвищу Чэбо*, *псевдоним Яын*, а также *Кымосанин (Золотой ворон*). Отец – мелкий государственный служащий. Мать – дочь Ким Хиджока, уездного судебного исполнителя.

이인로(李仁老 : 1152~1220). 고려명종때의 학자. 자는 미수(眉叟). 호는쌍명재(雙明齋). 강좌칠현의한사람으로, 우간의대부를지냈으며초서와예서에능하였다 (이인로, 1998: эл.ресурс).

Ли Ин Ро [Ли Ин Но] (1152-1220) При короле Мёнджоне учёный династии Корё, *Псевдоним Мису*, *прозвище Сан Менджэ* 쌍명재. Один из семерых ученых, оставивших свой пост чиновника в министерстве культуры в Корё после падения династии.

Приведенные отрывки биографий писателей отражают определенные культурные традиции, принятые в корейском обществе. «자 *прозвище*» имеет несколько значений в т.ч. значение *сын, знак (иероглиф)*. Прагматический аспект значения «자» в контексте биографии выражает отношение к тому или иному писателю. Речевой этикет в корейском языке предусматривает запрет на обращение к человеку по фамилии и имени. Наличие у писателей псевдонима видимо объясняется указанной языковой ситуацией, которая передается словом (слогом) «호 *псевдоним*».

Перейдем к содержательной стороне языка прозы корейскиях писателей. Человек, читающий повесть Пак Вансо «그 많던 싱아는 누가 다 먹었을까 (*Забытый вкус кислички*)» (Пак Вансо, 1992) может и не почувствовать «зашифрованных» строк писателя и воспринимает только поверхностную сторону данного текста.

..개정지방과 그 근교의 주거양식의 특색으로는 바깥채를 낮고 소박하게, 안채는 높고 정결하게 꾸미는 것과 함께 마당치레의 유난함을 꼽을 수가 있다. 사랑채에 면한 바깥마당은 앞이 트이게 하고 양쪽에 뽕나무나 빗자루를 만드는 댑싸리 나무로 둘러치고 함박꽃이나 국화를 몇 그루 심는 정도지만 뒤란 치려는 공이 들고 화려했다 (Пак Вансо, 1992: 21).

Рассмотрим в данном отрывке «культурную коннотацию» слов, национальную, культурную информацию, заключенную в слове. Эти слова носят «культурно-специфический характер» по В. С. Виноградову (Виноградов, 1978: 88). Слова 안채-사랑채 перекодированы симметрично в плане содержания и выражения: *внутренние помещения – гостевые*, переведены путем использования приема эквивалентного перевода, что способствует более полной адаптации стиля.

Слово 댑싸리 *кохия (бассия) венечная* перекодировано: *летний кипарис* и далее дается пояснение (*из его веток делали метлы*).

Таким образом, переводчики стремятся к «золотой середине» между формой и смыслом, а также между культурными особенностями текста оригинала и текста перевода. Эта стратегия подразумевает использование таких переводческих приёмов как: *комбинированный перевод* (калька + описательный перевод).

Перевод географических названий, т.е. безэквивалентной лексики, одна из проблем перевода. Но не следует стремиться обязательно перевести: можно использовать синонимию и другие языковые средства для передачи той же мысли. Перевода тех или иных лексических единиц вообще нет в силу отсутствия самих понятий и для их передачи необходимо прибегать к транслитерации, калькированию или описанию значения. В автобиографическом романе 박 완서 «그 많던 싱아는 누가 다 먹었을까» Пак Вансо «Забытый вкус кислички» много топонимов – точных адресов, названий районов, деревень, гор, перевалов. В основном топонимы переданы транслитерацией: 박적골 – Пакчоккол, деревня в которой родилась и жила большая семья автора; 송도, 개성, 현저동, 사직동, 숙명고녀, 인왕산 →*Сондо, Кэсон, Хёнчодон, Сачжикдон*, высшая школа *Сунмён*, гора *Инвансан*. Все эти названия даны в транслитерации кириллицей по системе Л. Р. Концевича (Концевич, 2001: 9). Лишь перевал словно …바위들이 장롱을 (*шкаф для одежды; комод*) 부려 놓은 것처럼 → ... *Скалы были навалены словно комоды, поэтому этот перевал назвали* 농바위 고개 *перевал-комоды*→... Переводчики нашли другой эквивалент: «скал, похожих на сундуки. Вот почему перевал назвали Скалы-Сундуки». *Комоды – Сундуки*. Рассмотрим и сравним значение данных слов: Комод, род низ-

кого шкафа с выдвижными ящиками (Толковый словарь Даля) → Сундук, ящик с крышкою на навесках, обычно с замком (Толковый словарь Даля) (Даль, 2017: эл.ресурс). Так, переводчики выбрали более приемлемый для передачи языковой картины мира, когда в путешествии по горным перевалам уместен сундук, чем, и это очевидно, комод с его выдвижными ящиками.

В лингвопрагматике различают локуцию («Разговор, речь» – то, что непосредственно говорится) и иллокуцию (то, что имеется в виду). Эти термины уже упоминались выше и, как известно, ввел их в науку логик Дж.Остин.

언제 구웠는 지 더운 김이 홱 끼치는 굵은 감자 세 개가 손에 뿌듯이 쥐였다.

«느 집엔 이거 없지?»

하고 생색 있는 큰소리를 하고는 제가 준 것을 남이 알면은 큰일날 테니 여기서 얼른 먹어버리란다. 그리고 또 하는 소리가,

«너 봄 감자가 맛있단다.»

«난 감자 안 먹는다. 너나 먹어라.» (김유정, 2003: 227)

…Это были три печеных батата, непонятно, когда она с утра успела испечь их, но от картофелин еще шел теплый дух.

«–В твоем доме этого нет, – сказала она надменно. – Так, что ешь поскорее, а то кто-нибудь еще увидит. – И добавила: – Бери и кушай здесь, никуда не уноси. Это очень вкусная картошка, ранний сорт». « …– Сама лопай свою картошку. Я не ем картошки….» (김유정, 2003: 103-104).

«느 집엔 이거 없지?» *В твоем доме этого нет.* Герой повести «я» рад бы взять эти картофелины и с удовольствием утолить голод, который он чувствовал с самого раннего утра, потому что дома кончились припасы, а до нового урожая оставалась еще целое лето. Но зачем эта несносная девчонка насмехается: мол, в твоем доме такого нет. Чего лишний раз напоминать, что они хозяева, и мы обязаны им кланяться. Семья «я» переехала в деревню и вот уже три года арендует землю у янбанов, где отец девчонки управляющий усадьбой. Речь девчонки серьезным образом дала понять «я», что он ей неровня, и ни в коем случае ему нельзя с ней показываться вместе на людях. И если по деревне пойдут слухи или хоть что-нибудь случится из-за «я» с девчонкой, то его семью могут вышвырнуть из деревни, лишив земли и крова. В сферу лингвопрагматики входит также отношение говорящего и слушающего к предмету речи (оценка содержания как истинного или ложного и связанные с этим оттенки недоверия, иронии, одобрения, восхищения и др.). Все эти содержательные категории находят выражение в текстах, организуемых в соответствии со структурой конкретного языка и правилами речевого этикета. Например:

...상위에 붉은 얼굴을 쳐들고 제법 계집과 농탕 치는 것을 보고서야 견딜 수 없었던 것이다. 녀석이 제법 난질꾼인데 꼴 사납다. 머리에 피도 안 마른 녀석이 낮부터 술 처먹고 계집과 농탕이야. 장돌뱅이 망신만 시키고 돌아다니누나. 그 꼴에 우리들과 한몫 보자는 셈이지. 동이 앞에 막아서면서부터 책망이었다.

걱정두 팔자요 하는 듯이 빤히 쳐다보는 상기된 눈망울에 부딪칠 때, 결김에 따귀를 하나 갈겨주지 않고는 배길 수 없었다. 동이도 화를 쓰고 팩하게 일어서기는 하였으나, 허 생원은 조금도 동색하는 법 없이 마음먹은 대로는 다 지껄였다 (Ли Хе Сок, 2003: 216).

«… Но подвыпивший Дони только недоуменно таращился на него (Хо Сен Вона), и во взгляде его можно было прочитать: мол, вам-то какое дело? Да катитесь вы от меня! Увидев такой взгляд наглеца, разгневанный Хо не раздумывая влепил пощечину» (Ли Хе Сок, 2003: 88).

Молодой торговец Дони позволил выразить гнев своим взглядом, за что был наказан старшим по возрасту коробейником, и это не нарушает логических правил общения в корейском обществе.

Выражение восхищения и уважения к человеку, к простому разносчику воды, передается не только как информация, но и подчеркивает отношение к собеседнику. Традиции корейского деревенского дома были таковы, что по малейшему поводу человеку могли выразить пренебрежение, но при этом считалось непозволительным делить людей, когда они собирались за столом. Одним выражать больше почтительности, подавая, например, хорошую еду, а кому-то не очень. «…저런 바닥 상것들 봤나, 언제나 이 승한 동네를면할꼬. Видела, что это за грязный подлый люд?» (Пак Ван Со, 1992: 67). Восьмилетняя героиня романа Пак Ван Со «그 많던 싱아는 누가 다 먹었을. Забытый вкус кислички») недоумевает, неужели ее мама на самом деле забывала при этом, что именно благодаря «грязным» кисэн (гейши), этим женщинам низкого статуса, она могла, хоть и с трудом жить без нужды и даже оплачивать учебу сына. К семьям торговки решетами, трубочиста, штукатура и другим соседям она относилась подченркнуть вежливо, но про себя думала о них с пренебрежением, и в этом проявлялось ее (матери) нежелание иметь с ними что-то общее. Лишь с водоносом она обращалась по-другому, хотя он был ничем не лучше остальных. Стол, накрытый для

водоноса, выглядел лучше, чем для брата в день его рождения. В конце концов, мать объясняла, почему она не только уважает этого дядю, но и завидует ему. Оказалось, водонос, таская бадьи с водой, заработал на учебу своего сына в институте.

«…그 영감이 그래봬도 아들을 사각모자까지 씌운 생각을 하면 난 절로 우러러뵈더라. Пусть этот человек и выглядит так, но как подумаю, что его сын наденет четырехугольную шапку выпускника института, голова сама собой склоняется перед ним». (Пак Ван Со, 1992: 69). Подобный энтузиазм и рвение по отношению к образованию своих детей, одна из характерных черт корейцев.

Заключение

Таким образом, прагматический аспект знака и вообще языка и речи оказывается необходимым и очень важным для «эффективного речевого воздействия» (Стернин 2008: 253). Как известно, роль художественного произведения, прежде всего, это воздействие на читателя. Кашкин И. считает, что «достигается это умелым выбором и бережным обращением с идиомами, с местными терминами и обозначениями национального обихода, иногда тактичным намеком на чужой синтаксис и интонацию» (Кашкин, 1977: 22). Роль переводчика, как посредника, заключается в том, чтобы уметь создать в процессе перевода тексты, обладающие способностью непосредственного эстетического воздействия и при интерпритации текстов учитывать обозначения национального обихода, синтаксис и интонацию переводимого произведения. Переводчик вынужден сохранять посредническую достоверность, близость к исходному тексту, и в то же время, суметь создать равновеликое подлиннику художественное произведение в условиях переводящего языка и культуры. То есть в процессе перевода взаимодействуют и противоборствуют два разнонаправленных вида речевой деятельности, восприятие исходного текста и порождение переводного текста.

Многообразие прагматических оттенков, которые мы наблюдали в приведенных выше отрывках корейской прозы, можем свести к следующим смысловым сферам, что дает переводчику более эффективно интерпретировать исходный материал:

– Объективная модальность, т.е. отношение содержания высказывания к действительности. Это в частности выражается в разграничении возможности, желательности, необходимости (долженствования).

– Субъективная модальность, т.е. отношение говорящего к тому о чем идет речь.

Субъективная модальность соотносится со шкалой «хорошо – плохо» и включает отношения типа «восторг», «удовлетворение», «сожаление», «недоумение», «ирония», «возмущение».

– Модальность, вытекающая из функций языка – фатическая, т.е в узком смысле – установление и поддержание речевого контакта.

В речевом общении личность говорящего и личность слушающего соотносятся с условиями речевого акта: «кто» и «кому» внутренне связаны с «где» и «когда» и эти обстоятельства предполагают определение причины и цели общения «почему» и «зачем» и все это воплощается в жанрово-стилевом многообразии «как».

Иначе говоря, наличие у знака разных видов отношений к иным сущностям, как к обозначаемым предметам, к понятиям, к другим знакам, и даже к человеку: все это и составляют разные значения. Поэтому, сказанное выше необходимо учитывать при переводе художественных произведений корейской литературы. Исходя из этого, важно обращение не только к двуязычным словарям, но и толковому словарю стандартного корейского языка, и другим источникам и словарям культуры и истории Кореи.

Литература

Russell, B. (1945) A History of Western Philosophy, George Allen & Unwin; Grice, H.P. (1975) Logic and conversation in syntax and semantics // Academic Press; Austin, J. L. (1986) How to Do Things with Words // New Trends in Foreign Linguistics. – Vol. 17: Theory of Speech Acts; Searle, J.R. (1969) Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language Cambridge University Press.

Арутюнова, Н. Д. Истоки, проблемы и категории прагматики [Текст] / Н. Д. Арутюнова, Е. В. Падучева // Новое в зарубежной лингвистике / общ. ред. Е. В. Падучевой. – М. : Прогресс, 1985. – Вып. 16; Столнейкер Р. С. Прагматика [Статья] // НЗЛ. Лингвистическая прагматика. – М: Прогресс, 1985; Schiffrin, D. (1998) Approaches to discourse. Cambridge, England: Cambridge University Press. Journal of Pragmatics – 3(29); Шиффрин, Д.С. Подходы к дискурсу. Журнал прагматики. – 1998. 3 (29); Leech, G. N. (1983) Principles of Pragmatics / G. N. Leech. – L.: Longman;

Leech, G. N. (1983) Principles of Pragmatics / G. N. Leech. – L.: Longman

Арутюнова Н. Д. Истоки, проблемы и категории прагматики // Новое в зарубежной лингвистике / общ. ред. Е. В. Падучевой. – М.: Прогресс, 1985

Столнейкер Р. С. Прагматика [Статья] // НЗЛ. Лингвистическая прагматика.– М: Прогресс, 1985

Grice, H.P. (1975) Logic and conversation in syntax and semantics // Academic Press

Остин Дж. Л. Избранное. М.: Идея- Пресс. –1999. – 332 с.; Austin J. (1961) Other minds. – In: Austin J. Philosophical papers. Oxford, Clarendon Press.

이효석 (2003) 메밀꽃 필 무렵 // Избранные корейские рассказы нового времени. – М.: МГУ. –2003. –288 с.

길재 [吉再] (국어국문학자료사전, 1998, 한국사전연구사). – URL: https://search.daum.net/search?w=tot&DA=YZR&t__nil_searchbox (2018.07.20)

이인로 [李仁老] (국어국문학자료사전, 1998, 한국사전연구사). – URL: http://100.daum.net/encyclopedia/view/b18a0235a (2018.07.21)

박 완서 «그 많던 싱아는 누가 다 먹었을까». – 서울: 운진닷컴, 1992. – 294 쪽

Виноградов В.С. Лексические вопросы перевода художественной литературы. – М.: Изд-во МГУ, 1978. – 187 с.

Концевич Л. Р. Корееведение: Избранные работы. – М. 2001. – С. 334. (Транскрипция и транслитерация)

Толковый словарь Даля. – URL: http://slovarsbor.ru/ (2017.09.29)

김유정 (2003) 동백꽃 // Избранные корейские рассказы нового времени. – М.: МГУ. – 2003. – 288 с.

Стернин И.А. Практическая риторика. 5-е изд., стер. – М.: «Академия», 2008. – 272 с.

Кашкин И. Для читателя – современника. Статьи и исследования. – М., 1977. – 550с.

References

Russell, B. (1945) A History of Western Philosophy, George Allen & Unwin; Grice, H.P. (1975) Logic and conversation in syntax and semantics. Academic Press; Austin, J. L. (1986) How to Do Things with Words. New Trends in Foreign Linguistics. – Vol. 17: Theory of Speech Acts; Searle, J.R. (1969) Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language Cambridge University Press.

Arutyunova_ N. D. Istoki_ problemi i kategorii pragmatiki [Tekst] N. D. Arutyunova_ E. V. Paducheva. Novoe v zarubejnoi lingvistike, obsch. red. E. V. Paduchevoi. M. Progress, 1985. Vip. 16; Stolneiker R. S. Pragmatika [Statya] NZL. Lingvisticheskaya pragmatika. M_ Progress_ 1985; Schiffrin, D. (1998) Approaches to discourse. Cambridge, England: Cambridge University Press. Journal of Pragmatics, 3(29); Shiffrin D.S. Podhodi k diskursu. Jurnal pragmatiki, 1998. 3 (29); Leech, G. N. (1983) Principles of Pragmatics. G. N. Leech. L.: Longman.

Leech, G. N. (1983) Principles of Pragmatics. G. N. Leech. L.: Longman

Arutyunova N. D. Istoki_ problemi i kategorii pragmatiki. Novoe v zarubejnoi lingvistike, obsch. red. E. V. Paduchevoi. M. Progress, 1985.

Stolneiker R. S. Pragmatika [Statya] NZL. Lingvisticheskaya pragmatika. M. Progress, 1985.

Grice, H.P. (1975) Logic and conversation in syntax and semantics. Academic Press

Ostin Dj. L. Izbrannoe. M. Ideya–Press. 1999. 332 p.; Austin J. (1961) Other minds. In: Austin J. Philosophical papers. Oxford, Clarendon Press.

이효석 (2003) 메밀꽃 필 무렵 // Izbrannie koreiskie rasskazi novogo vremeni. M. MGU. 2003. 288 p.

길재 [吉再] (국어국문학자료사전, 1998, 한국사전연구사). URL: https://search.daum.net/search?w=tot&DA=YZR&t__nil_searchbox (2018.07.20)

이인로 [李仁老] (국어국문학자료사전, 1998, 한국사전연구사). URL: http://100.daum.net/encyclopedia/view/b18a0235a (2018.07.21)

박 완서 «그 많던 싱아는 누가 다 먹었을까». – 서울: 운진닷컴, 1992. 294 쪽

Vinogradov V.S. Leksicheskie voprosi perevoda hudojestvennoi literaturi. M._ Izd_vo MGU_ 1978. 187 p.

Koncevich L. R. Koreevedenie_ Izbrannie raboti. M. 2001. P. 334

Tolkovii slovar Dalya. URL: http://slovarsbor.ru/ (2017.09.29)

김유정 (2003) 동백꽃 // Izbrannie koreiskie rasskazi novogo vremeni. M. MGU. 2003. 288 p.

Sternin I.A. Prakticheskaya ritorika. 5_e izd._ ster. M._Akademiya, 2008. 272 p.

Kashkin I. Dlya chitatelya — sovremennika. Stati i issledovaniya. M., 1977. 550 p.

ҒТАМР 78.08:801.81

Әуесбаева П.Т.,

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының доценті, ф.ғ.к.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: ksaryarka@inbox.ru

ҚИЯЛ-ҒАЖАЙЫП ЕРТЕГІЛЕРІНІҢ СЮЖЕТТІК ҚҰРЫЛЫМЫ

Бұл мақалада әрбір ертегі түрінің өзіндік көркемдік ерекшелігімен бірге барлық ертегіге тән ортақ заңдылықтары да бар екені баяндалады. Ол ертегінің құрылымы мен сюжетіне қатысты. Сюжеттің сипаттық белгісі оқиға дамуының кіріспесі болып, ертектегі оқиға ешбір бұрылыссыз тек алға жылжиды. Қазақ ертегілерінің қомақты бөлігін қиял-ғажайып ертегілері құрайтыны белгілі. Мұндағы көркем уақыт дәл уақытты білдірмейді және көркем кеңістік те шынайы сипат иеленбейді. Барлық ертегілерге тән заңдылықтар көркемдік амалдардың сипатынан туындайды. Сондай-ақ, ертегіден ертегіге өзгеріссіз, кейде аздаған өзгеріспен көшіп жүретін фразалар мен стильдік формулалар болатыны, ертегілердегі уақыт ешқашан дәл нақтылық иеленбейтіні, белгілі бір шеңберден шықпайтыны айтылып, жалпы ертегіде кейіпкердің портреті, мінезі, жасы анық көрсетілмейтіні ертегі түрлерін өзара салыстыру мен салғастыру, талдау арқылы алғаш рет зерттеледі.

Түйін сөздер: қиял-ғажайып ертегі, сюжет, мотив, құрылым, композиция, көркем уақыт, көркем амал, формула, функция, кейіпкер.

Auyesbayeva P.T.,

candidate of Philological Sciences, assistant professor
,Institute of Literature and Art named after M. Auezov,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: ksaryarka@inbox.ru

The plot structure of fairy tales

In this article the author shows that each fairy tale has inherent its artistic features, and general patterns. This refers to the structure and plot of the fairy tale. The characteristic features of the plot act as an introduction to the development of events, and events will develop in a given direction. It is known that the fairy talescompose the main part of Kazakh fairy tales. Artistic time in these fairy tales does not correspond to the actual, also artistic space is not real. The patterns inherent to all fairy tales proceed from the peculiarities of artistic techniques. The author proves phrases and stylistic formulas that occur in many fairy tales without changes or with minor changes, the fairy-tale's time lack concreteness and does not go beyond a certain circle, without specifying the exact portrait, nature, or age of the character. This process was firstly proved by comparative analysis of various types of fairy tales.

Key words: fairy tales, plot, motive, structure, composition, art time, artistic approach, formula, function, character.

Ауесбаева П.Т.,

к.ф.н., доцент Института литературы и искусства им. М.О. Ауезова,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: ksaryarka@inbox.ru

Сюжетная структура волшебных сказок

В данной статье автор показывет, что каждой сказке свойственны как присущие только ей художественные особенности, так и общие закономерности, присущие сказкам в целом. Это относится к структуре и сюжету сказки. Характерные признаки сюжета выступают в качестве вводной части к развитию событий, и события будут развиваться в заданном направлении.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Известно, что основную часть казахских сказок составляют волшебные сказки. Художественное время в них не соответствует действительному, также и художественное пространство не является реальным. Закономерности, присущие всем сказкам, исходят из особенностей художественных приемов. Автор доказывает, что поэтому существуют фразы и стилистические формулы, встречающиеся во многих сказках без изменений вообще или с незначительными изменениями, а сказочное время никогда не обладает конкретностью и не выходит за пределы определенного круга, а также не указываются точный портрет, характер, возраст героя. Этот процесс впервые показан благодаря сравнительно-сопоставительному анализу различных видов сказок.

Ключевые слова: волшебные сказки, сюжет, мотив, структура, композиция, художественное время, художественный подход, формула, функция, персонаж.

Кіріспе

Қиял-ғажайып ертегісінің құрылымына тән формулалықтың бірі – белгілі бір оқиға мен функцияның үш рет қайталануы арқылы уақыт ұлғайтылатын ретардация тәсілі. Ретардация дегеніміз – ертегі сюжетіндегі үштік формулалық. Ертегі сюжетіндегі баяндауда қолданылатын көне композициялық әдістердің ішінде осы үш рет қайталанудың сан түрлі сипаттары танылады. Ол кейіпкерлерге де, оқиға, әрекеттерге де, сондай-ақ уақыт пен кеңістікке де байланысты. Кейіпкер үш ағайынды ұлдың кішісі болады, үш басты, алты басты, он екі басты айдаһармен алысады т.б.

Үш саны – әлемнің мифологиялық құрылымын бейнелеудің кең тараған әдісі. Әлем құрылымы тігінен де үш қабаттан тұрады. Осымен байланысты үш түрлі сынақ, кеңістік, уақыт ұғымдары байланысып, киелі ұғым иеленеді. Отбасылық қарым-қатынаста да, әлемдік жіктеулерде де үштің мәні зор. Қиял-ғажайып ертегі кейіпкері үш рет сапарға аттанып, үш рет әрекет жасайды, үш рет тыйымды бұзады, үш түрлі патшалықты (темір, күміс, алтын) аралайды.

Ертегі түрлерінің қай-қайсында да ауызша айтудың табиғи ерекшелігі: интонация, тыңдаушы мен қабылдаушы арасындағы жанды байланыс әсері, әртүрлі көркемдік құралдардың: сөз оралымдары, бейнелі сөздер, одағай, диалогтардың композициядағы қиюласуы маңызды рөл атқарады. Архитектоникасына келсек, кіріспе (присказка) барлық ертегіде, тұрақты элемент емес. Оның мақсаты: тыңдаушыларды ертегіні қабылдауға дайындау, бейімдеу, назарын аудару. Ол ертегіде дербестікке ие, ол шығарманың негізгі мазмұнымен байланысты емес.

Кіріспенің мазмұны ертекшінің талантына, оның мінезіне, көпшілікті баурай білетін қабілетіне, ертегіні айтатын сәттегі түрлі жағдайларға (обстоятельство) байланысты. Яғни, кіріспе қиял-ғажайып ертегісінің алдында көрініп қана қоймай, сондайлық айқын, жарқын, ертегінің өзі сияқты дербес болып келеді. Ал бастама – ертегідегі қимыл-әрекеттің бастауы, ертегі құрылымына тән міндетті элементі. Ол тыңдаушыға ертегі оқиғасы өтетін әлемнің бөлек бітімін айқындап, жат, белгісіз әлемге жетелейді. Оқиғаның орны мен уақытын айқындап, ертегі кейіпкерлерімен таныстырады, өткен ұрпақ пен тыңдаушыны байланыстырады. Кіріспеде шынайы хабар берілетін сияқты көрінгенмен, негізінен ғажайыптық сипат иеленеді. Тыңдаушының назарын белгілі бір ғажайыптық, құпиялы, сырға толы беймәлімдік әлемге жетелейді.

Эксперимент

А.И. Никифоровтың пікірінше: «қиял-ғажайып ертегінің негізгі бөлімі үш сатылы сюжеттен тұрады: әрекеттің дайындық бөлімі, оқиғаның шарықтау шегі (центральное действия) және шешімі» (Nikiforov, 1987). Бірақ ылғи да бұлай бола бермейді. Кейде ертегі екі бөлімнен тұрып, оның әрқайсысы үш сатыдан тұрады. Ал ертегі аяқтамасын, я болмаса шешімді әр фольклортанушы әртүрлі атайды.Онда ертегі оқиғасының әрекетіне шешім шығарылады. «Алтын сақа» ертегісіндегі кеңейтілген бастамадан-ақ болашақта баяндалатын оқиғалардың күрделілігі танылады. «Өткен заманда бір бай болыпты, ол бір перзентке зар болыпты, етек жеңін сыдырып, әулие қоймай қыдырып, бір бала сұрап алыпты. Бай бір күні жылқысын суаруға көлге құлатса, көлдің ішінде бір қып-қызыл өкпе жүзіп жүр екен. Байдың айдап келген жылқылары көлдегі жүзіп жүрген өкпеден үркіп, суға жуымайды. Әлгі жерде бай жылқыларын иіріп, құрықтап қанша айдаса да, суға жаба алмайды» (Babalarsozi, 2011: 35).

Қиял-ғажайып ертегілерінде өзге ертегі түрлеріне қарағанда көнелік сипат басым. Архаикалық қоғамда жеке адамның тағдырын қоғаммен байланыстыратын өтпелі ғұрыптардың рөлі зор болды. Олардың ең бастысы – кәмелеттік

жасқа жеткен жас жігіттерді үйленетін ересек жігіттердің қатарына өткізу үшін жасалатын инициация ғұрпы. Оның мәнісі – уақытша өліп, жаңа сапада қайта тірілу. Алыс орманға әкетіліп, небір ауыр сынақтарды басынан өткеретін жастарды сынау мотивінің әсері ертегі кейіпкерінің образында сақталған. Мысалы, ертегіде кейіпкердің жұтылуы, жалмауыздың жұтуы, құсуы, басқа әлемді аралау, ол жақтан сиқырлы заттарды иемдену осы салтқа байланысты. Бұл жөнінде С.Қасқабасов: «Қиял-ғажайып ертегі – қазақ халық әдебиетіндегі ең көне жанрлардың бірі. Оның шығу мезгілі – алғашқы қауымдық қоғам дәуірі. Сондықтан ертегінің бұл түрінде адамзаттың ертедегі өмірінің көптеген белгілері сақталған. Мысалы, матриархат заманына тән аналық ру мен көптеген әдет-ғұрыптардың көріністері (дуальдық ұйым, аналық мекен, аналық неке, кувада, авункулат т.т.) – ерте заманғы анимизм, тотемизм, магия сияқты діни нанымдар мен сенімдер. Бірақ көне дәуірдің бұл көріністерін кейінгі заманда халық тек қиял ғана деп түсінген. Сол себепті де ертекшілер әңгімесін «ерте уақытта болған» деп ескертеді» (Kaskabasov, 1984: 17), – деп тұжырымдайды. Бұл дүниежүзі халықтарының ертегілеріне тән екендігін А.И.Никифоровтың ертегілердің тарихи тегі жайлы мына пікірлері де айғақтайды: «были и мифологические верования первобытных народов, и эпические формы творчества народов более высоких культур, и обычное отражение ситуаций, форм жизни отдельных племен народов, и продукты чистой фантазии изобретательных умов, отражение сновидений, и разряд известных сексуальных эмоций, и переделка готовых книжно-литературных произведений низших слоев народа, и просто элементы международных сюжетов» (Nikiforov, 1987: 33).

Яғни, көркем фольклорды тудырушылар алдымен мифтер мен ритуалдарға сүйенді. Мифтер мен оған қатысты ритуалдардың бастапқы мағынасы көмескіленіп, бірақ мотив пен кейіпкері сақталып, көркемдік әдіске ауысқан. Қиял-ғажайып ертегі мотивтерінің себепсалдарлық байланысы бұлыңғыр. Кейіпкер кейде еш себепсіз үйін тастап, жолға аттанады. Бірқатар ертегілерде кейіпкер тыйымды бұзады, я болмаса оған қандай да бір зияндық жасалады. «Неге бұлай?» деген сұраққа жауап ізделмейді де, оның қажеттілігі де тумайды. Өмір үшін күрес, қауіп-қатер алдындағы қорқыныш, үрей мен оны жеңудегі адамның қорғаныс әрекеттері жүйеленіп, белгілі бір ғұрыпқа айналған. Ол ғұрыптардың ең көнесі – инициация. Ол арқылы кейіпкер белгілі статус иеленген. Сөйтіп, көне кәмелеттік сынақ қиял-ғажайып ертегілерінде композицияның діңгегіне айналған. Ертегінің тұтас сюжеті кейіпкердің үйінен аттануынан басталып, оның жүрген жолы мен барлық қиындықты жеңіп оралуына дейінгі аралықты қамтиды. Кейіпкер қиын тапсырманы орындау үшін жолға шығады. Кейіпкердің тұлғасы сол сынақтарды қаншалықты еңсергендігімен өлшенеді. Бұл жөнінде В.Я. Пропп: «Трудные задачи в волшебной сказке почти всегда подаются как свадебные испытания, невеста-царевна – как «плата» за подвиг (эта «плата» часто объявляется в самом начале вместе с трудной задачей) счастливый брак является счастливым концом сказки (Propp, 2000: 135-141), – деп көрсетті. Қиял-ғажайып ертегілерінің жасалуында көне ритуалдар мен архаикалық мифтердің таным-түсініктен ажырап, біртіндеп поэтикалық фиксация жасалуы арқылы іске асты. Бұл жөнінде Е.М. Мелетинский былай деп ой түйіндейді: «Превращение собственно мифов в сказки сопровождалось ослаблением веры в истинность мифических событий и развитием сознательной выдумки, потерей этнографической конкретности, заменой мифических героев выдуманными персонажами и мифического времени сказочно-неопределенным переносом внимания с космоса (Meletinskij, 1958: 57-58). Яғни прозалық фольклор жанрларының даму тарихында, мысалы мифтің ертегіге айналу жолы таным-түсініктің өзгерісімен байланысты болды.

Қиял-ғажайып ертегілердің композициялық ерекшелігі кейіпкердің өмір сүретін, әрекет ететін әлемі шынайы өмір мен мифтік ұғымдағы «өзімдікі мен өзгенікі» түсінігінен тұрады. Өзге әлем: түпсіз мұхит, ұшы-қиыры жоқ дала, отты таулар т.б. түрінде сипатталады. Бұлардың барлығын да кейіпкер түрлі көмекшілері арқылы еңсереді. Ал жер астындағы «өзге әлемде» адам өміріне тән тіршілік болғанымен темір, күміс, алтын қабаттардан тұрады, әрі қараңғы, сыз, кейіпкерлері де мифтік сипатта: айдаһар, жалмауыз кемпір, «бойы бір қарыс, сақалы қырық қарыс» т.б. Мәселен: «Ақбай» ертегісінде кейіпкерге кездескен ақ сақалды шал: «Осы бетіңмен жүре бер. Бір жерлерге барғанда биік тауларға кездесесің. Таудың бауырынан бір қоян қашар, сен сол қоянды қуа бер, ол қоян барып бір жердің үңгіріне кірер. Сонда ол сол жақтағы үңгірге кірер, сен оң жақтағы үңгірге кір. Сонда қырық ұрыға кездесерсің, олар сені «өлтіреміз» дер, сонда сен: «Мен әп-сәттің ішінде ет пісіре аламын», – де», – деп кеңес береді. Яғни кейіп-

кер өзге әлем адамдарының да түрлі сынағынан өтуі тиіс. Ол қауіптен өзіне тілекші, сиқырлы көмекшілерінің арқасында құтылады. Кейде ертекші «кейбір мемлекет» «кейбір патшалық» деп айтқанымен, ол ирониялық сипатта. Ертегінің стилі жалпы фольклорлық заңдылықтарға бағынады, оған дәстүрлі сөз тіркестері мен поэтикалық формулалардың қайталануы тән.

Ертегінің аяқтамасы да маңызды, ол тыңдаушыны ертегілік әлемнен шынайы әлемге әкеледі. Онда ертекшінің түрлі эмоциялық көңілкүйі көрініс табады.Әрбір ертегі жанрының өзіне тән ерекшелігі композициясындағы мотивтерден де көрінеді. Мотив ұғымына алғашқы болып А.Н.Веселовский: «Мотивтің негізінде алғашқы қауымнан бастап, табиғаттың адам баласына барлық кезеңде қойып жүрген сұрақтарына жауап берген шынайылықтың өте жарқын, маңызды не қайталанатын әсерлері бар формула жатыр» (Veselovskij, 1989: 494), –деп, я болмаса «Мотив – күрделі сюжеттің кішкентай бөлшегі, я болмаса қарапайым баяндауыштың бірлігі» (Veselovskij, 1989: 53-58) деп анықтама берген. Веселовский: «озбыр өгей шешенің өгей қыздың сұлулығын күндеп, қауіпті тапсырма беретін әрекетін қарапайым мотив ретінде алып, *а+б* формуласымен түсіндірді. Және мотивтердің бір немесе бірнеше тапсырмалардан тұрып күрделенетіндігін *(а+б+б)* шартты түрде белгіледі. Тарихи тұрғыдан мотивтер әртүрлі өзгеріске түсіп, түрленеді. Оның жолы да әртүрлі. Ол бір мотивті сюжеттердің күрделену жолымен де жасалуы мүмкін деп көрсетті.

Қиял-ғажайып ертегілерінің сюжетіндегі негізгі мотивтер: ғажайып туу, қалыңдық ұрлау, ғажайып уәде және орындау, кейіпкердің өліп – тірілуі, ғажайып қашу, тыйымды бұзу, ұрлап әкету, қалыңдықты алмастыру, кейіпкердің таңғажайып өлімі, т.б. Сюжет күрделі болса, соғұрлым мол мотив көрінеді. Мотивтердің күрделенуінің қарапайым түрі – қайталау, яғни қандай да бір фольклорлық мәтіннің бірнеше рет қолданылуы. Бұл көркемдік әдісті ертегі кеңінен қолданды. Ертегінің композициясында қайталау әртүрлі кіргізілген: *а*+б+*б+б+с,* кумуляция *а+(а+б+б)+(а+б+с)* формуласымен түсіндіріледі.

Мотивтер сюжеттердің жалпы идеясын таныту үшін әртүрлі мазмұн иеленіп, белгілі бір тәртіпке бағынады. Мұндай сюжеттің басты құрылымдық сапасы кульминацияға сәйкес келетін орталық мотивке топтасады (мысалы, жыланмен соғыс). Басқа мотивтер сюжетке салыстырмалы түрде еркін бекітілген. Мотивтердің қандай да белгілі маңызды белгісі сюжетте қайталанады. Мәселен, кейіпкердің үш басты, алты басты, тоғыз басты жыландармен шайқасы арқылы осы мотивтің сюжет ішіндегі күрделенуін көруге болады. В.Я. Пропптың «Морфология сказки» (Propp, 2001: 86-107) атты еңбегінде ертегі сюжетін құрайтын мотивтердің негізін ертегілік кейіпкерлердің қажетті әрекеттерін бөліп көрсетіп, оларды «функция» терминімен атап, қиял-ғажайып ертегілерінің сюжеті бірығайлыққа, мотивтер қызметтерінің бірізділігіне құрылған тізбектен тұрады деп есептеген. В.Я. Пропптың анықтауынша, ертегідегі мотивті табу үшін әрекет етуші персонаждардың қызметін тану керек, сондай-ақ субъектіні (әрекетті жүзеге асырушы), объект әрекетке бағытталған персонажды, ертегілік мотивтер үштік мән иеленеді. Үш тапсырма, үш рет сапар шегу, үш рет кездесу т.б. Бұл эпикалық ырғақ, философиялық мазмұн мен сюжеттік әрекеттің динамикалы, үдемелі сюжетін танытады. Бірақ үштік сюжеттің басты идеясы кейіпкерді дәріптеуге қызмет етеді. Мысалы, айдаһардың басының санының өсуі, яғни қарсылас жаудың күшін еселеу кейіпкердің ерлігінің арта түскенін көрсетеді. Кейіпкердің жеңістерінің арта түсуі – оның сынағының күрделенуі арқылы көрінеді.

«Ақбай» ертегісінде формулалықтың түрі ұлғайтылған түрде көрініс табады.

«Ақбай осы өлеңді әр күні үш рет қайталап зарлайтын болады» (Babalarsozi, 2011: 19).

«Сұрмерген тауға шыққан сапарында, үш ай аң ауламай үйіне қайтпайды екен. Бір күні Сұрмерген аң аулап жүрсе, алдынан үш марал қаша жөнеліпті.

... Содан соң үш марал қосылып, Сұрмергенге үш ауыз өлең айтады (Babalarsozi, 2011: 20).

«Ақбай тірідей ел-жұртынан, дүниядан безіп, сол тауда аң аулап жата беріпті. Арада үш ай өткен соң, аң аулап жүргенде Ақбай Бибісарадан алған қасиетті жүзікті жоғалтып алады» (Babalarsozi, 2011: 19). «...алыс емес, осы жерден үш күндік жер», – депті Сұрмерген (Babalarsozi, 2011: 22).

Сонда Ақбай айтады: «Менің бұл тауға көшіп келгеніме алты ай болды. Соның өткен үш айы менің өмірім үшін көңілді өтті. Соңғы үш айы өте ауыр болды. Себебі, қолымда адамның не ойлағанын орындайтын қасиетті жүзік бар еді, соны аң аулап жүріп, жоғалтып алғаныма, міне, үш ай болды» (Babalarsozi, 2011: 21), – дейді. «Атасы Ақбайды үш күн қонақ қылады, бірақ қызынан хабары жоқ. Ақбайдың малын қайырып бермекші болады» (Babalarsozi, 2011: 18).

Осы келтірілген мысалдардан көріп отырғанымыздай, бір ғана ертегіде «үштік» ұғымының түрлі мағынасы танылады. Ал «Алтын сақа» ертегісінде «жеті ықылымның» тілін білген жалмауыздың өзі түлкіге үш рет алданады. Балаға ызаланған жалмауыз кемпір бір тісін жұлып алып, бәйтеректің түбін кешке дейін қазып, шаршай бастағанда ең алдымен қызыл түлкі, сосын тағы бір түлкі, үшінші рет ақ түлкі келіп, алдап соғады. Мұнда түлкінің классикалық образы өзгеріске түсіп, кейіпкерге «көмекші» рөлінде көрінеді. Сондай-ақ бәйтерек басында тұрып, үш рет көмек сұрағанда баланың төбесінен ұшқан құстардың алғашқы екеуі – қарға мен үйрек қайырылмағанда қарлығаш қана қайырылып, төбеттеріне хабар беріп, қайырымдылық жасайды. Осы ертегідегі жалмауыздың талабы да үшінші ретте белгілі болады. «Бай жалмауыз кемпірге:

– Ат басындай алтын берейін, қоя бер, – дейді.

Жалмауыз кемпір жібермейді.

– Осы жылқыларымның бәрін берейін, қоя бер, – дейді.

Кемпір тілге көнбейді.

Бай кемпірден сасып:

– Енді не берейін? – дегенде. Кемпір:

– Жалғыз баланды бер, жіберейін, – дейді. Бай жалғыз баласын бермек болады, кемпір байды қоя береді» (Babalarsozi, 2011: 35-36). Демек, бұл мысалдар – ретардация әдісінің ертегінің бұл түріндегі маңызды көркемдік амал екендігінің айғағы.

Батырлық ертегінің қиял-ғажайып ертегіден айырмашылығы: жауласқан жақтардың арасындағы күрес пен бейбіт өмірдегі түрлі жарыстарда адамның табиғи күші мен ептілігін суреттеуде шынайылық басым. Батырлық ертегінің бас кейіпкерлері – адамдар. Фантастика мен қиялғажайып мұнда қосымша рөл атқарады. Сиқыр мен ғажайыптық мұнда бас кейіпкерді мифтік көмекшілерсіз-ақ жеңіске жететін ересен күштің иесі ретінде суреттеуге қызмет етеді. Қиялғажайып ертегілерінің композициясының көне әдет-салттармен байланыстылығы жайлы Е.М. Мелетинский: «Семейно-социальные мотивы в сказке в целом имеют более древнюю собственно мифологическую основу. Мифологические мотивы часто составляют в классической европейской сказке главную часть сказочной композиций, а семейные (социальные) мотивы вступают в функции сказочного обрамления. Например, исходная конфликтная ситуация «мачеха и падчерица» получает развитие в главной части, где падчерица проходить испытание, у лесного демона, а в финале ситуация находит разрешение, вернее, преодолевается за счет счастливого брака, меняющего исходный социальный статус падчерицы» (Meletinskij, 1958: 63-75), – деп тұжырымдайды.

Қиял-ғажайып ертегілері сюжеттік алуан түрлілігіне қарамастан, белгілі бір ортақ композициялық схемаға бағынады. Композицияның барлық бөліктері ертегі кейіпкерінің іс-қимылын суреттеуге бағытталады. Яғни Пропп көрсеткендей: «Для изучения сказки важен вопрос, что делают сказочные персонажи, а вопрос, кто делает и как делает – это вопросы уже только привходящего изучения» (Propp, 2001: 123-137).

Зерттеуші пікірінше, әрекет етуші кейіпкерлердің белгілі бір дәрежедегі типтік әрекеттерінің ертегіде бірізділігі сақталады. Ал оқиғаның желісіне келсек: белгілі бір себеппен кейіпкердің үйден кетуінен басталып, әрі қарай дамып, күрделене түседі. Яғни ертегі композициясындағы маңызды компононттің «бірі – жол, сапар шегу» мотиві арқылы композициялық құрылым кеңейеді. Әрине, кейіпкердің жолы анық көрсетілмейді, шартты түрде беріледі, кейіпкер жолда кездейсоқ кейіпкермен, ғажайып көмекшілермен (пірлерімен) де кездеседі, ақылкеңес алады. Ол жөнінде Ю.М.Лотманның орыс ертегілері жайындағы мына пікірінен қазақ ертегілерінің құрылымы да көп алыс кетпейді. «Трудные задачи всегда решаются героем волшебной сказки только после того, как он проделает долгий путь, полный непредвиденных происшествий: например, украдены золотые яблоки из царского сада – герой отправляется за лекарствами в места, куда не ступала человеческая нога: змеи похищают царских дочерей – герой отправляется на поиски их; кто-то убит – герой отправляется в путь, чтобы добыть «живую» и «мертвую» воду (Lotman Ju.M., 1998: 14-28). Ертегі кейіпкерінің алыс жолға аттануына себепкер болатын себеп табылады. Оның түрлі тарихи жағдайларға байланысты сипаты да әртүрлі.

Мәселен, «Ақбай» ертегісіндегі «қалыңдық таңдау» мотиві – кейіпкердің алғашқы әрекетінің себебі. Қиын шарт қойып, «соны орындағандарға ғана тием» деген патшаның сұлу қызына: «Сонда Ақбай отырып: «Шартыңызды айтып көріңізші, мен де бағымды сынайын!» – дейді. Қыз сонда: «Сіз бір келген қонақсыз, шартымды орындай алмасаңыз ұят болар, онан да оны есітпей-ақ, тойға келген сый қонақ болып, еліңізге қайта беріңіз», – дейді. Ақбай: «Олай

деп ойламаңыз, Бибісара. Дүниеде жоқ нәрсені айтпайтын шығарсыз, шартыңызды айтыңыз», – деп қолқалайды. Бибісара: «Мен де ілімнен құр алақан адам емеспін, дүниеде жоқ нәрсені шарт етпеймін. Шартым мынау: мені кімде-кім аламын десе, қалың малыма бойы да тең, түрі де тең сексен сары ала, сексен торы ала, сексен боз, сексен күрең, сексен шым торы, бәрі де бес жасардан төрт жүз жылқы әкелсін. Осы шартымды орындаған адамға би демеймін, құл демеймін, тиемін», – дейді. Ақбай қыздың қойған шартын орындайтын болып, үш ай ұлықсат алып, қырық жігітімен еліне қайтты» (Babalarsozi, 2011: 15). Демек, кейіпкердің алғашқы сапары қалыңдық үшін жасалып, оны орындау үшін белгілі бір уақыт керек болады. Оның себебі – қалыңдықтың сиқырмен байланыстылығы. Бірақ кейіпкер бұл сынақтардың бәрінен өтеді. Алайда Ақбайды сандалтып, әуреге салған Бибісара сиқырмен біраз әрекеттер жасайды. Мысалы: «Арада үш күн жүріп, таң ата қыздың отауына кіріп келсе, Бибісара ояу отыр екен. Ақбайдан бұрын бір уыс топырақты шашып жібереді. Ақбай кішкентай бозша торғай болып, пырылдап ұша жөнеледі. Үйдің ішін шыр айнала ұшып жүргенде есік ашылып, зорға сыртқа шығады. Енді ол жерде жүре алмайтынын сезген Ақбай басқа бір елге ұшып кетеді. Бір елдің шетіне келіп, жерге түскен дәнді теріп жеп жүріп, торғай бір күні балалардың тұзағына түседі. Оны балалар аяғына жіп іліп байлап, ұшырып ойнайтын болады» (Babalarsozi, 2011: 15).

«Қиын тапсырма» қиял-ғажайып ертегісінен өріс алып, дамыған батырлық ертегілер сюжетіне де тән. Мысалы, «Еркемайдар» ертегісінде кейіпкер қарындасының қастандығымен бірнеше рет қауіпті сапарларға аттанады. Жолға жиналған кейіпкер қару-жарағын қамдап, жолжабдығын дайындайды. Марқұмды о дүниеге жабдықтағандай түрде қамданады. Яғни басқа әлемге сапар шегу арқылы «қауіпті-қатерлі» сынақтардан өту арқылы жаңа мәртебе иеленеді. Кейіпкер тек жолға шығу арқылы ғана өзге әлеммен кең байланысқа түседі, ритуал арқылы әлеумет пен тылсым күштер диалогқа түседі. Сол арқылы адам өзінің ескі қалпын өзгертіп, жаңа сапаға өтеді. Ең бастысы өлім арқылы жаңа өмір туылады. Мұндай ритуалдардың ең маңызды сапасы өте құпиялылық пен киелілік. Оған тек кәмелетке жеткен белгілі адамдар ғана қатысады. Яғни жолдың киелілігі осы ғұрыппен байланысты.

Қиял-ғажайып ертегілерінің сюжеті инициалды ритуалдың негізіне құрылады. Кейіпкер үйінен аттанады, жолы о дүниеге бағытталады, кейіпкердің сапар шегу жолы – баяндаудың өзегі, соңында кейіпкер үйіне қайтып оралады.

Ертегінің шарықтау шегі – қарсылық пен қол жеткізуге деген қиналыс. Кейіпкер бірнеше сынақтан өтеді. Бірінші, алдын-ала сынақта кейіпкердің жаңа әлемде өзін қалай алып жүрудің заңдылықтарын білетін-білмейтіні сынылады. Әрекеттің нәтижесі де алдын ала белгілі. Ертекте барлық тапсырма орындалып, барлық тыйым бұзылуы керек. Ертегідегі «өзімдікі» мен «өзгенікінің» арасы үй мен сиқырлы патшалық, өмір мен өлім, олардың шекарасы қорғалады, мысалы жалмауыз кемпір осындай қызмет атқарады. «Басқа әлемге тек лайықтылар ғана бара алады. Кім лайықты болса, сол тиісті сынақтардан өтеді. Қиял-ғажайып ертегі кейіпкерінің «сенімді серіктері» де өзге әлемнің өкілдері. Олар сол кеңістікте ғана ғажайыптық қасиетке ие. Сондықтан қайтар жолда кейіпкермен қоштасып өз мекендерінде қалады. Мысалы: «Күн астындағы Күнікей қызды алып, бұлар еліне қайтады. Баяғы ерген жолдастары, баламен қоштасып, жолда қалып отырады. Бір жерлерге келгенде, тыңшы қалады. Тағы бір тауға келгенде, баяғы тау көтеруші дәу қалады. Бір көлдің жанына келгенде, баяғы екі көлдің суын ұрттаушы қалады. Бір жерлерге келгенде, желаяқ қалады» (Babalarsozi, 2011: 128). Кейіпкер мен оның жақтастарының ортақ мақсаты – тапсырмаға орай сиқырлы зат пен көмекшілері арқылы барлық қиындықтарды еңсеруде. Күн астындағы Күнікей қызды тауып әкелуге сапар шеккен кейіпкердің жолында Таусоғар, тыңшы, Көлтаусар, Желаяқтың жолдас болуы ертегі сюжетіндегі негізгі элементтер.

Нәтижелері мен талқылау

Сонымен қиял-ғажайып ертегісі кейіпкердің үйін тастауымен басталады. Туған үй жайлы, жағымды, бастапқыда онда бәрі жақсы болады. Бірақ ол жайлылық бірден бұзылады. Ертекте кейіпкер бейнесі көптеген күрделі сынақтар арқылы сыналады. Оның мазмұны сан алуан. Мәселен, «Күн астындағы Күнікей қыз» ертегісінде қарапайым өмір тіршілігі бейнеленгенмен кейіпкерге қойылатын талаптар мен орындауға байланысты оқиғаларда қиял-ғажайыптық басым бола бастайды. «Алтын мүйізді бір шұбар киікті» ұстап әкеп берген жетім бала алғыс орнына қиындыққа ұшырайды. Оған себепкер – ханның қызғаншақ уәзірлері. Ең алғашқы қиын тапсырма: Екі қанатының

бірі – алтын, екіншісі күміс суына малынған құстың алтын тағын әкелу. Бұл жолда кездескен барлық қиындықтарды жеңіп келген баланы екінші рет одан да қиын тапсырмаға, жердің астында өскен алтын ағашты әкелуге жұмсайды. Бұл қиындықты да еңсерген кейіпкерге үшінші тапсырма «Күн астындағы Күнікей қызды» әкелу тапсырылады. Яғни ертегі сюжетіне тән кейіпкердің үйінен аттану жолы, о дүниеге сапары осы ертегіде толық көрініс табады. Осы сынақ нәтижесінде барлық қиындық пен мұқтаждан құтқаратын сиқырлы затқа (средство) ие болады. Кейіпкердің қолдаушы-пірмен (даритель) кездесуі – ертегі оқиғасының қажетті бөлігі. Ертегі кейіпкерінің жолы белгілі бір мақсат жолында түзу бір бағытта болғанымен, ол сол жолда, өзге де түрлі оқиғаларда шешуші рөл атқарады. Қайырымдылығының арқасында өзінің жеңісіне қажетті шарттарды орындайды. Мысалы, «Күн астындағы Күнікей қыз ертегісіндегі» үшінші күрделі тапсырманы орындау жолында, түрлі тілектес достары кезіккен кейіпкер жолда құмырсқаны қауіптен құтқарады. «Сонымен бесеуі жолдас болып жүріп келе жатса, бір шұқанақтан көп балаларымен тырмысып шыға алмай жатқан бір құмырсқаны көреді» (Babalarsozi, 2011: 126). Ертегі поэтикасына сәйкес бұл жақсылығының қарымтасын құмырсқа Күнекей қызды қырық қыздың ішінен таңдатқан сынақта қайтарады. «Күн астындағы Күнікей қыз» ертегісінде кейіпкер реалды өмірдегі де, «басқа әлемдегі» де қиындықтарды басынан өткереді. Кейіпкер мен оның көмекшілерінің ересен күші мен айласын дәріптейтін бұл сынақтың өзі тұтас бір сюжетті құрайды. Оның бастамасы Күнікей қыздан дәмелі сан мыңдаған үміткердің бұл патшалықты күзеткен алып итінен өте алмай кері қайтатындығын айтып, ал кейіпкердің бұл қауіптен қиналмай өтуін суреттеу арқылы кейіпкерді даралай түседі. Сонда хан:

– Жолдарыңда бір көк төбет ит кездесті ме? – деп сұрайды. Бұлар:

– Жолда бір күшікке кездесіп едік, біздің лақтырған кесегіміздің астында үні өшіп, өліп қалды, – дейді (Babalarsozi, 2011, 105).

Мұнан соң ол бірінен-бірі өткен күрделі сынақтарға кезігеді. Сол сынақтардан қалай өткендігі арқылы оның болмысы толыға түседі. Олар балуан күресте, жаяу бәйгеде озып, өрттен аман қалады, қырық қыздың ішінен құмырсқаның көмегімен сұлуды танып, алады. Амалы таусылған хан қызын береді. Әрине көмекшілерінің арқасында ол міндетті де атқарады.

Сондай-ақ қиял-ғажайып ертегілерінде кейіпкердің өзіне сай тұлпар таңдауы да маңызды элементтердің бірі. «Бала құрығын құлдыратып, жүгенін сылдыратып, жылқыға келсе, шеттегі бір қотыр тай балаға қарай қалады. Бала сол қотыр тайды ұстайды да жүгендейді. Жүгендегенде, тайдың қотыры жазылады. Үстіне тоқым салғанда, құнан болады. Үстіне ер салғанда, дөнен болады. Айылын тартқанда, бесті ат болады. Бала қуанып, үстіне қарғып мінгенде, тұлпар болып, көзді ашып-жұмғанша жұртқа жетіп келеді» (Babalarsozi, 2011: 30).

Ертегінің сюжеттік ядросы қиын тапсырмаларды орындау мотиві В.Я Пропптың «за задачами кроется некоторое испытание» (Propp, 2001: 142-144) – деп көрсеткендей, кейіпкер басқа әлемге тап болады. Ол магиялық әрекетке ие ме, жоқ па, мифологиялық көпір, сарай сала ала ма, жоқ па сынақтан өтеді. Ертегі кейіпкері көз ілеспес шапшаңдықпен қозғалады, тек оқиғаға қатысты жағдайларға ғана кездеседі. Үміттің оты өшіп, кейіпкердің айла-амалы таусылып, енді бітті-ау дегенде көмекші келеді: алты қаз, бес төбет, желаяқ т.б. Баланың жүрегі жарылардай қуанады, бірақ ол бірден көмектеспей үшінші ретінде көмектесуі мүмкін. «Ағаш құлайын деп тұр, жалмауыз бірнеше тісімен қазуы – жағдайды шиеленістіру. Тек әдеби ертегілерде ғана кейіпкер әрекетінің себебі түсіндіріледі. Ертегі кейіпкердің әрекетін түсіндіріп жатпайды. Көзделген, талап етілген нәрсе еш талқылаусыз орындалады. «Лишь сказочники новейшего времени, знакомые с литературой, пытаются объяснить поступки сказочных герои бедностью, завистью, другими причинами, но сказка в таких мотивировках не нуждается, и на ход действия они не влияют» (Propp, 2001: 161-166).

Қорытынды

Сонымен қорытындылай келе айтарымыз, ертегі шешімі – кейіпкердің үйленуі мен жауын жеңіп, ел-жұртына қосылып, мұратына жетуі. «Кейіпкердің мұрат-мақсатына жетіп, ертегінің аяқталуы» қиял-ғажайып ертегілерінің композициясына тән қасиет. Өйткені ертегіде қиял көркемдік қызмет атқарады. Ол әрине бір мазмұнда, бірақ ертегі сюжетінің ерекшелігіне сәйкес әртүрлі сипатта түйінделеді. «Сөйтіп, Ақбай он бес жылдан кейін ата-анасына келіп, үлкен той жасапты. Жинаған мал-мүлкін ғаріп пенен кәсірге үлестіріп беретін болыпты. Мұны жұрт «жомарт» деп атаған» (Babalarsozi, 2011, 19). «Сонымен Күн астындағы Күнікей қыз-

ды бала алып, екеуі той жасап қосылады. Елжұрты баланың ерлігіне риза болып, оны хан сайлайды» (Babalarsozi, 2011, 106). Ал «Алтын сақа» ертегісінде «Баланың төбеттері, жалмауыз кемпірдің қолын қол, бұтын бұт қылып, жүнжүнін шығарып, талап өлтіреді. Бала бес төбеттеріне кезек-кезек мініп, еліне аман-сау жетеді. Бала жалмауыздан аман-сау құтылып келгеніне әке-шешесіне қатты қуанып, елжұртын жиып, үлкен той қылады» (Babalarsozi, 2011, 29). Ертегілік баяндауда психологиялық тұрғыдан сипаттау кең көрініс таппайды, сондай-ақ табиғат (пейзаж) суретінің өзі аталып өтілетін жалпы стильдік сипаттаулармен шектеледі. Мысалы: ну орман, отты өзен, асқар-асқар тау т.б. Бұл жайында В.Я Пропп: «пейзаж в сказке вообще занимает мало места, ему уделяется внимание лишь тогда, когда им обусловлено действие, развивающееся в сказке» (Propp, 2000: 156), – деп тұжырымдаған болатын.

Қиял-ғажайыптық сипаттың негізі – сиқыр арқылы әсер ету. Бұл белгілі бір сынақтан өту барысында да, және дүшпаннан кек алу мақсатында да жұмсалады. «Бала ханға барып, қыздың алдынан шығарады. Қыз келе жатқан ханды қасқыр, уәзірлерді түлкі қылып жібереді. Олар бірін-бірі қуып кетеді» (Babalarsozi, 2011: 32).

Ертегі кейіпкері сиқырлы көмекшілер ғана емес, сиқырлы заттар арқылы да көздегеніне жетеді. Жоғарыда талданған «Ақбай» ертегісінде «Сиқырлы жүзік» адамды аңға айналдыратын магиялық күшке және «ұшатын көлік» ретіндегі қасиеттерге ие. «Ақбай сездірмей қыздың бұрымының астындағы қасиетті жүзікті алып, ойланып тұрып: «Бұл екеуін бір түрлі айуан етсем, бірінен-бірі айырылмас, не де болса екі түрлі болсын», – деп, Қодарға «шошқаның қабаны бол», қызға «иттің қаншығы бол» деп, бір уыс топырақты үстеріне шашып жібереді. Қодар – қабан, Бибісара – қаншық болып шыға келеді (Babalarsozi, 2011: 18).

Кейбір ертегілердегі ғажайыптық сипат ертегі бастамасынан-ақ көрініс табады. Мәселен «Алтын сақа» ертегісіндегі байдың судағы жүзіп жүрген өкпені құрықпен түртіп қалғанда жалмауыз кемпірге айналуы, осының мысалы. Ал жалмауыздың баланы кууы мен баланың тұлпарымен қашуында аттың бір аяғы қалғанша тоқтамай шабуы да көркем қиялдың сәулесі.

Жинақтай келгенде, қиял-ғажайып ертегілерінің сюжеттік бөлшектерінің әрқайсысы күрделі тарихи даму жолынан өткен. Бірақ ол ертегі поэтикасында жанрдың табиғатына сай бейімделіп, белгілі бір көркемдік қызмет атқарады.

Әдебиеттер

Бабалар сөзі: Жүз томдық. 74 том. Қиял – ғажайып ертегілер. – Астана: “Фолиант”, 2011. – 432 б.

Никифоров А.Н. Русская волшебная сказка. – М., 1987. – 282 с.

Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.

Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки / В.Я. Пропп. – Изд. 4-е. – М.: Лабиринт, 2000. – 336 с.

Мелетинский Е.М. Герой волшебной сказки: Происхождение образа. – М.: Изд. вост. лит., 1958. – 264 с.

Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М.: Высшая школа, 1989. – 648 с.

Пропп В.Я. Морфология волшебной сказки. – М.: Лабиринт: 2001. – 144 с.

Лотман Ю.М. Об искусстве: Структура художественного текста. Статьи. Заметки. Выступления (1962-1993). – М.: Искусство. СПБ, 1998. – 764 с.

References

Babalarsozi: Zhyztomdyk. (2011). [The words of the ancestors: one hundred volume edition]. 74 tom. Astana: Foliant, 432 b. (In Kazakh)

Kaskabasov S. (1984). Kazaktyn khalyk prozasy. [Kazakh folk prose]. Almaty: Gylym, 272 b. (In Kazakh)

Lotman Ju.M. (1998). Ob iskusstve: Struktura hudozhestvennogo teksta. Statiy. Zametki. Vystuplehija (1962-1993). [About the art: Structure of the artistic text. Article. Notes. Performances]. SPb-M., 764 s. (In Russian)

Meletinskij E.M. (1958). Geroj volshebnoj skazki: Proishozhdehie obraza. [The hero of a fairy tale: the Origin of the image]. M., Izd-vo vost.lit. 264 s. (In Russian)

Nikiforov A.N. (1987). Russkaja volshebnaja skazka. [Russian fairy tale]. M.,282 s. (In Russian)

ProppV.Ja. (2000). Istoricheskie korni volshebnoj skazki. [The historical roots of the magic tale]. M., Labirint, 336 s. (In Russian)

ProppV.Ja. (2001). Morfologija volshebnoj skazki. [The morphology of a fairy tale]. M., Labirint, 144 s. (In Russian)

Veselovskij A.N. (1989). Istoricheskaya poetika. [Historical poetics]. M., Vysshaya shkola, 648 s. (In Russian)

СОДЕРЖАНИЕ – МАЗМҰНЫ

1-бөлім Раздел 1
Әдебиеттану Литературоведение

Abdullayeva Y.A.
Play conception in British postmodern novel (In the context of the ideological and cultural typology of the novel) 4

Aimagambetova M.M.
Phraseological unit in the space of cultural code 11

Altybayeba S.M.
Actualization of the myth plot in the literary discourse 19

Байбеков С.Н., Шормақова С.М., Мұсалы Л.
Қазақ халқының көне есептері: патриотизм тақырыбы және құрастырылу ерекшеліктері 26

Мейрамгалиева Р.М.
Новое осмысление романа «Долг» А. Нурпеисова 33

Сархан Аббас оглы Хавери
Коммуникативная функциональность фольклора 38

Сейітжанов З.Н., Мекебаева Л.А., Оспанова А.А.
«Ер Жәнібек» жырының Ботай нұсқасы 44

Тагиева Ш.
Влияние классических традиций на поэзию Вагифа 50

2-бөлім Раздел 2
Тіл білімі Языкознание

Abdramanova S.A.
Semantic analysis of Kazakh idioms with components of body parts and colors 58

Әлімтаева Л.Т., Қабылбек А.Б.
Қазақ мәдениетіндегі «сән» ұғымының қалыптасуы мен дамуының этномәдени сипаты 67

Амангазиева М.К.
Түркі лексикасының орыс тіліндегі көрінісі 75

Ashirova A.T., Kurmanbekovna B.M.
The main issues in teaching Kazakh language 82

Әбділәшімұлы Д., Иманқұлова С.М.
Тарихи мәтіндердің лингвопрагматикалық сипаты 88

Велиева М.А.
Термины международных информационных ресурсов в прессе и нормы 97

Ешимов М.П., Ахмедова А.К., Нуртилеуова С.Р.
Семантика и коммуникативная функция невербальных средств общения 102

Жахг Динжинг, Саткенова Ж.Б., Анесова Ү.Ғ.
Тіл біліміндегі «тілдік тұлға» теориясының зерттелуі 110

Каримова Б.С.
Отражение программных документов в дискурсах СМИ и их влияние на общественное сознание 118

Karimli Gulnar Tahir kizi
Functional-semantic analysis of particles in english 125

Kurmanbaeva T.S., Zhuanganova S.E.
Ontology of scientific and technical terminology and questions of its codification in lexicographic descriptions 130

Мәдиева Г.Б., Әлиакбарова А.Т.
Қазіргі қазақ кісі есімдерінің лексика-семантикалық ерекшеліктері 137

Манафова А.М.
Сходство лексики местных американских индейцев с тюркской лексикой 146

Ордабекова Х.А., Күркебаев К.Қ.
Дәстүрлі және қазіргі тілдік санадағы «қасқыр» лексемасының лингвомәдени сипаты 153

3-бөлім Тіл мен әдебиетті оқытудың әдістемесі
Раздел 3 Методика преподавания языка и литературы

Алтынбекова О.Б., Сабитова З.К.
Новые программы по русскому языку для школ Казахстана: цели и задачи 162

Ерхожина Ш.Л.
Жаңартылған білім негізі – оқу іс-әрекетін белсендіру құралы 168

Esembekov T.U., Alimbayeva A.T., Ongarbayeva M.S.
The importance of text analysis in defining a philological competence 173

Кадашева К., Айкенова Р.А., Сейдахметова Р.Г., Омарова С.К.
Особенности работы с газетно-журнальным материалом для формирования умений и навыков обучающихся 179

Nurshaikhova Zh.A., Raimbekova A.A., Zuyeva N.Yu.
The correcting process of pronunciation at the beginners' level in Russian as foreign 185

Orazbaeva F.Sh., Bekeyeva N.Zh.
Teaching the Kazakh language as a means of professional communication and linguistics 190

Orazbekova I.G., Muldagalyieva A.A., Okusheva G.T.
Phraseologisms with proper names in the English language (etymology and context) 196

Rustemova A.I., Gumarova S.B.
Teaching «Professional-oriented foreign language» for students of physics departments 202

Sadenova A.E., Ikhsangalieva G.K., Zhou. Jinsheng
Peculiarities of foreign students testing in the controlprocess of their speech activity 210

Таттимбетова К.О.
Стратегии аналитического чтения произведений И. Щеголихина в вузе 217

Tsyganova V.A., Gumarova Sh.B., Nurmukhanbetova A.A.
A new model of a specialist 222

4-бөлім Аударма теориясы
Раздел 4 Теория перевода

Карбозова М.А.
Прагматикалық бейімделу – поэзия аудармасының барабарлығына жетудің негізгі факторы 230

Tazhbekova Zh.N., Balmagambetova Zh.T.
Grammatical transformations (on the sentence level) as translation techniques 236

Тен Ю.П.
Лингвопрагматические основы перевода культурно-специфической среды общения
(на материале современной корейской прозы) 242

Әуесбаева П.Т.
Қиял-ғажайып ертегілерінің сюжеттік құрылымы 250

CONTENTS

Section 1
Literary Criticism

Abdullayeva Y.A.,
Play conception in British postmodern novel (In the context of the ideological and cultural typology of the novel) 4

Aimagambetova M.M.,
Phraseological unit in the space of cultural code.....11

Altybayeba S.M.,
Actualization of the myth plot in the literary discourse.....19

Baybekov S.N., Shormakova S.M., Musaly L.
Ancient arithmetic tasks of the Kazakh people: the theme of patriotism and especially the construction.....26

Meiramgaliyeva R.M.
New comprehension of the novel «Duty» by A. Nurpeisov 33

Sarkhan Abbas oglu Khaveri
Communicative functionality of folklore 38

Sejtzhanov Z.N., Mekebaeva L.A., Ospanova A.A.
Version Botai legends «Er Janibek» 44

Tagiyeva Sh.
Tne influence of the classic traditions to vagif's poetry 50

Section 2
Linguistics

Abdramanova S.A.,
Semantic analysis of Kazakh idioms with components of body parts and colors 58

Alimtayeva L.T., Kabylbek A.B.
Ethnocultural description of the formation and development of the concept «Fashion» in kazakh culture.....67

Amangazyieva M.K.,
Turkic vocabulary in Russian language.....75

Ashirova A.T., Kurmanbekovna B.M.
The main issues in teaching Kazakh language 82

Abdilashimyly D., Imankulova S.M.
Linguopragmatic character of historical texts.....88

Velieva M.A.
Terms of tne international information Resources in the press and norms.....97

Eshimov M.P., Akhmedova A.K., Nurtileuova S.P.
The semantics and communicative function of the non-verbal communications.....102

Zhahg Dingjing, Satkenova Zh.B., Anesova U.
Study of the theory of linguistic personality in linguistics 110

Karimova B.S.
Reflection of program documents in the media discourses and their impact on the public consciousness.....118

Karimli Gulnar Tahir kizi
Functional-semantic analysis of particles in english 125

Kurmanbaeva T.S., Zhuanganova S.E.
Ontology of scientific and technical terminology and questions of its codification in lexicographic descriptions.....130

Madiyeva G.B., Aliakbarova A.T.
Lexical-semantic peculiarities of modern kazakh names 137

Manafova A.M.
Tne similarity of the local vocabulary of American Indians with Turkic 146

Ordabekova, H.A., Kurkebaev K.K.
Lingvo-culturological description of the lexeme «kaskyr» / «wolf» in traditional and modern consciousness.....153

Section 3
Methods of teaching language and literature

Altynbekova O.B., Sabitova Z.K.
New programs for the Russian language for schools of Kazakhstan: goals and objectives 162

Yerkhozhina Sh.L.
The basis of updated knowledge is a tool of activate learning 168

Esembekov T.U., Alimbayeva A.T., Ongarbayeva M.S.
The importance of text analysis in defining a philological competence 173

Kadasheva K., Aikenova R.A., Seydakhmetova R.G., Omarova S.K.
Peculiarities of working with newspaper-journal material for forming skills and skills of students 179

Nurshaikhova Zh.A., Raimbekova A.A., Zuyeva N.Yu.
The correcting process of pronunciation at the beginners' level in Russian as foreign 185

Orazbaeva F.Sh., Bekeyeva N.Zh.
Teaching the Kazakh language as a means of professional communication and linguistics 190

Orazbekova I.G., Muldagalyieva A.A., Okusheva G.T.
Phraseologisms with proper names in the English language (etymology and context) 196

Rustemova A.I., Gumarova S.B.
Teaching «Professional-oriented foreign language» for students of physics departments 202

Sadenova A.E., Ikhsangalieva. G.K., Zhou. Jinsheng.
Peculiarities of foreign students testing in the controlprocess of their speech activity 210

Tattimbetova K.O.
The strategy of analytical reading works of I. Shehegolikhin in higher education institution 217

Tsyganova V.A., Gumarova Sh.B., Nurmukhanbetova A.A.
A new model of a specialist 222

Section 4
The theory of translation

Karbozova M.A.
Pragmatic adaptation – the main factor in achieving adequate poetry translation 230

Tazhbekova Zh.N., Balmagambetova Zh.T.
Grammatical transformations (on the sentence level) as translation techniques 236

Ten Yu.P.,
Linguopragmatical basis of translation of culture-specific communication environment
(based on material of modern Korean prose) 242

Auyesbayeva P.T.
The plot structure of fairy tales 250